

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SOSYOLOJİ ANABİLİM DALI

Doktora Tezi

TÜRKİYE’DE İKTİSAT TARİHİ ÇALIŞMALARININ GELİŞİMİ

Rıdvan TURHAN

2502050034

Tez Danışmanı

Yrd. Doç. Dr. Recep ERTÜRK

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAYI

Enstitümüz **SOSYOLOJİ ANABİLİM** Dalı ders dönemindeki Eğitim-Öğretim Programını başarı ile tamamlayan **2502050034** numaralı **RIDVAN TURHAN**'ın hazırladığı **“TÜRKİYE’DE İKTİSAT TARİHİ ÇALIŞMALARININ GELİŞİMİ”** konulu **YÜKSEK LİSANS- / DOKTORA TEZİ** ile ilgili **TEZ SAVUNMA SINAVI**, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği’nin 28.Maddesi **13.04.2011 ÇARŞAMBA** günü saat **14.00’de** yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin **...Kasulu...’ne* OYBİRLİĞİ /OYÇOKLUĞUYLA** karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	KANAATİ(*)	İMZA
PROF.DR.A.KORKUT TUNA	Kasulu	
PROF.DR.GÜLFETTİN ÇELİK	Kabulu	
PROF.DR.İSMAİL COŞKUN	Kabulu	
YRD.DOÇ.DR.RECEP ERTÜRK	Kabulu	
YRD.DOÇ.DR.OYA OKAN	Kabulu	

ÖZ

Türkiye’de İktisat Tarihi Çalışmalarının Gelişimi

Rıdvan Turhan

Bu çalışmada Türkiye’de iktisat tarihi çalışmalarının gelişimi incelenmektedir. Türkiye’de iktisat tarihi çalışmalarının gelişimini ele alan sınırlı sayıdaki çalışmada ortaya koyulan çerçeve çeşitli açılardan önemli belirsizlikler barındırmaktadır. Bu belirsizlik ilk olarak ülkemizde iktisat tarihinin başlangıcı noktasında ortaya çıkmaktadır. Bu çalışmada Türkiye’ye iktisat tarihinin gelişi konusundaki verili çerçeve reddedilmekte ve ülkemize iktisat tarihinin gelişi yeni Türkiye’nin kendini yenileşme ve var ediş süreci içinde temellendirme arayışlarının bir sonucu olarak değerlendirilmektedir.

Ancak bu arayış içerisinde ortaya çıkan çalışmalar yeni Türkiye’nin iktisadi sorunlarını kavramaya ve çözmeye yetmemiş, bu nedenle ülkemizde iktisat tarihi bir kürsü olarak bilim örgütlenmesi içerisinde yer alır almaz, Türk toplumunun iktisadi gelişim ve değişimini ortaya koyabilmek için verili çerçevenin dışına çıkma çabasında olmuştur. Bu noktada Osmanlı ile ilgili detaylı metinler ortaya koyan isim bilindiği gibi Ömer Lütfi Barkan olmuştur. Ancak onun çalışmaları daha sonra disiplin içerisinde söz konusu kavrayış çabası temelinde değerlendirilmemiş, giderek daha ayrıntılı, mikro çalışmalara yönelinmiştir. Böylece iktisat tarihimizi açıklamak için kapsayıcı bir teorik çerçeve ortaya konulmamıştır. Batı’dan aktarılan paradigmlar çerçevesinde yapılan çalışmalar ise bu paradigmların kendi bağlamı düşünülmediği için Türkiye’nin iktisadi gelişim ve değişimini açıklayabilmek bir yana iktisat tarihi çalışmalarındaki dağınıklık ve belirsizliğin sürmesine katkı yapmıştır.

Ülkemizde 1970’lerin sonundan itibaren yapılan iktisat tarihi çalışmaları mikro ve makro düzeyde olmak üzere ikili bir görüntü ortaya koymuştur. Bu dönemde Osmanlı iktisat tarihinin belirli dönemlerine yönelik kimi modeller üretilmesine rağmen makro çalışmalar Türkiye’nin iktisat tarihini açıklayacak kuramları geliştirememiştir. Bu çalışmada iktisat tarihi disiplinin oluşumu ve eğer var ise gelişimi değerlendirilerek Türk iktisadi yaşamının tarihi seyrinin nasıl kavranabileceği sorusuna cevap aranmaktadır.

ABSTRACT

Development of Studies in Economic History in Turkey

Rıdvan Turhan

In this study, development of studies in economic history in Turkey is analyzed. The frame which is produced by these limited studies in this area has some important ambiguities in various aspects. This ambiguity firstly arises about the beginning point of economic history in our country. In this study, the existing frame of genesis of economic history in Turkey is disapproved and development of economic history in our country is evaluated as a result of establishing young Turkey in the reform process.

However, these studies were not adequate for analyzing and solving the economic problems of young republic. For this reason a economic history was established as a separate chair in the university system, it tried to be out of existing frame in order to display development and change of Turkish society. At this point, the first name, as it is known, carried detailed texts about Ottoman economic life was Ömer Lütfi Barkan. But later in the literature of economic history, his studies was not recognized in the perspective mentioned above and gradually was tended to more detailed and micro studies. So a comprehensive theoretical outline was not introduced. The studies done in the paradigms transferred from West could not understand and analyze the economic development and change in the Turkish society and increased the ambiguity mentioned above since they neglected the social contexts of those paradigms.

Studies in economic history in our country have represented a dualistic perspective in the micro and macro levels since late 1970s. In this period, even though some models have been produced regarding Ottoman economic history's specific periods, macro studies could not develop theoretical frames to explain economic history of Turkey. In this study by evaluating the formation of the discipline of economic history and its development, if there is a development, an answer is searched for the question of how historical progress of Turkish economic life can be comprehended.

ÖNSÖZ

Bu çalışmada Türkiye’de iktisat tarihi çalışmalarının gelişimi incelenmektedir. Bu doğrultuda yaklaşık bir asırlık iktisat tarihi birikimimiz ele alınmaktadır.

Öncelikle bu konuyu seçmemizin birkaç temel sebebi olduğunu belirtmeliyiz. İlk olarak iktisadi yaşamın toplum yaşamının en önemli unsurlarından birisi olması sebebiyle sosyoloji konuyla ilgilidir. Bu konuyu seçmemizin bir başka sebebi Türkiye’de iktisat tarihi çalışmalarının gelişiminin çoğunlukla makale düzeyindeki az sayıda çalışmaya konu edilmiş olması ve konuyla ilgili kapsamlı bir çalışmanın yapılmamış olmasıdır. Oysa iktisat tarihi çalışmaları Türk toplumunun dünü ve bugünü ile ilgili birçok soru(n)un cevabına dair ipuçlarını barındırması sebebiyle özel önemdedir. Bu sebeple konunun bütünlüklü bir çerçevede yeniden değerlendirilmesi gerekmektedir.

Çalışmamızda Türkiye’de İktisat Tarihi’nin başlangıcına dair bir çerçeve ortaya koyduktan sonra iktisat tarihinin ilk tohumları olarak değerlendirdiğimiz “İnkılâp Tarihi” metinleri ele alınmıştır. Ömer Lütfi Barkan’ın erken dönemde kaleme aldığı metinler de Türk İktisat Tarihi’ni Türk Devrim Tarihçiliği’nin problematiği çerçevesinde ele almış ve konuyu bu çerçevede değerlendirmişlerdir. Ancak bu çerçeve yeni Türkiye’nin sorunlarını kavramaya ve çözmeye yetmemiş, disiplinin kurumlaşmasıyla birlikte Türk iktisat tarihi daha geniş bir çerçevede ele alınmıştır. Bunun sonucunda Osmanlı dönemi üzerine detaylı çalışmalar ortaya koyan isim bilindiği gibi Barkan olmuştur. Ancak Barkan’ın çalışmaları bu çerçevede yeniden değerlendirilmeye muhtaçken giderek daha ayrıntılı çalışmalar yapılmış ve ortaya kapsayıcı bir çerçeve koyulamamıştır.

Batı’dan aktarılan paradigmlar aracılığıyla Türk İktisat Tarihi’nin kavranmasına yönelik çabalar ise çok çeşitli ve dağınık metinlerin ortaya çıkmasına sebep olmuş, söz konusu dağınıklık kongreler döneminde de sürmüştür. Bu çalışmada öncelikle

bahsedilen çalışmaları sosyoloji disiplini aından değerlendirerek Türk iktisadi yaşamının tarihi seyrinin nasıl kavranabileceği sorusuna cevap aranmıştır.

Bu amaç doğrultusunda seçtiğimiz çeşitli iktisat tarihi metinleri bu çalışmanın ana malzemesini oluşturmuştur. Konuyla ilgili mevcut bütün bakış açılarını ortaya koyabilmek adına kapsamlı bir literatür taraması yapılmaya çalışıldı. Elbette çalışmanın hacmi ve sınırlarını belirleyebilmek kaygısıyla literatürde yer alan bütün çalışmaların değerlendirilmesi ya da anılması mümkün olmamıştır.

Son olarak bu doktora çalışmasına birçok kişinin çeşitli düzeylerde katkı yaptığını belirtmeliyim. Öncelikle yüksek lisans ve doktora ders aşamalarında derslerine katılma onuruna eriştiğim hocamız Mehmet Genç'in çalışmalarının bu tezin ilham kaynağı olduğunu belirtmeliyim. Kendisini saygıyla anıyorum. Ayrıca yukarıda bahsettiğim literatür seçkisinde özel önemdeki bazı kaynaklar konusunda beni uyaran ve bu kaynaklara ulaşmamı sağlayan ve çalışmanın geneli ile ilgili eleştiri ve önerilerini benimle paylaşan Prof. Dr. Erol zvar'a teşekkür etmeliyim. Prof. Dr. Glfettin elik çalışmanın taslağını okuyarak görüşlerini benimle paylaştı, kendisine teşekkür ederim.

Çalışmanın Türkiye'de iktisat tarihi ve sosyoloji çalışmalarına emek verenlerce, değerlendirilmesi gerekli bir metin olarak görüleceğini mit ederim.

Rıdvan Turhan

İstanbul-2011

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ.....	v
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR LİSTESİ.....	x

GİRİŞ	1
-------------	---

I. İKTİSAT TARİHİ BİLİMİ VE TÜRKİYE'YE İKTİSAT TARİHİNİN GELİŞİ

A. İKTİSAT TARİHİNİN BAŞLANGICI, TANIMI VE DOĞUŞU	12
1. İktisat Tarihi'nin Başlangıcı	12
2. Tanımlamada Yaşanan Zorluklar	15
3. Batı'da İktisat Tarihi'nin Doğuşu	19
a. Tartışmanın Ülkemize Aktarılış Biçimi Olarak Yöntem Savaşı	19
b. Sosyoloji Perspektifinden İktisat Tarihi'nin Doğuşu	22
B. TÜRKİYE'YE İKTİSAT TARİHİ'NİN GELİŞİ TARTIŞMALARI.....	27
1. Hâkim Anlayış: “İlk İktisat Tarihi Metinleri” Sorunu.....	27
2. 1930'lu Yıllarda Milli İktisat Çerçevesi Çalışmalar	29
C. İKTİSAT TARİHÇİLİĞİ VE TÜRK İKTİSAT TARİHİ	33
1. İnkılâp Tarihçiliği'nden İktisat Tarihçiliğine: Ömer Lütfi Barkan'ın Erken Dönem Metinleri.....	37
a. Harp Sonu Tarımsal Reform Hareketleri	41
b. İnkılap İdeolojisi ve Ekonomik Şartlar	46
c. Toprak Kanunu Hazırlanırken.....	49
d. Milli Kurtuluş Hareketlerinin İktisadi Esasları	51

II. BİLİM ÖRGÜTLENMESİ İÇİNDE TÜRK İKTİSAT TARİHİ’NİN YER ALIŞI SONRASI YAPILAN ÇALIŞMALAR

A. ÖMER LÜTFİ BARKAN’IN TÜRK İKTİSAT TARİHİ KÜRSÜSÜNDEKİ ÇALIŞMALARI.....	59
1. Osmanlı Devleti’nin Kuruluş Dönemi Toprak Meseleleri ile İlgili Çalışmaları	59
2. İskan ve Kolonizasyon Meselesi (Nüfus Temelli Açıklamalar).....	79
3. Toprak Reformu Çalışmaları	82
4. Tarihi Demografi Araştırmaları ve Önemi	88
5. Türkiye Fiyat Tarihi İçin Hammadde Niteliğindeki Çalışmalar: Bütçe ve Bilançolar	90
6. Diğer Çalışmaları.....	93
7. Ömer Lütfi Barkan’a Yöneltilen Eleştiriler	97
8. Bir Parantez: Sabri F. Ülgener ve Zihniyet Tarihi Araştırmaları	100
B. MUSTAFA AKDAĞ VE ÇALIŞMALARI.....	103
1. Mustafa Akdağ ‘ın İlk “Esaslı İktisadi Tarih” Denemesi İçin Ön Çalışmaları	104
a. Bir Kavramlaştırma Denemesi: “Marmara İktisadi Ünitesi”	106
2. Türkiye’nin İktisadi ve İçtimai Tarihi: Yarım Kalan “Esaslı İktisadi Tarih” Denemesi.....	109
3. Diğer Çalışmaları.....	116
C. AZGELİŞMİŞLİK VE ATÜT KAVRAMLARI ÇERÇEVESİNDE GERÇEKLEŞEN TÜRK İKTİSAT TARİHİ ÇALIŞMALARI	120
1. Türkiye’de ATÜT Tartışmaları	122
a. Osmanlı-Türk Toplumunu İçin Bir Açıklama Modeli Olarak ATÜT: Sencer Divitçioğlu’nun Yaklaşımı.....	124
b. Türkiye’de Azgelişmişlik ve ATÜT Tartışmalarının Arka Planı	128
2. Azgelişmişlik Tartışmaları Çerçevesinde Bütünlüklü Bir Deneme: Niyazi Berkes ve Türkiye İktisat Tarihi	131

III. BARKAN SONRASI DÖNEM TÜRK İKTİSAT TARİHİ ARAŞTIRMALARI

A. KONGRELER DÖNEMİ VE SPESİFİK ÇALIŞMALAR	139
1. Kongrelerle İlgili Bazı Çıkarımlar	141
2. Yeni Paradigmaların Türk İktisat Tarihi'ne Girişi ve Batı İktisat Tarihi Etkisi	145
a. Dünya Sistemi Teorisi ve Osmanlı Tarihi'nin Yeniden Yorumlanması	146
b. Türk İktisat Tarihi'nde <i>Mikro</i> Çalışmalar ve <i>Cliometric</i> Etkisi	149
3. Türk İktisat Tarihi Tartışmalarının Yaygınlaşmasının Bir Örneği Olarak <i>ODTÜ Gelişme Dergisi</i> Özel Sayısı	153
B. TÜRK İKTİSAT TARİHİ'NDE MAKRO ÇALIŞMALAR.....	161
1. Aydın Yalçın'ın Konuya Yaklaşımı	161
2. Ahmet Tabakoğlu ve Türk İktisat Tarihi	168
3. Şevket Pamuk'un Konuya Yaklaşımı	176
4. Ömer Lütfi Barkan'la Başlayan Süreklilikte Bir Eşik: Mehmet Genç'in Çalışmaları	182
5. Senteze Yönelik Bir Çaba: Halil İnalcık ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi	188
C. TÜRK İKTİSAT TARİHÇİLERİNİN KENDİ DİSİPLİNLERİ ÜZERİNE DÜŞÜNMELERİ	194
 SONUÇ.....	 198
KAYNAKÇA	212
ÖZGEÇMİŞ.....	235

KISALTMALAR

Ae.	Aynı Eser
ATÜT	Asya Tipi Üretim Tarzı
AÜ	Ankara üniversitesi
Bk.	Bakınız
C.	Cilt
CIEPO	Comité International des etudes Pré-Ottomanes et Ottomanes
Çev.	Çeviren
Der.	Derleyen
DTCF	Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
Ed.	Editör
HFM	Hukuk Fakültesi Mecmuası
HÜ	Hacettepe Üniversitesi
İFM	İktisat Fakültesi Mecmuası
İÜEF	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
ODTÜ	Orta Doğu Teknik Üniversitesi
s.	Sahife
pp.	Sayfalar Arası
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
TTB	Türk Tarihi Belgeler
TTK	Türk Tarih Kurumu
Vol.	Volume
Yay. Haz.	Yayına Hazırlayan

GİRİŞ

Bu çalışmada Türkiye’de İktisat Tarihi Çalışmalarının Gelişimi’ni inceleyeceğiz. Bu çerçevede yaklaşık bir asırlık iktisat tarihi birikimimizi ele almaya çalışacak ve Türk İktisat Tarihi çalışmalarını sosyoloji disiplini açısından değerlendirme çabasında olacağız.

İlk olarak bu konuyu seçmemizin birkaç temel sebebi olduğunu belirtmeliyiz. İktisadi yaşamın toplum yaşamının en önemli unsurlarından birisi olması sebebiyle sosyoloji genel olarak iktisat tarihi ile ilgili olduğu gibi Türk İktisat Tarihi ile de yakından ilgilidir. Bu ilginin ilk izleri ülkemizde Ziya Gökalp ve Sabahattin Bey’in çalışmalarında görülmektedir. Ülkemizde sosyolojinin iki ana damarını temsil eden bu isimler iktisat tarihi konusuyla doğrudan ilgilenmese de onların genel tarih görüşlerinin belli bir iktisat tarihi görüşü içerdiği söylenebilir. İlerleyen yıllarda da sosyologlar bir biçimde konuyla ilgilenmiş hatta Niyazi Berkes N. S. B. Gras’ın *An Introduction to Economic*

History adlı çalışmasını *Ekonomik Sosyolojiye Giriş* başlığıyla oldukça erken sayılabilecek bir tarihte dilimize kazandırmıştır.¹Berkes ayrıca Türkiye İktisat Tarihi adlı iki ciltlik çalışmasıyla konuya doğrudan müdahil olmuştur. Bunların dışında Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu ve Şerif Mardin gibi sosyologlarımız makale düzeyinde olsa da konuyla ilgilenmeyi sürdürmüşlerdir. Sonraki yıllarda da birçok sosyologumuz Türk toplumunun değişiminin iktisadi veçhesini ayrıntılı olmasa da soru konusu yapmışlar ve böylelikle ülkemizde başlangıcından günümüze dek sosyoloji iktisat tarihi ile ilgili olmuştur. Biz de hocalarımızın en başından beri konuya olan ilgisini önemsiyor ve iktisat tarihi birikimimizin önemli olduğunu düşünüyoruz.

¹ N. S. B. Gras, **An Introduction to Economic History** (*Ekonomik Sosyolojiye Giriş*), Çev. Niyazi Berkes, DTCF Neşriyatı, Ankara, 1941.

Bu konuyu seçmemizdeki bir başka sebep Türkiye’de iktisat tarihi tartışmalarının konu edildiği az sayıdaki çalışmada konunun envanter sunumu şeklinde ele alınmış olmasıdır. Konuyla ilgili sınırlı sayıdaki makale düzeyinde çalışmalar, iktisat tarihinin hem Batı’da hem de ülkemizde ortaya çıkışını sınırlılık içinde değerlendirmektedir. Benzer biçimde konuyla bağlantılı olabilecek tarihçilik temalı ve belli bir dönemi ele alan ya da Türk toplumunun iktisadi tarihine yönelik yine belli bir dönemi konu edinen çeşitli çalışmalarda konumuzla ilgili değerlendirmelere sıklıkla rastlasak da, bu çalışmalarda da konu sınırlı bir çerçevede ele alınmaktadır. Bu doğrultuda ülkemizde iktisat tarihi çalışmalarını değerlendiren kapsamlı bir çalışmanın olmayışı üzerinde durulması gereken bir başka noktadır. Bunlara ek olarak tarihle ilgilenmek sadece tarihçilerin değil bütün sosyal bilimcilerin görevi olduğu gibi iktisat tarihi de diğer sosyal bilimcilerin ilgisi dahilindedir. İktisat tarihinin sosyal bilimlere dair birçok analizde oldukça merkezi bir konuma sahip oluşu bizim bu konuya yönelmemizde etkili olan bir diğer sebeptir.

Diğer yandan tarihsel bir bilgi biçimi olarak sosyal bilimlerin işlevi toplumsal gerçekliğe dair bilgi üretmek, toplumsal sorunları ortaya koymak ve işe yarar öneriler getirmektir. Öncelikle toplumumuzun dünü, bugünü ve yarını ile ilgili geçerli bilgilerin ortaya koyulabilmesi, toplum hayatımızın kültürel yönleri kadar iktisadi yön ve dinamiklerinin de ortaya çıkarılmasına bağlıdır. Toplumumuzun iktisadi yön ve dinamiklerine dair geçerli bilgiler ise işe yarar bir iktisat tarihi perspektifi ile mümkün olabilecektir.* Oysa bugün ülkemizde özellikle imparatorluğun yenileşme döneminde gündeme gelen iktisatla ilgili çeşitli gelişmeler, çeviri eserler ve gazete-dergi yazıları ve bunlara ek olarak iktisadi hayatımıza yukarıdan müdahale çabalarının iktisat tarihimiz olarak aktarıldığına şahit olmaktayız. Bu çalışmada bir toplum tarihi görüşü çerçevesinde Türk toplumunun iktisadi serüveninin Batı iktisat tarihine yama olmadığı ve bu çerçevede ele alınamayacağı görüşü temel iddialarımızdan birisidir. Diğer yandan Türk İktisat Tarihçilerinin çabasının bu iddianın neresinde olduğu sorusunun kaçınılmaz olarak

* Türk toplumunun gelişimi ve değişiminin açıklanabilmesinin önkoşulu genel bir Türk tarihi bilgisidir. Genel bir Türk tarihi bilgisi ancak genel bir dünya tarihi perspektifi içerisine yerleştirildiğinde anlamlıdır. Genel bir Türk İktisat Tarihi yazımı da bu koşullarda mümkün olabilecektir.

bizi iktisat tarihinin doğduğu alan olan Batı'daki iktisat tarihi çalışmaları üstüne düşünmeye yönelttiğini belirtmeliyiz. Konunun önemi ve zenginliği göz önüne alındığında bunun ayrı ve kapsamlı bir çalışma olması gerektiği ortadadır. Bunu ileride ele almayı umarak Türk İktisat Tarihi çalışmaları için referans olduğu ölçüde Batı'daki iktisat tarihi tartışmalarına yer vermenin doğru olacağını düşündük ve bunun dışına da çıkmamaya özen gösterdik. Bu noktada sıklıkla karşımıza çıkan bir kabulün tekrarı oldu. Buna göre ülkemizde “iktisat tarihinin Batı'da doğuşu büyük oranda bir yöntem tartışmasının sonucu olarak” değerlendirilmektedir. Söz konusu yöntem tartışması “tarihçi okulun klasik iktisadın kullandığı yöntemeye yönelik eleştirileri çerçevesinde şekillenmiş, sonuç olarak yüzyılın sonunda iktisat tarihi bağımsız bir bilim olarak akademide yer almış” tır. Ancak konu bu çerçeveye sınırlandırılmayacak kadar etraflıdır. Ülkemizde, Batı içerisinde ortaya çıkan bu tartışmalara odaklanılması konunun tarihsel ve toplumsal bağlamından yalıtılması gibi bir zafiyeti beraberinde getirmiştir. Ancak yukarıda da belirttiğimiz gibi bu tartışmaya ülkemizdeki iktisat tarihi tartışmalarına referans olduğu ölçüde yer verdik.

Türkiye’de iktisat tarihi biliminin ilginç bir serüveni vardır. 1937 yılında Ömer Lütfi BARKAN’ın İktisat Fakültesi’nde İktisat Tarihi ve İktisadi Coğrafya kürsüsünde ders vermeye başlaması birçok çalışmada ülkemizde “iktisat tarihinin doğuşu” olarak genel kabul görse de, yine konuyla ilgili çalışmalarda ilk iktisat tarihi çalışmaları 1937’den çok daha erken tarihlere kadar geri götürülmektedir. Bir iktisat bilinci içermeyen ve bu sebeple de ilk iktisat tarihi metinleri olarak kabul edemeyeceğimiz bu metinler padişah adaletnamelerinden fetvalara kadar çeşitlilik göstermektedir. Bu ilk metinlerden sonra 1937 yılında iktisat tarihi kürsüsünün kuruluşu ülkemizde bu “yeni bilimin doğuşu” olarak kabul edilmektedir. Elbette yeni kurulan Türkiye Cumhuriyetinin bilim örgütlenmesi içerisinde iktisat tarihinin de yer alışı oldukça önemli bir gelişme olarak kabul edilmelidir. Ancak ülkemize iktisat tarihinin gelişi İktisat Fakültesi kurulurken onun bünyesinde bir iktisat tarihi kürsüsüne ya da bilim dalına yer verilmesiyle açıklanamaz. Konunun bu şekilde ele alınışı ülkemizde iktisat tarihi çabasını genel bilim örgütlenmesinde yapılan düzenlemeye ve buna bağlı yasalaştırmaya indirgemektedir. Böyle bir tutum dışımızda oluşan ve niteliklerini kazanan iktisat tarihi biliminin ülkemize getiriliş mantığını kavramaktan uzak olduğu

gibi toplumumuzun serüveninin iktisadi yön ve dinamiklerini görememe riskini barındırmaktadır. Çünkü bir sosyal bilimin doğuşu sadece o bilimin kurumsal anlamda ortaya çıkışı ile açıklanamaz. Oysa birçok çalışmada ülkemizde iktisat tarihinin doğuşu Batı'daki tartışmaların ülkemize aktarılışına benzer şekilde tarihsel bağlam yadsınarak ele alınmaktadır.

Bu çalışmada Batı'da iktisat tarihinin 19. yüzyılda ortaya çıkan yeni koşullardan bağımsız olarak açıklanamayacağı tezine benzer biçimde, ülkemizde iktisat tarihinin gelişi ve iktisat tarihi çalışmalarının yapılması Türk toplumunun tarihsel serüveniyle ilişkili bir biçimde ele alınmıştır. Türk toplumunun 20. yüzyılda yaşadığı büyük değişim ve bu değişime bağlı olarak karşılaştığı sorunların ülkemizde iktisat tarihi çalışmaları için temel oluşturduğunu düşünüyoruz. O nedenle sorunlarımızı kavramak amacıyla iki farklı eğilim başlatan sosyologumuzun düşüncelerinin aynı zamanda iktisadi yaşamımızı kavrayacak ve ona yön verecek gelişmelere de temel olduğu unutulmamalıdır. Bu doğrultuda İktisat Tarihimizin kendisinin sürekliliği yanında iktisadi sürekliliğimiz, bu süreklilikte yaşanan kopuş ve kırılmalar da en başta sosyologlarımızın çabaları temelinde izlenebilir özellikler göstermektedir. Türk İktisat Tarihi'nin kürsü olarak kuruluşundan önce Türk toplumunun karşılaştığı sorunlara bağlı olarak yaşadığı değişimler ve bunun gerekleri temelinde bir iktisadi kavrayış ortaya konmak istenmiştir. Elbette bu, ülkenin bilim örgütlenmesi içerisinde de yer alması kaçınılmaz bir konudur. Türk toplumunun yaşadığı değişimin siyasi, kültürel, hukuki, iktisadi ve diğer yönleriyle topluma anlatılması çabası ve bu çabaya bağlı arayışlar ülkemizde hem iktisat tarihi düşüncesi içerisinde bir arayış başlatmıştır hem de bu arayışın bilim örgütlenmesi içerisinde yer almasının eşiği oluşturulmuştur. Bu doğrultuda iktisat tarihimizin ilk izleri bu çalışmaya göre, yaşanan değişimin kavranması ve topluma kavratılması çabası olarak ortaya çıkan İnkılâp Tarihi Dersleri'nde görülebilir. İnkılâp tarihi anlatıcılarından Recep Peker ve Mahmut Esat Bozkurt sırasıyla Türk İnkılâbının siyasi ve hukuki yönünü açıklama çabasında olmuş ve bunu kolaylıkla yapabilmişlerdir. “Türk İnkılâbının iktisadi veçhesini” anlatma görevini üstlenen Yusuf Kemal Tengirşenk ise bunu aynı kolaylıkla yapamamış ve çeşitli zorluklarla karşılaşmıştır. Tengirşenk Türk toplumunun iktisadi serüveninin yükseliş ve çöküş dinamiklerini saptamaya çalışmış

ancak İmparatorluğun yakın döneminde gerçekleşen iktisadi gelişmeler, anlaşmalar ve düzenlemeler temelinde benzer bir “yükseliş” dinamiği saptayamamış, bu çerçevede bir Türk Devrim Tarihi yazmakta zorlanmış. Bu nedenle diğer inkılâp tarihi yazarlarından farklı olarak İmparatorluğun klasik dönemine kadar geri giderek Türk Devrimi’ne ulaşan serüvene iktisadi argümanlar aramıştır. Gerekli argümanları bulamamasından dolayı iktisadi çöküşle ilgili siyasi tarihçilerin öteden beri tekrarladıkları klişeleşmiş bazı açıklama biçimlerini tekrar etmekle yetinmiştir.

Bu çerçevede ortaya çıkan Türkİktisat Tarihçiliği kısa zaman sonra yenileşme çerçevesi içerisinde sorunları kavrama çabasında başarılı olamayınca daha kapsamlı bir arayışa girmiştir. Türk İktisat Tarihi’nin kurucusu olarak kabul edilen Ömer Lütfi Barkan büyük ölçüde bu çabanın sahibidir. Barkan’la beraber başlayan bu yeni dönem Türk İktisat Tarihinin Anadolu’daki serüvenini temel varsayarak çalışmalarını sürdürmüştür. Konunun güçlüğü nedeniyle Barkan’ın çalışmalarının nasıl değerlendirileceği de iktisat tarihçilerimizin çok içinden çıkamadığı bir konu olmuştur. Bu nedenle övgü ve yüceltme ya da sert eleştiriler Barkan’la ilgili değerlendirmelerin merkezinde olmuştur. Çabalarımızdan birisi de Barkan’ın çalışmalarını kavramaya yönelik olmuştur.

Türkiye’de İktisat Tarihi Tartışmalarının Gelişimi’nin incelendiği bu çalışmada kaçınılmaz olarak ülkemizde iktisat tarihi tartışmalarının geçirdiği sürece dair iktisat tarihçilerinin bıraktığı metinler temelinde bir dönemlendirme de yapılmıştır. Bu dönemlendirmeyi yaparken eksene, belli bir süre iktisat tarihi alanında neredeyse tek başına çalışan ve iktisat tarihi disiplininin yönünü belirleyen Ömer Lütfi Barkan’ın çalışmalarını koyduk. Aynı zamanda Batı’da ve ülkemizde iktisat tarihinin doğuşu tartışmalarının değerlendirildiği ve her iki konuda da yeni bir perspektifin ortaya koyulduğu birinci bölüm, büyük oranda Barkan’ın İktisat Fakültesi’ne atanmadan önce yaptığı erken dönem çalışmalarının problematiği çerçevesinde şekillendi. Tezimizde Barkan öncesi ve Barkan’ın erken dönem çalışmaları aynı zamanda Türk İktisat Tarihçiliğinin birinci dönemi olarak kabul edilmektedir. Çalışmamızda Türk İktisat Tarihçiliğinin ikinci dönemini Barkan’ın erken dönem çalışmalarındaki ani problematik değişimi ile başlatmayı uygun gördük. Türk İnkılâp Tarihi problematiği çerçevesinde ortaya koyduğu ilk metinlerden sonra Barkan, birdenbire Osmanlı

İmparatorluğu'nun ilk dönemlerine kadar geri gitmiş ve kuruluş dönemi toprak meselelerine dair ayrıntılı çalışmalar yayınlamaya başlamıştır. İktisat Fakültesi'ne geçişiyle birlikte artık ilgilendiği temel konu Osmanlı olan ve Osmanlı'nın iktisadi hayatına dair çeşitli görüntüleri ortaya koymaya çalışan Barkan'ın İktisat Fakültesi'nde göreve başladıktan sonra yaptığı çalışmaları tematik özelliklerine göre tasnif etme çabasında olduk. Barkan'ın ifadesiyle “yarı mamul” olan bu çalışmaların çok çeşitli konularda, çok sayıda ve oldukça detaylı oluşu, aynı zamanda Barkan'ın zaman zaman çeşitli tartışmalara cevap verme çabası böyle bir tasnifin yapılmasını zorlaştıran etkenler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu zorluklara rağmen Barkan'ın ikinci dönem çalışmaları tezimizde Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Dönemi toprak meseleleri, nüfus temeline dayalı iskân ve kolonizasyon çalışmaları, yeni devletin güncel sorunlarıyla ilgili olarak toprak reformu çalışmaları ve bütçe ve bilanço çalışmaları gibi belli ana başlıklar altında incelenmiştir. Böyle bir tasnif çabasının iktisat tarihi çalışmalarımızın temelini ve eksenini oluşturan Barkan'ın iktisat tarihimiz açısından taşıdığı önemin ortaya koyulması açısından önemli olduğunu düşünüyoruz. Ayrıca buna ek olarak böyle bir tasnif yaparken amacımızın Barkan'ın çalışmalarının ana başlıklarının ortaya koyulması ve çalışmalarının mantığının kavranması olduğunu belirtmeliyiz.

Türk İnkılâp Tarihi metinlerinden başlayarak Türk İktisat Tarihinin köşe taşları olarak değerlendirilebilecek çeşitli metinler çalışmamızın çerçevesini oluşturmuştur. Bu doğrultuda Ömer Lütfi Barkan'dan sonra onunla hemen hemen aynı dönemde ilk çalışmalarını yapmaya başlayan Mustafa Akdağ'ın metinleri de bu çalışmada değerlendirilmiştir. Çalışmamızda çeşitli isimlerle birlikte Akdağ'a özel bir önem vermemizin birden fazla sebebi bulunmaktadır. İlk olarak Mustafa Akdağ Barkan'dan sonra siyasi tarihçilik geleneğinin dışına çıkan ve yine Barkan'ın da katıldığı üzere iktisadi tarih yazımı söz konusu olduğunda sosyolojik bakışın önemli olduğunu vurgulayan bir isim olarak dikkat çekmektedir. Daha da önemlisi Akdağ daha ilk çalışmalarını yapmaya başladığında kendi ifadesiyle *esaslı bir iktisadi tarih* yazma iddiasına sahiptir. Daha sonra bu iddiayı hayata geçirmek için çalışmaya başlayan Akdağ, ömrü yetmediği için çalışmasını tamamlayamamıştır. Ancak Mehmet Genç'te görüldüğü şekliyle bir yaklaşım çerçevesi de ortaya koyamamıştır.

Çalışmamızda öncelikle Akdağ'ın erken dönem metinlerini değerlendireceğiz. Ardından Akdağ'ın yarım kalan *esaslı iktisadi tarih* iddiasını ve onu klasik tarihçilerden ayıran temel özelliklerini ele alacağız. Ayrıca birçok sosyal bilimci tarafından Akdağ'ın sürekli sorgulanan tarihçiliği hakkında çeşitli değerlendirmelerde bulunacağız. Bunlara ek olarak bu çalışmada Akdağ'ın çalışmalarının Barkan'ın erken dönem metinlerine paralel bir biçimde *geç inkılâp tarihçiliği* olarak okunup okunamayacağını sorgulayacağız.

1960'lı yıllarda Türk İktisat Tarihi çalışmalarında yeni bir dönemin başlangıcının ilk ipuçları olarak dışarıdan aktarılan paradigmalara karşılaşmaktayız. Bu paradigmlar içerisinde azgelişmişlik ve kalkınma edebiyatı öne çıkmış ve yaygınlık kazanmıştır. Gelineen noktada iktisadi anlamda Batı'dan geri oluşumuzun sebepleri ve bu durumdan nasıl kurtulacağımız bu yıllarda yapılan çalışmaların temel problematiği olarak karşımıza çıkmaktadır.

Dünyadaki politik gelişmelere bağlı olarak Batı dışı dünyanın öne çıkışı ve bu ülkelerin hızla endüstriyel/gelişmiş toplum haline nasıl geleceği konusu çeşitli tartışmaları başlatmıştır. Türk toplumunun iktisadi geriliğinin sebepleri konusunda görüş sahibi olan düşünürlerimiz Türk toplumunun gelişim sürecinde ne tür bir *aksaklık* yaşandığını araştırmış ve bu amaçla toplumumuz için oldukça tartışmalı olan ATÜT ve Feodalizm kavramları çerçevesinde *azgelişmişliğimize* kuramsal temel bulma çabasında olmuşlardır. Bu çalışmada özellikle ATÜT kavramı çerçevesinde gerçekleşen ve bu yıllarda iktisat tarihi çalışmalarının çerçevesini belirleyen bu tartışmaların genel bir değerlendirmesini yapma çabasında olduk. Çalışmamızda asıl olarak söz konusu tartışmaların iktisat tarihimiz açısından ifade ettiği anlam ve önem değerlendirilmiş, diğer yandan dönemin Türk siyasi hayatındaki gelişmelere bağlı olarak tartışmaların arka planındaki düşünsel zemin çözümlenmeye çalışılmıştır. Bu doğrultuda toplum tarihine yönelik açıklama modellerini Türk toplumunun tarihine uyarlamaya çalışan sosyal bilimcilerimizin çalışmaları ve farklı seslerin ve fikirlerin bir araya toplandığı bir çevre olarak Yön Dergisi'nin tartışmalara katılımı ana hatlarıyla değerlendirilmiş, bu tartışmaların iktisat tarihimiz açısından önemi tartışılmıştır. 1960'lı yıllarda gerçekleşen tartışmalar büyük oranda ATÜT ve Feodalizm eksenli olmasına rağmen öncelikle bu

çalışmanın sınırları ve hacmi konusundaki kaygılarımız nedeniyle sadece ATÜT eksenli tartışmalara değindik. ATÜT eksenli tartışmalara odaklanmamızın asıl sebebinin ise Doğu’lu bir toplum olmamız sebebiyle modelin bize de yakıştırılması ve ATÜT modelinin Türk toplumunun iktisadi tarihinin açıklanması noktasında daha fazla imkâna sahip olduğunun düşünülmesi olduğunu ayrıca belirtelim.

1960’lı yıllar büyük oranda yukarıda bahsettiğimiz çerçevede gelişen tartışmaların iktisat tarihi çalışmalarını şekillendirdiği yıllar olmuştur. Zaman zaman arka planda bu tartışmalardan bağımsız olarak ortaya koyulan iktisat tarihi çalışmaları ile birlikte iki farklı zemin görüntüsü ortaya çıksa da asıl eksen bahsettiğimiz modeller üzerinden gerçekleşen tartışmalarla belirlenmişti. 1970’li yıllar da benzer şekilde Osmanlı toplum yapısına dair çözümleme girişimlerinin yapıldığı ve bunun için yeni modellerin kullanıldığı bir dönem olmuştur. Özellikle 1970’li yılların ikinci yarısında popülerleşen Dünya Sistemi Teorisi’ni Türk toplum tarihinin belli bir dönemini açıklamak için kullanma girişimleri bu yıllarda Türk düşünce dünyasında ses getirmiştir. Biz çalışmamızda birçok açıdan eleştirilen ve Wallerstein’ın takipçileri tarafından ülkemize taşınan Dünya Sistemi Teorisi’nin Türkiye özgülünde kullanılış tarzına yönelik çeşitli eleştirilerde bulunacağız. Ancak teorinin geneline yönelik değerlendirmelerden çok Osmanlı-Türk toplumuna uygulanış biçimi ve bunun iktisat tarihimiz açısından taşıdığı önem asıl odak noktamızı oluşturacaktır.

Devrim tarihi problematiği çerçevesinde doğan ve zamanla yeni bir nitelik ve çerçeve kazanan Türk iktisat tarihi çalışmaları için 1970’li yılların sonundagerçekleştirilen Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Sosyal ve Ekonomik Tarihi Sempozyumu birçok tarihçi ve iktisat tarihçisi tarafından konuyla ilgili birçok çalışmada bir eşik olarak kabul edilmektedir. Çalışmamızda her iki disiplinin mensupları tarafından belirlenen bu eşığe riayet edilmiştir. Aynı zamanda iktisat tarihimizin kurucusu olan Ömer Lütfi Barkan’ın ölümünün bu yıllara rastlaması 1970’lerin sonunu bir eşik olarak değerlendirmemizin bir başka sebebidir. 1977 ile birlikte iktisat tarihimizde Kongreler Dönemi’nin başladığı ifade edilmektedir. Bu çalışmanın üçüncü bölümünde her üç yılda bir düzenlenen kongrelerin ve bu süreçte düzenlenen iktisat tarihi konulu seminer ve yayınlanan bazı dergi özel sayılarının iktisat tarihimize katkılarını değerlendireceğiz. Ayrıca bu dönemde gerçekleştirilen

Çalışmaların büyük oranda makale düzeyinde ve vesikalara dayanan spesifik çalışmalardan ibaret oluşuna dair disiplin içerisinde yükselen eleştirilere değineceğiz. Çalışmaların büyük oranda vesikalara dayalı oluşu ihtiyatla da olsa yeni paradigmaların Türk iktisat tarihine girişı ve Batı iktisat tarihinin etkisine bağlanmaktadır. Biz alışmamızda böyle bir etkinin varlığını tartışmaktan çok, Batı'dan aktarılan yeni iktisat tarihi paradigmalarının Türk toplumu eksenli soru ve sorunlar temelinde ortaya çıkıp çıkmadığı sorusu ile ilgileneceğiz. Bunların yanında 1977 sonrasının genel görüntüsünü ortaya koyabilmek için çeşitli sebeplerle yeni baskıları yapılarak yeniden gündeme gelen bazı çalışmalarla ilgili, yeniden gündeme geliş sebepleri temelinde bazı çıkarımlarımız olacak.

1977 sonrası dönem ya da Barkan sonrası dönem olarak da adlandırılabilen bu dönemle ilgili belirtilmesi gereken bir nokta da, büyük oranda vesikalara dayalı çok sayıdaki spesifik çalışmanın yanında Türk toplumunun iktisadi tarihinin belli bir dönemini ele alan ve belli bir bütünlüğü olan çalışmaların da literatüre katılmış olmasıdır. Aydın Yalçın, Ahmet Tabakoğlu, Şevket Pamuk gibi isimlerin Türk/Türkiye İktisat Tarihi başlıklı çalışmalarına bu tezde özel bir önem verilmiştir. Elbette ülkemizdeki iktisat tarihi çalışmaları bahsi geçen bu çalışmalardan ibaret değildir. Ancak bizim çalışmamızın temel iddialarından birisi iktisat tarihimize dair çalışmalarda eksik olduğunu ileri sürebileceğimiz makro bakış açısıdır. Bugün iktisat tarihi çalışmalarının bütününe bakıldığında başlangıcından günümüze Türk toplumunun iktisadi tarihini bütün dinamikleriyle ortaya koyan çalışmaların yapıldığını söyleyemeyiz. Sözü ettiğimiz isimlerin bu çalışmaları ise hem çalışmaların başlıkları açısından hem de diğer iktisat tarihi çalışmalarıyla kıyaslandığında *de facto* olarak makro bir bakış açısına sahip olduğu görünümünü ortaya koymaktadır. Tezimizde bu çalışmaları eksik olduğunu iddia ettiğimiz makro bakış açısından değerlendirerek bu çalışmaların iktisat tarihi çalışmalarına katkılarını değerlendireceğiz. Bu çalışmaların, henüz yazılmadığını ve büyük bir eksiklik olduğunu belirttiğimiz başlangıcından günümüze Türk toplumunun iktisadi tarihi açısından yerini belirlemeye çalışacağız.

Makale düzeyindeki spesifik çalışmaların oldukça fazla olduğu bu dönem, aynı zamanda yukarıda belirttiğimiz gibi bir bütünlük iddiası taşıyan çalışmaların da

ortaya koyulduğu yıllar olmuştur. İktisat tarihi çalışmalarında iki farklı zemin görüntüsünün ortaya çıktığını söyleyebileceğimiz bu dönemle ilgili *vesika zenginliği ve teori fakirliği* eleştirisi yapılsa da bu dönem aynı zamanda Türk İktisat Tarihi çalışmaları açısından bir dönüm noktasını da içermektedir. Barkan'ın asistanı olarak çalışmalarına başlayan Mehmet Genç'in uzun yıllar süren araştırmalarının sonunda Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi dünya görüşünün ilkelerini ortaya koyduğu model önerisini çalışmamızda çeşitli yönleriyle ele almaya çalıştık.

1980'li yıllarda ülkemizde iktisat tarihi çalışmalarına tahrir defterlerine dayanan çok sayıda mikro çalışmanın yanında Genç'in oldukça önemli model önerisi damgasını vurmuştur. 1990'lı yıllarda da büyük oranda Osmanlı'yı merkeze alan mikro çalışmaların oluşturduğu iktisat tarihi literatürüne, yine bütünlük iddiası taşıyan bir çalışma damgasını vurmuştur. Halil İnalçık'ın öncülüğünde ve Donald Qutaert'in önemli katkısıyla ortaya çıkan bu çalışma (1994) Osmanlı İmparatorluğu'nun toplumsal ve ekonomik tarihi üzerine bir sentez çalışması olarak değerlendirilebilir. Biz tezimizde yine bu çalışmayı da genel iktisat tarihi kuramı çerçevesinde değerlendirme çabasında olacağız.

Bunlara ek olarak çalışmamızda iktisat tarihinin alt alanları (para tarihi, kölelik vs.) ile ilgili çalışmalara da değineceğiz. Ancak çalışmanın hacmi ve konuyla ilgili literatürün ne denli geniş olduğu düşünülürse elbette ele aldığımız metinlerle ilgili seçkinin öznellik taşımaması mümkün olmamaktadır. Diğer yandan çalışmanın bütünüyle ilgili böyle bir öznellik eleştirisinin gündeme gelme riskine karşılık zaman zaman değerlendirilen metinleri seçiş sebeplerimizi dile getirme çabasında olduk. Bu doğrultuda çalışmamızı noktalarken iktisat tarihçilerimizin kendi disiplinleri üzerine düşünmeye başlamalarını eşik olarak almayı uygun gördük.

Türk İktisat Tarihi gelişimini değerlendiren bu çalışma, söz konusu disiplinin bilgilerinden sosyolojinin yararlanabilme arayışı çabası olmak iddiasını da taşımaktadır. Bu anlamda Türk İktisat tarihi çalışmalarını yeni Türkiye'nin kendini yenileşme süreci içinde temellendirme arayışlarının sorunları kavramaya da çözmeye de yetmeyeceğini göstermek özelliğine sahiptir. O nedenle Türk tarihçiliği verili çerçeveyi öncelikle Türk İktisat Tarihi çabası içinde zorlamıştır. Türk İktisat Tarihi

kurumsallaşmasını tamamlar tamamlamaz da Türk tarihinin hem en uzun tarihsel sürekliliği, hem de dünya tarihinde en etkili dönemi olarak Osmanlı İmparatorluğu'nu konuları içine almıştır. Ancak genel bilim algısı ve bunun nitelikleri de uzun dönem Türk İktisat Tarihi çalışmaları üzerinde etkili olmuştur. Bu çerçevede Batı'daki çeşitli paradigmaların aktarılışı ve bunların kendi bağlamı düşünülmeden Türk İktisat Tarihinin kavranabileceği kabulü çok çeşitli ve dağınık metinlerin ortaya çıkışını beraberinde getirmiştir. Çalışmamızda öncelikle bunları ortaya koymaya çalıştık ve temel olarak da Türk iktisadi yaşamının tarihi seyrinin nasıl kavranabileceği sorusuna cevap aradık. Sadece iktisadi ya da sadece tarihi seyri ve bilgileri birbirinden bağımsız anlamlandırma girişimleri konuyu anlamamıza elverir olmadığı gibi Türk toplumunun dünya tarihi içindeki yerini, dünya tarihinin seyrine bağlı gelişme ve değişimleri görmeye de elverir olmadığını düşünüyoruz. Bu nedenle Türk tarihinin dünya tarihi içindeki yerini kavramanın koşullarından birisi de Türk iktisadi yaşamının ve bu yaşamdaki değişimlerin kavranmasıdır. Türk İktisat Tarihi çalışmalarının bunu ne derece yapabildiğini görmek bu çalışmanın temel motive edici yönlerinden biriydi. Bu motivasyona bağlı olarak Türk İktisat Tarihi metinlerini ele alıp, tasnif edip değerlendirme çabası içinde olduk. Temel iddiamızı da bu oluşturdu. Dünya tarihinden ayrı, onun dışında bir Türk tarihi olmadığı gibi insanlığın genel iktisadi gelişimi ve değişimi dışında bir Türk iktisadi gelişimi de yoktur. Türk İktisat Tarihi çalışmalarının bunu ne derece kavrayabildiği sorusuna cevap arayışımız bu çalışmayı ortaya çıkaran temel noktadır.

I. İKTİSAT TARİHİ BİLİMİ VE TÜRKİYE'YE İKTİSAT TARİHİ'NİN GELİŞİ

Türkiye’de iktisat tarihi tartışmalarını değerlendirmeye başlamadan önce bir disiplin olarak iktisat tarihi hakkında bazı hatırlatmalar yapılmalıdır. Bu çerçevede ilk olarak modern bir sosyal bilim olan iktisat tarihinin ortaya çıkış koşullarına, ortaya çıktığı dönemin özellikleri ve iktisat bilimi ile olan ilişkisi çerçevesinde ana hatlarıyla değinilmesi gerekir. Öncelikle iktisat tarihi 19. yüzyılda Batı’da ortaya çıkan bir bilimdir. Ortaya çıkışından itibaren disiplinin ortaya çıkış koşulları, başlangıcı ve sınırları gibi konularda günümüze dek uzanan kapsamlı teorik tartışmalar yapılmıştır. Büyük oranda iktisat tarihi biliminin kendisi üzerine yapılan bu tartışmaların zeminini asıl olarak iktisat biliminin sağladığı teorik malzeme oluşturmuştur. İktisat 19. yüzyılın sonunda içine düştüğü teorik bunalımla bir anlamda iktisat tarihi biliminin ortaya çıkışı için gerekli zeminin hazırlanmasını sağlamış ve bu aşamadan sonra iktisat tarihinin gelişiminde iktisat ve iktisat tarihi ilişkisi sıklıkla vurgulanan bir nokta olmuştur. Büyük oranda bu ilişkinin belirlediği soyut bir teorik tartışma üzerinden iktisat tarihi disiplininin ortaya çıkışı temellendirilmeye çalışılmıştır. Ancak iktisat tarihi biliminin ortaya çıkışı konusu soyut bir teorik tartışmanın ötesinde sosyolojik bir arka plana sahiptir.

A. İKTİSAT TARİHİNİN BAŞLANGICI, TANIMI VE DOĞUŞU

1. İktisat Tarihi’nin Başlangıcı

Bilindiği gibi iktisat 18. yüzyılda Batı’da doğmuştur. 19. yüzyılda Batı’da yükselen modern sosyal bilimlerden birisidir. İktisat bilimi özellikle Adam Smith’in Ulusların Zenginliği (1776) adlı eseri ile özdeşleştirilmiş ve 19. yüzyıl bilim yaşamını derinden etkilemiştir. Ancak iktisat bilimine olan ilgi kurucu figür olarak işaret edilen Adam Smith’le sınırlı kalmamış, Ricardo ile birlikte aslında bir papaz olan Malthus vefelsefeci Marx da önemli iktisat düşünürleri olarak ilk akla gelen isimler

olmuştur.¹ Bu yeni dönemde filozofların dahi iktisada ilgi göstermesi ve asıl eserlerini bu alanda ortaya koyması elbette sebepsiz değildir. Batı bu yeni dönemde eskisinden farklı olarak zenginliğin yenilenmesi, üretimin sürekliliğinin sağlanması ve üretimin yönetilmesi gibi yeni sorumluluklar üstlenmek zorunda kalmıştır.² Böylelikle bu dönemin belirleyici özelliği olarak, gelişen endüstriyel düzene paralel biçimde belirginleşen iktisadi alanın toplumsal yapının bütününe belirlediği iddia edilmiştir.³ Bu çerçevede iktisat bilimi Batı'nın yeni dönemde karşılaştığı üretim, üretimin sürdürülmesi ve zenginliğin paylaşımı gibi sorunları aşmanın aracı olarak belirginleşmiştir.

İktisadi hayatın temel dinamiklerinin anlaşılmasını amaçlayan, bu mekanizmanın açıklanmasına yönelik bir yaklaşımın yaygınlaştığı 19. yüzyılda, kurallar koyan ve genel yasalar belirleyen iktisat bilimi gözde bilim haline gelmiştir.⁴ Ancak ortaya atılan kuramlarla gerçek hayattaki uyumsuzlukların yeni dönemin bahsettiğimiz temel özelliklerinden dolayı göz ardı edilemez oluşu yoğun teorik tartışmaları beraberinde getirmiş ve iktisat biliminin krizinden bahsedilir olmuştur.⁵ Özellikle 19. yüzyılın son çeyreğinde şiddetlenen ve buna bağlı olarak konuyla ilgili zengin bir malzemenin ortaya çıkmasını sağlayan bu tartışma temel olarak bir yöntem savaşı şeklinde gelişmiştir.⁶ İktisadın kullandığı yöntemlerin sorgulandığı ve temelde iktisada ve iktisat biliminin toplum yaşamındaki yeri ve rolüne dair bir tartışma olan bu savaş ilgi çekicidir ki iktisat tarihinin de temellerini oluşturmuştur. Konunun altı çizilmesi gereken başka bir noktası da iktisat ve iktisat tarihi bilimlerinin ortaya çıktıkları

¹ Baykan Sezer, **Sosyolojinin Ana Başlıkları**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, No: 3323, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Yayınları, No: 3217, 1985, s. 30

² Sezer, **a.e.**, s. 31

³ Feridun Yılmaz, "İskoç Aydınlanması ve Adam Smith", **Görünmez Adam Smith**, Der. Mine Kara, N. Emrah Aydınolat, İstanbul, İletişim Yayınları, 2010, pp. 65-85, s. 65

⁴ Sezer, **a.e.**, s. 31

⁵ Ayşe Buğra, **İktisatçılar ve İnsanlar**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005, s. 149-168. 19. yüzyıldaki bu tartışmalara benzer biçimde bugün de egemen iktisat teorisinin günümüzün ekonomik sorunlarını çözmekte yetersiz kaldığına dair tartışmalar devam etmektedir. Günümüz iktisatçılarına yöneltilen temel eleştirinin yine yöntem konusuna odaklanmış olması dikkat çekicidir. Konuya iktisat cephesinden bir eleştiri için bk., Gökmen Tarık Acar, "**İktisadi Değiştirmek, Neoklasik İktisada Eleştirel Bir Yaklaşım**", İstanbul, İletişim Yayınları, 2008.

⁶ Bu yöntem savaşı genelde klasik iktisadın özelde ise Ricardo iktisadının kullandığı soyut tımdengelimci yöntemi ve bu yöntem aracılığıyla ulaştığı sonuçları eleştiren tarihçi okulun eleştirileriyle başlamıştır. Tarihçi okul iktisat biliminin bütünüyle değiştirilerek tümevarımcı temeller üzerine kurulması için yoğun bir çaba harcamıştır.

döneme benzer şekilde her iki bilimin başlangıç noktası olarak işaret edilen tarihin de aynı olmasıdır.⁷

İktisat tarihi 19. yüzyılda Batı’da ortaya çıkan bir bilimdir. Başlangıcı konusunda iktisat tarihçileri arasında uzun süren tartışmalar yapılmış ve çeşitli tarihler önerilmiştir. Önerilen en erken tarih belirttiğimiz gibi Adam Smith’in *Ulusların Zenginliği* kitabının yayınlandığı 1776’dır. *Ulusların Zenginliği*’nin ilk iktisat tarihi kitabı olarak değerlendirilmesinin sebebi Smith’in kitapta sık sık kullandığı öne sürülen tarihsel veriler ve özellikle üçüncü kitabın neredeyse tamamen tarihsel verilerle kaleme alındığı iddiasıdır.⁸ Oldukça tartışmalı olduğunu iddia edebileceğimiz bu tarihsellik iddiasının dışında Batı’da çeşitli üniversitelerdeki bazı gelişmeleri disiplinin başlangıcı olarak kabul etme eğilimi mevcuttur. Sözgelimi 1888 yılında J. E. T. Rogers’ın Oxford Üniversitesi’nde politik iktisat profesörü olarak verdiği dersleri *The Economic Interpretation of History* adıyla yayınlaması, 1904’te iktisat tarihi konusunda dersler verilmesi için *London School of Economics*’de akademik bir unvan oluşturularak başına Lilian Knowles’in atanması bu eğilime örnek oluşturan gelişmeler olarak anılabilir.⁹

Ancak bütün bu farklı tarih önerilerine rağmen iktisat tarihinin başlangıcına dair örtük bir mutabakatın sağlandığını söylemek mümkündür. 1960’lara gelindiğinde erken dönem tartışmalarında olduğundan daha belirgin bir şekilde, disiplinin 1880’lerde ve özellikle 1890’ların başında Harvard Üniversitesi’nde yeni bir aşamaya ulaştığı, hatta bu tarihler arasında burada oluştuğu ifade edilmeye

⁷ Adam Smith’in 1776’da yayınlanan **Ulusların Zenginliği** (1776) adlı çalışması bilimsel anlamda iktisat biliminin doğuşu ve/veya başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Ayşe Buğra, **a.e.**, s. 88-104; Karl Polanyi, **Büyük Dönüşüm**, Çev. Ayşe Buğra, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, s. 168; John Kenneth Galbraith, **İktisat Tarihi, Geleceğin Aynası Olarak Bugün**, Çev. Müfit Günay, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2004, s. 11-17. İktisat biliminin doğuşuna benzer şekilde iktisat tarihinin doğuşu konusunda da önerilen ilk tarih 1776 olmuştur.

⁸ L. L. Price, **The Position and Prospects of the Study of the Economic History**, Oxford, 1908, s. 5-6’dan aktaran Orhan Kurmuş, **Bir Bilim Olarak İktisat Tarihinin Doğuşu**, Ankara, Savaş Yayınları, 1982, s. 14

⁹ Kurmuş, **a.e.**, s. 14

başlanmıştır.¹⁰ Disiplinin hızla geliştiği yüzyılın son çeyreğinde, ilk temsilciler olarak Charles F. Dunbar ve Frank W. Taussig'in adları ihtiyatla anılsa da, ilk gerçek temsilci unvanının William J. Ashley'e ait olduğu ifade edilmiştir.¹¹ Zira dünyadaki ilk iktisat tarihi kürsüsü Ashley için Harvard Üniversitesi'nde 1892 yılında kurulmuştur. Böylelikle akademik bir disiplin olarak iktisat tarihinin kuruluşu gerçekleşmiş ve Ashley iktisat tarihi alanında dünyadaki ilk akademik personel olarak da tarihe geçmiştir.¹²

2. Tanımlamada Yaşanan Zorluklar

İktisat tarihinin başlangıcıyla ilgili tartışmalara benzer şekilde iktisat tarihinin tanımı konusunda da uzunca bir süre mutabakat sağlanamamıştır. Bugün elimizde çok sayıda ve birbirinden çok farklı iktisat tarihi tanımları olduğunu söyleyebiliriz.¹³ İktisat tarihi konulu kitap ya da makalelerin hemen hepsinde disiplinin bir tanımının verilmesinin yanında, bu tanımların içerisinde iktisat tarihinin diğer bilimlerle ilişkisi, kapsam ve sınırlarına dair çeşitli yaklaşımlar görmemiz de mümkündür.¹⁴ Tanım konusundaki karmaşa ve anlaşmazlığı gözler önüne serebilmek için iktisat tarihi tartışmalarının merkezinde olan birkaç ismin iktisat tarihini nasıl tanımladıklarına dair birkaç örnek vermek yerinde olacaktır.

İktisat tarihi alanındaki ilk akademik personel unvanının sahibi William J. Ashley iktisat tarihini, insanın yapıp ettiklerinin hayatın maddi temelleri üzerindeki tarihi olarak tanımlamaktadır. Ayrıca iktisat tarihi yaşadığımız olayların zenginliğin

¹⁰ İktisat tarihinin ortaya çıkışını sağlayan tartışmaların büyük oranda Almanya ve İngiltere kaynaklı olmasına rağmen iktisat tarihinin akademik bir disiplin olarak Amerika Birleşik Devletleri'nde ortaya çıkışı dikkat çekicidir.

¹¹ Arthur H. Cole, "EconomicHistory in the United States: FormativeYears of a Discipline", **The Journal of Economic History**, Vol. 28, No. 4 (Dec. 1968), pp. 556-589, s. 558

¹² **A.e.**, s. 559

¹³ Kurmuş, **a.e.**, s. 16

¹⁴ İktisat tarihinin sınırları, çalışma alanı ve kullandığı yöntemlere dair tartışmaların özellikle 1960'lı yıllarda oldukça canlı olduğu söylenebilir. Bu konuların ele alındığı birkaç tartışma için bkz: Carter Goodrich, "EconomicHistory: One Field or Two?", **The Journal of Economic History**, Vol. 20, No. 4 (Dec., 1960), pp. 531-538; Robert William Fogel, "TheSpecification Problem in Economic History", **The Journal of Economic History**, Vol. 27, No. 3 (Sep., 1967), pp. 283-308; Fritz Redlich, "New" and Traditional Approaches to Economic History and Their Interdependence", **The Journal of Economic History**, Vol. 25, No. 4 (Dec., 1965), pp. 480-495

üretimi, bölüşümü ve tüketimiyle olan ilişkisi olarak algılanmalıdır. Ashley'e göre sözü edilen bu ilişkilerin içine insanların bu ilişkilere dair sahip olduğu kanaatler ya da ileri sürdükleri doktrinler doğru ya da yanlış olsun giremez.¹⁵

Herbert Heaton'a göre iktisat tarihi, insanların asırlar boyunca beslenme ve barınma ile başlayan en temel maddi ihtiyaçlarını gidermek için ortaya koyduğu uğraşın tasvir edilmesidir. Bu tasvir, ihtiyacın ortaya çıktığı andan başlayarak belli bir çaba sonucunda ihtiyacın giderilmesi süreci içinde zenginlik peşinde olmayı ve zenginlik kullanımını da ele alarak çağlar boyunca yapılmaktadır. Heaton'a göre insan, ihtiyaçlarına sürekli daha iyi olanı katma isteğinde olmuştur. Bu fiziksel rahatlık yanında insan, daha fazla siyasal ve toplumsal güç ve prestij için de daha fazlasına sahip olmak isteyebilir. İktisat tarihi de bu çabanın tasviridir.¹⁶ Görüldüğü gibi Heaton'ın tanımı aynı zamanda kapsama dair ipuçlarını da barındırmaktadır.

N. S. B. Gras'ın ortaya koyduğu tanım kronolojinin önemine ve neden sonuç ilişkisine dair oldukça belirgin bir vurguyu barındırmaktadır. O'na göre iktisat tarihi iktisadi olayların kronolojik bir şekilde sıralanması ve bu kronolojideki neden sonuç ilişkilerinin ortaya çıkarılarak bu olayların arkasındaki nedenlerin deşifre edilmesidir. Ancak olaylar arasındaki neden sonuç ilişkisi ve kronoloji arasında kurulan bağlantılar Kurmuş'a göre ciddi bir yanılgıyı içermektedir. Çünkü böyle bir ilişkinin varlığını kabul etmek iktisadi olayların neden ve sonuçlarının yine iktisadi olaylar olduğu ön kabulünü gerektirir. Bu ise tarihin dar bir determinizmle yorumlanması anlamına gelecektir.¹⁷

G. Unwin ise iktisat tarihini yazılı tarih boyunca insanoğlunun içinde bulunduğu iktisadi koşulların araştırılması olarak tanımlamaktadır. Bu tanımdaki yazılı tarih vurgusu aynı zamanda arka planda bir devlet otoritesi, yerleşmiş ilişkilerin gücü,

¹⁵ Kurmuş, **a.e.**, s. 17. Ayrıca Kurmuş, Ashley'nin tanımının zaman içerisinde çok çarpıcı bir değişim geçirdiğini vurgulamaktadır. Kurmuş Ashley'nin çalışmalarında hayatın maddi temelleri diye adlandırdığı iktisadi koşulların bu koşullar içinde varolan insanların üretim, bölüşüm ve tüketim hakkındaki düşüncelerinden ayrı olarak incelenmemesi gerektiğini sürekli vurguladığını belirtmektedir.

¹⁶ Herbert Heaton, **Avrupa İktisat Tarihi**, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Osman Aydoğuş, Ankara, Paragraf Yayınevi, 2005, s. 15

¹⁷ Kurmuş, **a.e.**, s. 17

gelenek ve görenekler ve değer yargıları gibi iktisadi olmayan unsurlara dair bir dikkat çekme olarak algılanabilir. Çünkü sayılan bütün bu unsurlar Unwin'e göre iktisadi olmayan unsurlardır ancak iktisadi olan üzerinde önemli bir belirleyicidir. Böylelikle ortaya iktisadi olan ve olmayanı birbirinden ayırmak gibi bir sorun çıkmaktadır. Bu ayrımı yapabilmek ise ancak yeterli tarihsel verilerle mümkün olacaktır.¹⁸ Diğer yandan Unwin'in tanımındaki yazılı tarih vurgusu onun iktisat tarihi algısına dair önemli bir ipucunu da içermektedir. Elbette insanlığın yazılı tarihinden önceki dönemlerde de bir iktisadi faaliyet vardır ve iktisat tarihi bilimi genel insanlık tarihini kapsayan bir yaklaşım ortaya koymak zorundadır.

John Kenneth Galbraight ise bir tanımdan çok iktisat tarihini geçmişin birikimi olarak iktisada ışık tutacak bir anahtar olarak değerlendirmektedir. Fazlasıyla genel olduğunu ileri sürebileceğimiz bu ifade iktisat tarihinden çok iktisadın kendisine dair bir değerlendirmedir.¹⁹

L. L. Price'ın tanımı da Gras'a benzer şekilde neden sonuç ilişkisine dair belirgin bir vurguyu içermektedir. Bütün tarihsel olaylar sadece bir nedenin değil birden çok nedenin sonucu olarak ortaya çıkarlar. Böylelikle bu nedenler zinciri bir sonuçlar dizisi oluşturmaktadır. İktisat tarihi bu nedenler ve sonuçlar arasındaki ilişkileri belirleyip ortaya koymaya çalışmaktadır. Bu sebeple Price'a göre iktisat tarihinde olaylar ve özneler açısından tekilliğe yer yoktur. Aynı zamanda iktisat tarihi görüntünün altında yer alan, yavaş yavaş aynı zamanda engel olunamayan güçlerin eğilim ve yönelimleri ile ilgilidir. İktisat tarihinin yazılması bu nedenlerin ve eğilimlerin ve bunların gündelik yaşamdaki tezahürü olan iktisadi politikaların tarihinin yazılmasıdır.²⁰

Görüldüğü gibi tanımlar çeşitli açılardan birbirine benzemekte ve aynı zamanda birçok açıdan da farklılaşmaktadır. İktisat tarihçilerinin her tanıma yönelik belli eleştirilerde bulunabileceklerini öngörebiliriz. Elbette bu, disiplinin tanımı ve

¹⁸ A.e., s. 16

¹⁹ Galbraight, **İktisat Tarihi**, s. 11

²⁰ Kurmuş, a.e., s. 16

kapsamı konusundaki anlaşmazlığı daha net bir biçimde ortaya koymaktan başka bir işe yaramayacaktır. Biz bu çalışmada bir iktisat tarihi tanımı yapmak amacıyla değiliz. Kaldı ki iktisat tarihçilerinin dahi ortak bir tanımda uzlaşmadığı göz önüne alınırsa bunun çok anlamlı bir çaba olmayacağı en başından bellidir. Ayrıca bu yargıya paralel olarak J. Clapham, T. S. Ashton, J. D. Chambers gibi önemli iktisat tarihçilerinin tanımla ilgili bir çabalarının olmayışının muhtemelen bunun ne kadar zor olduğunu kavramaları ile ilgili olduğu belirtilmektedir.²¹

Tanım konusundaki bu belirsizliğin nedenlerini temellendirebilmek adına konuya başka bir açıdan bakarsak bir disiplinin tanımının yapılabilmesinin o disiplinin gelişmişlik düzeyiyle ilgili olduğu da ifade edilebilir. Söz konusu dönem iktisat tarihinin hızla geliştiği bir dönemdir. Bir tanım üzerinde mutabakat sağlanamaması iktisat tarihi disiplininin gelişmişlik düzeyi ile ilişkilendirilmektedir. İktisat tarihinin üzerinde uzlaşıya varılabilecek bir tanımının yapılabilmesinin ne kadar zor olduğunun en azından iktisat tarihçileri arasında anlaşılmaya başlandığı 1940'lı yıllarda yapılan bir benzetme disiplinin tanımı ve diğer bilimlerle ilişkisi noktasında birçok kişiye oldukça açıklayıcı görünmüştür. Ünlü benzetme J. Boswell'e aittir ve "kendimi iki büyük kıtayı birleştiren bir berzah olarak görüyorum" sözü üzerine kuruludur. Kıtalarından birisi tarih, diğeri iktisat, birleştirici berzah ise iktisat tarihidir.²² Yıllar önce yapılan ve uzun süre devam eden bütün bu tartışmalardan sonra disiplinin tarihinin yazıldığı söylene de²³ bugün iktisat tarihi disiplininin tanımı, sınırları ve müdahale alanının daha net olduğunu söylemek hala tartışmalı bir konudur. Özellikle "sosyal tarih" kavramı ve anlayışı, AnnalesEkolü'nün etkileri ve

²¹ A.e., s. 22

²² A.e., s. 23

²³ N. B. Harte, **The Study of Economic History**, Collected Inaugural Lectures 1893-1970, Edited, and with an introduction by N. B. Harte. **INTRODUCTION: The Making of Economic History**, pp. xi-xxxix, p. xi, Lecturer in Economic History, University College, London, First Published in 1971 by Frank Cass and Company Limited. N. B. Harte'in bu derlemesi 1929-1970 yılları arasında on sekiz tanesi İngiliz Üniversitelerinde yazılmış olmak üzere iktisat tarihine giriş niteliği taşıyan yirmi bir makaleden oluşmaktadır. Derlemede iktisat tarihinin en önemli isimlerinden olan W. J. Ashley, L. L. Price ve G. Unwin'in 1929'dan önce yazdığı üç makaleye de yer verildiğini belirtmeliyiz. W. J. Ashley, **On The Study of Economic History**; Harward 1893, L. L. Price, **The Position and Prospects of The Study of Economic History**, Oxford 1908; G. Unwin, **The Aims of Economic History**, Edinburgh, 1908

iktisat tarihinin diğer bilimlerle daha da yakınlaşan ilişkisi böyle bir sınırlamayı iyice zorlaştırmaktadır.

3. Batı’da İktisat Tarihi’nin Doğuşu

Bugün bütün dünya genelinde oldukça geniş bir alanda öğretim yapan bir bilim dalının tarihi ya da doğuşuna dair Batı dillerindeki kaynakların oldukça sınırlı olduğu belirtilmektedir.²⁴ Ülkemizde ise konuyla ilgili Batı’daki sınırlı kaynaklardan yararlanılarak yapılan tek çalışma Orhan Kurmuş’un *Bir Bilim Olarak İktisat Tarihinin Doğuşu* adlı çalışmasıdır.²⁵ 1982 tarihli bu çalışma günümüzde de konu hakkındaki biricik kaynak olma özelliğini korumaktadır. İktisat tarihçilerimizin konuyu yeniden değerlendirme gibi bir çabalarının olmayışı ve bu konuda Batı’da yapılan çeşitli yayın ve tartışmaların çevrilmesine gerek duyulmayışı soru konusu olmakla birlikte biz burada öncelikle iktisat tarihinin doğuşu konusunda ilk ve tek çalışmayı yapan Kurmuş’un konuyu nasıl inşa ettiğine kısaca değinip eleştirilerimizi dile getireceğiz.

a. Tartışmanın Ülkemize Aktarılış Biçimi Olarak Yöntem Savaşı

İktisat tarihinin 20. yüzyıl başlarına kadar olan gelişimi klasik iktisada karşı başlatılan, yerleşik teorilerin ve iktisadi politika uygulamalarının eleştirisiyle biçimlenen bir başkaldırmanın ürünü olarak değerlendirilmektedir.²⁶ Bu başkaldırının çeşitli kanallarla Alman Tarihçi Okulundan beslendiği, ancak asıl olarak İngiliz klasik iktisadının 1870’lerde içinde bulunduğu bunalımlı durumun yarattığı koşullar üzerinde geliştiği ifade edilmektedir. Tartışmalar bize aktarıldığı şekliyle özellikle yöntem sorunu üzerine odaklanmış görünmektedir.

²⁴ Kurmuş, a.e., s. 13, 5 Numaralı dipnot.

²⁵ Orhan Kurmuş, *Bir Bilim Olarak İktisat Tarihinin Doğuşu*, Ankara, Savaş Yayınları, 1982. Çalışmanın 2009 yılında Yordam Yayınları tarafından yeniden basıldığını belirtelim.

²⁶ Coats A. W., *The Historist Reactions in English Political Economy 1870-1890*, (Economica), New Series, c. 21, 1954, s. 143-153’ten aktaran Kurmuş, s. 219

Belirttiğimiz gibi 1870'lere gelindiğinde klasik iktisadın bunalımlı bir döneme girdiği ifade edilmektedir. Bu bunalımlı dönemin bir taraftan Marksist cepheden gelen saldırılar, diğer taraftan da klasik iktisadın kendi içinden kaynaklanan tartışmaların etkisi altında ortaya çıktığı ifade edilmiştir. Genel anlamda klasik iktisadın, dar anlamda Ricardo iktisadının 1870'lerde son bunalım aşamasına girdiği belirtilmiş, bu aşamanın başlangıç noktası olarak ise 1869 yılında J. S. Mill'in ücret fonu teorisini reddetmesi gösterilmiştir.²⁷ Mill'in uzun süre sahip çıkıp 1869 yılında reddettiği ücret fonu teorisi, ortalama ücretlerin kısa dönemde nasıl belirlendiğinin açıklanması amacıyla geliştirilen bir kavramsal çözümleme aracıdır. Teori bu basit şekliyle herhangi bir değişikliğe uğramadan Ricardo'ya kadar gelmiştir. Mill'in teoriyle ilgili yeni tutumu büyük bir heyecan uyandırmış ve neredeyse klasik okulun kutsal geleneklerine karşı işlenmiş bir suç sayılmıştır. Teorinin reddedilmesinin bir taraftan klasik iktisadın çökmesinin açık bir belirtisi olarak kabul edildiği ifade edilmiş, diğer taraftan da, ücret fonu teorisinin cevaplamaya çalıştığı makro bölüşüm sorunlarının iktisatçıların gündeminden tümüyle silinmesi sonucunda yeri uzun yıllar doldurulamayacak olan bir boşluğa sebep olduğu belirtilmiştir.²⁸

Klasik iktisadın aldığı bu büyük darbe sonucunda girdiği bunalım, dönemin iktisatçıları tarafından genellikle entelektüel durgunluk olarak değerlendirilmiştir. Bazı isimler iktisat biliminin ulaşabileceği son noktaya geldiğini savunmuş, tarihçi okulsu Ricardo ve izleyicilerinin kullandığı yönteme saldırmıştır.²⁹ Saf tündengelimci bu yöntemin özü, dış dünya ve insan davranışları hakkındaki hipotetik öncüllerden salt mantık yoluyla sonuçlar çıkarımına dayanmaktaydı. Ricardo'nun kullandığı hipotetik öncüllerin son derece sınırlı ve gerçeklikten büyük ölçüde soyutlanmış varsayımlar olduğu belirtilmekteydi. Orhan Kurmuş Ricardo'nun soyutlayıcı yönteminin mantık olarak kusursuz olduğunu fakat bu yöntemle elde edilen sonuçları gerçek hayata uygulamanın büyük yanlışlara yol açacağını ifade

²⁷ Kurmuş, **a.e.**, s. 34

²⁸ **A.e.**, s. 35-41

²⁹ **A.e.**, s. 46-50

etmektedir. Çünkü Kurmuş'a göre bu sonuçlar gerçekte ilgisi olmayan varsayımlardan türetilmiştir.³⁰

Çalışmasında Ricardo iktisadının geçerli olmadığını savunan, tarihsel ampirik gözlemlerin yerini tûmdengelimci genellemelerin alamayacağını ileri süren C. F. CliffeLeslie ve J. K. Ingram ile, bu tepkiyi daha sonra iktisat tarihinin bir disiplin olarak gelişmesinin bir başlangıç noktası olarak alan J. E. T. Rogers, A. Toynbee, W. Cunningham ve W. J. Ashley'i İngiliz Tarihçi Okulu olarak adlandıran Kurmuş, özellikle bu okulun soyut iktisadın güncel pratiklerden kopukluğu ve belli noktalarda açıklama güçlükleri yaşaması sebebiyle klasik iktisada yönelik eleştirilerinin bu alanda asıl belirleyici olduğunu belirtmektedir. Çalışma temelde 19. yüzyıldaki yoğun yöntem tartışmalarını aktararak özellikle İngiliz Tarihçi Okulunun belirleyici olduğu iddia edilen bu alanda diğer ekolleri ve eleştiri odaklarını (İlk kuşak Alman Tarihçi Okulu ve Marksizm) devre dışı bırakmış, bir anlamda İngiliz geleneği ile paralellikler taşıyan bir anlayış ortaya koymuştur.

19. yüzyıl boyunca gerçekleşen ve bu çalışmada ana hatlarıyla değindiğimiz yöntem tartışmasının sonucunda 1892 yılında Harvard'da Ashley için bir iktisat tarihi kürsüsü kurulduğunu belirtmiştik. Kürsünün kuruluşu aynı zamanda İktisat tarihinin tarihten ve iktisattan ayrı ve bağımsız bir bilim dalı olarak kabul edilmesinin ilk göstergesi olarak kabul edilmektedir. Ashley kürsünün açılış dersinde iktisat tarihinin gelişme sürecini ve ulaştığı noktayı belirlemeye çalışırken iktisat tarihinin bir bilim olarak hareket noktasının toplumların gelişme yön ve hızlarının belirlenmesi olduğuna vurgu yapmıştır. Ashley'e göre iktisat tarihinin gönüllü olarak üstlendiği bu kapsamlı görev ne tarih ne de iktisat tarafından başarılamazdı. Bu yüzden iktisatçılar ve tarihçiler, iktisat tarihçilerine karşı tavırlarını değiştirmeliydiler. Diğer yandan Ashley tarihçi yöntemin aşırı taraftarlarının iktisat teorisini reddetmekle bir yanlışlık yaptıkları düşüncesindeydi. Nasıl tümevarım bilimsel bir yöntemse

³⁰Ricardo birden çok değişkenin söz konusu olduğu durumlarda değişkenlerden birisi dışında hepsini sabit varsayıp mantiki çıkarımlarını bu varsayıma dayandırır. Sabit varsaydığı değişkenlerin aslında sabit olmadığını kendisi de bilmektedir ama elindeki mantiki çözüm aracıyla birden çok değişkenin aynı zamanda değiştiği durumları inceleme imkânına sahip değildir. Ricardo'nun ulaştığı sonuçları gerçekte ilgisi olmayan varsayımlardan türetmiş olmasını Schumpeter "Ricardo'nun Günahı" terimiyle adlandırmıştır. **A.e.**, s. 61-63

tümdengelimde öyle idi. Ona göre İktisat teorisini toptan reddetmek kadar başka büyük bir yanlış da tarih ve iktisat teorisiyle iktisat tarihini çok keskin çizgilerle birbirinden ayırmaktı. Ashley konuşmasında her bilim dalının ilgi alanlarının farklı olduğunu belirtmekte ancak diğer yandan gerçek hayatta bu kadar kesin ayrılıkların olmadığına vurgu yapmaktaydı. Ashley’e göre iktisat tarihi iktisat teorisinin yerini alabilecek bir bilim değildi ancak iktisat teorisinin bulgularının tarihi gerçekler karşısında sınanmasına yardımcı olan bir “hizmetçi” de değildi.³¹ Ashley’nin konuşması yaklaşık yetmiş yıl boyunca süren uzun tartışmaların bir özeti mahiyetindeydi. Bu tartışmaların sonucunda Harvard’da onun için kurulan kürsü aynı zamanda iktisat tarihinin akademik bir disiplin olarak üniversitelere girişi olarak kabul edilmektedir.

b. Sosyoloji Perspektifinden İktisat Tarihinin Doğuşu

Buraya kadar iktisat tarihi biliminin doğuşuna zemin hazırladığı iddia edilen tartışmalara ana hatlarıyla değinerek bu tartışmaların ülkemize aktarılış biçimi üzerinde durduk. Dikkat edilirse iktisat tarihinin doğuşu tartışması bize temelde yöntem sorununun merkezde olduğu soyut bir tartışma olarak sunulmaktadır. Ancak konunun bu şekilde ele alınışı çeşitli riskleri de beraberinde getirmektedir. İktisat tarihi biliminin Batı’da ortaya çıkışı belirttiğimiz gibi sadece soyut bir yöntem tartışmasının ürünü olarak değerlendirilmekte ve böylece konu ait olduğu tarihsel ve toplumsal zeminin dışına itilmektedir.

Çalışmanın bu bölümünde Batı’da iktisat tarihinin ortaya çıkışına dair bazı hatırlatmalar yaptık. Bu çerçevede çalışmamızda iktisat tarihi ve sosyolojinin ortaya çıkış serüvenlerinin 19. yüzyıldaki gelişmeler ve tartışmalardan bağımsız olarak değerlendirilemeyeceği ileri sürülmektedir. İlk olarak 19. yüzyılın Batı toplumları için özel bir dönem olduğunu belirtelim. Bu dönemin en belirgin özelliği toplumlararası ilişkilerde denetimin kesin olarak Batı tarafından ele geçirildiği ve süreklileştirilmek istendiği bir yüzyıl oluşudur. Ayrıca bu denetimin sağladığı

³¹A.e., s. 215

zenginliğin sebep olduğu yeni sorunlar Batı toplumlarının gündemini işgal etmektedir.³²

Üretimi üstlenme zorunluluğunun gündeme geldiği 19. yüzyılda bu zorunluluğa paralel olarak Batı'nın başka sorunlarla da karşılaştığını belirtmiştik. Üretimin düzenlenmesi ve yürütülmesi sorunu yeni dönemde çözülmesi gereken diğer sorunlar olarak Batı'nın karşısında durmaktadır.³³ Bu yüzden kesin kurallar koyan, evrensellik ve nesnellik iddiası altında açıklamalar yapan iktisat bilimi 19. yüzyılın gözde bilimi halindedir.³⁴ Ancak bu dönem aynı zamanda Batı toplumlarının derin sarsıntılar geçirdiği, ayaklanmaların ve iç çatışmaların yaşandığı bir dönemdir.³⁵ Bu dönemde mevcut sisteme eleştirel bir yaklaşım ve öneri olarak Marksizm'in etkili oluşu da bu çerçevede değerlendirilmelidir. Ancak Kurmuş çalışmasının daha en başında Marks ve Engels'in iktisat tarihinin yöntemine ayrı bir katkı yapmadıklarını, bu yüzden de çalışmanın kapsamı dışında bırakılacaklarını belirtmektedir. Kurmuş devamında Marks ve Engels'in toplumbilimlerine getirdiği yöntem yenilikleri arasından iktisat tarihi ile ilgili olanların ayrılıp incelenmesinin Marksizm'in tamamının incelenmesini gerektirdiğini, bunun da çalışmasının sınırlarını aştığını eklemektedir.³⁶ Böylelikle Kurmuş daha en başındakonunun açıklanabilmesi için gerekli olduğunu

³²Kurmuş'un iktisat tarihinin doğuşunu açıklarken bahsettiği ve iktisadın krizinin başlangıcı olarak işaret edilen "ücret fonu teorisi" üzerine yapılan polemikler aslında sözünü ettiğimiz zenginliğin toplumsal sınıflar arasında nasıl paylaştırılacağına tartışılması olarak değerlendirilmelidir. Hangi yolla olursa olsun ücretlerin artmasını olanaksız gösteren bir teori olarak Ücret Fonu Teorisi'nin tarihsel gelişimi için bk., Kurmuş, *a.e.*, s. 35-37. Söz konusu teörinin içeriği ve anlamı konunun soyut bir yöntem tartışmasının ötesinde bir boyutu olduğunu göstermektedir.

³³ 19. yüzyılda Batı can alıcı toplumsal sorunlarla boğuşmak durumunda kalmıştır. Üretimin düzenlenmesi ve yürütülmesi ekseninde özellikle 1830 ve 1840'lı yıllar alışılmadık ölçülerde keskin ve derin iktisadi krizlerin yaşandığı bir toplumsal çalkantı dönemi olmuştur. Periyodik olarak ortaya çıktığı iddia edilen bu krizler öylesine sarsıcıdır ki, kapitalistler dahil olmak üzere birçokları başarılı bir sanayi kapitalizmi evresinin aynı zamanda son evre olacağına dair derin bir endişe duymaktadırlar. EricHobsbawm, "Tarihi Perspektif İçinde Kapitalizmin Bunalımı", **Dünya Kapitalizminin Krizi**, Der. Nail Satlıhan, Sungur Savran, İstanbul, Belge Yayınları, 2009, pp. 71-89; EricHobsbawm, **Sanayi ve İmparatorluk**, Çev. Abdullah Ersoy, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2003; Ernest Mandel, **Kapitalist Gelişimin Uzun Dalgaları**, Çev. Doğan Işık, İstanbul, Yazın Yayıncılık, 1991; SimonClarke, **Marx'ın Kriz Teorisi**, Çev. Cumhur Atay, İstanbul, Otonom Yayınları, 2009.

³⁴ 19. yüzyılda Batı düşüncesinde ekonominin önde gelen bilim olması liberalizmle bağlantılı olarak ortaya çıkmıştır. Bu dönemde Batı'nın yeni sorunlar ve gereksinimler karşısında takındığı bir tavır olarak liberalizmin hangi tarihsel koşullarda ortaya çıktığını değerlendiren bir çalışma için bk., Oya Okan, "**Batı Düşüncesinde Liberalizm ve Tarihi Koşulları**", Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2001

³⁵ Baykan Sezer, **Sosyolojinin Ana Başlıkları**, İstanbul, İ.Ü. Yayınları No: 3323, Edebiyat Fakültesi Yayınları, No: 3217, 1985, s. 20-21, 30-32

³⁶ Kurmuş, *a.e.*, s. 25

düşündüğümüz sosyolojik çerçevenin en önemli nesnelerinden birisi olan Marksizm'i göz ardı etmektedir.³⁷ Oysa yeni dönemde Batı'nın üretim ve bölüşüm noktasında yaşadığı krizi “*üretimin sürekli altüst oluşu, bütün toplumsal koşullardaki düzenin kesintisiz bozuluşu, sonu gelmez belirsizlik ve hareketlilik, burjuva çağını bütün daha öncekilerden ayırdeder*” diyerek belki de en açık biçimiyle Karl Marks ifade etmektedir.³⁸

Yukarıda belirttiğimiz gibi iktisat tarihinin doğuşu ancak modern Batı toplumunun yaşadığı sorunlar ve bu sorunlara mevcut iktisat bilimi ile çözüm üretilmemesi (iç çatışmalar, zenginliğin paylaşımı vb.) çerçevesinde anlaşılabilir. Bu dönemde iktisat bilimine ve bu çerçevede kurulu düzene yönelik en sert eleştirilerin Marksizm'den geldiği düşünülürse, Marksizm'in eleştirel tavrı ve bu eleştirinin dayanakları hesaba katılmadan iktisat tarihinin doğuşunun anlaşılamayacağını düşünüyoruz. Marks'ın kapitalizmin İngiltere'de olgunlaştığı, Fransa ve Almanya'da geliştiği bir dönemde yaşaması, işçi birliklerinin örgütçüsü ve kuramcısı olması ve yaşadığı dönemin toplumsal ve ekonomik durumuna yönelik çarpıcı tahlillerinin yanında insanlığın genel gelişimine dair ortaya koyduğu tezler kendisinden sosyolog olarak bahsedilmesine sebep olmuştur.³⁹ Marks'ın sosyologluğu zaman zaman tartışma konusu olsa da onun çalışmalarında bir sosyoloji olduğu açıkça ifade edilebilir.⁴⁰ Benzer biçimde insanlığın genel gelişimini açıklama çabasında ve iddiasında olan bir yaklaşım olarak Marksizm'in bir iktisat tarihi görüşü içerdiğini söylememiz yanlış olmayacaktır. Elbette ülkemizde konuyla ilgili tek kaynak olan

³⁷ Konunun altı çizilmesi gereken bir başka noktası da şudur: İktisat tarihinin doğuşunu sağlayan yöntem savaşının başlatıcısı olan ve disiplin üzerinde uzun dönem etkili olan Alman Tarihçi Okulu'nun ekonomik ve toplumsal sistemlere dair yaklaşımı Marksizm'den önemli ölçüde farklıydı. Alman Tarihçi Okulu tarih bilimi ile matematik bilimler arasında mutlak bir karşıtlık olduğunu ve bu sebeple ekonomi politik tarafından fiziğinkine benzer bir metotla ortaya konulan yasaların hiçbir geçerlilik taşımayacağı fikrindeydi. Hâlbuki Marks belirli bir ekonomik sisteme ilişkin yasalar olarak tasarladığı klasik ekonomi politiğin yasalarını tarihsel evrimin genel bir çözümlemesi içine yerleştirerek akıl yürütmekteydi. Bu akıl yürütmenin nihai sonucunda ise devrim fikri bulunmaktaydı. Oysa Alman Tarihçi Okulu'nun mensupları devrim fikrine şiddetle karşı çıkmaktaydılar. Henri Denis, **Ekonomik Doktrinler Tarihi**, Cilt 2, Çev. Attila Tokatlı, İstanbul, Sosyal Yayınları, 1997, s. 502-503. Bahsettiğimiz bu karşıtlığın iktisat tarihinin doğuşu tartışmalarında üzerinde durulması gereken bir nokta olduğunu düşünüyoruz.

³⁸ Karl Marx, **Komünist Manifesto ve Komünizmin İlkeleri**, Çev. Muzaffer Erdost, Ankara, Sol Yayınları, 1993, pp. 109-122, s. 113

³⁹ Joseph A. Schumpeter, **Kapitalizm, Sosyalizm ve Demokrasi**, Çev. Hasan İlhan, Ankara, Alter Yayınları, 2007, s. 12-33

⁴⁰ Jean-Pierre Durand, **Marx'ın Sosyolojisi**, Çev. Ali Aktaş, İstanbul, Birikim Yayınları, 2000, s. 131

Kurmuş'un çalışmasında Marksizm'in inceleme dışı bırakılmış olmasının konunun kavranması noktasında önemli bir sorun yaratmasının dışında, yazarın konuyu ele alış biçimi daha önce de belirttiğimiz gibi kendisini İngiliz geleneğine yakın hissetmesinin bir tezahürü olarak da değerlendirilebilir.

Buraya kadar yaptığımız açıklamaların ışığında iktisat tarihinin doğuşuna sebep olduğu öne sürülen yöntem tartışmasının şiddetlendiği dönemin altı çizilmesi gereken bazı özelliklerinden bahsetmeliyiz. Bu dönemde Batı'nın dünya egemenliğini kesin olarak ele geçirdiğini, bu egemenliğin kimin eliyle sürdürüleceği sorunda derin ayrılıklar ve tartışmalar yaşadığını belirtmiştik. İktisat tarihinin doğuşunu sağlayan yöntem tartışması ise iktisat biliminin bu yeni dönemde çözmek zorunda olduğu üretim ve bölüşüm sorunları ekseninde gelişmekteydi. Söz konusu yöntem tartışmasının taraflarından Alman Tarihçi Okulu mensupları, İngiliz iktisatçılarının üzerinde durduğu üretim ve bölüşüm sorunlarından çok ulusal ekonomilerin büyüme ve gelişmesi sorunuyla ilgilenmekteydiler.⁴¹ Elbette Batı adına dünya egemenliğini elinde bulunduran ve bu çerçevede iktisadi ilişkileri kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirme gücüne sahip olan İngiltere'nin üretimin sürekliliğini sağlamak ve bunun sonucunda elde ettiği zenginliği kendi toplumsal sınıfları arasında paylaştırmak için sadece "*üretim ve bölüşüm*" sorunlarıyla ilgilenmesi anlamlı olmaktadır. Diğer bir ifadeyle konunun politik arka planına dair altı çizilmesi gereken ilk nokta dünya egemenliğini elinde tutan güç olarak İngiltere'nin meseleleri ele alış biçimi olmaktadır.

Yine bu çerçevede Alman Tarihçi Okulu'nun İngiliz iktisadına yönelik saldırısının Almanya'nın siyasi birliğini tamamladığı 1870'lerin başında had safhaya ulaştığı düşünülürse Alman Tarihçi Okulu'nun İngiliz iktisadına yönelik eleştirilerinin sebebi ve bu yöntem savaşının soyut bir tartışmadan daha fazlasını ifade ettiği anlaşılabacaktır. Başka bir ifadeyle tartışmanın arka planında yeni bir güç merkezi olarak ortaya çıkan Almanya'nın İngiltere'nin dünya egemenliğini sorgulaması ve

⁴¹ Buğra, *İktisatçılar ve İnsanlar*, s. 148

egemenliği ele geçirme çabası bulunmaktadır.⁴² Benzer biçimde yöntem savaşlarının en önemli polemiklerinin Alman Tarihçi Okulu mensuplarından G. Schmoller ve Avusturya iktisat ekolünün kurucusu C. Menger arasında gerçekleşmiş olması yine bahsettiğimiz politik arka planla önemli paralellikler içermektedir.⁴³

İktisat tarihinin doğuşu tartışmasının arka planında belirttiğimiz gibi Batı içinde yeni merkezlerin ortaya çıkmasıyla birlikte ilişkilere yeni katılan bu güçlerin dünya egemenlik ilişkileri içindeki yerlerinin belirlenmesi sorunu olduğunu çarpıcı biçimde görmekteyiz. Bu politik arka plan bağlamında 1870’li yıllarda sözünü ettiğimiz teorik tartışmaların doruğa ulaşması ve bu yılların iktisadi düşünce tarihine “yöntem savaşları” (methodestreit) yılları olarak geçmesi görüldüğü gibi sadece düşünsel düzeyde soyut teorik bir tartışma ile açıklanamamaktadır. Söz konusu yöntem savaşının taraflarının siyasi arenada da karşı karşıya gelişi bu yöntem savaşının arkasında belirgin biçimde bir paylaşım çekişmesinin olduğunu ortaya koymaktadır. Başka bir ifadeyle bu yöntem savaşı aslında iktisadi güç, çıkar ve paylaşım çekişmesinin teorik plandaki tezahürü olarak ortaya çıkmaktadır. Özetle iktisat tarihinin doğuşu soyut bir yöntem tartışması değil söz konusu tarihsel döneme ait çekişmelerin yansımasıdır. Bu açıdan bakıldığında modern Batı toplumlarının

⁴² 19. yüzyılda iktisadi düşünceye Almanya cephesinden yapılan katkılar elbette 1870’li yıllarla sınırlı değildir. Eski merkantilist tezlere bir tür gençlik aşısı yaptığı söylenen Friedrich List 1841 yılında **Ulusal Ekonomi Politik Sistemi** adlı kitabını yayınlamış ve endüstriyel gelişmede geciken Almanya için himayecilik anlayışına dayalı bir sistemin ulusal kalkınma için gerekli reçete olduğunu savunmuştur. List’in tezleri klasik iktisat ilkelerinin karşısındadır. 1840-1860 yılları arasında Almanya’da tarihçi okulun hızla gelişmesi yine klasik iktisada eleştiri temelinde gerçekleşmiştir. Bu çerçevede Almanya’da tarihçi okulun hızla gelişmesi iddia edildiği gibi klasik ekonomi politığın bu ülkede yeterince etkili olamayışıyla açıklanabilecek bir olgu değildir. Söz konusu iddia için bk. Denis, **Ekonomik Doktrinler Tarihi**, s. 502. Daha önce de belirttiğimiz gibi klasik ekonomi politik yeni dönemde Batı’nın yeni sorunlar karşısında sergilediği tutumun teorisidir. Sözcülüğünü büyük ölçüde dünya egemenliğini elinde bulunduran İngiltere yapmaktadır. Bu çerçevede yeni bir güç merkezi olarak belirmeye başlayan Almanya’da klasik ekonomi politığın etkili olması elbette beklenemez. Almanya 19. yüzyılın ortalarında yeni bir siyaset merkezi olma arzusunu List’le dile getirmeye başlamış ve tarihçi okulla devam eden bu dile geliş 1860’larla birlikte politik düzlemde Bismarc’ın çabalarıyla somutlaşmıştır.

⁴³ 19. yüzyılda Batı’da sadece toplum içinde yeni kesitlerin değil, aynı zamanda yeni merkezlerin de öne çıkması söz konusudur. Bu koşullar altında Bismarc’ın Avusturya-Macaristan yerine bir siyaset önermesi ve bu siyasetin koşullarını hazırlaması onun tarihsel başarısı olmuştur. Bismarc öncelikle Batı çapında bir siyaset için gerekli temeli sağlamak ve Germen dünyası içinde en geçerli güç ve siyasetin Alman siyaseti olduğunu kanıtlayabilmek için 1866’da Avusturya’ya savaş açmıştır. 1870’de ise Fransa’ya savaş ilan ederek Avrupa içindeki siyaset merkezinin Fransa değil, Almanya olduğunu kanıtlama amacı gütmüştür. Bu egemenlik mücadelesinin ulaştığı son nokta ise İngiltere ile çatışma ve dünya savaşı olmuştur. Baykan Sezer vd., **XIX. YÜZYIL**, Yay. Haz. Ertan Eğribel, Türkiye Sosyolojisi 2, Sosyoloji Yıllığı, Kitap 8, İstanbul, Kardeşler Matbaası, 2001, s. 114-116

karşılaştığı yeni sorunlar çerçevesinde ortaya çıkan bilimler olarak iktisat tarihi ve sosyolojinin, doğuş problematiği açısından bir benzerliğe sahip olduğu da iddia edilebilir.

B.TÜRKİYE'YE İKTİSAT TARİHİNİN GELİŞİ TARTIŞMALARI

1. Hâkim Anlayış: “İlk İktisat Tarihi Metinleri” Sorunu

Bu gün ülkemizde yapılan tarih ve iktisat tarihi çalışmalarının içeriğine bakıldığında, Türkiye’de iktisat tarihçiliğinin başlangıcı konusunu doğrudan ya da dolaylı olarak ele alan sınırlı sayıda metinle karşılaşmaktayız.⁴⁴ Bu metinlerde Türkiye’de iktisat tarihinin-tarihçiliğinin başlangıcı konusunda birbirlerine benzer bir yaklaşımın sergilendiği görülmektedir. Türkiye’de iktisat tarihi çalışmalarının başlangıcı ve gelişimi itibarıyla tarih çalışmaları ile paralellik gösterdiğini iddia eden bu görüşe göre iktisat tarihi çalışmalarının genel tarih çalışmalarından kesin çizgilerle ayrılması güçtür.⁴⁵ Bu çerçevede ülkemizde iktisat tarihi ile ilgisi kurulan ilk metinlerin padişahların hazırladığı adaletnamelerden, önemli düşünür ve devlet adamlarının hazırladığı nasihatname, siyasetname, layiha ve risalelere kadar geri götürüldüğünü görmekteyiz.⁴⁶ Bunların dışında çeşitli diplomatik metinler, seyahatname ve anılar içindeki iktisada dair belli ifadelerin iktisat tarihi literatürünün oluşmasında önemli addedildiğini söyleyebiliriz.⁴⁷

Yine bazı metinlerde iktisat tarihi literatürünün oluşmaya başlaması ve ilk iktisat tarihi metinlerine katkısı bağlamında Tanzimat Dönemine dair belli bir vurgu

⁴⁴Ertuğrul Tokdemir, “1980 Sonrasında Türkiye’de İktisat Tarihçiliği”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 15, (1995) pp. 1356-1357; Murat Koraltürk, “Türkiye’de Ekonomik ve Toplumsal Tarih Araştırmaları Üzerine Son Gelişmeler”, M.Ü.S.B.E. **Öneri Dergisi**, Cilt 1, Sayı 3, (1995), pp. 215-219; MuratKoraltürk, “Cumhuriyet Dönemi Türkiye İktisat Tarihi Çalışmaları Hakkında Genel Bir Değerlendirme”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt 1, Sayı 1, (2003), pp. 65-80; Coşkun Çakır, “Türkiye’de İktisat Tarihi Çalışmalarının Tarihi Üzerine Bir Deneme”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt 1, Sayı 1, (2003), pp. 7-63

⁴⁵ Tokdemir, **a.e.**, s. 1356. Ancak Mehmet Genç’in çalışmaları ile birlikte iktisat tarihçilerinin de katıldığı bu yargının geçerliliğinin yeniden sorgulanması gerekmektedir. Genç’in çalışmaları iktisat tarihi çalışmalarının genel tarih çalışmalarından ayrıldığı ilk çalışmalar olarak değerlendirilebilir.

⁴⁶ Çakır, **a.e.**, s. 15

⁴⁷ **A.e.**, s. 15

yapıldığını da görmek mümkündür.⁴⁸ Tanzimat Fermanı'nın iktisadi ve mali olduğu iddia edilen içeriğinde mal emniyetine yapılan vurgu ve yeni bir bütçenin hazırlanması çalışmaları literatüre katkı bağlamında değerlendirilmektedir. Aynı zamanda yabancı iktisatçılardan yapılan çeviriler, çeşitli gazetelerde ve dergilerde iktisatla ilgili konulara yer verilmesi konuyla ilgili olarak anılan gelişmelerdir.⁴⁹ Söz konusu literatürün oluşumunda Mekteb-i Maliye ve Mekteb-i Mülkiye gibi okullarda iktisat çerçeveli derslerin okutulması da önemli kabul edilmektedir.⁵⁰ Bunlara ek olarak Tarih-i Cevdet gibi tarih kitapları, Ahmet Midhat, Sakızlı Ohannes ve Cavit Bey gibi isimlerin büyük oranda çeviri özelliği taşıyan kitapları iktisat tarihiyle bağlantılı olarak zikredilmektedir.⁵¹ Buna benzer bir yaklaşımla iktisat tarihinin ilk tohumlarını barındırdığı iddia edilen başka bir isim Ahmet Refik Altınay olmaktadır.⁵² Altınay'ın adı 1930'ların hemen öncesinde yaptığı çalışmalarla geleneksel Osmanlı tarihçiliğinden ulusal tarihçiliğe geçişin sembolü olarak Mustafa Celaleddin ve Süleyman Paşa ile birlikte anılmaktadır.⁵³

İktisadi ve toplumsal tarih alanındaki ilk eserin sahibi olarak ise Fuat Köprülü'nün adı zikredilmektedir.⁵⁴ Köprülü'nün adı aynı zamanda Annales Okulu'yla birlikte anılmakta ve iktisat tarihimizin kurucusu olan Barkan'ı yöntem ve diğer disiplinlerden yardım alma noktasında derinden etkilediği vurgulanmaktadır.⁵⁵ Bu çerçevede geliştiği iddia edilen iktisat tarihi çalışmalarının iktisat tarihi kürsüsünün kuruluşu ve Ömer Lütfi Barkan'ın çalışmalarıyla birlikte yeni bir döneme girdiği belirtilmektedir. Biz çalışmamızda ülkemize iktisat tarihinin gelişini de Barkan'ın

⁴⁸ Sosyolojide ve bunun dışındaki birçok modern bilimde olduğu gibi yenileşme süreci ve iktisat tarihi arasında da bağlantılar kurulmuştur.

⁴⁹ M. Belin'in 1869 tarihli kitabı (*Essai sur l'Histoire Economique de la Turquie*, Paris) bazı kaynaklarda (bk.Çakır, a.e., s. 53) ilk Türk İktisat Tarihi kitabı olarak değerlendirilmektedir. Kitap 1931 yılında M. Ziya tarafından **Türkiye İktisadi Tarihi** adıyla dilimize çevrilmiştir.

⁵⁰ Çakır, a.e., s. 19

⁵¹ A.e., s. 15-18

⁵² Mehmet Genç bir değerlendirmesinde Ahmet Refik Altınay'ın iktisat tarihi alanında yaptıklarının çok değerli olan belge yayınlamanın ötesinde bir şey ihtiva etmediğini ifade etmektedir. "Tarih Araştırmaları Oturumu Üzerine Yorum", **Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2000, pp. 350-357, s. 353

⁵³ Murat Çizakça, Şevket Pamuk, "İktisat Tarihi", **Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Bilim "Sosyal Bilimler"**, Ankara, TÜBA Yayınları, 1997, s. 22; Çakır, a.e., s. 20

⁵⁴ A.e., s. 22

⁵⁵ A.e., s. 22; Modern Türk Tarihçiliği ve Köprülü'nün yeri için ayrıca bk., Halil İnalcık, "Modern Türk Tarihçiliği Üzerine Notlar", **Doğu Batı, Makaleler II**, pp. 289-310, Ekim 2008

çalışmalarını da bu mevcut değerlendirmelerden daha farklı bir perspektifle ele alacağız. Ancak Ömer Lütfü Barkan'dan önce 1930'lu yılların ilk yarısında ortaya koyulan bazı çalışmaların hem belli bir yaklaşımın ilk örnekleri olması açısından hem de iktisat tarihi literatürümüze katkıları bağlamında yukarıda bahsedilen ve iktisat tarihimizin ortaya çıkışında önemli olarak kabul edilen çalışmalardan daha geniş bir çerçevede ele alınmasında fayda görüyoruz.

2. 1930'lu Yıllarda Milli İktisat Çerçevesi Çalışmalar

1930'lu yıllarda özellikle Ankara merkezli Kadro Hareketi içinde iktisat ve iktisadi tarihin önemli konular arasında olduğunu belirtmeliyiz. Özellikle İsmail Hüsrev Tökin'in 1934 tarihli Türkiye Köy İktisadiyatı isimli çalışmasında çerçevesi çizilmeye çalışılan model yardımıyla geri kalmışlık meselesi ele alınmaya çalışılmıştır.⁵⁶ Türkiye'nin tarımsal yapısıyla ilgili çeşitli bilgiler verdiği çalışmasında Tökin, 1930'lu yılların Türkiye'sinin tarım tekniği açısından çok geri olduğunu ve Cumhuriyetin kuruluşunun bu geriliğe çare olmadığını vurgulamaktadır.⁵⁷ Anadolu'ya demiryolunun girişiyle beraber üretim güçlerinde önemli bir değişimin yaşandığını belirten Tökin yeni koşullarda ülkenin kapitalizmle eklemlenme sürecine girdiğini ve bu eklemlenmenin yıkıcı olduğu kadar *yapıcı etkilerinin* de olduğunu belirtmektedir. Batı'da sanayi kapitalizminin gelişmesiyle birlikte ortaya çıkan ucuz mallar Tökin'e göre Türkiye'de mahalli piyasanın ihtiyacını karşılayan çeşitli sektörlerin yok olmasını da beraberinde getirmiştir. Böylece Türkiye'nin milli sanayisinin gelişmesinin imkânları ortadan kalkmıştır.⁵⁸ Bu yıkıcı etkinin dışında Tökin *yapıcı etki* olarak, Türkiye'nin dünya kapitalist ilişkilerine katılmasını göstermektedir. Bu *yapıcı etkinin* siyasi boyutunu Avrupalı devletlerin baskısı ile ülkenin idari açıdan Avrupalı devletlere benzemesi olarak ifade eden Tökin, ekonomik olarak ortaya çıkan değişimi şöyle özetlemektedir: “*Garpta sanayi kapitalizminin zuhur ve inkişafı ile Türkiye'nin pamuk, tiftik, yün, ipek, deri ilh... gibi sanayi hammaddelerine bir talep uyanmış ve bunların Avrupa'daki sanayi merkezleri*

⁵⁶ İsmail Hüsrev Tökin, **Türkiye Köy İktisadiyatı**, 1. baskı, Ankara, Kadro Mecmuası Neşriyatı, 1934; 2. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 1990

⁵⁷ Tökin, **a.e.**, s. 39-63

⁵⁸ **A.e.**, s. 114-115

*tarafından iştirasına başlanınca Türkiye’de zirai istihsal tedricen emtia karakteri almıştır.”*⁵⁹ Avrupalı devletlerin baskı ve müdahalelerini çeşitli düzeylerde olumlu etki olarak değerlendiren Tökin’in toplumsal yapıya dair çözümlemeleri ise *Osmanlı feodalitesi* tezi çerçevesinde şekillenmektedir. Özellikle ülkenin doğusunda feodalitenin hâkim olduğunu, orta ve batı bölgelerde ise ortakçılığın hâkim olduğunu belirten Tökin, bu geri ilişkilerin tasfiye edilmesi koşuluyla inkılâbın ekonomik anlamda taçlandırılabilceğini vurgulamaktadır.⁶⁰ Tökin’in Marksist terminolojiyi kullanarak yaptığı Türkiye tahlili denemesi ve ortaya koyduğu sistematik, hem Marx’ın klasik anlatımıyla hem de 1960’lı yıllarda Batı’da ortaya çıkacak olan ve Bağımlılık Kuramları diye adlandırılan çözümlemelerle paralellikler taşımaktadır. Bu çerçevede Tökin’in değerlendirmeleri ilk bakışta 1960’lı yıllardaki söz konusu çalışmaların özgün referansları gibi görünse de onun değerlendirmelerini Marx’ın klasik anlatımı çerçevesinde ele almanın daha doğru olacağını düşünüyoruz.

1930’lu yıllarda aynı çizgide araştırmalar yapan bir başka isimde Hüseyin Avni Şanda’dır. Osmanlı tarihinin ekonomik ve sosyal koşulları üzerine araştırmalar yapan yazarın 1932’de yayınlanan çalışması Türkiye’yi emperyalizm olgusu temelinde ele alan ve toplumsal hareketleri ekonomik yapıyla temellendirmeyi deneyen ilk çalışmalardan olma özelliğini taşımaktadır.⁶¹ Şanda eserinde Osmanlı İmparatorluğu’na yabancı sermayenin hangi yollarla girdiğini açıklama çabasındadır. Yazara göre yabancı sermaye ülkeye girmeden önce ülkedeki derebeylik şartlarıyla mücadele etmiştir. Avrupa sermayesinin asıl amacının Osmanlı’yı yarı sömürgeleştirmek olduğunu iddia eden Şanda’ya göre, imparatorluğun arazi kanunnamesi başta olmak üzere gerçekleştirdiği birçok ıslahat ve yenilik Avrupa sermayesinin istek ve amaçları çerçevesinde değerlendirilmelidir. Bu doğrultuda Avrupa sermayesinin Osmanlıyı bir yarı sömürge haline getirdiğini belirten Şanda’nın oluşturduğu çerçeve, özellikle Batılı güçlerin Osmanlı üzerindeki hukuki, siyasi ve ekonomik anlamda *dönüştürücü* etkisi söz konusu olduğunda Tökin’in

⁵⁹ A.e., s., 121

⁶⁰ A.e., s. 185-191

⁶¹ Hüseyin Avni Şanda, **Bir Yarı Müstemleke Oluş Tarihi**”, Sinan Matbaası, 1932. 1976 yılında yazarın seçme yazılarının da eklendiği bir yeni baskı yapılmıştır: **Bir Yarı Müstemleke Oluş Tarihi – 1908 İşçi Hareketleri**, İstanbul, Gözlem Yayınları, 1976

çerçevesi ile önemli benzerlikler taşımaktadır. Ayrıca Osmanlı-Türk toplumunun Sevr ve takip eden işgal dönemi de dâhil olmak üzere tarihinin hiçbir döneminde sömürge ya da koloni olmadığını belirtmeliyiz. Aslında Batı kaynaklı belli şemalar çerçevesinde değerlendirmelerin yapıldığı bu çalışmalar daha önce de belirttiğimiz gibi yaklaşık otuz yıl sonra ortaya çıkacak olan ve geri kalmışlık, bağımlılık gibi kavramları merkeze alan bazı isimlerin iktisat tarihine ideolojik bir açıdan yaklaşımlarına kaynaklık edecektir.⁶²

Konumuz açısından üzerinde durulması gereken başka bir kaynak 1930'lu yılların sonlarında yayınlanan, ancak kim tarafından kaleme alındığını bilmediğimiz Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi'nin belgeleridir.⁶³ Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış başlığıyla yayınlanan bu belgeler Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Ziraat Tarihinin ana hatlarını ortaya koyma iddiasında olup *Türklerin tarım ve hayvancılık alanlarında dünya medeniyetine yaptığı katkıları ortaya koyarak medeniyet tarihindeki önemimizi* vurgulamaktadır. Kongre belgelerine göre Türkler tarım ve hayvancılıkta medeni bir ulus olmaktan öte medeniyeti dünyaya yayan ulustur.⁶⁴ Bu ilk Türk devletleri için de geçerlidir, Türkler İslamiyet'i kabul ettikten sonra da geçerlidir.⁶⁵ Türk unsuru tarafından kurulan ve dünya tarihinde önemli bir yeri olan Osmanlılar zamanında da durum farklı değildir. Ancak 16. yüzyılda başlayan ve giderek artan devlet yönetimindeki bozulmalar çiftçi ve köylünün durumunun artarak bozulmasına sebep olmuştur. Osmanlı toprak sisteminin temeli olan tımar sistemi önceleri tarımı teşvik ederken 17. yüzyılın başından itibaren giderek bozulmaya başlamıştır.⁶⁶ Bu tarihten Tanzimat Dönemi'ne kadar geçen asırlar boyunca Türk köylü ve çiftçisinin oldukça olumsuz koşullar altında ezildiği ifade edilen Kongre belgelerine göre Türk köylü ve çiftçisi özlediği refaha kavuşabilmek için Cumhuriyet rejimine muhtaçtır. Kongre belgelerinde ortaya koyulan bu çerçeve elbette yeni bir rejim ve yeni bir ulus yaratma çabası ve bu ulusun kökleriyle tarih ve arkeoloji

⁶² Zafer Toprak, "Türkiye'de Çağdaş Tarihçilik (1908-1970)", **Türkiye'de Sosyal Bilim Araştırmalarının Gelişimi**, Der. Sevil Atauz, Ankara, Türk Sosyal Bilimler Derneği Yayını, 1986, s. 433-434.

⁶³ **Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış**, İstanbul, Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Yayını, 1938

⁶⁴ A.e. s. 5-14

⁶⁵ A.e. 23-29

⁶⁶ A.e. s. 62

yardımıyla bağ kurmaya çalışmanın ifadesi olarak anlam kazanmaktadır. Diğer yandan yeni rejiminin imparatorluğun tasfiyesi üzerine kurulduğudüşünülürse, o yıllarda rejimin dünyadaki konumunun yeniden tanımlanması ve uygulanan politikaların da farklı olması gerekmektedir.⁶⁷ Yeni bir devlet ve yeni bir toplum oluşturmak amaç haline gelmiştir. Eskinin reddi ve ona karşıt olması zorunluluğu nedeniyle yeni devlet kendisini milli bir Türk devleti ve Batılı bir devlet olarak tanımlamıştır. Bu doğrultuda Batı ile çatışmamaya ve onunla işbirliğini temel alan “tarım endüstri işbirliği” şeklinde ifade edebileceğimiz ilişki biçimi Cumhuriyet rejiminin temel ilkesi haline gelmiştir.⁶⁸ Tarım endüstri işbirliği ilkesi devletle toplum arasındaki ilişkinin belli bir çerçeve içerisine oturtulacağını göstermektedir. Böylece Batı ile uyum içinde varlığını sürdürebilmenin imkânı da sağlanmış olmaktadır. Endüstri Batı’yı tanımlayan temel özellik olduğundan yeni devletin varlığını sürdürebilmesi için zenginliğin köyde, tarımda ve doğada aranması gerekmektedir.⁶⁹ Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresinin belgelerinde zenginliğin kaynağı olarak sıklıkla işaret edilen, sözünü ettiğimiz ilişki biçimine paralel olarak köy ve kırsal alan olmaktadır.

Görüldüğü gibi iktisat tarihçiliğimizin ilerlemesinde padişahların adaletnamelerinden 1920’lerin sonlarına kadar geçen zaman dilimi içerisinde iktisat, maliye ve tarihle alakalı çok çeşitli faaliyetler ve gelişmeler iktisat tarihi literatürünün oluşumunun çeşitli aşamaları olarak değerlendirilmektedir. 1930’lu yılların ilk yarısında ortaya koyulan ve yukarıda değerlendirdiğimiz çalışmalar ise belirttiğimiz gibi Batı kaynaklı belli yaklaşımlar çerçevesinde Türkiye’yi ele alma çabasının yanında yeni devletin varlığını hangi kaynaklara dayandırması gerektiğine yönelik belli bir vurgu temelinde şekillenmiştir. Böylesine geniş bir zaman dilimi ve farklı alanlardaki eserlerin literatüre katkısı bağlamında iktisat tarihinin-tarihçiliğinin ortaya çıkışının değerlendirilmesi, elbette konuyla ilgili oldukça flu bir görüntünün ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Aynı zamanda bütün bu belirsizliğe ek olarak birçok çalışmada ülkemizde iktisat tarihinin başlangıcından Batı’dakine benzer bir biçimde –Harvard

⁶⁷Recep Ertürk, **Türk Sosyolojisinde ve Cumhuriyet Döneminde Köy Tartışmaları** , Ankara, İÜEF yay., No: 3406, 1997, s. 46

⁶⁸A.e., s. 69-75

⁶⁹A.e., s. 73

Üniversitesi'nde Ashley için 1892'de iktisat tarihi kürsüsünün kurulması- bir isim ve bir kürsü ile söz edilmektedir. Ömer Lütfi Barkan'a ve 1937'de kurulan İktisat Tarihi Kürsüsü'ne yönelik bu gönderme bir disiplin olarak iktisat tarihinin akademik anlamda başlangıcına vurgu yapmaktadır. 1937 yılında İktisat Fakültesi'nin kurulmasından kısa bir süre sonra İktisat Tarihi ve İktisadi Coğrafya Kürsüsü'nün kurulması, yeni devletin -devrimin iktisadi veçhesini açıklama temelli olsa da- bilim örgütlenmesi içerisinde konuya özel bir önem verdiği, konunun önemini kavradığı ve bu çerçevede özel bir çabaya değer olduğunun kanıtı olarak değerlendirilmelidir. Elbette Osmanlı dönemine ait çeşitli metinler yanında Ziya Gökalp ve Sabahattin Bey'in genel sosyoloji anlayışlarının da bir iktisat görüşü içerdiği de unutulmamalıdır. Yine unutulmamalıdır ki disiplinin Türkiye'de kurumsallaştığı dönem İmparatorluğun yıkılışı sonrasında yeni bir devletin kurulduğu ve buna bağlı olarak yeni bir toplumun inşasının söz konusu olduğu bir dönemdir. Bu yüzden biz çalışmamızda, gerçekleşen Türk Devrimi'nin iktisadi veçhesinin açıklanması ve tarihle bağlantısının kurulması çabasının, ülkemizde yeni bir disiplinin temellerini attığını iddia ediyoruz. Bu çerçevede söz konusu çabanın ilk örneğinin ve dolayısıyla iktisat tarihinin ilk tohumları olarak değerlendirilebilecek metinlerin “İnkılâp Tarihi” metinleri olduğu iddiasındayız. Çalışmamızın bu bölümünde bu iddiayı temellendirme çabasında olacağız.

C. İnkılâp Tarihçiliği ve Türk İktisat Tarihi

Cumhuriyetin onuncu yılı ve aynı zamanda İstanbul Üniversitesi'nin kuruluş yılı olan 1933 yılında Zeynep Hanım Konağı'nda Edebiyat Fakültesi binasının yanındaki ahşap konferans salonunda İnkılâp Tarihi dersleri verilmeye başlanmıştır.⁷⁰ 1933 üniversite reformu ardından üniversitelerde okutulmaya başlanan bu dersler Mustafa Kemal'in yakın ilgisi ve kontrolü altındadır. 1934–35 yıllarında yayınlanmış

⁷⁰ İnkılâp Dersleri'nin verilmeye başlanmasından kısa bir süre önce, Burhan Asaf Belge'nin Kadro Dergisi'nde Türk Devrimi'ne ilgisizliği sebebiyle Darülfünun'a yönelik sert eleştiriler yönelttiği bir yazısı yayınlanmıştır. Burhan Asaf Belge, ““Arkada Kalan Darülfünun”, **KADRO** 1/8, (Ağustos 1932), pp. 47-48

elimizde birçok “İnkılâp Tarihi” bulunmaktadır. Bunlardan ilki ve en bilineni Recep Peker’in İnkılâp Dersleri’dir.

Recep Peker, Kadro Dergisi’nin yeni devletin yönetici elitinden bağımsız olarak Kemalizm’in yeni bir yorumunu geliştirme arayışları karşısında, “Kemalizm nedir?” sorusuna cevap arayışının bir yansıması olan İnkılâp Dersleri’nde “*Türk Devrimi’nin askeri ve dâhili siyaset boyutlarının*” anlatımıyla görevlendirilmiştir.⁷¹ Peker’in dersleri daha sonra Ülkü Dergisi’nde de yayınlanmıştır. Peker’in verdiği derslerin diğer farklılığı Ankara’da yayınlanmış olmasının yanı sıra hem Ankara hem de İstanbul Üniversitesi’nde konferans olarak sunulmuş olmasıdır.

Bir diğer İnkılâp Tarihi yazarı Mahmut Esat Bozkurt’tur. İsviçre’de hukuk alanında lisans eğitimi alan ve “Osmanlı Kapitülasyonları” konulu tezle hukuk doktoru olan Bozkurt, Cumhuriyetin ilk yıllarında Adliye Bakanlığı ve İktisat Bakanlığı gibi önemli görevlerde bulunmuştur. 1926 yılında oybirliğiyle kabul edilen Medeni Kanun Bozkurt’un eseri olduğu için Türk Hukuk Devrimi’ni gerçekleştiren kişi olarak bilinmektedir. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi’nin de kurulmasını sağlayan Bozkurt burada ders verdiği gibi, İstanbul Üniversitesi’nde İnkılâp Dersleri veren isimler arasındadır.⁷² Parça parça yayınlanan notlarının tamamını kapsayan kitabının adı Atatürk İhtilali’dir.⁷³ Bozkurt’un İnkılâp Tarihi yazarları içerisindeki görevi “*Türk Devrimi’nin hukuki boyutunu*” ortaya koymaktır.

Bir başka İnkılâp Tarihi yazarı ve aynı zamanda Barkan’ın bölüm başkanı olan Prof. Dr. Yusuf Kemal Tengirşenk Sorbonne Hukuk Fakültesi’ni bitirmiştir. Siyasi ve İktisadi İlimler alanında doktora yapan Tengirşenk’in kitabının başlığı Türk İnkılâp

⁷¹ Ahmet Yıldız, **Recep Peker**, Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cilt 2, KEMALİZM içinde, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001, s. 58

⁷² Bozkurt İstanbul Üniversitesi’ndeki ilk dersini 8 Mart 1934 Perşembe günü İnkılâp Tarihi Kürsüsü’nde vermiştir. Mahmut Esat Bozkurt, **Atatürk İhtilali I-II**, Kaynak Yayınları, 2005, Yazarın tanıtıldığı bölüm.

⁷³ Mahmut Esat Bozkurt, **Atatürk İhtilali I-II**, Kaynak Yayınları, 2005. Bozkurt’un dersleri ilk olarak 1940 yılında İstanbul Üniversitesi yayınları tarafından basılmıştır. Cahit Tanyol’un Önsöz’ünü yazdığı ikinci baskı Altın Kitaplar Yayınevi tarafından 1967’de yapılmıştır. Üçüncü baskısı 1995’te Kaynak Yayınları tarafından, düzeltilmiş dördüncü baskısı aynı yayınevi tarafından 2003’te yapılmıştır.

Dersleri, alt başlığı ise “Ekonomik Değişmelerdir”. Tengirşenk’in İnkılâp Tarihi yazarları içerisindeki görevi “*Türk Devrimi’nin iktisadi veçhesini*” anlatmaktır. Bu kitabın diğerlerinden farkı konferans veya ders veren kişinin metnine değil, “*talebe tarafından derslerde tutulan notlara*” dayanması, bunun kitabın kapağında da belirtilme gereği duyulmasıdır. Kitap 1935 yılında basılmış ancak sonraki dönemlerde ilgiden en uzak olan İnkılâp Tarihi olmuştur.⁷⁴

Bu noktada iktisat tarihimizin ilk izlerini barındırdığına yönelik iddiamızı temellendirebilmek adına özellikle Yusuf Kemal Tengirşenk’in Türk Devrimi’nin iktisadi veçhesini açıklama çabasına özel bir önem verdiğimiz belirtelim. Çünkü Barkan 1933 yılında Türk İnkılâp Tarihi kürsüsünde Türk Devrimi’nin İktisadi boyutu ve gelişimini anlatma görevini üstlenen Tengirşenk’in asistanı olarak göreve başlamıştır. Elbette düşüncelerinin oluşumunda ve yazılarının yöneliminde Tengirşenk’in etkisi olduğu iddiası tartışılabilir. Ancak diğer yandan “Türk İnkılâp Tarihi Doçenti” olarak atanması ve atandığı kürsünün probleminin ve akademik unvanının gereği olarak ilgi konularının belirginleştiğini de söyleyebiliriz.⁷⁵

Tengirşenk’in konuya yaklaşımı diğer İnkılâp Tarihi yazarlarından önemli bir farklılığı barındırmaktadır. Tengirşenk’in bu yazarlar içerisindeki görevi Türk toplumunun modern Türkiye’ye ulaşan serüveninin iktisadi boyutunu ortaya koymaktır. Ancak konunun bu yönü ile ele alınması çeşitli güçlükleri beraberinde getirmektedir. Türk toplumunun modern Türkiye’nin doğuşu ile noktalanmış serüveninin hukuki yönünü açıklama çabasında olanların belli kolaylıkları vardır. Tanzimat sonrasında başlayarak o yıllara dek yapılan hukuk düzenlemelerini, yenileşme girişimlerine bağlı olarak yapılan yasalaştırmaları inkılâba uzanan gelişmenin kilometre taşları olarak değerlendirmek mümkün olmaktadır. Aynı iddia

⁷⁴ İnkılâp tarihçileri sonraki dönemde ilgiden uzak olmuştur. Recep Peker’in verdiği dersler sonraki dönemde ilk olarak İletişim Yayınları tarafından 1984 yılında basılmıştır. Cumhuriyet’in erken dönemine ilgi sebebiyle 1997 yılında toplu olarak yeniden basılmıştır: Mahmut Esat BOZKURT, Recep PEKER, Yusuf Kemal TENGİRŞENK, **1933 Yılında İstanbul Üniversitesi’nde Başlayan İlk İNKILÂP TARİHİ Ders Notları**, Hazırlayan: Oktay Aslanapa, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1997

⁷⁵ Barkan’ın atandığı kürsü ve buna bağlı olarak ilgi konularının belirginleşmesinin dışında genel çerçeve açısından altı çizilmesi gereken bir başka nokta da problemin iktisadi olarak kavranmasına yönelik çabanın henüz tarih bölümünün içerisinde olduğudur.

Türk Devrimi'nin siyasi boyutunun açıklanması noktasında da ileri sürülebilir. Hatta konuyu siyasi boyutuyla ele almak belki de en kolayı olmaktadır. Genellikle bunlardan ikisi bir arada yapılmıştır. Daha da öteye Türk Devrimi'ni Fransız Devrimi ile paralellikler kurarak değerlendirme çabası sonucunda her iki devrimin kahramanları arasında benzerlikler kurulmaktadır. Konu bu şekilde değerlendirilince Robespierre ve Danton gibi isimlere kadar uzanan benzetmelerle Türk Devrimi'ni ele almak ve onun tarihini yapmak da mümkün olmaktadır.⁷⁶ Bu çerçevede Türk Devrimi Türk toplumunun *garplılaşması*, *asrileşmesi* ve bunun gibi kavramlar altında bir gelişme ve yükseliş mantığı içerisinde anlatılabilmektedir.

Türk Devrimi'nin oluşumu ve gelişimi ekonomik gelişmeler temelinde açıklanmak istendiğinde ise belirttiğimiz gibi çeşitli güçlüklerle karşılaşmıştır. Türk toplumunun ileri bir aşaması olarak tanıtılan yeni dönemin ortaya çıkmasını sağlayan iktisadi ilişkileri ve gelişmeleri siyasi ya da hukuki gelişmelerde olduğu gibi netlikle belirleyebilmek kolay değildir. Bu yüzden de diğer yazarlar yakın dönem gelişmeleri ve yenileşme girişimleri içinde modern Türkiye'ye ulaşan serüveni anlatabilirlerken, Yusuf Kemal Tengirşenk kaçınılmaz olarak çok gerilere gitmek zorunda kalmıştır. Tengirşenk 15. ve 16. yüzyıllara kadar geri gitse de Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü konusunda genel yargıları tekrar etmekte ve sonuç olarak iktisadi gelişmeler temelinde Türk Devrimi'ni ortaya çıkaran ve anlatan bir çerçeve belirleyememektedir. Muhtemelen bunun farkında olduğu içindir ki ders notlarının başında “*bu ulu varlığın ekonomik yüzünü tetkik değil seyredeceğiz. Çünkü tetkik daha büyük kuvvete daha büyük görgüye tavakkuf ediyor*” diyerek üstlendiği görevin zorluğunu dile getirmektedir. Diğer İnkılâp Tarihi yazarları Bayur, Bozkurt ve Peker gibi isimler gelişmeleri yenileşme çerçevesine ve bir kronolojiye oturtabilirken, Yusuf Kemal Tengirşenk'in bunu yapamadığını, sadece toplumun iktisadi hayatıyla ilgili düzenlemelerden yola çıkarak çöküşü ve yeni Türkiye'nin doğuşunu açıklayamadığını görüyoruz. İşte Barkan Türk Toplumunun modern Türkiye'ye

⁷⁶ Söz konusu benzetmelerin bir örneği için bk. Emin Türk Eliçin, **Kemalist Devrim İdeolojisi**, Güncel Yayıncılık, Ocak 2007

ulaşmasının iktisadi yönünü açıklama çabasındaki Yusuf Kemal Tengirşenk'in yanında 1933 yılında "İnkılâp Tarihi Doçenti" olarak göreve başlamıştır.⁷⁷

1. İnkılâp Tarihçiliğinden İktisat Tarihçiliğine: Ömer Lütfi Barkan'ın Erken Dönem Metinleri

Ömer Lütfi Barkan'ın akademik yaşama başlangıç biçimi ilgilendiği konulara yönelimini de hazırlamıştır. Biyografisine baktığımızda Barkan'ın Türk üniversitesinin yeniden biçimlendiği 1933 reformu sonrasında üniversite hocası kuşağı içinde yer aldığını görüyoruz. Barkan Üniversite öğrenimini Darülfünun Edebiyat Fakültesi'nde yapmış, burada sosyoloji ve felsefe lisans öğrenimini tamamlamıştır. Bu öğrenimin ardından devlet bursuyla Strasbourg'a gönderilmiş burada da aynı konularda eğitim görmüş ve çift lisans diploması ile ülkeye dönmüştür.* Kısa bir dönem felsefe ve yurttaşlık bilgisi öğretmenliği sonrasında 1933 yılında üniversiteye geçmiş, dönemin tek üniversitesi olan İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde *İnkılâp Tarihi* hocası olan Yusuf Kemal Tengirşenk'in yanında *Türk İnkılâp Tarihi Doçenti* olarak görevlendirilmiştir. 1973 yılında emekli olan Barkan, 1979 yılındaki vefatına dek çalışmalarını sürdürmüştür.⁷⁸

⁷⁷ Recep Ertürk, "Ömer Lütfi Barkan'ın Erken Dönem Çalışmaları", I. İktisat Tarihi Kongresi'nde sunulan tebliğ, Marmara Üniversitesi İİBF, 7-8 Eylül 2007, İstanbul

*"Sizi bir kıvılcım olarak gönderiyorum, volkan olup dönünüz!" Yetenekli öğrenciler Atatürk'ün bu sözleriyle Avrupa'nın çeşitli ülkelerine uğurlanır. Amaç, Cumhuriyetin kalifiye eleman ihtiyacına cevap bulmak ve Batı tarzında eğitim almış yeni bir nesil yetiştirmektir. Kansu Şarman'ın 1925-1945 yılları arasında çeşitli branşlarda Avrupa'da eğitime gönderilmiş ve döndükten sonra kendi alanlarının öncü isimleri olmuş 40 kişinin Avrupa günlerine ait tanıklıkları, mektupları, belgeleri ve fotoğraflarının yer aldığı çalışmada iktisat tarihimizin kurucusu Ömer Lütfi BARKAN'ın adının sadece zikredilmesi dikkat çekicidir. Kansu Şarman, **Türk Promethe'ler, Cumhuriyet'in Öğrencileri Avrupa'da**, İstanbul, İş Bankası Yayınları, 2005

⁷⁸ Mahmut Hasan Şakiroğlu, "Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan (1902-1979)", **Belleten**, Sayı 173, Ankara 1980, pp. 153-157; Halil Sahillioğlu, "Ömer Lütfi Barkan", **İ. Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt 41, Sayı 1-4, Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan, İstanbul 1985, pp. 3-13; Mübahat Kütükoğlu, "Barkan, Ömer Lütfi", **İslam Ansiklopedisi**, Diyanet Vakfı, Cilt 2, İstanbul 1990, pp. 74-76; Osman Nebioğlu, **Türkiye'de Kim Kimdir**, İstanbul 1963, s. 115; "Barkan, Ömer Lütfi", **Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi**, Cilt 3, İstanbul 1986, pp. 1323-1324; Coşkun Çakır, "Devletin Tarihinden Toplumun Tarihine, Yeni Bir Tarih Paradigması ve Ömer Lütfi Barkan", **Doğu-Batı**, Sayı 12, İstanbul 2000, pp. 35-63; Oktay Özel, "Ömer Lütfi Barkan", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Dönemler ve Zihniyetler**, Cilt 9, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, pp. 224-232

Göreve başladıktan kısa bir süre sonra başladığı ve 1979'daki ölümüne dek sürdürdüğü yazılarında Barkan, Türk İktisat Tarihinin ana başlıkları olarak kabul edebileceğimiz birçok konuda çok sayıda çalışma yapmıştır. Ancak hem ülkemize yeni bir bilim alanını kazandıran hem de bu alanda ilk ve belki de en önemli çalışmaları yapan Barkan'ın adı birçok çalışmada bu özelliklerinden daha çok başka bir olayla anılmaktadır. Barkan'ın erken dönemde kaleme aldığı metinleri değerlendirmeden önce bu metinleri anlaşılabilir kılacak bazı yorumlara sebep olan bu dönüm noktasından burada bahsetmenin gerekli olduğunu düşünüyoruz. Sözünü ettiğimiz bu olay Barkan'ın 1951'de İktisat Fakültesi Mecmuası'nda yayınlanan *Philippe II Devrinde Akdeniz ve Akdeniz Memleketleri*⁷⁹ isimli kitap değerlendirme yazısının Fransa'da yayınlanmasından sonra gündeme gelen Braudel-Barkan ilişkisidir.

Fernand Braudel'in 16. yüzyıl Akdeniz tarihi üzerine yazdığı ve 1949'da yayınlanan klasik kitabı Türk tarihçiliğinde ilgiyle karşılanmış, Braudel'in temsil ettiği Annales Ekolü o dönem tarihçilerinin dikkatini çekmiştir. Braudel'in eseri yayımlandıktan kısa bir süre sonra Barkan eseri uzunca bir yazıyla tanıtmış ve “*büyük bir ilmi hadise*” olarak değerlendirmiştir. Barkan'a göre eser “*Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük devrinin en büyük meselelerini, bütün Akdeniz memleketlerine şamil geniş bir plan içinde, zengin malzeme ve yeni bir ilmi metotla vaz ve mütalaa*” etmektedir. Barkan böyle kapsamlı bir yaklaşımın özellikle Osmanlı tarihi incelenirken izlenmesi gerektiği üzerinde durmuş, Braudel'in yaklaşım biçimini gösteren örnekler verirken kendi tarih görüşünün de aynı çizgiyi izlediğini belirtmiştir.⁸⁰

F. Braudel'in eseri⁸¹ üzerine yazdığı bu tanıtım yazısının Fransa'da yayınlanması üzerine Barkan'ın ülkemizde ünü artmış ve üzücüdür ki bu tarihten sonra Barkan ülkemizde çoğu zaman Braudel'le olan ilişkisi üzerinden anılmıştır. Birçok çalışmada bu olaya özel bir atıf yapılmakta ve sanki Barkan'ın asıl önemi buymuş

⁷⁹ Ömer Lütfi Barkan, **Philippe II Devrinde Akdeniz ve Akdeniz Memleketleri**, İktisat Fakültesi Mecmuası, XII/3-4 (1951), s. 173-192.

⁸⁰ Barkan, **a.e.**, s. 173-192.

⁸¹ Fernand Braudel, **La Mediterranee et la mondemediterraneen a l'epoque de Philippe II**, Paris 1949; İngilizce çevirisi: **The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philippe II**, New York, 1972.

gibi yansıtılmaktadır.⁸²Braudel'in eseri için yazdığı tanıtımdan sonra adının Annales ve Braudel'le anılmasına benzer şekilde, çalışmalarını arşiv belgelerine dayandırması konusunda da Braudel'le belli bağlantılar kurulmaya çalışılmıştır.⁸³Braudel'in çalışmalarında Dubrovnik arşivinden yararlanması ve Akdeniz'in Osmanlı egemenliği altındaki doğu kesiminin tarih için henüz keşfedilmemiş bir dünya olduğunu belirterek Türk tarihçilerini Osmanlı arşivlerinde araştırma yapmaya teşvik etmesi sürekli vurgulanan bir nokta olmuştur. Oysa Barkan'ın önemi ne Braudel'in kitabına yazdığı tanıtımla sınırlıdır ne de sadece bu olayla anlaşılabilir. Yine unutulmamalıdır ki Barkan Braudel'in tavsiyesinden çok önce Osmanlı arşivlerinde araştırmalar yapmaya başlamıştır.

Ömer Lütfi Barkan Türk düşünce tarihinde önemli yeri ve etkisi olan bir isimdir. Türk iktisat tarihi ve Türk toplum tarihi alanında yaptığı çalışmalar sayesinde bugün kendisinden Türk iktisat tarihinin kurucusu olarak bahsediyoruz. Kendisinden bu şekilde bahsedilmesi elbette ülkemize yeni bir bilim alanını kazandırmasıyla bağlantılıdır. Bu yüzden Barkan'ı değerlendirirken sürekli onun Fransa'da basılan yazısına ve Braudel'le olan ilişkisine atıf yapmak, Barkan'a övgü amaçlı söylenmiş olsa da Barkan'ın Annales Ekolü'nün Türkiye'deki takipçisi, izleyicisi ya da ekolü Türkiye'de temsil eden kişi olduğunu iddia etmek doğru olmayacaktır.⁸⁴

Barkan'a yönelik Annales Ekolünün Türkiye'deki temsilcisi ya da takipçisi değerlendirmelerinin temel dayanaklarının özellikle Barkan'ın yurtdışı serüveni ile

⁸²**Tarihçilerin Kutbu, Halil İnalcık Kitabı**, Söyleşi: Emine Çaykara, s. 356; Halil İnalcık, "Modern Türk Tarihçiliği Üzerine Notlar", Halil İnalcık, **Doğu Batı, Makaleler II**, pp. 289-310; Halil İnalcık, "Fransız Annales Ekolü ve Türk Tarihçiliği", **Doğu Batı, Makaleler II**, pp. 311-324; Coşkun Çakır, "Türkiye'de İktisat Tarihi Çalışmalarının Tarihi Üzerine Bir Deneme", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Türk İktisat Tarihi Sayısı, Cilt 1, Sayı 1, s. 28-29; Coşkun Çakır, "Devletin Tarihinden Toplumun Tarihine: Yeni Bir Tarih Paradigması ve Ömer Lütfi Barkan", **Doğu Batı**, Yıl: 3, Sayı:12, Ankara, pp. 46-56.

⁸³Barkan ileri sürdüğü fikirleri Braudel gibi arşivlerden çıkardığı belgelerle açıklamaya çalışmaktadır. Bu yöntem Barkan'ın bütün araştırmalarının temelini oluşturmaktadır. Ömer Lütfi BARKAN Osmanlı arşivlerinin öneminden bahsederken bu arşivlerin dünya tarihi için değerini muhafazakâr bir refleksten öte bilinçli bir şekilde vurgulamıştır.

⁸⁴Bu doğrultuda bir yaklaşımı Kurtuluş Kayalı'da da görmekteyiz: "*Ömer Lütfi Barkan'ın konunun açıklanması anlamında Febvre ve Bloch'un öğrencisi olması ve Fernand Braudel'in 1949 tarihli Akdeniz Dünyası çalışması üstüne tanıma-inceleme yazmış olması, çalışmalarının onların temel eserlerinden bütünsel anlamda etkilenmesi gibi bir sonuç doğurmamıştır.*", Kurtuluş Kayalı, "*Annales Hareketinin Türkiye Serüveni O Kadar Açıklayıcı ki...*", Peter Burke, **Fransız Tarih Devrimi: Annales Okulu**, Çev: Mehmet Küçük, Doğu Batı, Sunuş yazısı içinde, s. 16.

ilgili olduğunu söyleyebiliriz. 1927 ve 1931 yılları arasında Strasbourg’da kalan ve burada LucienFebvre, MarcBloch ve Fransız Devrimi tarihçisi Georges Lefebvre gibi isimlerden dersler alan ve buradaki akademik ortamdan etkilendiği söylenen Barkan yine yurda döndüğünde Köprülü’nün Annales’in geliştirmeye başladığı paradigmadan etkilendiği söylenen temel kitapları ile karşılaşmıştır. Bu bilgilerden yola çıkarak Barkan’ınBraudel’le tanışmasından çok önce Annales Ekolünün temsilcileri ile tanıştığı ve ekolden etkilendiği, bu etkinin Braudel’le tanışmasından önceki çalışmalarında da görüldüğü iddia edilmektedir.⁸⁵Bu doğrultuda Barkan’ınStrasbourg geçmişinden sonra ilk girdiği İnkılâp Tarihi Enstitüsünde çalışmaya devam etmek yerine, Annales’in oldukça önem verdiği iktisadi coğrafya ve iktisat tarihi gibi alanları kapsayan bir kürsüde çalışmaya başlaması ve sonrasında da İktisat Tarihi Enstitüsü’nü kurmasına özel bir anlam verilmekte ve bütün bunların Annales etkisi bağlamında göstergeler olduğu iddia edilmektedir.⁸⁶

Bu iddiaya benzer biçimde Barkan’ınBraudel’in kitabını tanıttığı yazısında, belki de Febvre ve Bloch’un çalışmalarından çok daha önemli bulduğu için, bütünsel tarih anlayışı açısından çubuğu Braudel’e fazlasıyla büküldüğü belirtilmektedir. Barkan’ın bu yazısından sonraki çalışmalarının ilgi alanının da zaten Annales’in birinci kuşağının ilgi alanlarıyla belli bir mesafeyi barındırdığı ve Braudel’in çalışmalarıyla örtüştüğü iddia edilmektedir. Barkan-Braudel ilişkisine gönderme yapan başka bir iddia Barkan’ın meslek hayatının büyük bölümünü oluşturan arşiv malzemelerinin transkripsiyonu ve yeniden değerlendirilmesi uğraşının arkasında yatan sebebin büyük oranda, Barkan’ınBraudel’in çalışmasından çıkardığı sonuçta ve ödevlerde gizli olduğudur.⁸⁷

Öncelikle Barkan’ın sürekli olarak Annales Ekolü ile birlikte anılmasının ve çalışmalarının bu çerçevede değerlendirilmesinin ona yapılmış bir haksızlık olmasının dışında bu yaklaşımın onun asıl çabasının ıskalanması gibi bir tehlike yarattığını vurgulamalıyız. Benzer biçimde Barkan’ın yurtdışı serüveni ile ilişkili

⁸⁵ Erdem Sönmez, *Annales Okulu ve Türkiye’deki Tarih yazımı*, İstanbul, Daktylos Yayınevi, 2008, s. 164-165

⁸⁶ Sönmez, *a.e.*, s. 166

⁸⁷ *A.e.*, s. 171

olarak akademik yaşamının başlangıcından beri AnnalesEkolü'nün etkisinde olduğunu söylemek ve çalışmalarını bu açıdan değerlendirmek onun özellikle erken dönemde kaleme aldığı metinleri anlaşılmasız kılacaktır. Bu metinler ileride belirtileceği üzere sadece sosyal tarihçilik için hazır olmayan kaynakları hazır hale getirmek amacıyla yazılmamıştır. Barkan gibi bir iktisat tarihçisinin çabasını sadece transkripsiyon ile sınırlamak elbette doğru bir tutum olarak kabul edilemez. Bu çalışmada Barkan üzerinde belli bir Annales etkisinin varlığını reddetmesek de, Barkan'ınBraudel'in çalışmasından çıkardığı sonuç ve *ödevler* konusunda ya da daha genel bir ifadeyle Annales Ekolü temsilciliği konusunda tereddütlü olduğumuzu belirtmeliyiz. Yine aynı şekilde Barkan üzerinde belli bir etkiden söz edilecekse bu etkinin en az Annales kadar⁸⁸Barkan'ın Türkiye'ye döndüğünde yanında göreve başladığı hocası Yusuf Kemal Tengirşenk'in problematiği olduğunu ve bu isimden Barkan'la ilgili hemen hiçbir çalışmada bahsedilmemesinin en azından bizim için merak konusu olduğunu vurgulamak istiyoruz. Bu iddianın en açık kanıtı Barkan'ın İktisat Fakültesi'nde göreve başlayana kadar yaptığı çalışmalarıdır.⁸⁹ Çalışmanın bu kısmında bu çalışmalar üzerinde duracağız.

a. Harp Sonu Tarımsal Reform Hareketleri

Barkan'ın “Erken Dönem Metinleri” olarak adlandırabileceğimiz ilk metinlerinin birinci halkası 1935 Ekim'i ile birlikte yayınlanmaya başlayan “Harp Sonu Tarımsal Reform Hareketleri” olmuştur.⁹⁰Barkan'ın bu metinlerde üzerinde durduğu konu

⁸⁸ *Annalesd'histoireéconomique et sociale* adıyla çıkmaya başlayan derginin ilk sayısı 15 Ocak 1929 tarihinde yayınlanmıştı. İlk sayılarında iktisat tarihçileri öne çıksa da 1930 yılında yapılan bir duyuru derginin “neredeyse kimsenin ayak basmadığı söylenebilecek toplumsal tarih topraklarında” kök salma amacında olduğunu bildiriyordu. Peter Burke, **Fransız Tarih Devrimi: Annales Okulu**, Çev. Mehmet Küçük, Doğu-Batı Yayınları, Ankara 2006, s. 54-55. Diğer bir ifadeyle ilk ve öncelikli amacının disiplinlerarası çalışmalar yapabilmek olduğunu ilan eden dergi çevresinin bu yıllarda henüz bir gelenek oluşturduğunu söylemek doğru olmayacaktır. Bu yüzden Barkan'ınAnnales'den etkilendiğine ve çalışmalarını bu doğrultuda inşa ettiğine dair yorumlara şüpheyle yaklaşılmasından yanayız.

⁸⁹ Ertürk, “**Ömer LütfiBarkan'ın Erken Dönem Çalışmaları**”,Eylül 2007, İstanbul

⁹⁰Ömer Lütfi Barkan, “Harp Sonu Tarımsal Reform Hareketleri”, **Siyasal Bilgiler Dergisi**, Giriş, Sayı 55 (I. Teşrin 1935), s. 2-8; “Bulgaristan”, Sayı 56 (II. Teşrin 1935), s. 33-40; “Yugoslavya”, Sayı 57 (I. Kanun 1936), s. 36-45; “Yugoslavya”, Sayı 58 (II. Kanun 1936), s. 4-12; “Yunanistan”, Sayı 59 (Şubat 1936), s. 14-27; “Romanya”, Sayı 60 (Mart 1936), s. 30-41; “Polonya”, Sayı 61 (Nisan 1936),

tarıma yönelik düzenlemelerdir. Tarıma yönelik yeni düzenlemeler özellikle I. Dünya Savaşı sonrasında Doğu Avrupa ülkelerinde görülmektedir.⁹¹ Barkan Birinci Dünya Savaşı'nın sarsıntılarının Avrupa'da endüstrinin geliştiği yerlerden çok henüz geri tarım tekniklerinin kullanıldığı bölgelerde daha çok hissedildiğini vurgulamakta ve savaş sonunda Doğu ve Orta Avrupa'daki iki geri siyasal sistemin* çöküşünden sonra yeni kurulan ve çoğu çiftçi olan, endüstrisi olmayan devletlerin geri tarımsal yapılarını bir dizi reformla yeniden kurmak ve yeni bir hayatın ihtiyaçlarına göre yeniden düzenlemek zorunda kaldıklarını belirtmektedir.⁹² Barkan öncelikle bu ülkelerin gerçekleştirdiği tarımsal düzenlemelerle ilgilenmiştir.

Barkan reform hareketlerine dair değerlendirmelerine başlamadan önce dünyadaki ekonomik ve sosyal durumun ana hatlarını ortaya koymakta ve ardından mevcut çözüm önerilerine yönelik belli eleştirilerde bulunmaktadır. Öncelikle dünya nüfusunun büyük bir bölümünün geçimini topraktan sağladığına dikkat çeken Barkan, siyasal yönetimlerin bu olguya rağmen sorunları Batı'nın reçetelerine göre çözmeye çalıştığını belirtmektedir. Barkan tarım ülkelerinin kendine has sorunları olduğunu belirtmekte ve bu sorunların Batı endüstri dünyasını göz önünde bulundurarak kavranamayacağının altını çizmektedir. Bu ülkelerin tarihi ve dolayısıyla problemleri farklı olduğu için bu problemlerin Barkan'a göre Marksizm'le ya da İngiliz liberalizmi ile çözülemeyeceği açıktır. Barkan bu iddiasını temellendirmek için savaş sonunda beklenen büyük ihtilallerin endüstri ülkelerinde değil geri tarım ülkelerinde meydana gelmiş olmasına dikkat çekmektedir. Rus Devrimi'nin bile gücünü Marks'ın gösterdiği kaynaklardan değil topraksız

s. 50-58; "Rusya", Sayı 62 (Mayıs 1936), s. 48-59; "Rusya", Sayı 63 (Haziran 1936), s. 32-41; "Rusya", Sayı 64 (Temmuz 1936), s. 39-44; "Rusya", Sayı 65 (Ağustos 1936), s. 33-41. Ayrıca bu yazı dizisi toplu olarak **Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler 1**, İstanbul, Gözlem Yayınları, 1980, pp. 23-105

⁹¹Barkan'ın bu yazısında değerlendirdiği Doğu Avrupa ülkelerinin çoğu ortak siyasi tarihimizin olduğu Osmanlı ülkeleridir.

* Recep Peker'in İnkılap Dersleri'nde savaşla birlikte çöken dört imparatorluğa dikkat çekilmektedir. Romanofların Rusya'sı, Habsburgların Avusturya-Macaristan'ı, Hohenzollerlerin Almanya'sı ve Osmanlı İmparatorluğu. Bu siyasal sistemler içerisinde en geri olan Peker'e göre Osmanlı İmparatorluğu'dur. Mahmut Esat BOZKURT, Recep PEKER, Yusuf Kemal TENGİRŞENK, **1933 Yılında İstanbul Üniversitesi'nde Başlayan İlk İNKILÂP TARİHİ Ders Notları**, Hazırlayan: Oktay Aslanapa, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1997, pp. 203-291, s. 209-210

⁹² Barkan, **Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler 1**, İstanbul, Gözlem Yayınları, 1980, pp. 23-105, s. 23

köylülerden aldığını, çıkarlarının patronlarıyla bir olduğunu gören “otomobilli Batı proletaryası”nın enternasyonalizmi kurmak için hiçbir teşebbüste bulunmadığına dikkat çeken Barkan, tarım ülkelerinin sorunlarını kavrayan farklı bir “ekonomi sosyal” olduğunu ileri sürmektedir. Bunlara ek olarak Barkan 1929 Krizi’nin etkilerinin hala sürdüğü ve endüstri ülkelerinin bile kendi içlerine döndüğü o yıllarda tek zenginlik kaynağı tarım olan ülkeler için toprak meselesinin çok büyük bir önem taşıdığını vurgulamaktadır.⁹³

Barkan’ın üzerinde durduğu tarımsal düzenlemelerin temelinde Batı Avrupa’da görülen benzeri bir endüstrileşme sürecine Doğu Avrupa ülkelerindeki tarımın ve genel iktisadi örgütlenmenin temel oluşturmayışı yatmaktadır. Batı Avrupa benzeri endüstrileşme görülmemesi, dönemin yaygın anlayışı gereği bu ülkelerde endüstri toplumuna doğru bir gelişmeye neden olacak birikime tarımın yapısının ve ilişkilerinin elvermemesi, bunun siyasi olarak tarıma yeniden biçim kazandırmakla mümkün olacağına inanılmasıdır. Savaş sonrasında bu anlayışın gereği çeşitli düzenlemeler yapıldığı gibi yine bir Doğu Avrupa ülkesi olan Rusya, Batı’nın gelecekte alacağı öngörülen bir toplum düzenini ihtilalle gerçekleştirmiştir.

Ülkemizde de I. Dünya Savaşı’nın ardından yeni bir devlet kurulmuştur. Elbette bu devletin en önemli niteliği de çağın gerektirdiği niteliklere sahip olarak tanımlanması ve diğer niteliklerini de buna bağlı olarak kazanmış olmasıdır. İşte genel çerçeve bu iken Barkan “Harp Sonu Tarımsal Reform Hareketleri” (1935) ile başlayan ve seri halinde süren yazılarını kaleme almaya başlamıştır. Elbette Barkan’ın bu konuyu ele almasının bazı sebepleri vardır. Çağdaş devletler arasında yer almayı siyasi olarak gerçekleştirmemize rağmen aynı şeyin toplum düzeyinde gerçekleştiğini söylemekte çeşitli zorluklar vardır. Toplum yaşamımıza bu nedenle bazı müdahalelerin yapılması gerekmektedir. Siyasi ve hukuki düzeyde yapılanları tamamlamak ancak bu şekilde mümkün olabilecektir.

⁹³ Barkan, **a.e.**, s. 24-25

Barkan'a göre Türk İnkılâbı bu doğrultuda toprak meselesi ile ilgili birçok adım atmış ve atacaktır. Önemli gelişmelerden birisi doğudaki toprak köleliğinin yok edilmiş olmasıdır.⁹⁴ Ancak Barkan bunları yeterli bulmamaktadır. Ona göre bütün tarımsal yapı yeniden gözden geçirilmeli ve geri bir yapıya sebep olan hukuki ve yapısal bağlar yıkılmalıdır. Bu köklü değişimlerin endüstri siyasetimizde organizatör rolünü üstlenen devletin tarımsal sorunlarla da yakından ilgilenmesi ile gerçekleşebileceğine inanan Barkan, inkılâp devrinin farklı bir tarım politikası olması gerektiğine inanmaktadır.⁹⁵

Bu yüzden Barkan faydalı olabileceği inancıyla tarımsal reform hareketleri ile ilgili bir dizi makale kaleme almıştır. Ona göre uzun süre Osmanlı egemenliğinde bulunan Balkan ülkelerinden başlayarak Avrupa'nın orta ve doğusundaki diğer tarım ülkelerinde savaştan sonra yapılan tarım reformlarını gözden geçirmek, tecrübe olması bakımından bu reformların sosyal ve ekonomik sonuçlarını öğrenmek faydalı olacaktır. Barkan bu noktada tarihi bağlarımızdan dolayı Doğu Avrupa için geçerli olan toprak sorunlarının büyük ölçüde bizim için de geçerli olabileceğine dikkat çekmektedir.⁹⁶ Öncelikle Barkan endüstriyel alanda olduğu gibi tarımsal alanda da ülkelerin eşit olmayan şartlara sahip olduğuna dikkat çekmekte ve bu yüzden tarımın kendi başına bırakılmaması ve devlet eliyle organize edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Hatta Barkan belli başlı endüstri ülkelerinin bile köyü sosyal denge aracı olarak devrimci eğilimler gösteren işçi sınıfı karşısında kolladığını ve kırları boşaltmak isteyen akımlara karşı koruduğunu vurgulamaktadır.⁹⁷ İktisadi ve siyasi anlamda dünyadaki son gelişmelere göndermeler yapan Barkan daralan piyasa ve ticaret yüzünden şehirde ve köyde işsiz kalan nüfusu toprağa bağlama siyasetinin, devletleri hiç değişmeyecek gibi görünen toprak hukukunu bile yeniden gözden geçirmeye ve topraktan en rasyonel şekilde yararlanmanın yollarını aramaya mecbur bıraktığını belirtmektedir. Diğer yandan Barkan tarımda üretimi artıracak yöntemler

⁹⁴ Barkan bu çalışmalarını kaleme almadan kısa bir süre önce Kadro Dergisi yazarlarından İsmail Hüsrev Tökin doğuda toprak ağalığı ve toprak köleliği sorununa dair çeşitli değerlendirmelerde bulunmuştur. İsmail Hüsrev Tökin, **Türkiye Köy İktisadiyatı**, 1. baskı, Ankara, Kadro Mecmuası Neşriyatı,; 2. baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 1990

⁹⁵ Barkan, **a.e.**, s. 25

⁹⁶ **A.e.**, s. 25-26

⁹⁷ **A.e.**, s. 26

söz konusu olduğunda bütün bir ekonominin yeniden organizasyonunun gerekliliğini hatırlatmaktadır. Bu ise Barkan'a göre yeni bir devlet anlayışı ve yeni organlarla, buna paralel olarak da eski mülkiyet ve veraset kanunlarının tasfiye edilmesiyle mümkün olacaktır.⁹⁸

Bunlara ek olarak Barkan'ın rejime yönelik çeşitli uyarılarda ve eleştirilerde bulunduğunu görmekteyiz. Toprak reformu meselesinin sadece topraksız köylüye arazi dağıtmak olarak algılanamayacağını belirten Barkan, reformun ülkenin sosyal ve ekonomik sorunları ile birlikte, bütünsel bir çerçevede ele alınması gerektiğini vurgulamaktadır. Nereden başlanacağı konusuna açıklık getiren Barkan'a göre öncelikle verimsiz arazide ilkel yöntemlerle çalışan köylünün sırtından sırf veraset kanunu gereği geçinen yarıcılarının ve gericilerin tasfiye edilmesi gerekmektedir.⁹⁹ Görüldüğü gibi Barkan her fırsatta eski mülkiyet ilişkilerine atıfta bulunmaktadır. Çünkü bu ilişkiler tasfiye edilmeden siyasi ve hukuki düzeyde yapılan düzenlemelerin tamamlanması mümkün değildir. Barkan bu doğrultuda tarımsal alanda yapılacak değişikliklere yönelik uyarılarını sürdürmektedir. Sorunu sadece iktisadi ve sosyal boyutu çerçevesinde değil, teknik boyutuyla da ele alan Barkan, her ülkede ürünün cinsine, teknik ve tarım yöntemlerine, sermaye ve el emeğinin payına göre özel büyüklükteki arazi çeşitlerine ihtiyaç olduğunu vurgulamaktadır.¹⁰⁰ Reformların teknik boyutuna dair bu uyarılar elbette Barkan'ın reform deneyimlerini incelediği Balkan ülkelerinin yaşadığı reform sonrası problemler çerçevesinde dile getirilmektedir. Yugoslavya örneğinden yola çıkan Barkan bu ülkede toprak reformunu şekillendiren sol eğilimler nedeniyle toprakların küçük parçalar halinde dağıtıldığını, bu yüzden ülke ekonomisinin ciddi şekilde sarsıldığını dikkat çekmektedir.¹⁰¹ Özetle Barkan ekonomik ve sosyal sorunları değerlendirirken her ülkenin kendi özel şartlarının önemine vurgu yapmakta, her ülkenin tecrübeleri neden ve sonuçları bakımından o ülkenin kendine has koşulları ile ilgili olsa da bu tecrübelerden yola çıkarak bazı genellemelerin yapılabileceğini belirtmektedir.¹⁰²

⁹⁸ A.e., s. 26-28

⁹⁹ A.e., s. 27

¹⁰⁰ A.e., s. 27

¹⁰¹ A.e., s. 28

¹⁰² A.e., s. 28

Bu sebeplerden dolayı Barkan'ın ilgilendiği ilk konu Bulgaristan, Yugoslavya, Yunanistan, Romanya, Polonya ve Rusya'daki reform tecrübelerini değerlendirdiği Harp Sonu Tarımsal Reform Hareketleri olmuştur. Türkiye'nin toprak sorunlarıyla eski Osmanlı ülkelerinin sorunlarının büyük ölçüde benzer olacağını varsayan Barkan'ın ısrarla üzerinde durduğu nokta rejime dayanak oluşturacak üretici bir köylü sınıfının yaratılabilmesi için eski mülkiyet ve veraset hukukunun tasfiye edilmesi gereğidir. Altı çizilmesi gereken başka bir nokta da Cumhuriyetin erken dönem toprak sorunları temelinde yazılar kaleme alan Barkan'ın bir iktisat tarihçisinden çok bir ideolog ve iktisat kuramcısı gibi yazmasıdır. Buna ek olarak Barkan'ın bahsettiğimiz bu ilk yazılarını Strasbourg'dan döndükten kısa bir süre sonra kaleme almış olmasına ve Annales Okulu mensuplarının siyasi figürlere dayalı tarih anlayışına yönelik eleştirilerine rağmen, Barkan'ın Türk Devrimi'nin oturması adına siyasi figürlere yeni görevler yüklediğine tanık olmaktadır.

b. İnkılâp İdeolojisi ve Ekonomik Şartlar

Barkan Harp Sonu Tarımsal Reform Hareketleri yazı dizisinin ardından 1937 yılında “İnkılâp İdeolojisi ve Ekonomik Şartlar” başlıklı yazısını Siyasal Bilgiler Dergisi'nde yayınlamıştır.¹⁰³ Barkan bu yazıda “*her şeyden önce ekonomik bir kurtuluş ve kuruluş davası*” olarak değerlendirdiği Türk Devrimi'ni diğer ideolojilerle karşılaştırmalı bir biçimde incelemiş ve inkılâp ideolojileri ile “*ekonomik muayyeniyetler*” arasındaki karşılıklı ilişkileri belirlemeye çalışmıştır.¹⁰⁴

Barkan öncelikle *yüksek derecedeki eylem kabiliyeti* olarak tanımladığı inkılâpların her türlü özellik ve kanunlar haricinde, başıboş ve yalnız kendi başına inkılâbın ideolojisi etkisi ile ortaya çıkacağını sanmanın doğru olmadığını ifade etmektedir. Barkan'a göre inkılâpların sadece fikirlerle başlaması imkânsızdır. Kaldı ki yeni

¹⁰³ Ömer Lütfi Barkan, “İnkılâp İdeolojisi ve Ekonomik Şartlar”, **Siyasal Bilgiler Dergisi**, Sayı 71, Şubat 1937, pp. 1–10

¹⁰⁴ **A.e.**, s. 1

fikirlerin doğmasının bile yeni koşulların herhangi bir yeniliği toplumsal bünyede ihtiyaç olarak hissettirmesi ile mümkün olacağını belirten Barkan, diğer yandan yüksek bir hayat anlayışı içeren inkılâp ilkelerinin varlığını koruyabilmesi için maddi şartların zaman kaybetmeden toplumsal bünyede oluşturulması gereğine vurgu yapmaktadır. Bu yüzden Barkan ideolojilerin güç aldıkları dayanak ve zorunlulukların özellikleri üzerinde düşünmek gerektiğini ifade etmektedir.¹⁰⁵

Görüldüğü gibi Barkan ilk olarak Türk Devrimi'nin maddi dayanaklarına göndermeler yapmaktadır. Bununla birlikte kullandığı “Ekonomik muayyeniyetler telakkisi” kavramını açıklama gereği duyan Barkan bu yazıda kendi ifadesiyle idealizm ihtiyacını yadsımadan ve zorunlu olarak komünizme varmadan bu teorinin inkılâbımızın ideolojileri arasında nasıl bir yeri olduğunu incelemektedir. Barkan'ın temel vurgusu Türk Devrimi'nin *ekonomik bir kurtuluş ve kuruluş* davası olduğuna yöneliktir.¹⁰⁶

Ekonomik özgürlük ilkesini değerlendirmelerinin merkezine koyan Barkan bu çerçevede ülkenin ekonomik hayatının organizasyonu, makineleşmesi, büyük endüstrinin kurulması sayesinde ulaşılabilecek olan asgari bir refah ve teknik seviyeye varmadan toplumumuzun birçok açıdan gelişmesine imkân olmadığını ifade etmektedir. Barkan “*ekonomik özgürlüğün siyasi özgürlüğün en büyük şartı olduğuna dair inanç sarsılmaz bir inkılâp ilkesidir*”¹⁰⁷ diyerek bu ilkenin hem gerçekleştirilmesi hem de kitlelere benimsetilmesi gereğini vurgulamaktadır.¹⁰⁸

Barkan ekonomik ve toplumsal alanda bizzat kendi irademizi tayin ederek onu kendilerinin bir sonucu haline sokan mevcut durumu nasıl değiştirebileceğimizi sorgulamaktadır. Bunun için yol gösterecek bilimsel ilkelere ihtiyacımız olduğunu belirtmekte ve en güçlü ifadesini Marx ve Engels'te bulan ekonomik zorunluluklar teorisinin söylendiği gibi bilimsel ve tarafsız olmadığını, yanlış yorumlanarak kabaca materyalist bir toplum ve tarih anlayışına dönüşmeye oldukça müsait

¹⁰⁵ A.e., s. 1-3

¹⁰⁶ A.e., s. 2-4

¹⁰⁷ A.e., s.4-5

¹⁰⁸ A.e., s. 5-6

olduğunun altını çizmektedir. Diğer yandan büyük ekonomik inkılâplar milletlerin hayatında bazen kendiliğinden ortaya çıktığı halde, bu inkılâpların zorunlu sonucu olması gereken sosyal ve siyasi değişimlerin daha çok zorlu ve büyük inkılâplarla gerçekleştirildiğini vurgulayan Barkan, eski kalıpları yeni hayata uyduramayan ve yeni güçlerin serbest gelişimini kendi elleri ile hazırlayamayan toplumların kurumlarının soysuzlaşacağına işaret etmektedir.¹⁰⁹ Görüldüğü gibi Barkan bu yazıda tarihsel materyalizmin eksikliklerine değinerek Türk Devrimi'nin farklı bir felsefi temele dayandığını iddia etmiştir. Barkan'ın bu çalışması temelde tarihsel materyalizmi benimsediğine yönelik muhtemel yorumlara peşin bir reddiye olarak değerlendirilebilir.

Bu noktada Barkan'ın 20.Yüzyılda gerçekleşen büyük toplumsal hareketlerin Marksizmin öngördüğü gibi sanayi toplumlarında değil çok büyük toprak huzursuzlukları yaşayan ülkelerde ortaya çıkışına yönelik vurgusu anlamlıdır. Rusya'da 1917 Bolşevik Devrimi'nde toprağa susamış köylülerin rolü hâlâ taze bir anı olarak herkesin zihinlerindedir. Dolayısıyla bu yıllarda bütün bu gelişmeler topraksız köylülerin sosyal devrimlerin itici gücü olabildiğine dair önemli kanıtlar olarak değerlendirilmektedir. Bu düşünce ve korkunun hiç kuşkusuz Türk yönetici elitinin de hafızasında önemli bir yer işgal ettiği iddia edilebilir. Bu doğrultuda “Yurtta içtimaî sulh ve sukûn” için topraksız ve az topraklı köylülere toprak dağıtmanın ne denli önemli olduğunun sürekli altı çizilmiştir.*

Barkan'ın Harp Sonu Tarımsal Reform Hareketleri ve bu yazı dizisinden hemen sonra yayınladığı İnkılâp İdeolojisi ve Ekonomik Şartlar başlıklı yazı birlikte değerlendirildiğinde belli bir bütünlük arzettiği görülecektir. Söz konusu yazının Barkan'ın tarihsel materyalizmi benimsediğine dair muhtemel suçlamalara peşin bir karşı çıkış olarak okunabileceğini belirtmiş ve bu çalışmada Barkan'ın Türk Devrimi'ni farklı bir felsefi temele dayandırdığını ifade etmiştik. Barkan bu yazısında Türk Devrimi'nin asla sınıfsal temelli olmadığını ve böyle bir niteliğe

¹⁰⁹ A.e., s. 6-8

* Ömer Lütfi Barkan aynı zamanda Türkiye'nin toprak sorunları ve Türk Devrimi'nin problemlerine bağlı olarak Rus Devrimi'nin toprak sorunlarına bakışını ve uygulamalarını gündemimize sokan ilk kişidir.

bürünmeyeceğini ifade etmiş ve çeşitli önerilerde bulunmuştur. Temelde her iki çalışma da eski düzenden siyasi, hukuki ve en önemlisi ekonomik olarak radikal bir kopuşun olumlandığı, yeni düzenin maddi temellerinin tarımsal reform ve düzenlemeler üzerinden atılabileceğine dikkat çeken çalışmalardır. Ancak yeni bir düzenin kurulabilmesi için çeşitli uyarı ve tavsiyelerde bulunan Barkan'ın Bolşevik Devriminin toprak sorunlarını ele alışına oldukça mesafeli bir tutumunun olduğunu tekrar hatırlatalım.

c. Toprak Kanunu Hazırlanırken

Dönemin güncel sorunları ekseninde yazılar yazmaya devam eden Barkan'ın 1937 yılının Mart ayında Toprak Kanunu Hazırlanırken başlıklı çalışması yayınlanmıştır.¹¹⁰ Bu yazıda da daha önce yazdığı yazılarla benzer bir çerçeveye inşa ettiğini söyleyebileceğimiz Barkan'ın temel vurgusu, köylüyü yoksulluk içinde bırakan geri tarım ilişkilerinin ortadan kaldırılmasına yöneliktir. Yine dönemin koşullarına bağlı olarak pazar ilişkilerinin daralması, devrimci eğilimler gösteren sanayi proletaryası tehlikesi ve işsiz kalarak başka yerlere göçemeyen nüfusun boş topraklara yerleştirilmesi zorunluluğu karşısında köylünün şehirlere akmasını engelleyecek tedbirlerin alınması gerektiğine vurgu yapan Barkan, bütün bu gelişmelerin yeni bir toprak siyasetini zorunlu kıldığını ifade etmektedir.¹¹¹ Günün değişen koşullarıyla birlikte liberalizme kuvvetle inanan ülkelerin bile çiftçi sınıfını korumayı ana ilke olarak benimsediğini ifade eden Barkan, artık devletlerin çiftçi sınıfını canlandırabilmek için gerektiğinde mülkiyet ve miras hukukunu dahi değiştirebildiğine dikkat çekmektedir. Kaldı ki ekonomik istila ve rekabetin iyice şiddetlendiği bir dönemde işleri olurlarına ve çiftçiyi kendi haline bırakmak Barkan'a göre oldukça tehlikelidir.¹¹² Görüldüğü gibi Barkan konunun çok yönlülüğüne dikkat çekmekte, diğer yandan özellikle ekonomik alanda yapılacak değişimler söz konusu olduğunda uyarılarını sürdürmektedir.

¹¹⁰ Ömer Lütfi Barkan, "Toprak Kanunu Hazırlanırken", **Siyasal Bilgiler Dergisi**, Mart 1937, pp. 1-10

¹¹¹ **A.e.**, s. 1-2

¹¹² **A.e.**, s. 2-3

Barkan bu açıklamalardan sonra sözünü ettiği koşullar altında çoğunluğu çiftçi olan ülkelerde toprak ilişkilerinin önemine vurgu yapmakta ve bu yüzden de Türk İnkılâbının köy ve köylü için takip edeceği bir plan ve politikasının olması gerektiğini ifade etmektedir.¹¹³ Barkan Türk Devrimi'nin siyasal kazanımlarının köklü bir hale gelebilmesi için önceliğin ekonomiye verilmesi gerektiğini, köyün ve köylünün kalkındırılmasının önemini ısrarla vurgulamaktadır. Ancak köylerin kalkınmasını sağlayacak tedbirler Barkan'a göre bütün ulus ekonomisinde yapılacak köklü değişikliklerle mümkündür. Barkan'a göre devlet daha önce bu konuda belli sınırlılıklarla karşı karşıya iken bugün bu sorunlar aşmaya başlanmış ve devlet köylüyü geri ilişkilerden kurtarmaya başlamıştır. Ona göre İnkılâbın kendine has bir arazi kanunnamesi vardır ve bu alanda devlet ülkenin yüksek çıkarları için hâkim pozisyonunda olacaktır.¹¹⁴

Daha öncede belirttiğimiz gibi bu kalkınma hamlesi Barkan'a göre ancak yüksek bir devlet iradesi ve organizasyonu ile mümkündür. Ancak Barkan'ın daha önceki yazılarında da belirttiği gibi köylüye toprak bulmak kadar o toprağın verimli bir şekilde kullanılabilmesi için gerekli teknik ve imkânların da sağlanması gerekmektedir. Barkan bu alanda yapılacak yanlış uygulamaların Yugoslavya örneğinde olduğu gibi ciddi sıkıntıların yaşanmasına sebep olabileceği uyarısını yapmaktadır.¹¹⁵ Konunun özellikle Türkiye'de çok cepheli olduğunu vurgulayan Barkan, ekonomik alan ile sosyal alanın ülkenin özel koşullarına göre düzenlenmesi gerektiği yönündeki uyarılarını sürdürmektedir.

Barkan bu konuda ilk yapılması gerekenler olarak tarımsal durumumuzu ortaya koyan rakamlar ve istatistikî bilgilerin ortaya çıkarılmasına vurgu yapmaktadır.¹¹⁶ Ancak bu konuda yeterince çalışma yapılmadığını belirten Barkan özellikle köylünün

¹¹³ **A.e.**, s. 4

¹¹⁴ **A.e.**, s.

¹¹⁵ **A.e.**, s. 5

¹¹⁶ Tarımsal durumumuzu ortaya koyan rakam ve istatistiklerin ve tarımda teknik gelişmenin gerekliliğine dair vurgu Niyazi Berkes'in erken dönem yazılarında da mevcuttur. Niyazi Berkes, "Köy Nüfusu", **Yurt ve Dünya**, Sayı 4, Nisan 1941, pp. 16-25; "Köy Şekilleri", **Yurt ve Dünya**, Sayı 7, Temmuz 1941, pp. 7-15

toprak sahibi yapılması ile ilgili konularda belli rakamlardan bahsetmenin imkânsız olduğunu vurgulamaktadır.¹¹⁷ Ayrıca ülkeye Balkanlardan er ya da geç gelecek olan göçmenlerin iskân edilmesi ve toprağa yerleştirilmesi gerektiğine değinen Barkan bu sorunla ilgili olarak çalışmalar yapılmasının önemine dikkat çekmekte ve İnkılâbın bunun için yeterli hazırlığının olmamasını eleştirmektedir.¹¹⁸

Görüldüğü gibi Barkan'ın erken dönemde kaleme aldığı yazılar ülkenin güncel sorunlarıyla yakından ilgilidir. Özellikle kırım ve tarımın iktisadi yaşamın temel dinamiği olduğuna dair vurgu Barkan'ın çalışmalarında özel bir öneme sahiptir. Ayrıca tek parti rejiminin hâkim olduğu yeni Türkiye'de rejimin çeşitli konulardaki çalışmalarına dair olumsuz eleştiriler yok denecek kadar azken Barkan'ın özellikle tarım ve toprak meselesi ve Balkanlardan gelecek göçlerle ilgili olarak rejime yönelik çeşitli eleştiriler yönelttiğine tanık olmaktadır. Bunlara ek olarak Balkanlarda kurulan yeni devletlerin toprak sorunları üzerinden Türkiye'nin güncel meselelerine dikkat çeken Barkan yeni rejimin güçlükleri ve olanakları üzerinde durmaktadır. Barkan'a göre bu olanaklar kırdada ve tarımdadır. Bu doğrultuda Barkan'ın çalışmaları Toprak Reformu tartışmalarıyla da yakından ilgilidir. Konumuzla ilgili olan Toprak Reformu meselesine kısaca değinmeden önce Barkan'ın erken dönem çalışmaları olarak değerlendirdiğimiz metinlerin sonuncusu olan Milli Kurtuluş Hareketlerinin İktisadi Esasları'nı değerlendireceğiz.

d. Milli Kurtuluş Hareketlerinin İktisadi Esasları

Barkan Toprak Kanunu Hazırlanırken isimli yazısından kısa bir süre sonra, Mayıs-Haziran 1937'de, yine Siyasal Bilgiler Dergisi'nde Milli Kurtuluş Hareketlerinin İktisadi Esasları adlı yazısını iki bölüm halinde yayınlamıştır.¹¹⁹

¹¹⁷ A.e., s. 8

¹¹⁸ A.e., s. 9

¹¹⁹ Ömer Lütfi Barkan, "Milli Kurtuluş Hareketleri'nin İktisadi Esasları", **Siyasal Bilgiler Dergisi**, Mayıs-Haziran 1937, pp. 77-83, No. 75, II., pp. 142-153. Ayrıca **Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler I** içinde, pp. 107-123

Barkan'ın bu yazıdaki temel vurgusu yine önceki yazılarında olduğu gibi ekonomik özgürlük ve siyasi özgürlük arasındaki kopmaz bağıdır. Barkan'a göre yeni Türk Devleti'nin planlar devriyle başlattığı sanayileşme çabasının¹²⁰ önemini kavrayabilmek için öncelikle “*iktisadi kuruluş ve kurtuluş savaşının*” rolünü belirlemek gerekir. Ekonomik özgürlüğün siyasi özgürlüğün temeli olduğu ve geri kalmışlığımızın en büyük sebebinin sanayi devrimini gerçekleştiremeyişimiz olduğu iddiasının daha milli mücadele günlerinde Türk Devrimi'ne hâkim bir düşünce¹²¹ olduğunu belirten Barkan, devrimi gerçekleştirenlerin siyasi bağımsızlığın seri inkılâplarla takviye edilmesi, sosyal ve ekonomik bünyenin yeniden düzenlenmesi gerektiğine inandıklarına dikkat çekmektedir. Barkan da bu düşünceye paralel bir biçimde devrimin ancak ekonomik hayatın yeniden organizasyonu ve sanayileşme sayesinde uzun vadede başarılı olabileceğine inanmaktadır.¹²²

Barkan geri kalmışlık meselesi ile ilgili bu değerlendirmelerinden sonra ülkelerin tarım-endüstri ülkesi olarak ayrılmasına sebep olan tarihi gelişmelere değinmektedir. Batı'da kapitalizmin ortaya çıkış dinamiklerine değinen Barkan ekonomik ve sosyal açıdan dünyanın yaşadığı bölünmelere dair değerlendirmeler yapmaktadır. Barkan'a göre ülkelerin tarım-endüstri ülkesi şeklinde ayrılmasına sebep olan tarihi gelişmelerin ne coğrafi ne de bir “kafa” meselesi olmadığı gün geçtikçe anlaşılmaktadır. Barkan'a göre bazı ülkeleri mistik bakış açısının karşısına bilimsel düşünceyle çıkaran, onları egemen kılan özel tarihi sebepler vardır.* Deniz aşırı ticaret, korsanlık, yeni kıtanın keşfi ve Avrupa'ya aktarılan değerli madenler bu özel sebepler arasındadır. Ayrıca esir ticareti ve yağmalama sonucunda gelişen kapitalizm ve bunun sonucunda ortaya çıkan buhar makinesi ile radikal bir değişime uğrayan

¹²⁰ Barkan söz konusu dönemde yapılan sanayi planları çerçevesini benimsemekte ve bu çabaya gönderme yapmaktadır. Söz konusu yıllarda Cumhuriyetin kalkınma stratejilerine dair derli toplu bir kaynak için bk. İlhan Tekeli, Selim İlkin, **1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları, Türkiye Belgesel İktisat Tarihi I**, ODTÜ Yayınları, 1977.

¹²¹ Bilindiği gibi Ziya Gökalp F. List referanslı Milli İktisat düşüncesinin uygulanmasıyla ekonomik kalkınmanın gerçekleşeceği ve büyük sanayinin kurulacağı, böylece bir süre sonra Batı'nın ulaştığı ekonomik seviyeye ulaşılacağını savunmuştur.

¹²² Barkan, a.e., **Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler I** içinde, s. 107

* Barkan dünyanın tarım-endüstri ülkeleri olarak bölünmesinin sebeplerinden bahsederken farklılaşmanın kökeninde bir zihniyet meselesi olmadığını özellikle vurgulamaktadır. Ancak aynı zamanda Barkan, “mistik” bakış açısı ve bilimsel düşünce farklılığından bahsetmektedir ki bu da akıllara Sombart-Weber çizgisini getirmektedir.

üretim tekniği ve sömürgelerde satmak üzere mal üretmeye başlayan ülkelerin ön plana çıkması Barkan'a göre dünyadaki bölünmelerin tarihsel arka planı olarak değerlendirilmelidir. Bu başarı ve gelişmeyi uluslar arasındaki kabiliyet ya da zihniyet farkında aramak yanlış olacaktır. Barkan'a göre vurgu yapılacak nokta ticaret, sanayi, bilim ve sanat olmalıdır. Bu gelişmenin kendini askeri alanda da gösterdiğini ve bu alanda Avrupalı devletlerin oldukça kuvvetlendiğini belirten Barkan, silahların ticaretin yardımcısı gibi çalıştığını ve emperyalizmin ekonomik sorunları askeri araçlarla çözmeye başladığını vurgulamaktadır.¹²³

Barkan'a göre Birinci Dünya Savaşı'ndan hemen önce dünya ülkelerini altı bölüme ayırmak mümkündür.¹²⁴ Buharla çalışan makine devrinde Avrupalıların temel oluşturduğu bu söz konusu bölünmeler içinde Türkiye'nin yeri, bizim için gelişmelerin sebeplerini olduğu kadar dünün tarihini ve bugünün anlamını da fark etmemize yarayacak önemdedir. Batı'nın sebep olduğu bu bölünmelerin dinamiklerinin kavranması Barkan'a göre dünyadaki gelişmelerin dünü ve bugününü anlayabilmemiz için önemlidir.¹²⁵

Görüldüğü gibi Barkan'ın dünyadaki iktisadi ve siyasi bölünmelerin dinamiklerini kavrama çabasının sonunda oldukça bütünsel bir değerlendirme yapmış olması dikkat çekicidir. Böylelikle Barkan'ın dünya iktisadi yaşamının bir bütün olduğunu

¹²³ Barkan, **a.e.** 109-116

¹²⁴ Barkan bu bölünmeleri şu şekilde tarif etmektedir: 1. Sanayi Avrupa'sı (Danzig, Budapeşte, Glasgow ve Budapeşte arası), 2. Tarımda canlı hayvan gücü kullanan Kuzey Avrupa, 3. Denizaşırı Avrupa ülkeleri, 4. Dünyanın diğer kısımlarından ilk gurup koloniler, plantörler ve siyah renkli köle ülkeleri adı altında incelenebilir. 5. Başka bir gurup ise uzak doğu devletleridir. Ancak bu bölgeler Barkan'a göre bahsedilen diğer bölgelerden daha farklıdır. Hayvan gücüyle çalışan insanın kurabileceği en yüksek medeniyeti kurdukları için Avrupalılar buralarda farklı yollar uygulamak zorunda kalmışlar, belli şehirlerde ve bankalarda mühendis ve misyoner olarak bulunmuşlardır. İlk işgal Hindistan'da başlamış, Çin Pazar olmamak konusunda biraz daha fazla dirense de, ahyonla yenik düşmüştür, 6) İslam Âlemi; Uzun süre Avrupalılarla savaşmış olan bu medeniyet, sanayi devriminden sonra Avrupa karşısında gücünü yitirmiştir. Buna rağmen bu medeniyetle savaşmak Avrupalılar için çok pahalıya mal olduğundan Avrupalılar zor kullanacak yerde birlikte çalışma ve kar etme teklifleri götürmüşlerdir. Eğer hükümdar kabul etmezse bunu kabul edecek başka bir hükümdar çeşitli entrikalarla başa getirilmiştir. Buharla çalışan makine döneminde İslam ülkeleri hep bu yöntemlerle işgal edilmiştir. Yapılan demiryolları ve benzeri altyapının parasını ödemek çok güç olacağından buraların bütün gelirlerinin borca karşılık tutulması kabul ettirilmiştir. **a.e.**, s. 117-118

¹²⁵ **A.e.**, s. 122-123

F. Braudel dâhil birçok bilim adamından daha önce, aynı zamanda Türkiye için de oldukça erken bir dönemde dile getirdiğini söyleyebiliriz. Aynı zamanda bu yazısında kapitalizmin ve dünyadaki iktisadi ve siyasi bölünmelerin ortaya çıkışı temelinde Barkan'ın ilk defa bir iktisat tarihçisi gibi meselelere yaklaştığına tanık olmaktadır. Barkan erken dönemde yaptığı çalışmalarda bir yandan Türkiye'nin güncel sorunlarıyla ilgilenmiş ve çeşitli öneriler ve değerlendirmeler yapmış bir yandan da Türkiye'yi dünya iktisadi yaşamı içerisinde belli bir yere yerleştirmeye çalışmıştır. Örtük de olsa çalışmalarında bu çaba zaman zaman karşımıza çıkmaktadır.

Barkan'ın söz konusu erken dönem metnlerinin göze çarpan en önemli özelliklerinden birisi dönemin genel sorunları ile bağlantılı olmasıdır. Barkan'ın üzerinde durduğu tarım ve toprak sorunları Cumhuriyet Türkiye'sinin en çok tartışma yaratan konuları olmuştur. Tarım reformu, toprak reformu tartışması yakın zamanlara kadar sürdüğü gibi, İkinci Dünya Savaşı süreci ve devamında bir şekilde ortaya çıkacak olan siyasi kadrolardaki bölünmeye de bu tartışmalar sebep olmuştur. Kanun taslağı Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde yoğun tartışmalar yaratmış, özellikle Adnan Menderes, EminSazak, Cavit Oral gibi başını büyük toprak sahiplerinin çektiği bir grup kanun tasarısına sert muhalefet etmiştir.¹²⁶ Dönemi ele alan birçok çalışmada tartışmanın asıl sebebinin kanun tasarısında büyük toprak mülklerinin kamulaştırılmasının öngörülmesi ve yukarıda bahsettiğimiz “toprakağası” olarak nitelendirilen siyasetçilerin bu tasarıya karşı çıkması olarak tespit edilmektedir. Oysa sorun San Francisco Konferansı sonrası ortaya çıkan yeni dönemle ilgilidir. Bu noktada toprak ağalarının çıkarlarından çok Türkiye'nin yeni

¹²⁶ ÇTK'ya göre 5000 dönümden fazla olan toprak kamulaştırılacaktır. Dar topraklı bölgelerde ise bu alan 2000 dönüme kadar indirilebilecektir. Ama toprak, topraksız ve az topraklı ortakçılar, kiracılar veya tarım işçileri tarafından işleniyorsa kamulaştırma 50 dönüme kadar inebilecektir. Bu madde üzerine Emin Sazak'ın konuşmasından: “Hiç olmazsa 5000 dönümü filan aldık, oraya kadar geldik, orada da devletin takati şudur budur deriz diye içimizde az çok bir ferahlık duyuyorduk. Ama şimdi bu kalkınca ve 50 dönüm gibi bir şeye inince benim gibi acısını duyup da deli olmamanın imkânı yoktur. Bir tabir vardır: El başından saç yolmak kolay derler arkadaşlar. Başından saç yolunmayan bunun acısını bilmez ki.”, Tutanak Dergisi, 14.5.1945, s. 80-81'den aktaran Muzaffer İlhan Erdost, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Mülkiyet İlişkileri**, Ankara, Onur Yayınları, 1984, s. 218. Toprak reformu tartışmaları ve sonrasında siyasi kadrolardaki bölünme için bk. Kemal Karpat **Türk Demokrasi Tarihi: Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller**, İmge Kitabevi Yayınları, 2008.

dönemdeki yöneliminin tartışılmasının daha önemli olduğunu düşünüyoruz.¹²⁷ Bunların dışında reformun gündeme gelişi ve bunun sebepleri, Türkiye tarımının durumu, bir toprak reformunun muhtemel sonuçları çokça tartışılmıştır. Buna karşılık rejimin ne tür gerekçelerle bir toprak reformu hedeflediği, üzerinde fazla durulmayan, ancak dönemin temel ideolojik ve siyasî niteliğini anlamamıza yarayacak çeşitli ipuçları da barındırabilir.¹²⁸ Cumhuriyet Türkiye'si'nde bir toprak reformunun gündeme gelmesi başka birçok ülkeye göre son derece geç bir tarihe rastlar. Genel olarak toprak meseleleri Birinci Dünya Savaşı öncesi ve sonrasında dünyanın çeşitli yerlerinde, örneğin bazı Balkan ülkelerinde önemlice bir yer işgal etmiştir. Hatırlanacağı gibi Barkan'ın ilk yazı dizisi de bu ülkelerin reform hareketleri ile ilgili olmuştur. Tarımsal alanda reform meselesinin ülkemizin gündemine geç girmesi Barkan'ın da vurguladığı bir noktadır.¹²⁹ Barkan 1930'ların ortalarına kadar toprak meselesinin gerçek anlamda ülke gündemine girmediğini belirtmiştir.¹³⁰

Toprak meselesiyle ilgili tartışmalar İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla büyük ölçüde bir kenara bırakıldı. Savaşın hemen ertesinde hükümet *Çiftçiye Toprak Dağıtılması ve Çiftçi Ocakları Kurulması Hakkındaki Kanun Tasarısı* adıyla bir kanun tasarısı gündeme getirdi. İlgili geçici komisyonun "Çiftçi Ocakları"yla ilgili bölümü çıkarmasından sonra kanun Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu (ÇTK) adıyla 1945 ilkbaharında kanunlaştı. İşte Barkan 1930'lu yılların ortalarındaki ilk çalışmalarını bu tartışmaların ortasında kaleme almıştır.

Bu ilk metinlerinde Türkiye'nin genel değişiminin iktisadi yön ve boyutuna müdahil olma çabasında olan Barkan bu çalışmaları sonucunda iktisat tarihi kürsüsünün

¹²⁷ 1950'li yılların genel özelliklerinin ve Türkiye'nin San Francisco Konferansı sonrası yöneliminin çeşitli boyutlarıyla tartışıldığı bir sempozyum İ.Ü.E.F. Sosyoloji Bölümü tarafından 2005 yılında düzenlendi. "**1950'li Yıllara Bakış Sempozyumu**", 21-22 Aralık, 2005. Sempozyum tebliğleri için bk., Sosyoloji Dergisi, 3. Dizi, 12. Sayı, 2006.

¹²⁸ Asım Karaömerlioğlu, **Orada Bir Köy Var Uzakta – Erken Cumhuriyet Döneminde Köycü Söylem**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2006, s. 118

¹²⁹ Ömer Lütfi Barkan, "Balkan Memleketleri'nin Zirai Reform Tecrübeleri", **Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler I**, İstanbul, Gözlem Yayınları, 1980, s. 377, **İktisat Fakültesi Mecmuası** 6, No: 1ve 2, 1946, pp. 54-145

¹³⁰ Ömer Lütfi Barkan, "Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ve Türkiye'de Zirai Bir Reformun Ana Meseleleri", **Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler I**, s. 453

başına getirilmiştir. Barkan, hocası Tengirşenk'in deneyimini de göz önüne aldığımızda Türk İnkılâbının oluşumunun iktisadi veçhesinin kavranmasının çok kolay olmadığını ve bunun bir el kitabı ile yapılamayacağını görmüştür. Bunun en açık kanıtı Barkan'ın bu ilk yazılarından sonra ilgisinin tamamen Osmanlı'ya kaymış olmasıdır. Bu aynı zamanda Barkan'ın konunun ne denli önemli olduğunu kavramış olmasının da ifadesidir. Bu yüzden Türk toplumunun sürekliliği temelinde sorunları çeşitli yönlerden kurcalamaya devam etmiştir. Her biri bir kitap hacmindeki makaleleri bunu göstermektedir. İkinci bir konu onun iktisadi hayat ve özellikle de endüstri öncesi çağda iktisadi hayatın temeli olan tarım, toprak ve üretici sınıflar üzerine bugün sistematize etmekte zorlandığımız metinler bırakmış olmasıdır. Bu Barkan'ın çalıştığı alan ve konunun çetrefilliğini göstermesi bakımından ilgi çekicidir.

Burada belirtmemiz gereken başka bir nokta Barkan'ın Edebiyat Fakültesi'nde Türk İnkılâp Tarihi kürsüsünde görev yapmasına rağmen yazılarının Siyasal Bilgiler Dergisi'nde yayınlanmasıdır. Bu ilgi çekicidir. Diğer yandan bu yazıların ona İktisat Fakültesi'nde çalışmanın yolunu açtığı söylenebilir. Yusuf Kemal Tengirşenk'inkonuya yaklaşımındaki sınırlılığa rağmen Barkan'ın geride oldukça kapsamlı metinler bıraktığı açıktır. Yukarıda bahsettiğimiz çalışmalarının ardından 1937 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş Devri Toprak Meseleleri¹³¹, Ülkü Dergisi'nde dizi halinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Çiftçi Sınıflarının Hukuki Statüsü¹³² ve ardından da Türkiye'de Toprak Meselesinin Tarihi Esasları¹³³ adlı makalelerini yayınlamıştır. Bu çalışmalarla birlikte Barkan'ın ilgi alanının genişlediğini görmekteyiz. Sonraki dönemde çalışmalarını Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi hayatı üzerine yoğunlaştırmıştır.

¹³¹ Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş Devri Toprak Meseleleri", **İkinci Tarih Kongresi Zabıtları**, 1937, pp. 1-14

¹³² Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Çiftçi Sınıfların Hukuki Statüsü", **Ülkü Mecmuası**, Bir yazı dizisi halinde yayınlanmıştır: I- IX/49 (Mart 1937), 33-48, II- IX/50 (Nisan 1937), pp. 101-116, III- IX/53 (Temmuz 1937), pp. 329-341, IV- X/56 (I. Teşrin 1937), pp. 147-159, V- X/58 (I. Kanun 1937), pp. 293-302, VI- X/59 (II. Kanun 1938), pp. 414-422.

¹³³ Ömer Lütfi Barkan, "Türkiye'de Toprak Meselesinin Tarihi Esasları", **Ülkü Mecmuası**, Bir yazı dizisi halinde yayınlanmıştır: I- XI/61 (Mart 1938), pp. 51-63, II- XI/63 (Mayıs 1938), pp. 233-240, III- XI/64 (Haziran 1938), pp. 339-346.

Ömer Lütfi Barkan'ın ilk metinleriyle birlikte ortaya çıkan bir diğer konu siyasi figürlere dayalı olarak yapılan tarihçiliğin zafiyetlerini görmeden bu geleneğin tartışılmaksızın sürdürülmesidir. Bu tür bir bakış açısı giderek sorunları kavranamaz ve nüfuz edilemez hale getirmiştir. Birçok sosyal bilimcinin Barkan metinlerine atıflar yapmasının başka açıklaması da bulunmamaktadır. Oysa Barkan'ın problematiği farklıdır. Barkan Türkiye'nin genel değişiminin iktisadi yön ve boyutunu ortaya koyma çabasındadır. Bu doğrultuda Cumhuriyet Türkiye'sinin toprak meselelerine dair çeşitli açıklamalar yapmakta ve öneriler ortaya koymaktadır. Ancak kısa sürede ilgi alanı genişlemiş ve Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak, mülkiyet ve üretici sınıflarının durumunu çalışma alanı içine almış ve bu konulara dair kapsamlı metinler ortaya koymaya başlamıştır. Yeni devletin iktisadi kalkınması ile ilgili erken dönem metinlerindeki çerçeve giderek farklılaşmış ve Osmanlı'ya kaymıştır. Barkan oldukça geriye giderek kuruluş döneminden itibaren toprak meselelerini incelemeye başlamıştır. Çalıştığı alanı birden genişletmesi, çok daha gerilere giderek Osmanlı'nın kuruluş dönemi toprak meselelerine kadar uzanması elbette ki sebepsiz değildir. Daha önce de belirttiğimiz gibi Barkan Türkiye'nin genel değişiminin iktisadi yön ve boyutunu ortaya koyma çabasındadır ve muhtemelen bu çabanın İnkılâp Tarihçilerimizin yaptığı gibi bir el kitabı ile sonuca ulaşamayacağını görmüş olmalıdır.*

* Çalışmanın bu bölümünde, ortaya koyduğumuz çerçeve ve temel iddiamız sebebiyle Ömer Lütfi Barkan'ın erken dönem metinlerini merkeze aldık. Ancak erken dönemde Barkan dışındaki çeşitli isimler/çevreler de konumuz çerçevesinde çeşitli değerlendirmelere tabi tutulabilir. İsmail Hüsrev ve Hüseyin Avni Şanda'nın çalışmaları ve Türk Ziraat Tarihi'ne Bir Bakış adlı metnin dışında Mehmet Ali Şevki'nin 1919'da Meslek-i İctimai Dergisi'nde yayımladığı **Osmanlı Tarihi'nin İlm-i İctima İle İzahı** adlı makalesi ve **Kadro Dergisi**'nin genel çerçevesi konumuz açısından anılmalıdır. Ancak söz konusu makale ve dergi çevresinin yaklaşımı bu tezde, çalışmamızın sınırları ve hacmiyle ilgili kaygılardan dolayı özel olarak değerlendirilmemiştir.

II. TÜRK İKTİSAT TARİHİNİN BİLİM ÖRGÜTLENMESİ İÇİNDE YER ALIŞI SONRASI YAPILAN ÇALIŞMALAR

Türkiye’de iktisat tarihçiliği Türk Devrimi’ne ulaşan gelişmelerin iktisadi yönünü kavrama ve ortaya koyma çabası yanında Türk Devrimi’yle oluşan yeni toplumun iktisadi durumunu güçlendirme ve devrimin gereklerini iktisadi yaşamda da gerçekleştirme çabası üzerinden başlamıştır. Barkan’dan kısa bir süre önce çalışmalar yapan Hüseyin Avni Şanda ve İsmail Hüsrev’in metinlerinde olası değişmelere temel olan yapıyı tanıma arayışları söz konusu iken Barkan hem yapıyı tanıma hem de sürece yön verecek görüşler ortaya koyma çabasında olmuştur. Bu çabanın Barkan’ı İnkılâp Tarihi kürsüsünden İktisat Tarihi kürsüsüne taşıdığını belirtmiştik. Barkan’ın göreve başladığı iktisat tarihi kürsüsü İstanbul Üniversitesi’nde kurulmuş ve kürsünün kuruluşuyla beraber iktisat tarihi çalışmaları devletin bilim örgütlenmesi içerisinde yer almıştır. Barkan’ın İktisat Tarihi kürsüsüne geçişiyle birlikte ilgi alanı genişlemiş ve derinleşmiş Barkan’la birlikte Türkiye’de iktisat tarihi çalışmaları yeni bir döneme girmiştir. Bu bölümde İktisat Fakültesi kurulduktan sonra Barkan’ın burada ders vermeye başlamasıyla birlikte ilgisinin genişlemesi ve çalışmalarının daha kapsayıcı bir nitelik kazanması konusunun yanında yeni dönem sonrası iktisat tarihi çalışmalarına yer vereceğiz.

Ayrıca bu bölümde İktisat Fakültesi’nde göreve başlayan Barkan’ın yaptığı çalışmalarla birlikte, iktisat tarihi alanında çalışmalar yapan başka isimleri ele alma çabasında olacağız. Barkan’dan sonra bu bölümde ele alacağımız ilk isim Mustafa Akdağ olacak. Ardından zihniyet tarihi araştırmalarıyla literatürde yerini alan Sabri F. Ülgener’e belli sınırlar çerçevesinde değineceğiz. Daha sonra bu dönemde sosyologların da konuyla bir biçimde ilgilendiğine değinecek ve 1960’lı yıllarda başlayan ve az gelişmişlik temelinde sürdürülen tartışmaları iktisat tarihçiliğimize katkıları açısından ele alacağız.

A. ÖMER LÜTFİ BARKAN’IN TÜRK İKTİSAT TARİHİ KÜRSÜSÜNDEKİ ÇALIŞMALARI

Türk Devrimi’nin tarım ve toprak sorunlarından yola çıkan Barkan on yıl gibi bir süre içerisinde Türk İktisat Tarihi çalışmalarına belli bir derinlik kazandırmış ve Yusuf Kemal Tengirşenk’in çabasını kapsayacak şekilde yeni devletin tarım ve toprakla ilgili sorunlarının iktisadi veçhesini kavramak için Osmanlı tarihinin ilk dönemlerini içine alan çalışmalar yapmıştır. Barkan Çöküş Dönemi’nin tarım, toprak ve genel iktisadi sorunlarını kavramak için kaçınılmaz olarak İmparatorluğun Kuruluş Dönemi sorunlarına eğilme gereği duymuştur.

Biz çalışmamızda çeşitli kolaylıklar sağlayacağını düşündüğümüz için Barkan’ın çalışmalarını konu başlıklarını baz alarak tasnif etme çabasında olduk. Ancak Barkan’ın çalışmalarının geniş çerçevesinin böyle bir çabayı önemli ölçüde zorlaştırdığını belirtmeliyiz. Çalışmamızın bu bölümünde Barkan’ın İktisat Tarihi kürsüsüne geçişiyle birlikte ortaya koyduğu bu çalışmaları değerlendireceğiz.

1. Osmanlı Devleti’nin Kuruluş Dönemi Toprak Meseleleri İle İlgili Çalışmaları

Osmanlı’nın kuruluş dönemi toprak sorunlarına yönelik çalışmaları Barkan’ın ifadesi ile “endüstri öncesi çağda tek zenginliğin tarım olduğu” dönemde bu ilişkinin mantığını kavramaya yöneliktir. Barkan yükselişin ve düşüşün dinamiklerinin bu mantık kavranmadan anlaşılamayacağını farkındadır. Bu nedenle Barkan “Türk devrim tarihinin iktisadi veçhesini anlatma” ya da Türk devrimine ulaşan sürecin iktisadi yönlerini ortaya koyma ve gerçekleşmiş Türk devriminin toprak, tarım, üretim vb. gibi sorunlarına açılım getirme arayışlarını bir yana bırakarak ilgisini ve

enerjisini Anadolu'daki serüvenimizin derinliklerine yöneltecektir. Elbette böyle bir çaba onu kaçınılmaz olarak “Kuruluş Devri Toprak Meselelerine”¹ getirecektir.²

Barkan'ın bu bölümde değerlendireceğimiz metinleri erken dönem metinlerinden farklı olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş dönemine ait toprak meseleleri ile ilgilidir. Çalışmamızın birinci bölümünde Barkan'ın ilk çalışmalarıyla İnkılâbın iktisadi yönünü açıklama çabasında olan hocası Tengirşenk'in izinde olduğunu belirtmiştik. Bununla birlikte bu çabanın devrim tarihçileri gibi bir el kitabı ile sonuca ulaşmadığını anlamış olduğu için çalışmalarını daha geniş bir alana yayarak daha kapsamlı metinler ortaya koyduğunu ifade etmiştik. Barkan'ın erken dönem metinlerindeki problematiğinin değiştiğini ifade edebileceğimiz ilk çalışması 1937'de yayınlanan Osmanlı İmparatorluğu'nda Kuruluş Devri'nin Toprak Meseleleri başlıklı çalışmasıdır.³ Bu çalışmayla birlikte artık Barkan imparatorluğun kuruluş dönemlerine kadar geriye giderek toprak meselelerinin tarihi esaslarını araştırmaya başlamış ve kendi döneminin toprak meselelerinin kökenlerini tarihte aramaya başlamıştır. Barkan bu çalışmasında bütün zenginliğini topraktan elde eden bir dönem ve toplum düzeninin özelliklerini anlayabilmek için toprak tasarruf şekillerinin ve bunun gerektirdiği toplumsal ilişkilerin göz önünde bulundurulması gerektiğini ifade etmektedir.⁴ Barkan'a göre İmparatorluğun kuruluş devirlerine hâkim olan iki önemli olay bu meseleler üzerinde belirleyici bir etki yapmıştır. Bu olaylardan ilki imparatorluğun soy ve toprak asaleti sınıflarına karşı açtığı uzun ve

¹ Barkan'ın konuya ilgisinin dışında kuruluş dönemi ile ilgili tartışmaların Gibbons'un kitabının çevrilişi sonrasında canlandığını hatırlatalım. Herbert Adams Gibbons, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu**, Devlet Matbaası, 1928. Söz konusu tartışmalara M. Fuad Köprülü ve Mehmet Ali Şevki'nin de katıldığını biliyoruz. M. Fuat Köprülü, **Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında Bazı Mülâhazalar**, Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, C. 1, 1931, s. 165-313; Mehmet Ali Şevki, **Osmanlı Tarihi'nin Sosyal Bilimle Açıklanması**, Elif Yayınları, İstanbul 1968. Aynı tartışmaya Nurettin Şazi Kösemihal de M. A. Şevki'nin kitabına yazdığı Önsöz'le katılmıştır.

² Yine söz konusu dönemin temel sorunlarından birisi modern Türk toplumunun ne şekilde çağdaş uygarlığın içinde yer alacağı sorunudur. Bu anlamda Batı'da belli bir kabuller bütünü vardır. Batı feodal toplumdan endüstri toplumuna geçmiş, bu süreçte bazı toplum güçleri ilerletici aktör olarak işlev görmüştür. Ancak söz konusu dönemde Türk toplumu daha ileri bir toplumsal örgütlenmeye sahipken endüstri toplumuna dönüşmemiş, daha da ötesi imparatorluk kaybedilmiştir. Elde sadece Anadolu ile sınırlı bir devlet bulunmaktadır. Osmanlı dönemindeki geniş eyaletlere rağmen, zenginliğin neden kapitalist yada endüstriyel üretime temel oluşturmadığı sorunu bulunmaktadır.

³ Ömer Lütfi Barkan, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Kuruluş Devri'nin Toprak Meseleleri”, **Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler I**, pp.281-290

⁴ Barkan, a.e., s. 281

sonuçları itibarıyla kesin mücadeledir. Barkan’a göre bu mücadelenin siyasi olduğu kadar oldukça önemli toplumsal sonuçları da olmuştur. Belli bir dönem İmparatorluğun egemenliği altında kalan ülkelerde asalet sınıfları ve asillerin toprak mülkleri bir mesele olarak bir daha ortaya çıkmamıştır.⁵

Bu tespitlerin dışında Barkan çalışmasında bu mücadelenin toprak meseleleri üzerindeki yansımaları ve toprak meselelerinin bu mücadelede oynadığı rolü belirlemeye çalışmış ve sonuç olarak malikânenen tımara doğru varlığını iddia ettiği bir gelişimin aşamalarını tespit etmeye çalışmıştır. Barkan bu konuda kullanılan malzeme ve takip edilen yöntemle ilgili olarak şunları eklemektedir: “*Arazi tahrir ve istatistik defterlerinden yararlanarak çeşitli dönemlerde mevcut olan toprak malikânelerinin ne gibi şeriat altında kurulup nasıl geliştiğini tespit etmek, böylece elde edilen monografilerde ortak yönleri ve etkili unsurları bulmak*”.⁶ Barkan elde edilen sonuçlara göre malikâne tarzında toprak tasarrufunun imparatorluk dâhilinde iki büyük düşmanı olduğunu belirtmektedir: Büyük toprak mülkiyetinin uzun süre özel kişilerin elinde kalamamasının birinci sebebi Barkan’a göre imparatorluğun asalet sınıfına karşı başlattığı devamlı mücadeledir. İmparatorluk Anadolu’da fethettiği topraklarda karşılaştığı ve genellikle aynen kabul ettiği, Rumeli’nde ise kökünden koparıp attığı halde fütihat devirlerinde henüz devam eden *feodal ilkelere** karşı negatif bir tutum içerisinde olmuştur. Barkan’ın tespitlerine göre büyük toprak mülkiyetinin özel şahıslar elinde uzun süre bulunmasına başka bir engel merkezi bir devlet anlayışının dışında İslam miras hukukunun asillerinin mülklerini dağıtma eğilimidir. İslam miras hukuku sebebiyle genellikle kırk elli köyden oluşan bir mülk, iki veya üç nesil sonra yüzlerce parçaya bölünmekte ve devletin müdahalesine maruz kalmaktadır. Bu açıdan Barkan’a göre şehirlerde ve köylerdeki Evlatlık Vakıf sistemi, İslam miras hukukunun dağıtıcı etkisine karşı asalet fikrinin ve ailelerin şeref ve bütünlüğü hissini bir yansıması gibi algılanabilir.⁷ Böylelikle Barkan henüz kuruluş dönemlerinde toprak meselesine yaklaşımı açısından toplum ve devlet farklılığının ilk izlerini açığa çıkarmakta, İmparatorluğun sonraki dönemlerinde

⁵A.e., s. 281-282

⁶A.e., s. 282

* İtalik vurgu bana ait.

⁷A.e. s. 285

sürekli dinamik bir problem olarak kalacak olan bu konuya dair ilk değerlendirmeleri yapmaktadır.

Barkan'a göre kuruluş devirlerinin toprak meseleleri üzerinde etkili olan diğer olay, imparatorluk kurulurken gerçekleşen büyük çaplı nüfus hareketleridir. Barkan, Osmanlının kuruluşunu Türk akınlarının hazırladığı geniş iskân ve kolonizasyon hareketinin son tezahürü olarak algılamak gerektiğini vurgulamaktadır. Ona göre kendiliğinden gerçekleşen göçler dışında sistematik “sürgünlerin” boyutunu Rumeli'nin Türkleştirilmesine bakarak anlayabiliriz. Bu hareket köylüyü mahalli gelenek ve şahsi baskılardan kurtararak devlete daha çok yaklaştırmış, devletin köylünün topraklandırılması işiyle daha yakından ilgilenmesi söz konusu olmuştur. Aynı zamanda Barkan'a göre iskân işinin bir devlet işi haline gelmesi miri toprak rejiminin oluşmasında önemli bir etkidir.⁸

Barkan bahsettiği bu iki önemli unsurun toprak meseleleri üzerindeki etkilerini incelerken, devletin maliye sisteminin ve zamanın ekonomik ve teknik koşullarının da bu mesele üzerinde etkili olduğunu ifade etmektedir. Böylece Barkan'a göre incelenen toplum düzeninin en organik esaslarını teşkil eden toprak ilişkileri meselesi geliştiği tarihi, hukuki ve ekonomik alana yerleştirilmiş olmaktadır. Yine Barkan kimsenin hiç yoktan bir toplumsal düzen icat etmeye mecbur olmadığını ve bütün bir döneme özellik kazandıran kurumların da herhangi bir örneğin taklit edilmesi ile ortaya çıkmadığını açıkça ifade etmektedir.⁹ Böylelikle Osmanlının kuruluş dönemi toprak meselelerini çeşitli açılardan değerlendiren Barkan'ın bu yeni dönem çalışmalarında aynı zamanda Osmanlının kendine has bir düzen oluşturmaya başladığı fikrinin ilk işaretlerini de görmekteyiz.

Elbette burada Barkan'ın erken dönem sonrası ilk çalışmaları ile ilgili belli ayrıntılardan bahsederken amacımızın Barkan'daki ilgi genişlemesini temellendirebilmek olduğunu belirtmeliyiz. Ayrıntıların bu çerçevede anlamlı olabileceğini unutmadan toprak ve üretim meselesinin arka planında devlet ve devlet

⁸ A.e., s. 288-289

⁹ A.e., s. 290

siyasetinin olduğunu tekrar hatırlatmalıyız. Ancak bu noktada devletin toprak siyaseti üzerine Barkan'ın söylediklerinin belli sınırlılıklar taşıdığını belirtmemiz gerek. Söz gelimi kuruluş döneminde sınırlarda görülen malikâne düzenini askeri sebeplerle açıklayabilme olanağı varken Barkan'ın İslam miras hukukunun büyük toprak mülklerini dağıtıcı özelliğine vurgu yapması konuyu biçimci ve dogmatik bir hukuk algısı temelinde ele aldığı izlenimi yaratmaktadır. Diğer yandan Osmanlıda malikâne türünde mülklerin görülmesinin sebeplerinden birisi Barkan'a göre İslam ülkelerinde var olan mülkiyet düzeninin olduğu gibi korunmasıdır. Hâlbuki Barkan'ın tespitleri İslam hukukunun bu ülkelerde malikâne tarzı bir örgütlenmeye engel olmasını gerektirmektedir. Bu gibi sınırlılıklara rağmen Barkan'ın çalışmalarının dönemine göre özellikleri olan, yaygın kabullerin dışına çıkan oldukça ayrıntılı metinler olduğunu görüyoruz. Ancak bu ayrıntı zenginliğini belli bir temele oturtmadan Barkan'ın daha büyük problemlere vardığını da eklememiz gerekir.¹⁰

Sonraki dönemde yapacağı çalışmalar için bir yol haritası niteliğinde olduğunu iddia edebileceğimiz bu çalışmada dikkatimizi çeken ilk muhtemel konu başlıkları toprak mülkiyeti, toprak hukuku ve iskân ve kolonizasyon meselesine bağlı olarak nüfus hareketleri meselesidir. Konu başlıklarını kabaca belirleyen Barkan neredeyse hiç işlenmemiş bir alanda hızla çalışmaya başlamış ve Osmanlı İmparatorluğu'nda mülkiyet, hukuk ve toplumsal sınıflar gibi çok çeşitli konularda çok sayıda metni hızla yayınlamaya başlamıştır. Daha önce de belirttiğimiz gibi Barkan'ın bu çalışmasındaki başka bir özellik Barkan'daki ilgi genişlemesinin başlangıcı olmasıdır.

Toprak mülkiyeti, toprak hukuku, iskân ve kolonizasyon meselesine bağlı olarak gelişen nüfus hareketleri gibi Osmanlı'nın kuruluş dinamiklerine işaret eden ana çalışma başlıklarını belirleyen Barkan, 1937'de dizi olarak yeni bir makale serisi yayınlamaya başlamıştır. Aslında bu ilk çalışmalar hem bazı ana başlıkların belirlendiği hem de çeşitli açılardan konunun detaylarının yavaş yavaş ortaya

¹⁰ Sözü ettiğimiz bu problemlerden birisi Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşu meselesidir. Barkan konuyla yakından ilgilenmiş, özellikle Gibbons'un tezlerini çürütme çabasında olmuştur. Barkan'dan önce F. Köprülü'nün ve Mehmet Ali Şevki'nin de tartışmaya katıldığını belirtmiştik.

koyulduğu çalışmalar olarak dikkat çekmektedir. Bu yüzden Barkan'ın bu yeni dönem çalışmalarını hem bazı sorulara cevap arayışı hem de yeni soruların sorulduğu ve yeni çalışma alanlarına işaret eden metinler olarak görmek gerekir. Buna dayanarak Barkan'ın 1938'de son bölümünü tamamladığı Osmanlı İmparatorluğu'nda Çiftçi Sınıflarının Hukuki Statüsü¹¹ adlı çalışmasında sonraki dört yıl içinde yazacağı makalelerin ana çerçevesini oluşturduğu iddia edilebilir.

Barkan'ın çalışmalarının genelinde sıklıkla karşılaştığımız endüstri öncesi çağda zenginliğin tek kaynağının tarım olduğuna dair vurgu dikkat çekicidir. Bu tespitten hareketle Barkan'ın Osmanlı'nın doğuşu ve gelişmesinin dinamiklerini ararken çiftçi sınıflar, Osmanlı toprak sistemi ve tarıma odaklanması anlamlı olmaktadır. Bu makale serisinde Barkan Osmanlı İmparatorluğu'nda köylüye ve köylünün üzerinde çalıştığı toprağa ait bazı kanunların incelenmesinin önemine değinmektedir. Barkan bunun, bugünkü Türk köylüsünün içinde bulunduğu tarımsal bünyeyi açıklayacak sosyal ve ekonomik oluşumların meydana geldiği hukuki çevreyi göstermesi bakımından önemli olduğunu belirtmektedir. Sosyal ve ekonomik hayatın devlet tarafından organize edilmesi ve toprak, vergi ve çeşitli sınıfların zenginlikten aldığı payın belirlenmesi söz konusu olduğunda, bu konularla ilgili kanunların İmparatorluk düzeninde olduğu kadar hiçbir yerde bu kadar önemli olmadığını belirten Barkan'a göre bu kanunlar devasa bir devletin kendine has bir düzeni nasıl kurduğunu ortaya koymaktadır.¹² Sözgelimi İstanbul'daki narh oranlarından Kayseri'deki deri fiyatlarının tespitine, Diyarbakır'daki şap fiyatlarından, İstanbul piyasasının durumuna göre Eflak, Boğdan ve Mısır gümrüklerinin açılması ya da kapanması gibi birçok kararı bu kanunlarda görebiliriz. Ayrıca sosyal ekonomi bilimlerini de ilgilendiren özellikler taşıyan İmparatorluğun özel şartları içinde rasyonel önlemlerle oluşturulmuş bir toprak siyaseti, toprağın mülkiyet ve veraseti şekillerine dair detayları yine bu kanunlarda bulabilmek mümkündür.¹³ Görüldüğü

¹¹ Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Çiftçi Sınıflarının Hukuki Statüsü", **Ülkü Mecmuası**, Sayı IX/49 (Mart 1937), pp. 33-48; Sayı IX/50 (Nisan 1937), pp. 101-116; Sayı IX/53 (Temmuz 1937), pp. 329-341; Sayı X/56 (I. Teşrin 1937), pp. 147-159; Sayı X/58 (I. Kanun 1937), pp. 293-302; Sayı X/59 (II. Kanun 1938), pp. 414-422. Ayrıca **Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler I** içinde, pp. 725-788

¹² Barkan, **Türkiye'de Toprak Meselesi: Toplu Eserler I** içinde., s. 725

¹³ A.e., s. 725

gibi Barkan bir yandan toprak meselesini aydınlatacak kaynakları deşifre etmekte ve toprak meselesini eksene koyarak bu meseleyle ilgili daha tali konuları gündeme getirmekte, diğer yandan da toprak ve onunla bağlantılı konuların kendi dönemindeki toprak sorunlarıyla muhtemel bağlantılarına göndermeler yapmaktadır.

Çalışmasının devamında Barkan ideal düzenin kurulduğu dönemlerde çiftçi sınıfların özellikle askeri olarak tabir edilen sınıflar karşısındaki sosyal statüsünü değerlendirmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nda çiftçi sınıfların hukuki statüsünü tayin eden temel unsurun toprak köleliği olduğunu ifade eden Barkan, İmparatorluğun kendine has düzeni içinde her sosyal grubun toplumsal bünyede kendine has özellikleri, fonksiyonları ve nesiller içinde değişmez bir konumunun olduğunu belirtmiştir. Böyle bir dengede çiftçi sınıfların üzerlerine düşen ağır sorumluluklardan kaçıp kurtulmalarını engellemek için raiyet oğlu raiyettir prensibi hâkim kılınmış, tarım ve toprak tamamen bir devlet işi olarak düzenlenmiş ve her türlü liberalizm engellenmiştir. Böylece seferber bir ordunun askeri ve imparatorluk içinde üretimin sürekliliğini sağlamak gibi özel bir görevi olan toprak işçisi konumundaki köylü, mülkiyet özgürlüğünün sıkı denetime tabi olduğu bu düzende Barkan'ın yorumuyla Ortaçağ Batı Avrupa'sının toprak köleliğini hatırlatan bir durumdadır.¹⁴ Böylelikle Barkan özellikle 1960'lı yıllarda başlayan azgelişmişlik tartışmalarında önemli bir referans olarak karşımıza çıkan *toprak köleliği* kavramını ortaya atmıştır. Ancak aynı zamanda Osmanlıdaki toprak köleliğinin hukuki, ekonomik ve tarihi koşullar itibarıyla Batı Avrupa'dakinden farklı olduğunu da ısrarla vurgulamıştır. Barkan bu farkı şöyle açıklamaktadır: “*Osmanlı'da sipahinin köylünün mülkiyeti üzerinde değil de, belli koşullar dâhilinde köylüden tazminat hakkı talep etmesi, Osmanlı düzeninde köylünün hukuki statüsünü Ortaçağ Batısının serfinden ayıran en temel özellik olsa gerektir. Ortaçağ Batı Avrupa'sında senyör sadece toprağın değil serfin de gerçek ve mutlak sahibidir.*”¹⁵ Kısacası Barkan'a göre Ortaçağ Avrupa'sının klasik dönemindeki serflikle Osmanlı raiyeti arasında hukuki bakımdan olduğu kadar toplumsal ve ekonomik bakımdan da önemli farklılıklar vardır. Barkan buna ek olarak İmparatorluğun son dönemlerinde yeni bir toplumsal

¹⁴ A.e., s. 739

¹⁵ A.e., s. 748

sınıf olarak ortaya çıkmaya başlayan ve derebeyi haline gelmeye başlayan toprak beyleri ve tımar sahiplerinin özgür köylülerin özgürlüklerini nasıl kısıtladıklarına vurgu yapmaktadır. Ancak Barkan bu kısıtlamalara rağmen Osmanlıda köylünün hiçbir zaman hür adam olma özelliğini hukuken kaybetmediğini belirtmektedir.¹⁶ Bu noktada Barkan muhtemelen kullandığı *toprak köleliği* kavramının riskli bir ifade olduğunun farkındadır. Çünkü çalışmanın devamında olası yanlış anlamaları ortadan kaldırmak için kavramla ilgili argümanlarını geliştirme çabasında olmuştur. Barkan'ın bu noktayla ilgili en önemli dayanağı İmparatorluğun ele geçirdiği topraklardaki serflerin statülerinin değişerek özgür köylüler haline gelmiş olmasıdır. Zaten Barkan'a göre İmparatorluğun Balkanlarda hızla yayılmasında bu durumun etkili olduğu unutulmamalıdır.¹⁷

Bu çalışmada temel olarak kendi döneminin toprak sorunlarının kökenlerini tarihte arayan Barkan, Osmanlı'da çiftçi sınıfların hukuki statü olarak Avrupa'daki serflerden farklı olduğunu ısrarla dile getirmiştir. Özellikle 1960'lı yıllarda sürdürülen feodalizm tartışmalarında Barkan'ın bu çalışmaları temel referans olarak kullanılsa da, Barkan'ın bu çalışmaları yaparken daha derinlikli bir amacı olduğunu tekrar hatırlatmakta fayda görüyoruz. Ancak her şeye rağmen Osmanlı toprak sisteminin her zaman her yerde aynı olmaması sebebiyle Barkan'ın “toprak köleliği” konusuyla ilgili bir modelleme güçlüğü çektiğini söylemek mümkündür. Üretim tarzı tartışmalarının yoğun olarak yapıldığı 1960'lı yıllar aynı zamanda toplumsal gelişim ve üretim tarzının gelişimi arasında paralelliklerin kurulduğu yıllardır. Barkan henüz bu canlı tartışmalar başlamamışken yaptığı çalışmalarla toplumumuzun tarihsel gelişimini iktisadi örgütlenmesi temelinde kavrama çabası içerisinde olmuştur.

Bu doğrultuda Barkan toprak meselesi eksenli çalışmalar yapmaya devam etmiş ve Türkiye'de Toprak Meselesinin Tarihi Esasları¹⁸ adlı çalışmasıyla konuya ilgisini sürdürmüştür. Barkan Türkiye'nin ve belli bir dönem Osmanlı egemenliğinde

¹⁶ A.e., s. 748-754

¹⁷ A.e., s. 728-730

¹⁸ Barkan, “Türkiye’de Toprak Meselesinin Tarihi Esasları”, *Ülkü Mecmuası*, Bir yazı dizisi halinde yayınlanmıştır: I- XI/61 (Mart 1938), s. 51-63, II- XI/63 (Mayıs 1938), s. 233-240, III- XI/64 (Haziran 1938), s. 339-346.

bulunan ülkelerin bu tabiyetten doğan özelliklerini anlayabilmek için, imparatorluk döneminin toplumsal düzenini, devlet anlayışını ve bu yapıda bir devletin temelini oluşturan toprak politikasını anlamak gerektiğini ısrarla vurgulamaktadır. İmparatorluk döneminin arazi yapısı ve hukukunun incelenmesi, temel özelliklerini son döneme kadar korumuş olan bu sistemin işleyişini ve “bugüne etkilerini” görmek açısından Barkan’a göre son derece önemlidir.¹⁹ Zaten onun çalışmalarında bu vurgu sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Barkan bu noktada toprak meseleleri tarihinin kendine has özellikleri olduğunu ve kendini çevreleyen hukuki kadro ve mülkiyet ilişkisi ne olursa olsun kendine has kanunlara tabi olarak sürekli geliştiğini, genellikle ülkenin içinde bulunduğu ekonomik, sosyal ve demografik şartlara göre birbirine zıt sonuçlar ortaya çıkarabildiğini belirtmektedir. Burada Osmanlı’daki şer’i hukuk-örfi hukuk ikilemine dikkat çeken Barkan, İslam ülkelerindeki toprak sistemini sadece İslam ilkeleri ya da hukuku ile açıklamamanın imkânsızlığını vurgulamaktadır. Barkan’a göre bütün servetini toprak gelirinden alan bir dönem ve toplumda toprak işçiliğinin ve ilişkilerinin organizasyonu gibi o toplumun organik temel ve ilkelerinin biçim ve içeriği ile ilgili konular söz konusu olduğunda, ekonomik ve sosyal çevre *kişilerin iradelerini aşan ve daha önce tasarlanmış sistemlerin uygulanmasını imkânsız kılan zorunluluklar* halinde kendilerini dayatırlar.²⁰ Barkan’ın bu yorumları temel olarak Osmanlı’nın kendine has bir düzen yarattığı yorumlarını destekler niteliktedir. Ancak diğer yandan Barkan’ın Osmanlı toprak sisteminin kökenlerine dair Bizans ve Selçukluya göndermeler yaptığını hatırlatmalıyız. Osmanlı’da toprak işletme biçimi ve ilişkilerinin Bizans ve Selçuklu ile benzerlikler taşıdığına dair çalışmalarla sonraki yıllarda da karşılaşmaktayız.²¹ Bölgenin özelliklerinin (Doğu-Batı sınırı) bir sonucu olan bu durum temel olarak Osmanlı’nın kendinden önce var olan toprak/mülkiyet ilişkileri eğilimini

¹⁹ A.e., s. 125-127

²⁰ A.e., s. 149

²¹ Roma, Bizans ve Osmanlı egemenliğine girmiş bölgelerde görülen tarım, ekonomi ve maliye politikalarının benzerlikler taşıdığına dair köylü ekonomisi teorisyeni A. V. Chayanov referanslı bir iddia için bk., Halil İncalcık, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi 1300-1600**, Cilt 1, Ed. Halil İncalcık, Donald Quataert, Çev. Halil Berktaş, İstanbul, Eren Yayınları, 2000, pp. 187-199 (İncalcık’ın referans olarak aldığı Chayanov’un teorisi ile ilgili olarak “Rusya dışındaki köylü toplumları için geçerliliği tartışma konusudur” şerhini düştüğünü hatırlatalım. Bk. İncalcık, a.e., s. 187, 1 numaralı dipnotu); “Çift-Hane Sistemi ve Köylünün Vergilendirilmesi”, **Doğu-Batı Makaleler II**, İstanbul, Doğu Batı Yayınları, Ekim 2008, pp. 96-110

sürdürdüğünün bir göstergesidir. Ancak Bizans/Selçuklu/Osmanlı toprak düzenlerindeki benzerlikle ilgili altı çizilmesi gereken nokta bu bölgede önemli ve belirleyici olanın merkezi bir devletin varlığı olduğudur. Barkan'ın konuyu daha kapsamlı bir biçimde ele almayışı çalışma alanının çetrefilliği ve genişliği ile ilgili olduğu kadar Barkan'ın bu alanda çalışmalar yapan tek isim olması ile de bağlantılandırılabilir. Bunların dışında Barkan'ın bu çalışmasında Türkiye'de toprak meseleleri incelenirken tarihi, hukuki ve ekonomik unsurların hesaba katılmasının öneminin sıklıkla vurgulandığını belirtmeliyiz.

Bu dört yıllık dönemde Barkan toprak hukuku, mülkiyet hukuku, istatistik defterleri ve kulluklar gibi toprağın özel kullanım biçimleri üzerine çeşitli makaleler kaleme almıştır.²² 1939'da yayınladığı Türk-İslam Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller: I- Malikâne-Divani Sistemi adlı çalışmasında Barkan, Türk-İslam toprak hukuku tarihini anlamak için Miri toprak rejimi ve imparatorluk devrinin tipik vakıflarından ilke itibarıyla oldukça ayrı olan bir toprak düzenini incelemenin önemini vurgulamaktadır. Böylelikle Barkan'a göre imparatorluk toprak rejiminin bir tek ilkeyle açıklanabilecek kadar basit olmadığı ve özellikle aynı dini esaslardan hareketle birbirine zıt toprak ilişkileri düzeni oluşturmaının mümkün olduğu görülecektir.²³

²² Ömer Lütfi Barkan, "Türk – İslam Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller: I – Malikâne – Divani Sistemi", **Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası**, Sayı 11 (1932–1939), basımı 1939, "XV. Ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri: C) Rumeli'ndeki Kulluklar ve Ortakçı Kullar", **İktisat Fakültesi Mecmuası**, I/4, (Temmuz 1940), pp. 397–477, "Şark Ticaret Yolları Hakkında Notlar", **İktisat Fakültesi Mecmuası**, I/4 (Temmuz 1940), pp. 448–456, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri (I)", **İFM**, II/1 (Birinci Teşrin 1940), pp. 20–59, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri (II)", **İFM**, II/2, (İkinci Kanun 1941), pp. 214–247, "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1247 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi", **Tanzimat I**, Yüzüncü Yıl Dönümü Münasebetiyle, İstanbul 1940, pp. 321–421, "İslam – Türk Mülkiyet Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller: I – Şer'i Miras Hukuku ve Evlatlık Vakıflar", **HFM**, VI/1 (1940), pp. 156–181, "Tanzimat Tetkiklerinin Ortaya Koyduğu Bazı Meseleler", **İFM**, II/2 (İkinci Kanun 1941), pp. 288–329, "İslam – Türk Mülkiyet Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller: II – Mülk Topraklar ve Sultanların Temlik Hakkı", **HFM**, VII/1 (1941), pp. 906–942, "İslam – Türk Mülkiyet Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller: III – İmparatorluk Devrinde Toprak Mülk ve Vakıfların Hususiyeti", **HFM**, VII/4 (1941), pp. 906–942, "Osmanlı Devrinde Akkoyunlu Bey'i Uzun Hasan Bey'e Ait Kanunlar", **Tarih Vesikaları Dergisi**, I – I/2 (Ağustos 1941), pp. 91–106, II – I/3 (Birinci teşrin 1941), s. 184–197.

²³ Barkan, "Malikâne-Divani Sistemi", **Türkiye'de Toprak Meselesi** içinde, s. 153

Barkan öncelikle sistemi ortaya çıkaran tarihsel koşulları inceleyip sistemin ortaya çıkışına dair çeşitli teorileri tartışmakta ve kendi tezini ortaya koymaktadır. Barkan’a göre Malikâne-Divani sisteminin genellikle yerli toprak sahipleriyle fatih devletlerin adamlarını aynı zamanda aynı toprak üstünde tatmin etme ihtiyacının bir aracı olması muhtemeldir. Osmanlı’nın genel toprak anlayışına ters düşen ve kendi siyasetinin yürütülmesine katkısı olmayan Malikane-Divani türünde bu mülklerin hangi bölgelerde var olduğuna baktığımızda sistemin Barkan’ın tezini destekler biçimde Çorum, Tokat, Sivas, Karaman ve Doğu Karahisar gibi bölgelerde yaygın olduğu görülecektir. Bu bölgelerin Anadolu’da geleneksel olarak Osmanlı’ya başkaldırma merkezleri olduğu hatırlanırsa, sistemin Anadolu’da bazı güçleri siyasete ortak etmeme, ayaklanma unsuru olabilecek bu güçleri denetlemek ve etkisiz kılmak için kurulduğu anlaşılabılır. Barkan konuyu detaylandırırken “iki baştan tasarruf” sisteminin Osmanlıdan önce Anadolu ve Suriye’nin çeşitli bölgelerinde ve hatta Selçuklularda da görüldüğünü belirtmektedir.²⁴ Daha sonra Barkan sistemin İmparatorluğun bünyesine yabancı ilkelerden türediği için toplumsal yapı açısından tehlikeli olduğunu vurgulamaktadır. Çünkü Barkan’a göre İmparatorluğun sosyal yapısında yerli bir sınıf asaletini idame ettiren ve imparatorluk örgütlenmesine yabancı bir ilkenin yansımaları olan bu kurumlar, devlet otoritesinin zayıflamaya başladığı dönemlerde bu sınıfın tehlike yaratmasına zemin hazırlamıştır.²⁵

Daha da önemlisi Barkan Malikâne-Divani Sisteminin sözü edilen dönemde özellikle bugünkü Türkiye sınırları içerisinde yayıldığını ve o zamandan beri ülkede esaslı bir toprak reformu yapılmamış olduğu düşünülürse, Malikâne-Divani sisteminde malikâne olarak özel şahısların elinde bulunan birçok köy topraklarının, bugün daha fazla bir halde ve eski malikâne sisteminde olmayan her türlü mülkiyet hukukuyla birlikte gerçek bir mülk olarak bugünkü toprak zenginlerinin elinde bulunuyor olması gerektiğini söylemektedir. Barkan’a göre bugün ülkenin özellikle Doğu bölgelerinde bulunan büyük toprak mülklerin eski malikâne sisteminin bugünkü kalıntıları olması muhtemeldir.²⁶ Böylelikle Barkan Cumhuriyet Türkiye’si’nin doğu

²⁴ A.e., s. 165

²⁵ A.e., s. 183-184

²⁶ A.e., s. 188

bölgesindeki büyük toprak ağalığının ve kimi çevrelerce feodal olarak tanımlanan²⁷ yapının kökenlerini Osmanlı'nın malikâne sistemine kadar dayandırmakta, günün sorunlarını tarihsel kökenleriyle kavramaya çalışmaktadır.*

Konuyla çeşitli açılardan ilgilenmeyi sürdüren Barkan, 1939–40 yıllarında üç bölüm olarak yayınladığı Kulluklar ve Ortakçı Kullar makalelerinde toprak meselesinin farklı bir boyutuna değinmekte ve konunun önemini şöyle vurgulamaktadır: *“Osmanlı İmparatorluğu’nda özgür köylü sınıflarından (reaya) tamamen farklı bir hukuki statüye sahip olan ortakçı kulların varlıkları ve gerçek miktarları hakkında bu yazıda verilecek bilgiler, Türkiye’de çeşitli toplumsal sınıflar arasında toprak işçiliğinin doğurduğu ilişkiler sorununun tarihini yazabilmek için dikkate alınması gereken malzeme arasında önemli bir yer tutmaktadır”*.²⁸ Bu bilgilerin sunulması aynı zamanda o günlerin ve sonraki dönemlerin *kestirmeden sınıf tahlillerine* anlamlı bir karşı çıkış olarak da değerlendirilebilir. Zira daha önce belirttiğimiz gibi Barkan’ın bu çalışmaları özellikle 1960’lı yıllardaki azgelişmişlik tartışmalarında temel referanslar olarak karşımıza çıkacaktır.

Barkan’ın bu çalışması incelendiğinde kullarla ilgili uygulamaların Ortaçağ Batı Avrupa’sındaki serflerin durumunu hatırlattığı iddia edilebilir. Burada altı çizilmesi gereken nokta bu kullarla reayanın Barkan’ın çalışmasında net bir şekilde birbirinden ayrılmış olmasıdır. Ayrıca Barkan’ın belirttiği üzere Osmanlı kanunnamelerinde ortakçı kullar için özel bazı kanunlara ancak bir iki yerde rastlanmakta ve bu kanunların da tipik Osmanlı kanunlarından tamamen ayrı olduğu görülmektedir. Yine nüfus ve arazi defterlerinde kullara reayayı kaydetmek için kullanılan yöntemlerden farklı yöntemler uygulandığını görüyoruz. Reayanın sadece vergi

²⁷ Konuyu bu çerçevede ele alan bir çalışma için bk., Muammer Sencer, **Bilimsel Kaynak ve Belgelerle Toprak Ağalığının Kökeni**, Tel Yayınları, Kasım 1971

* Doğu Anadolu Bölgesi’nin toprak-mülkiyet ilişkileri bütün Cumhuriyet dönemi boyunca tartışma konusu olmuştur.

²⁸ Ömer Lütfi Barkan, “XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu’nda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri, Kulluklar ve Ortakçı Kullar: A) İstanbul Haslar Kazasındaki Ortakçı Kullar”, **İFM**, I/1, (Birinci Teşrin) pp. 29-74. Serinin diğer makaleleri şunlardır: “XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu’nda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri, B) Bursa ve Biga Civarındaki Kulluklar”, **İFM**, I/2, (İkinci Kanun 1940), pp. 198-245, “XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu’nda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri, C) Rumeli’ndeki Kulluklar ve Ortakçı Kullar”, **İFM**, I/4, (Temmuz 1940), pp. 394-447

mükellefi çağındaki yetişkin erkekleri kaydedilirken, ortakçı kullar ellerindeki tohum ve çift miktarı, karıları ve çocukları ile beraber kaydedilmektedir.²⁹ Burada dikkatimizi çeken nokta Barkan'ın söz konusu kulların iktisadi yaşam içerisindeki yeri ve boyutunu tartışmaktan çok kulların sayıları ve hukuki statüleri ile daha fazla ilgilenmiş olmasıdır. Başka bir ifadeyle Barkan'ın bu statüdeki üretici kesimin imparatorluğun zenginlik üretimi içerisindeki yerini belirleme ve kavrama çabasında olduğu ifade edilebilir.³⁰

Barkan kullarla ilgili bu çalışmada kesin rakamlar vermenin zor olduğunu belirtse de 16. yüzyılın başlarına doğru kul zümrelerinin işgal ettiği mevkiinin önemsiz olduğunu kayıtlardaki rakamlara bakarak söylemektedir. Barkan 1498 tarihli Haslar defterinde kulların sayısının on bini geçmediğini belirtmektedir. Yine Barkan'ın tespitlerine göre kırk sene sonra yapılmış olan tahrirlerde de oranın değişmediği görülebilir. Bununla birlikte Anadolu ve Rumeli'nde de durum farklı değildir. Böylelikle Barkan haklarında kayıt bulabildiği dönemlerde incelediği kulluk şeklindeki ortakçı köylerinin aslında önemli bir konum işgal etmemiş ve zamanla ortadan kaybolmuş olduğunu ifade etmektedir.³¹ Kısaca Barkan şu sonuca varmaktadır: *“Ortaçağ batı Avrupa'sı ile Osmanlı İmparatorluğu'nun 15. yüzyılı arasında çiftçi sınıfların hukuki statüleri arasında yapılacak bir karşılaştırma bize hür olan ve olmayan çiftçi sınıflarının bir diğerine oranı her iki tarafta tamamen terstir”*.³² Böylelikle Barkan bu makale serisi ile Ortaçağ Batı Avrupa'sı ve Osmanlı İmparatorluğu arasında çiftçi sınıflarının hukuki statüleri ile ilgili yaptığı karşılaştırma sonucunda durumun kesinlikle farklı olduğunu iddia etmektedir.

Ancak Barkan'ın konuyu ele alış biçiminin çeşitli açılardan sorunlu olduğunu belirtmeliyiz. Öncelikle Osmanlı İmparatorluğu içerisinde ortakçı kulların belirli bölgelerde yoğunlaştığının altı çizilmelidir. Kulluklarla karşılaştığımız Bursa,

²⁹ Ömer Lütfi Barkan, “XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri, Kulluklar ve Ortakçı Kullar: A) İstanbul Haslar Kazasındaki Ortakçı Kullar”, **Türkiye'de Toprak Meselesi** içinde, s. 578-579

³⁰ Türk İktisat Tarihi içerisinde çiftçi sınıfların üretim içerisindeki yeri ve önemi konusu Barkan'dan sonra detaylı araştırmalara konu olmamıştır.

³¹ A.e., s. 678

³² A.e., s. 683

İstanbul ve Rumeli bölgelerinin İmparatorluk içerisindeki yer ve önemlerine bakıldığında ortakçı kullarla devletin siyaseti arasında çeşitli bağlantılar kurmak mümkün görünmektedir. Konuyla ilgili altı çizilmesi gereken ilk nokta bu bölgelerin devlet içerisinde önemli siyasi merkezler olduğu, devlet siyasetinin yürütülmesinde dayanak noktaları olduğudur. İmparatorluğun merkezi olan İstanbul ve çevresinin iskânı özel derecede önemli olduğu için devlet işi sayılmış ve iskân kulluklar aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Benzer biçimde Bursa da İmparatorluğun ilk devlet merkezi ve dünya devleti niteliklerinin ilk oluştuğu bölgedir. Bu sebeple bu bölgenin iskânı İstanbul’a benzer şekilde yine kulluklar aracılığıyla yapılmıştır. Altı çizilmesi gereken başka bir nokta kullukların bütünüyle bir Osmanlı kurumu olmadığı, Bizans’ta da var olduğudur. Bizans’ın yıkılışı ve kulluk uygulamasının Osmanlı’da da sürüşü yukarıda belirttiğimiz gibi bölgenin stratejik önemi ile açıklanabilecek bir olaydır. Bu yüzden Fatih döneminden sonra kulluk uygulamasına rastlanmaması anlamlıdır. Bu dönemle birlikte devlet artık oturmuş, bu stratejik bölgelerin iskânı gerçekleştirilmiş ve artık kulluklara gerek kalmamıştır. Başka bir biçimde ifade edersek kullukların tarih içerisindeki yer ve öneminin anlaşılabilmesi için hizmet ettiği amaçların ortaya koyulması gerekmektedir. Kullukların kurulduğu bölgeler ve bu bölgelerin İmparatorluk içerisindeki yeri ve önemi düşünüldüğünde kullukların Bursa, İstanbul gibi önemli siyasi merkezlerin beslenmesi amacına hizmet ettiği anlaşılabilir.³³

Bu makale serisi yukarıda bahsettiğimiz “Malikâne-Divani Sistemi” çalışması ile birlikte değerlendirildiğinde Barkan’ın yaşadığı dönemin toprak meselelerinin kökenlerini hem hukuki hem de toplumsal yapı açısından değerlendirme çabası, daha da ötesi kendi döneminin toprak meselesinin kökenlerini tarihle bağlantı kurarak anlama çabası bir kere daha ortaya çıkmaktadır. Diğer yandan Barkan’ın özellikle bu çalışmalarının 1960 sonrasında sınıf temelli açıklamaların temel referanslarından olması üzerinde düşünülmesi gereken bir sorudur. Barkan iktisadi hayatımızın örgütlenmesi meselesine kafa yorarak bu alanda detaylı çalışmalar yapmış, tarihsel

³³ Baykan Sezer, *Sosyoloji Yıllığı Kitap 9, XX. Yüzyıl, Türkiye Sosyolojisi 3*, İstanbul 2002, pp. 319-331

zenginliğimizi bütün yönleriyle ortaya koymaya çalışmış ancak çalışmaları Osmanlı toplumunu Batıdan aktarılan klasik gelişim şemalarına oturtmak için kullanılmıştır.

Çalışmanın birinci bölümünde üzerinde durduğumuz erken dönem çalışmalarından farklı olarak çalışma alanını bütünüyle Osmanlıya kaydıran Barkan, 1940 ve 41 yıllarında Türkiye’de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri³⁴ adlı çalışmasını iki bölüm halinde yayınlamıştır. Bu çalışmada tahrir defterlerinin Osmanlı İmparatorluğu’nun idari-mali örgütlenmesi bakımından ne tür bir zorunluluk oluşturduğunu ortaya koymuştur. Barkan’a göre bu defterler imparatorluk düzeninin en büyük dayanaklarıdır. Bu defterler sayesinde vergiler, gelirler ve nüfus ve toprakla ilgili gelişmeler sağlıklı bir şekilde takip edilebilmiştir. Barkan’a göre bu tahrirlerin hazırlanması konusunda sorunlar ortaya çıkmaya başladığında, özellikle 17. yüzyıldan sonra, devlet gelir ve giderinin net olarak hesaplanması oldukça zorlaşmıştır. Barkan bu detaylardan sonra tahrir defterlerinin bugünkü gibi bilimsel araştırmalara malzeme olması için yapılmadığını da eklemektedir. Bunlar temelde vergi ve asker toplamak amacıyla yapılmışlardır. Diğer yandan Barkan bu tür amaçlarla yapılmış olan nüfus, arazi ve mal tahrirlerinin sadece Osmanlı’da değil eski Türk – İslam devletlerinde de yapıldığını da belirtmektedir. Buradan yola çıkarak Barkan Osmanlıların eski Türk-İslam devletlerindeki devlet geleneğini sürdürdüklerini iddia etmektedir.³⁵ Barkan’a göre Osmanlı’nın ilk dönemlerinde

³⁴Ömer Lütfi Barkan, “Türkiye’de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri (I)”, **İFM**, II/1 (Birinci Teşrin 1940), pp. 20–59, Fransızca çevirisi: “Les grands recensements de la population et du territoire en Turquie à l’époque de l’Empire Ottoman et les régistres impériaux de statistique”, **Revue de la Faculté des Sciences Economiques**, II/1 (1940), pp. 21-34; Ayrıca **Osmanlı Devletinin Sosyal ve Ekonomik Tarihi, Tetkikler-Makaleler, Cilt 1** içinde, Yay. Haz. Hüseyin Özdeğer, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Rektörlük Yayını No: 4214, 2000, pp. 175-214; “Türkiye’de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri (II)”, **İFM**, II/2, (İkinci Kanun 1941), pp. 214–247, Fransızca çevirisi: “Les grands recensements de la population et du territoire en Turquie à l’époque de l’Empire Ottoman et les régistres impériaux de statistique”, **Revue de la Faculté des Sciences Economiques**, II/2, (1941), pp. 168-178; Ayrıca **Osmanlı Devletinin Sosyal ve Ekonomik Tarihi, Tetkikler-Makaleler, Cilt 1** içinde, Yay. Haz. Hüseyin Özdeğer, İstanbul Üniversitesi Rektörlük Yayını No: 4214, İstanbul 2000, pp. 215-252

³⁵ Ömer Lütfi Barkan, “Türkiye’de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri (I)”, **Osmanlı Devleti’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi, Tetkikler-Makaleler, Cilt 1**, Yay. Haz. Prof. Dr. Hüseyin Özdeğer, İstanbul Üniversitesi Rektörlük Yayını No: 4214, s. 175-184

defterleri Farsça olarak tutması yine bu geleneğin Selçuklulardan devralındığına dair bir iz olarak kabul edilebilir.*

Aynı şekilde Barkan vakıflardaki suiistimalleri belirlemek için de bu tahrirlere ihtiyaç olduğunu belirtmektedir. Mesela Fatih döneminde yapılan tahrirlerde ülkedeki vakıf ve mülklerin sıkı bir denetimden geçirilerek bazılarına el konduğunu belirten Barkan, böylece toprak sahibi yerli asil sınıfının nüfuzuna darbe vurulmak istendiği sonucuna ulaşmaktadır.³⁶ Bu değerlendirmelerden sonra Barkan tarıma dayalı ekonomiler için oldukça önemli bir noktaya dikkat çekmektedir: Aynı ödenen vergiler, iyi ve kötü sene mahsulleri arasındaki farklar ve “hububat narhları” tarım ekonomisinin organizasyonu açısından çok önemli olduğundan merkezde padişah huzurunda belirlenirdi.³⁷ Barkan’ın işaret ettiği bu nokta iktisat tarihi çalışmaları açısından oldukça önemli sonuçlar doğurabilir. Çünkü merkezden tayin edilen bu narh fiyatları ile gerçek fiyatlar arasındaki ilişkinin şekli ve bu ilişkilerden doğacak sorunlar aynı zamanda kâğıt üzerindeki fiyatlarla pratikteki fiyatların farklı olduğunun kabul edilmesi anlamına gelmektedir. Merkezde tespit edilen narhla pazardaki fiyatlar arasında büyük farklar olduğu ve devletin narh fiyatını pazar fiyatı olarak tespit ettiremediği yerlerde büyük sorunlar çıkması doğaldır. İşte Barkan’a göre bu konunun araştırılması Türkiye tarım ekonomisinin hukuki ve mali esaslarını

* Osmanlıların eski Türk-İslam devletlerindeki devlet geleneğini sürdürmüş olması her ne kadar iktisat tarihi dışı bir tartışma olsa da çeşitli açılardan önemli bir konudur. Aynı şekilde Osmanlıların ilk dönemlerinde defterleri Farsça olarak tutması devralınan siyasi geleneğin kökenleri açısından da önemli bir işaret olarak kabul edilebilir. Diğer yandan Osmanlı İmparatorluğu’nun siyasi ve iktisadi bir örgütlenme olarak Selçuklu Devleti’nin devamı olduğu bazı sosyal bilimcilerimiz tarafından sıklıkla dile getirilen bir iddiadır. Hatta buna ek olarak Osmanlı toprak sisteminin Bizans izleri taşıdığı yine benzer bir iddia olarak karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı’nın sözü edilen devlet geleneklerinden beslenmiş olması muhtemel olsa da onları aşan bir örgütlenme biçimi olduğu unutulmamalıdır. Burada dikkat çekmek istediğimiz nokta Barkan’ın bunları dile getirdiği dönemde imparatorluğun yüzyıllardır Türk halkının kanını emdiği, halkı sömürdüğü şeklindeki yaygın kabulün aksi yönde, ezber bozan çıkışlar yapmış olmasıdır. Barkan’ın ortaya koyduğu çerçeve modern Türkiye’nin devraldığı mirasın özelliklerinin tanınması açısından önemlidir. Bu mirasın kavranması ise ancak imparatorluk mirasının anlaşılması ile mümkün olabilir. Barkan’ın çabasının öncelikle bu açıdan önemli olduğunu belirtmeliyiz.

³⁶ A.e., s. 191

³⁷ Barkan, “Türkiye’de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri (II)”, **Osmanlı Devleti’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi, Tetkikler-Makaleler**, Cilt 1, Yay. Haz. Prof. Dr. Hüseyin Özdeğer, İstanbul Üniversitesi Rektörlük Yayın No: 4214, s. 216-217

tespit etmek açısından oldukça önemlidir.³⁸ Bu ayrıntı sadece tarım ekonomisinin hukuki ve mali esaslarını tespit etmek açısından değil aynı zamanda iktisat tarihi çalışmaları için kayıtlarla pratiğin uyuşmaması gibi ciddi bir sorunun varlığı olarak da değerlendirilebilir.

Barkan görüldüğü gibi bu yıllarda Türkiye’de toprak meselesi konusunda belirlediği ana başlıklar etrafında çeşitli metinler ortaya koymaya devam etmektedir. Oldukça bakir olan bir alanda kendi deyimiyle “yarı mamul” çalışmaları birbiri ardına yayınlamaktadır. Aynı zamanda kalem oynattığı sahanın bakir olması sebebiyle çalışmalarının birçok eksiklikler barındıracağını en başından kabul etmektedir.³⁹ Sürdürdüğü çalışmalarla iktisat tarihimizin ana başlıklarını belirleyen ve bu ana başlıklar üzerine çalışmalarına devam eden Barkan, 1940- 41 yıllarında “İslam-Türk Mülkiyet Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu’nda Aldığı Şekiller” makalelerini üç bölüm halinde yayınlamaya bugün de önemli bir konu olmaya devam eden vakıf meselesini ele almıştır. Serinin ilk bölümü olan Şer’i Miras Hukuku ve Evlatlık Vakıflar⁴⁰ başlıklı çalışmada Barkan, Osmanlı İmparatorluğu’nda bir kısım vakıfları ve evlatlık vakıflar sistemini gerek devletin müsadere eğilimine gerekse İslam miras hukukunun geriletici etkilerine karşı toprak malikâne zenginlerinin bulduğu çareler olarak anlamlandırmaktadır.* Barkan’a göre bu gibi vakıflar mülkün nesiller elinde bütünlüğünü koruyarak ailenin şeref ve varlığını idame ettirmek için kurulmuştur. Ancak Barkan mülklerini vakıf yapan ailelerin müsadere korkusundan çok mülkü vakfın istediği şekilde tasarruf edebilmek için böyle davrandığını da eklemektedir. Böylelikle Barkan evlatlık vakıfların

³⁸ Osmanlılarda Narh Müessesesinin detayları için bk: Mübahat Kütükoğlu, **Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri**, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1983.

³⁹ Barkan birçok çalışmasının başında çeşitli sebeplerden dolayı çalışmanın bazı eksiklikler barındıracağını ve ileride yapılacak bazı çalışmalara hazırlık niteliği taşıdığı için bu çalışmaların yarı mamul olduğunu vurgulamaktadır. Ömer Lütfi Barkan, “XVI. XVIII: Asırlarda Türkiye’de İnşaat İşçilerinin Hukuki Durumu”, **Osmanlı Devleti’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi, Tetkikler-Makaleler**, Cilt 2, pp. 1158-1173, s. 1158; “Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair Notlar”, **Osmanlı Devleti’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi, Tetkikler-Makaleler**, Cilt 1, pp. 607-619, s. 608

⁴⁰ Ömer Lütfi Barkan, “İslam – Türk Mülkiyet Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu’nda Aldığı Şekiller: I – Şer’i Miras Hukuku ve Evlatlık Vakıflar”, **HFM**, VI/1 (1940), pp. 156–181,

* Barkan’ın iktisadi yaşamı, hukuku ve uygulamaları sadece kaynakları itibarı ile değerlendirme çabası o dönemin tartışmaları yanında F. Köprülü izleri ya da etkisini hatırlatsa da Barkan’ın konuya Osmanlı katkısı üzerine söyledikleri **Türkiye’de Din ve Devlet İlişkilerinin Tarihsel Gelişimi** adlı makalesindeki dolaylı ifadelerle sınırlıdır. Makale için bk. **Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Semineri**, Ankara 1975, pp. 49-97

mirasçıdan mal kaçırdığını ve şeriatın belirlediği miras kurallarının dışında, kendi belirlediği şekilde mülkü idare ettiğini belirtmektedir.⁴¹

Vakıflara dair bütün bu açıklamaların ardından Barkan 16. yüzyılın başlarına doğru vakıflar arasında kişisel menfaat kurumu durumunda olan vakıfların sayısının oldukça az olduğunu belirtmektedir. Vakıf gelirlerinin büyük bir kısmı zamanı için gerekli yerlere harcanmaktadır. Barkan böylece İslam ülkelerinde son yüzyıllarda görülen geriliğin sebebi olarak bu ülkelerdeki vakıflara gönderme yapan görüşün yanlış olduğunu vurgulamaktadır.⁴² Barkan'a göre vakıflar gibi ülkenin hayatında oldukça önemli bir yer tutan kurumların farklı dönemlerdeki işleyiş tarzlarını bilmeden ve o kurumu dönemin toplumsal ve ekonomik sistemi içinde değerlendirmeden kesin hükümler vermek doğru olmayacaktır.* Barkan'ın vakıflarla ilgili başka bir önemli tespiti de kamu yararı için kurulmuş vakıflarla bir ailenin kişisel menfaatlerine alet olan vakıfları kesin olarak birbirinden ayırmanın gerekliliğine yöneliktir. Barkan'a göre birinin olumsuz olarak değerlendirilebilecek sonuçlarını diğere atfetmek doğru olmayacaktır.⁴³ Bunların dışında Barkan'ın söz konusu çalışması ile ilgili M. Fuad Köprülü'nün de çeşitli eleştirileri olduğunu belirtmekte fayda görüyoruz.⁴⁴ Makalenin çerçevesine dair olumsuz eleştirilerini bir

⁴¹ Ömer Lütfi Barkan, "İslam – Türk Mülkiyet Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller: I – Şer'i Miras Hukuku ve Evlatlık Vakıflar", **Osmanlı Devleti'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi, Tetkikler-Makaleler**, Cilt 2, pp. 1243-1268, s. 1246-1248

⁴² Vakıf kurumuna yöneltilen eleştirilerin içeriği ve sebeplerine dair bk: M. Fuad Köprülü, "Vakıf Müessesesi ve Vakıf Vesikalarının Tarihi Ehemmiyeti", **Vakıflar Dergisi**, Sayı 1, İstanbul 1938, pp. 1-6, "Vakfa Ait Tarihi İstilahlar Meselesi", **Vakıflar Dergisi**, Sayı 1, İstanbul 1938, pp. 131-138

* Vakıf meselesi günümüzde de Türk İktisat Tarihinin en önemli konularından olmayı sürdürmektedir.

⁴³ Barkan, **a.e.**, s. 1252-1258

⁴⁴ Barkan'ın çalışmasına yönelik çeşitli eleştirilerinin dışında Fuad Köprülü konumuz açısından çeşitli düzeylerde önemli bir isimdir. Zafer Toprak'ın Köprülü'nün Osmanlı tarihçiliğini bilimsel temellere oturtan kişi olduğuna benzer yorumlarına Mehmet Genç'te de rastlamaktayız. Genç Köprülü'nün metod, araştırma teknikleri, kavramlaştırma ve çalışmalarını disiplinlerarası bir istikamete yöneltmesi bakımından önemine vurgu yapmaktadır. Zafer Toprak, "Türkiye'de Çağdaş Tarihçilik (1908-1970)", **Türkiye'de Sosyal Bilim Araştırmalarının Gelişimi**, Der. Sevil Atauz, Ankara, Türk Sosyal Bilimler Derneği, 1986, pp. 431-438; Mehmet Genç, "Tarih Araştırmaları Oturumu Üzerine Yorum", **Türkiye'de Sosyal Bilim Araştırmalarının Gelişimi**, pp. 439-446. Modern tarihçiliğin kurucusu olma özelliğinin dışında Köprülü Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşu tartışmalarında da özel bir yerdedir. Yine benzer biçimde Ortazaman Türk-İslam feodalizmi vb. kavramlar üzerinden toplumumuzun Ortaçağ'da Batı'dan geri olmadığı, hatta daha ileri bir toplum örgütlenmesine sahip olduğumuzu ileri sürerek Barkan'la benzer kaygılar taşıyan çalışmalar yapmıştır. Muhtemelen bu dönemsel problematik ortaklığından hareketle zaman zaman Köprülü'nün Barkan'ın hocası olduğu ifade edilmektedir. Ancak bu yorumun çok doğru olmadığını, Barkan'ın hocasının Tengirşenk olduğunu bu çalışmanın ilk bölümünde belirtmiştik.

tarafa koyarsak Köprülü, Barkan'ın milyonlarca arşiv belgesi arasından en önemlilerini seçebilmesini “*kafasında bir takım esaslı problemlere sahip olmasıyla*” açıklamakta, ayrıca sağlam bir tarih ve sosyoloji bilgisine sahip olduğu için hukuk ve iktisat konularında önemli çalışmalar ortaya koyabildiğini belirtmektedir.⁴⁵ Özellikle Barkan'ın, Osmanlı Devleti'nin büyük toprak sahiplerine yönelik geliştirdiğini düşündüğü tedbirler noktasında Barkan'a çeşitli eleştiriler yönelten Köprülü, bu zaaflarına rağmen çalışmanın alanında bir ilk olduğunu belirtmektedir.⁴⁶

Konuya ilgisini sürdüren Barkan bu makale serisinin ikinci bölümünü Mülk Topraklar ve Sultanların Temlik Hakkı⁴⁷ başlığıyla yayınlamıştır. Bu bölümde Barkan, Miri adı verilen ve devlete ait olan toprakların hangi şartlarda mülk haline gelebildiğini açıklamaktadır. Bu sorunun incelenmesi Barkan'a göre bugün hala Türkiye'de olması muhtemel bu türden hak sahiplerinin mülkiyet haklarının tarihi gelişimini tayin etmesi bakımından önemlidir.⁴⁸ İslami toprak hukukuna göre topraklar kimsenin mülkü değildir ve Sultanın da onları mülk olarak vermeye hakkı yoktur. Ancak İslam ülkelerinde çeşitli sebeplerle sahiplerinin gerçek mülkleri haline sokulmuş topraklar mevcuttur. Öyle ise Barkan'ın daha önceki bazı çalışmalarında da belirttiği gibi tek tip bir İslami arazi düzeninden, aynı şekilde üretim tarzı ve miras hukukundan bahsetmek mümkün görünmemektedir. Bu yüzden Barkan yine tarihsel bir perspektifle konuya yaklaşmakta ve özellikle Türk-Moğol devlet geleneklerini yaşatan Türk devletlerinde padişahların istediklerine mutlak toprak temlikleri yaptıklarını ve bunu yaparken kendilerini şer'i ve örfi hukuka aykırı hareket eder

⁴⁵ M. Fuad Köprülü, “Bibliyografya, Prof Ömer Lütfi Barkan, Şer'i Miras Hukuku ve Evlatlık Vakıflar”, **Vakıflar Dergisi**, Sayı II, 1942 Ankara, pp. 460-464, s. 461. Bu güne dek Barkan'ın çalışmalarının tahlil edildiği birçok çalışma yapılmış olmasına rağmen, Köprülü'nün Barkan'ın söz konusu çalışması ile ilgili değerlendirme yazısına hiçbir çalışmada atıf yapılmamış olması dikkatimizi çeken bir nokta oldu. Köprülü gibi önemli bir ismin Barkan hakkında oldukça erken bir dönemde kaleme aldığı bu unutulmuş değerli kaynağa ulaşmamı sağlayan Prof. Dr. Erol Özvar'a teşekkür ederim.

⁴⁶ Köprülü, **a.e.**, s. 464

⁴⁷ Ömer Lütfi Barkan, “İslam – Türk Mülkiyet Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller: II – Mülk Topraklar ve Sultanların Temlik Hakkı”, **HFM**, VII/1 (1941, s. 906-942, Ayrıca Osmanlı Devleti'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi, Tetkikler-Makaleler, Cilt 2, Yay. Haz. Prof. Dr. Hüseyin Özdeğer, İstanbul Üniversitesi Rektörlük Yayın No: 4214, pp. 1269-1288

⁴⁸ Barkan, “İslam – Türk Mülkiyet Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller: II – Mülk Topraklar ve Sultanların Temlik Hakkı”, **Osmanlı Devleti'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi, Tetkikler-Makaleler**, Cilt 2, pp. 1269-1288, s. 1273

görmediklerini belirtmektedir.⁴⁹ Böylelikle Barkan İslam ülkelerine has bir tek toprak rejiminin her yerde ve her zaman aynı şekilde bulunması gerektiğini ileri süren görüşün doğru olmadığını bir kere daha hatırlatmaktadır. Barkan'ın çalışmalarından da anlaşılacağı üzere toplumun çıkarları ve devletin çıkarları arasında bir birlik olduğu Doğu toplumlarınca kabul edilmiş bir ilkedir. Bu yüzden bazı toprakların özel kişilere mülk olarak verilebilmesi Sultan'ın tasarrufuna bırakılmıştır. Ancak bu bilgiden hareketle Osmanlı'ya yönelik despotizm ya da keyfilik gibi bir suçlama doğru olmayacağı kanısındayız. Çünkü bilindiği gibi söz konusu temlikleri kayıtlayan belli kurallar vardır.

Barkan çalışmasının üçüncü bölümde Toprak Mülk ve Vakıflarının Hususiyeti meselesine değinmektedir.⁵⁰ Bu yazıda Barkan daha önce bahsettiği mülk ve vakıf şekillerinden tamamen farklı özellikler taşıdığını iddia ettiği yeni tipte bir takım mülk ve vakıflardan bahsetmektedir. Bu tür mülklerde mülk ya da vakıf olan şey toprağı istediği gibi tasarruf etme hakkı değil topraktan ve toprak üzerinde yaşayan kimselerden alınması gereken vergilerdir. Mülk sahibi toprağı bizzat işlememekte ve toprak ve toprakta yaşayan çiftçiler padişaha ait kabul edilmektedir. Sadece vergiler Sultan tarafından bir şahsa temlik edilmiştir. İşte bu özellik bu mülkleri diğer topraklardan ayırır.⁵¹

Görüldüğü gibi Barkan Türkiye'deki toprak meselelerinin siyasi, toplumsal ve ekonomik meselelerle olan ilişkisini kavrayabilmek için tarihsel gerçeklerin zengin örneklerinden hareket ederek realiteye ulaşma ve onu inceleme çabasında olmuştur. Barkan sözünü ettiğimiz zengin örnekleri arşivlerden çıkarmak ve yayınlamak için hayatı boyunca çalışmıştır. Toprak hukuku söz konusu olduğunda oldukça zengin bir tarihsel malzemeyle karşılaşan Barkan bunları her yönüyle ve bütün detaylarıyla ortaya koyabilmek için büyük çaba harcamıştır. Bu tarihsel zenginlik bizi bugün tasnif etmekte zorlandığımız ve kendisinin de kabul ettiği üzere yarı mamul niteliği

⁴⁹A.e., s. 1276-1277

⁵⁰Ömer Lütfi Barkan, "İslam – Türk Mülkiyet Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller: III – İmparatorluk Devrinde Toprak Mülk ve Vakıfların Hususiyeti", **HFM**, VII/4 (1941), s. 906-942, Ayrıca **Osmanlı Devleti'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi, Tetkikler-Makaleler**, Cilt 2, pp. 1289-1329

⁵¹A.e., s. 1294-1296

taşıyan çok sayıda metinle karşı karşıya bırakmaktadır. Ancak eleştirilebilecek bütün yönlerine rağmen bu çalışmalar kendinden sonra bu alanda çalışan-çalışacak olan bilim adamları için çok önemli kaynaklar olarak değerlendirilmelidir. Ancak Barkan'ın çalışmalarından hak ettiği biçimiyle yararlanılıp yararlanılmadığı soru konusudur. Belirtilmesi gereken en önemli noktalardan birisi de Barkan'ın o yıllarda gerek oryantalistlerin yargılarını gerekse Batı'daki yaygın kabulleri çürüten, belgelere dayanan ve itiraz edilemeyen argümanlar ortaya koymasıdır.

2. İskân ve Kolonizasyon Meselesi: Nüfus Temelli Açıklamalar

Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş devri toprak meselelerine dair ardı ardına yayınladığı metinlerden sonra Barkan'ın yaptığı hemen hemen her çalışmanın yeni alanları kapsadığını iddia edebiliriz. 1942'de yayınladığı Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler⁵² adlı çalışması bu zenginleşmenin ilk örneği olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu zenginleşme ve ilgi genişlemesinin bir nedeni de dönemin çeşitli tartışmalarına cevap verme çabasıdır. Barkan gibi geniş ve bakir bir alanda çalışan ve Köprülü'nün ifadesiyle kafasında *esaslı sorunlar* olan bir bilim adamının zaman zaman asıl çalışma alanının yanında doğrudan üzerinde çalışmadığı ancak konusuyla alakalı olan belli tartışmalara cevap verme çabası elbette anlaşılabilir bir durumdur.

Bu yazı dizisinde Barkan Osmanlı'nın bir uç beyliğinden bir imparatorluğa dönüşmesinin dinamikleri ile ilgili sorulara cevap aramakta, ancak çok da hazırlıklı olmaması sebebiyle bu dinamikleri insan kaynağı temelli açıklamaya çalışmaktadır. Barkan bu makalede bir uç beyliğinin diğer beyliklerden farklı olarak nasıl bir imparatorluğa dönüştüğü sorusunu ele almakta ve başta Gibbons olmak üzere bazı Batılı tarihçilerin açıklama tarzlarını Fuad Köprülü'nün koyduğu çerçeveyi kullanarak reddetmektedir. Barkan birçok tarihçinin “dört yüz çadırdan bir

⁵² Ömer Lütfi Barkan, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıf ve Temlikler”, **Vakıflar Dergisi**, Sayı II (1942). Bu makale şu kısımlardan oluşmaktadır: “I- İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeleri”, pp. 279-353, “II- Vakıfların Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Kullanılmasının Diğer Şekilleri”, pp. 354-386.

imparatorluk” kurulmasını açıklamak için kullandığı siyasi kişiliklere ve olgulara dayalı teoriyi yetersiz bulmakta ve asıl önemli olanın bunların arkasındaki sosyolojik sebepler olduğunu vurgulamaktadır.⁵³

Barkan açıklamalarını Osmanlı’nın temel özellik ve niteliğinin Türk kökenli olmasıyla temellendirmektedir. Barkan’a göre Osmanlı 13. yüzyılda Anadolu’da gerçekleşen sosyal ve siyasi dönüşümlerin bir devamı olarak algılanmalıdır. Osmanlı’nın kuruluşuna dair Köprülü ile paralel düşüncelere sahip olan Barkan Selçuklular zamanında Anadolu fethedilirken Batı’ya doğru gerçekleşen büyük Türk göçü ve sistematik bir iskân ve kolonizasyon metoduna vurgu yapmaktadır. Benzer şekilde Köprülü de 12. ve 13. asırlara doğru yapılan büyük çapta iskân işlerine ait kayıtları inceleyerek Selçukluların iskân siyasetine dair detaylara ulaştığını belirtmektedir. Moğollar Anadolu’yu istila ettikten sonra geri çekilseler de Selçuklular onların tabiyetine girmiş, bundan sonra devam eden Moğol göçleri Anadolu’dan Batı’ya doğru zorunlu bir göçe sebep olmuştur. Böylelikle bu teoriye göre Osmanlı ortaya çıkmaya başladığı zaman geniş bir coğrafyada kaynaşmakta olan nitelikli bir insan gücünü arkasında bulmuştur.⁵⁴

⁵³ Ömer Lütfi Barkan, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıf ve Temlikler”, **Vakıflar Dergisi**, Sayı II (1942), s. 279-280

⁵⁴ Köprülü Osmanlı’nın hızla kuruluşunu bu etkenlere bağlamaktadır. Osmanlı idari teşkilatının Selçuklu ve İlhanlıların geleneklerine göre kurulduğunu belirten Köprülü’ye göre yönetimdeki Türk unsuru 15. yüzyıldan sonra devşirmeler lehine azalmaya başlamıştır. Yönetimde devşirme unsurların hâkimiyetinin her büyük imparatorlukta mevcut olduğunu belirten Köprülü bu durumun Osmanlılarda Türklerin yeteneksizliğine yorulmasını eleştirmektedir. Osmanlı’nın kurulmakta olduğu zamanlarda Anadolu’daki uç beyliklerine İran, Mısır ve Kırım medreselerinden çıkan hocalar, Selçuklu ve İran bürokrasisine mensup kişiler, çeşitli tarikat üyeleri olan İslam şövalye ve misyonerleri diyebileceğimiz dervişler geldiğini Köprülü’den aktaran Barkan, bu tarz güçlerle ilişki halinde olan Osmanlılar’ın Osmanlılaşmış Rumların yardımına ihtiyaç duymadan büyük bir imparatorluk kurma başarısını gösterdiğini belirtmektedir. Burada, sadece büyük şehirlerde değil uçlardaki köylerde şubeleri olan Ahi Teşkilatının imparatorluğun kuruluşundaki rolüne de Köprülü referansı ile vurgu yapan Barkan’a göre bu teşkilat fetihler için orduya inanchı bir savaş gücünü temin etmekle kalmamış, dini ve sosyal düşüncelerin propagandasını yaparak ülkenin sosyal ve siyasi yapısındaki değişiklikleri kolaylaştırmışlardır. Barkan Rumeli’nin İslamlaşmasında bu misyoner dervişlerin oynadığı rolün büyük olduğunu vurgulamaktadır. **A.e.**, s. 281-283. Konuyu Anadolu’nun Türkleşmesi çerçevesinde ele alan Baykan Sezer ise göçebelerin ve Türkmen aşiretlerinin Anadolu’nun Türkleşmesinde önemli bir rol oynadığına dikkat çekmektedir. Aynı şekilde sınır boylarına gelen dervişlerin fetih öncesi faaliyetlerle fethi kolaylaştırdığını vurgulayan Sezer, buna rağmen dervişlerin hiçbir zaman devlet kapısına bağlanmadığı ya da angaje olmadığını vurgulamaktadır. Kendi çıkarları doğrultusunda hareket eden dervişlerle devlet arasındaki ikiliğin zaman zaman Babailikte olduğu gibi su yüzüne çıktığını belirten Sezer bu gerekçelere dayanarak Anadolu’nun Türkleşmesi ve Osmanlı’nın devlet oluşunda dervişlerin öz-ana unsur değil, ancak yardımcı unsur olarak değerlendirilmesini

1949–50 yılı itibarıyla Barkan “Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler I” adlı çalışmasını yayınlamıştır.⁵⁵ Barkan bu çalışmasında yine imparatorluğun kuruluşu üzerine bazı Batılı ve Türk tarihçilerin fikirlerini karşılaştırmış ve kuruluştaki Doğu’dan gelen nitelikli nüfus unsuruna atıf yapmıştır. Ayrıca sürgün politikasının eski Türk devletleri ve hatta Bizans’tan kalma bir gelenek olduğu vurgulayan Barkan sürgünle, yeni fethedilen bölgelerin ne kadar etkili ve kalıcı bir şekilde iskân edildiği üzerinde durmuştur.⁵⁶

Barkan bu makale serisinde⁵⁷ Köprülü’nün oluşturduğu çerçeve üzerinden Osmanlı’nın kuruluşunu Doğu’dan gelen nitelikli insan göçü ve Türk unsuru ile açıklamakta ve aynı zamanda göçlerle gelen dervişlerin kurduğu tekke ve zaviyelerin fetih ve kolonizasyonda oynadığı önemli role atıf yaparak Batılı tarihçilerin imparatorluğun kuruluşunda Türk unsuru yadsımasını eleştirmektedir. Bu açıklamalar daha önce de belirttiğimiz gibi Gibbons’un başlattığı tartışmaya yanıt verme çabasının ürünüdür. Gibbons’un tezi Osmanlı’nın Türk kökenli olmadığı, değişik unsurların bir araya gelmesinden oluşan yeni bir ırk olduğu yönündedir.⁵⁸ Köprülü’den Barkan’a kadar birçok tarihçimiz Gibbons’un tezini çürütmeye girişmişlerdir. Köprülü ve Barkan temel çalışma konularını belli bir yönüyle Gibbons’a karşılık vermekle sınırlamışlardır. İskân sorunu gerçekte doğrudan Gibbons’la ilgili bir konudur. Barkan iskânla ilgili makaleleriyle Balkanlar’da Osmanlı soygunu ve kırımını suçlamalarına yanıt verme çabasında olmuştur.⁵⁹ Ancak konu sadece bununla sınırlı değildir. Öncelikle Barkan’ın bu açıklama tarzında

önermektedir. Baykan Sezer, **Sosyoloji Yıllığı Kitap 8, XIX. Yüzyıl, Türkiye Sosyolojisi 2**, İstanbul 2001, pp. 384-388, s. 387-388.

⁵⁵ Ömer Lütfi Barkan, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler (I)”, **İFM**, XI/1-4 (Ekim 1949-Temmuz 1950), pp. 524-569.

⁵⁶ Barkan, **a.e.**, Osmanlı Devleti’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi, Tetkikler-Makaleler, Cilt 2, pp. 509-554, s. 509-533

⁵⁷ Ömer Lütfi Barkan, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler (II)”, **İFM**, Cilt XIII, Sayı 1-4, (Ekim 1951-1952), pp. 56-78, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler (III)”, **İFM**, Cilt XV, Sayı 1-4, pp. 209-237

⁵⁸ Herbert Adam Gibbons, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Kuruluşu**, Devlet Matbaası, İstanbul, 1928. Çalışmanın yeni baskısı 21. yüzyıl Yayınları, Ankara 1998

⁵⁹ Baykan Sezer, Elif Süreyya Genç, Ertan Eğribel, Ufuk Özcan, Zerrin Baydar, **Osmanlılık, Sosyoloji Yıllığı Kitap 7, Türkiye Sosyolojisi I**, Eyüp Kemerlioğlu Anısına, İstanbul, Berdan Matbaası, Kasım 2000, s. 20

iktisadi bir yön olduğunu söylemek mümkün görünmemektedir. Bunun dışında Barkan gibi önemli bir iktisat tarihçisinin *nitelikli nüfus, soy bereketi* gibi ifadelerle konuyu açıklamaya çalışması önemli bir sorundur. Barkan'ın konuyu ele alışı temelde sözünü ettiğimiz tartışmalara cevap niteliği içerse de konunun asıl önemli boyutu Osmanlı Devleti'nin göçebe-yerleşik ilişkisi ve çatışmasına kattığı çözümün boyutudur.⁶⁰

3. Toprak Reformu Çalışmaları

1942'de ilk bölümünü yayınladığı bu makaleden 1950 yılına kadar Barkan, Osmanlı İmparatorluğu'nun yapısı, hukuki kurumları ve kanunlarla ilgili bazı makalelerin⁶¹ yanında yine dönemin önemli bir meselesi ve tartışma konusu haline gelmesiyle birlikte yeniden Toprak Reformu ile ilgili çalışmalar yapmıştır. Çalışmalarını ve ilgi alanlarını tasnif etmede büyük güçlüklerle karşılaştığımız ve mümkün olduğu kadar çok belgeyi yayınlama çabasında olan Barkan, bir yandan da ülkenin güncel sorunlarıyla ilgili tartışmalara katılmış ve çeşitli önerilerde bulunmuştur.

⁶⁰ Barkan'ın bazı çalışmalarında ulaştığı veriler sözünü ettiğimiz göçebe-yerleşik ilişkisinin boyutuna dair önemli ipuçları içerse de Barkan'da bu ilişkinin detaylarıyla ilgili açıklamalarla karşılaşmamaktayız. Barkan Osmanlı bütçelerine dair bir araştırmasında göçebe-yerleşik ilişkisi ve Osmanlı'nın bu ilişkiyi düzenleyiş biçimine dair önemli bir ipucunu keşfetmiş, ancak konu üzerinde durmamıştır. Bk. Ömer Lütfi Barkan, “Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair Notlar”, **Osmanlı Devleti'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi, Tetkikler-Makaleler**, Cilt 2, pp. 727-758, s. 757. Bu makale içerisinde H. 1079-1080 Mali Yılı Bütçe Cedvelinde Masrafların Cins ve Nev'ilerine göre dağılımını gösteren tablonun Diğer Masraflar başlıklı IV. Bölümünde *Tatar Hanlarıyla Çerkes Ümerasına ödenen yıllık miktarı* belgelenmektedir. Mehmet Genç'in deyimiyle uçan kuştan vergi alan bir devlet olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun gücünün doruğunda olduğu Klasik Dönem'de göçebe Tatar ve Çerkeslere yıllık adı altında neden ve hangi koşullarda ödeme yaptığı Osmanlı'nın göçebeleri kontrolü konusunda önemli ipuçları içeren bir veri olarak değerlendirilebilir. Ancak belirttiğimiz gibi Barkan bu önemli ipucu üzerinde durmamıştır.

⁶¹ Ömer Lütfi Barkan, “XVI. Asrın Sonunda Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tespit ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar”, **Tarih Vesikaları Dergisi**. Bir yazı dizisi halinde yayınlanmıştır: “I- Kanunname-i İhtisab-ı İstanbul el-Mahruse”, I/5 (Şubat 1942), pp. 326–340, “II- Kanunname-i İhtisab-ı Bursa”, II/7 (Haziran 1942), pp. 15–40, “III- Suret-i Kanunname-i İhtisab-ı Edirne”, II/9 (İlkteşrin 1942), pp. 168–177. “Osmanlı Kanunnameleri”, **III. Türk Tarih Kongresi**, Ankara 15–20 Kasım 1943, Kongreye Sunulan Tebliğler, Ankara 1948, pp. 50–519; “Osmanlı İmparatorluğu'nun Teşekkülü Meselesi”, **A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, I/2 (1944), pp. 343–356; “Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak Vakıflarının İdari-Mali Muhtariyeti Meselesi”, **Türk Hukuk Tarihi Dergisi**, Sayı I (1941–1942 basımı) Ankara 1944, pp. 11–25; **XV. Ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları** Birinci Cilt, **KANUNLAR**, Yayına Hazırlayan: Prof. Dr. Hüseyin Özdeğer, İstanbul, İ. Ü. İktisat Fakültesi Yayın No: 568, 2001, “Osmanlı İmparatorluğu'nun Teşkilat ve Müesseselerinin Şer'iliği Meselesi”, **HFM**, XI/3–4 (1945), pp. 203-224.

Bu doğrultuda çalışmalarını sürdüren Barkan'ın 1944 yılında Balkan Memleketlerinde Zirai Reform Tecrübeleri isimli makalesi İktisat Fakültesi Mecmuası'nda yayınlanmıştır.⁶² Barkan bu çalışmasında Türkiye gibi çoğunluğu köylü olan bir ülkede ulusal ekonomi ve varlığın korunması adına tarımsal alanda devlet tarafından yapılan reformları göz önünde bulundurmanın önemini vurgulamaktadır. Barkan, Balkan ülkelerinde yaklaşık bir asırdır tarımsal ve toplumsal yapıda oldukça radikal değişimler gerçekleşmesine rağmen ülkemizde düşünsel alanda bile bu konudan yeterince bahsedilmediğinden şikâyet etmektedir. Elbette bu, Türkiye'de bir toprak meselesi olmadığı fikrini uyandırabilse de Barkan'a göre bu doğru değildir.⁶³ Türkiye'de bir toprak meselesinin kökenlerini tarihte aramak gerektiğini sıklıkla vurgulayan Barkan zaten bu tarihe kadar yaptığı çalışmalarla bu çabanın temsilcisi konumundadır. Ancak Barkan Batılı kapitalist ülkeler göz önünde bulundurularak ortaya atılan teorilerle tarım ülkelerinin kalkınmasını sağlayacak devletçi müdahalelerin yapılamayacağını vurgulamaktadır. Yine Barkan'a göre sınıf çatışması tezi ya da liberalizmle de bütün bir ulus ekonomisini kalkındıracak inkılâpların yapılması mümkün değildir.⁶⁴

Barkan tarihin her döneminde toprak organizasyonu işinin daima bir devlet işi olarak ön plana çıktığını vurgulamaktadır. Bu, Barkan'da sıklıkla karşımıza çıkan bir ifadedir. Bu çalışmasında Barkan'a göre Türk devletinin tarımsal bir reform için harekete geçmesi ve köylüyü paryalaştıran geri tarım ilişkilerini yok etmesi gerekmektedir. Çünkü ülkenin tarımsal yapısının yeniden örgütlenmesi siyasi ve toplumsal olduğu kadar iktisadi anlamda da büyük bir davadır. Toplumsal anlamda denge ancak bu şekilde sağlanabilecektir. Barkan iktisadi kurtuluşumuzun temellerini

⁶² Ömer Lütfi Barkan, "Balkan Memleketlerinin Zirai Reform Tecrübeleri", *İFM*, IV/4 (Temmuz 1944), pp. 455-554; Fransızca çevirisi: "Aperçu sur l'histoire des problèmes agraires des pays Balkaniques", *İFM*, VII/1-4 (1945-46), s. 120-172; Ayrıca **Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler I** içinde, pp. 377-448; **Osmanlı Devleti'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi, Tetkikler-Makaleler**, Cilt 2, pp. 295-396

⁶³ Barkan, **a.e., Osmanlı Devleti'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi, Tetkikler-Makaleler**, Cilt 2, pp. 295-396, s. 297

⁶⁴ **A.e.**, s. 298-299. Barkan çeşitli yazarların Batıdan aktardığı klasik şablonların Türkiye'nin sosyal ve ekonomik durumunu açıklamada yetersiz olduğunu çeşitli yazılarında vurgulamıştır.

köy iktisadiyatının canlandırılmasına bağlanmaktadır.⁶⁵ Bunlara ek olarak Barkan köylünün pazar için üretim yapmasını sağlayacak koşulların yaratılması gerektiğini belirtmektedir. İlkel tarım araçlarıyla çalışan köylünün topraktan verim almasının imkânsız olduğunu belirten Barkan köylünün bütün bu olumsuz koşullara rağmen hala toprağına bağlı kalarak kente göç etmemesini onun ufkunun darlığına bağlamaktadır. Köylünün kalkınması için devlet müdahalesinin şart olduğunu ve iktisadi ve toplumsal şartların bir daha eski ilişkilere dönülemeyecek şekilde dönüştürülmesi gerektiğini vurgulayan Barkan, bu projelerin bütün ülke potansiyelinin harekete geçirilmesi ile mümkün olabilecek toptan bir plan olduğunu ifade etmektedir.⁶⁶

Barkan bu çalışmada temel olarak Türkiye’de reform pratiğinin ne gibi sorunlarla karşılaşabileceğini görebilmek için Balkan ülkelerinin tecrübelerini incelemektedir. Barkan bu ülkelerin uzun zaman Osmanlı yönetiminde kalmış olmaları ve bu birlikteliğin yapısal özelliklerini kazanmış olmalarından dolayı halletmek zorunda oldukları toprak meselelerinin zorunlu olarak bizim sorunlarımıza benzeyeceği inancındadır.⁶⁷ Ayrıca bu ülkelerin toprak meselesi ile uzun zamandır uğraştıklarından bu konuda tecrübeli olduklarına dikkat çeken Barkan, Balkan ülkelerinin bu konuda yaşadığı maddi ve manevi tecrübeleri ortaya koymaya çalışmış ve ülkemizin yanı sıra imparatorluk coğrafyasının tamamının toprak ve iktisadi değişimle ilgili meselelerini kavrama ve tarihi açıdan değerlendirme çabasında olmuştur.

Çalışmamızın bu bölümünde Barkan’ın toprak reformu önerilerinin tasvirini kısaca vermeye çalıştık. Ancak bu tasvirden çok Barkan’ın toprak reformu önerilerinin mantığını kavramanın önemli olduğunu belirtmeliyiz. Barkan’ın da belirttiği gibi sorunu sadece köylüye toprak dağıtarak çözmek mümkün görünmemektedir. Barkan iktisadi kurtuluşumuzun temeli olarak köy iktisadiyatını görmekte ve toprak ilişkilerinin yeniden örgütlenmesi gerektiğine inanmaktadır. Çünkü bu aynı zamanda

⁶⁵ A.e., s. 300-301

⁶⁶ A.e., s. 301-302

⁶⁷ A.e., s. 305-306

modern devlet olmanın gereği olarak algılanmaktadır. Bilindiği gibi Türk toplumunun ne şekilde çağdaş toplumlar içerisinde yer alacağı tartışması dönemin önemli sorunlarından birisidir. Modern devlet olmanın diğer anlamı elbette ki kapitalistleşebilmektir. Barkan Batı endüstri toplumlarının ortaya çıkışının kaynağının tarım olduğu ön kabulüyle yola çıkmaktadır. Oysa kapitalizmin ortaya çıkış dinamiklerini sadece feodal tarım toplumunun bünyesindeki özelliklerde arayan görüş kapitalizmin ortaya çıkışını Batı'nın iç dinamiklerine bağlamakta, bu bakış açısı ise çeşitli düzeylerde zafiyetler barındırmaktadır. Kapitalizmin ortaya çıkışı sadece Batının iç dinamikleriyle açıklanamayacağı gibi sadece Amerika'dan Avrupa'ya taşınan değerli madenlerle de açıklanamaz. Eğer sorun sadece bu unsurlarla açıklanabilseydi yeni kıtayı keşfeden ve altın ve gümüşe el koyan Portekiz ve İspanya'nın ve Ortaçağ'ın gelişmiş feodal toplumları olan Doğu Avrupa ülkelerinin Batı toplumları içerisindeki bugünkü iktisadi konumlarını açıklamak mümkün olmayacaktı. Kapitalizmin ortaya çıkışı ve gelişimi açıklanırken göz ardı edilmemesi gereken temel nokta bütün bu unsurlara ek olarak *iktisadi ilişkilerin örgütlenebilmesidir*. Bilindiği gibi bunu başaran ise İngiltere olmuştur.⁶⁸

Barkan Ekim 1944 ve Ocak 1945'te yine dönemin önemli tartışma konusu toprak reformu çalışmalarıyla ilgili olarak Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ve Türkiye'de Zirai Bir Reformun Ana Meseleleri isimli çalışmasını yayınlamıştır.⁶⁹ Burada Barkan rejimin sağlam temeller üzerine kurulabilmesi için nüfusun büyük bir kesiminin tarımla uğraşmasından dolayı iktisadi kalkınmanın tarım temelli olması gerektiğini ve rejimin milyonlarca köylüyü toprağa ve topluluğa bağlama görevini üstlendiğini belirtmektedir. Aksi takdirde Barkan'a göre bu yurttaşlar, içinde bulundukları kötü durumlarıyla ülkenin barış ve güvenliğini tehdit eder bir hale gelebilirler.⁷⁰ Burada yine konunun siyasi ve toplumsal boyutunun ne derece önemli olduğu

⁶⁸ Bu noktada konuyla ilgili daha önce işaret ettiğimiz önemli bir kaynağı yeniden hatırlatmakta fayda görüyoruz. Baykan Sezer, **Batı Dünya Egemenliği ve Endüstri Devrimi**, Ankara, İÜEF Yayınları, No: 3407, 1997

⁶⁹ Ömer Lütfi Barkan, "Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ve Türkiye'de Zirai Bir Reformun Ana Meseleleri", **İFM**, VI/1-2 (Ekim 1944-Ocak 1945), pp. 54-145; Ayrıca **Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler I** içinde, pp. 449-544; **Osmanlı Devleti'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi, Tetkikler-Makaleler**, Cilt I içinde, pp. 397-488

⁷⁰ Barkan, **a.e., Osmanlı Devleti'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi, Tetkikler-Makaleler**, Cilt 1, s. 397-402

vurgulandıktan sonra Barkan kanunun hazırlanışındaki çeşitli aşamalardan bahsetmektedir. En az on yıldır devam eden bir projenin son şekli olan bu kanun Barkan’a göre çeşitli açılardan gerçek bir kanun olma özelliğini yitirmiştir. Barkan hem Çiftçi Ocakları ile ilgili maddenin yasadan çıkarılmasını hem de İsviçre’den olduğu gibi aktarılan bu kanunun ülkemizin koşullarına uymamasını sert bir şekilde eleştirmektedir.⁷¹ Kanunun iktisadi cephesi de Barkan’a göre birçok belirsizlikle doludur. Bu yüzden Barkan kanunun olumlu gelişmelere sebep olup olmayacağı konusunda kaygılarını dile getirmektedir.⁷² Görüldüğü gibi Barkan ülkenin en temel ve güncel iktisadi sorunlarıyla ilgili açık ve net uyarılarda bulunmakta ve rejimin toprakla ilgili yaklaşımlarına yönelik çeşitli eleştiriler yöneltmekte ve geleneğimizin ve birikimimizin önemine işaret etmektedir.

Bu doğrultuda çalışmalarını sürdüren Barkan 1946 yılında bu defa Zirai Lejislasyon Hareketleri: İsviçre Medeni Kanununun Çiftçiyi Alakadar Eden Maddelerindeki Tadiller ve Zirai Mülklerin Borçlarından Kurtarılmaları Hakkında 12 Aralık 1940 Tarihli Federal Kanun adlı makalesini Hukuk Fakültesi Mecmuası’nda yayınlamıştır.⁷³ Barkan bu yazıda İsviçre Medeni Kanunu’nu tartışarak kanunun aynısını kopya ettiği halde kanunda yirmi yıldır hiçbir değişiklik yapmayan rejimin bu tavrına yönelik çeşitli eleştirilerde bulunmaktadır. Oysa İsviçre Devleti kendi ülkesinin koşulları için hazırladığı kanunu değişen koşullara göre sürekli yenilemekte, işlevsel hale getirmektedir. Toplumsal ve ekonomik anlamı bu kadar büyük olan böyle bir kanun koyma hareketinin içeriği ve önemi kavranırsa kendi ülkemizde de benzer düzenlemeler yapmak daha kolay olacaktır değerlendirmesini yapan Barkan İsviçre Medeni Kanunu’nun zaman içerisinde nasıl değiştiğini ve ne kadar canlı bir görüntü ortaya koyduğunu vurgulamaktadır.⁷⁴

⁷¹ A.e., s. 409-424

⁷² A.e., s. 480-488

⁷³ Ömer Lütfi Barkan, “Zirai Lejislasyon Hareketleri: İsviçre Medeni Kanunu’nun Çiftçiyi Alakadar Eden Maddelerindeki Tadiller ve Zirai Mülklerin Borçlarından Kurtarılmaları Hakkında 12 Aralık 1940 Tarihli Federal Kanun”, **HFM**, Cilt XII, Sayı 1(1946), pp. 209-237; Ayrıca **Osmanlı Devleti’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi, Tetkikler-Makaleler**, Cilt 2 içinde, pp. 1352-1380

⁷⁴ Barkan, a.e., **Osmanlı Devleti’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi, Tetkikler-Makaleler**, Cilt 2, pp. 1352-1380, s. 1352-1361

Ülkenin güncel iktisadi sorunlarıyla ilgilenmeye devam eden Barkan toprak reformu sorunuyla da bağlantılı olarak 1949 yılında Türkiye’de Muhacir İskânı ve Bir İç Kolonizasyon Planına Olan İhtiyaç makalesini yayınlamıştır.⁷⁵ Bu çalışmasında Barkan ülkemize gelen muhacirlerin gelişigüzel yerleştirilmesinin tehlikelerinden bahsetmekte ve yakın bir zamanda gelmesi kuvvetle muhtemel çok sayıdaki muhacirin meslek gurupları ve ihtiyaca göre rasyonel bir şekilde ülkenin belli bölgelerine yerleştirilmesi gerektiğini ve buna dair önerilerini ortaya koymaktadır.⁷⁶ 1923–1933 arasında ülkemize gelen muhacirlerin iskânı konusunda yapılan hataları değerlendiren Barkan, 1951 yılının sonuna kadar ülkemize gelecek olan muhacirler için acil bir plana ihtiyaç olduğunu vurgulamaktadır. Bu muhacirlerin potansiyellerini kullanabilecekleri şekilde ülkeye dağıtılmadıkları takdirde sonucun bir felaket olacağını vurgulayan Barkan’ın önerisi yeni tipte köyler kurulmasıdır. Barkan’a göre bu köylerin en baştan rasyonel bir şekilde imar ve iskânı ülke tarımının başarısını artıracaktır.⁷⁷ Diğer yandan muhacirlerin yerleştirileceği toprakların durumunun acilen belirlenmesi gerektiğini vurgulayan Barkan’a göre yapılması gereken iş yeni sahaları tarıma açmaktır. Bu kadar büyük bir projenin gerçekleştirilmesi için gerekli kaynaklar ise Barkan’a göre Marshall Planı ve Birleşmiş Milletler’den alınacak yardımlar sayesinde bir iskân bankası kurulmasıyla sağlanabilir ve böylelikle bu sorun ülke menfaati için uygun şekillerde çözebilecektir.⁷⁸

Görüldüğü gibi ülkenin güncel toprak sorunlarıyla ilgili çalışmalarını sürdüren Barkan daha önce de belirttiğimiz gibi ilk metinlerinde Türkiye’nin genel değişiminin iktisadi yön ve boyutunu ortaya koyma çabasında olmuştur. Bu çaba doğrultusunda Türk toplumunun sürekliliği temelinde sorunları çeşitli yönlerden kurcalamaya devam etmiş, kuruluş dönemi toprak meselelerine kadar dayandırdığı çalışmalar ortaya koymuştur. Barkan bir yandan Türkiye’de toprak meselesinin tarihi

⁷⁵ Ömer Lütfi Barkan, “Türkiye’de Muhacir İskânı ve Bir İç Kolonizasyon Planına Olan İhtiyaç”, **İFM**, X/1-4 (Ekim 1948-Temmuz 1949), pp. 204-223; Ayrıca **Osmanlı Devleti’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi, Tetkikler-Makaleler**, Cilt 1 içinde, pp. 489-508

⁷⁶ Barkan, **a.e., Osmanlı Devleti’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi, Tetkikler-Makaleler**, Cilt 1, s. 489-499

⁷⁷ **A.e.**, s. 501-506

⁷⁸ **A.e.**, s. 506

esaslarını açıklamaya çalışırken diğer yandan da bu çabayla bağlantılı olarak güncel sorunlarla ilgili tartışmalara katılmış ve özellikle reform ve muhacir iskânı konusunda yukarıda bahsettiğimiz çalışmaları yayınlamıştır. Özellikle güncel iktisadi sorunlarla ilgili çalışmalarında devletin toplumsal yaşamdaki önemine sürekli vurgu yapan Barkan'ın zaman zaman bazı tartışmalara cevap verebilmek için ana çalışma konusundan saptığını yeniden hatırlatalım.

4. Tarihi Demografi Araştırmaları ve Önemi

Barkan'ın sözünü ettiğimiz konulardaki çeşitli çalışmalarından sonra 1949 yılında Fernand Braudel'in II. Philippe Devrinde Akdeniz ve Akdeniz Memleketleri adlı çalışması için yazdığı eleştiri yazısı Paris'te yayınlanmış ve bu daha önce de belirttiğimiz gibi Barkan'ın ülkemizde algılanışı ile ilgili bir dönüm noktası olmuştur. Barkan'ın sözünü ettiğimiz yazısı İktisat Fakültesi Mecmuası'nda 1951 yılında yayınlanmıştır.⁷⁹ Aynı tarihlerde yayınlanan çeşitli konulardaki tanıtım yazılarından sonra 1953 yılında yayınlanan Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi⁸⁰ başlıklı yazısı ayrı bir önem taşımaktadır.⁸¹ Bu çalışmada Barkan siyasi ve toplumsal anlamda büyük hareketlerin özellikle demografik gelişmelerle ekonomik konjonktür arasında bir uygunsuzluk olduğu zaman patlak verdiğini dile getirmektedir. Barkan'a göre ekonomik ve sosyal bünye demografik bünye

⁷⁹ Aynı tarihte Ülgener'in eseri üzerine yazdığı bir değerlendirme de yine İFM'de yayınlanmıştır. Barkan, "S. F. Ülgener: İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri", İstanbul 1951, **İFM**, XII/3-4, pp. 162-173.

⁸⁰ Ömer Lütfi Barkan, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", **Türkiyat Mecmuası**, X, 1953, pp. 1-26

⁸¹ Ancak bugün özellikle Barkan'ın belirlediği çalışma alanları içerisinde tarihi demografi araştırmalarının Barkan'ın bıraktığı noktadan daha ileriye gidemediği zaman zaman ifade edilmektedir. Yunus Koç, "Barkan ve Nüfus Tarihi", **Vefatının 30. Yıldönümünde Ömer Lütfi Barkan, Türkiye Tarihçiliğine Katkıları ve Etkileri Sempozyumu**, Fatih Ali Emiri Efendi Kültür Merkezi, 12.12.2009. Demografi araştırmalarının özellikle Ortadoğu coğrafyasına dair demografi araştırmalarının yetersizliği ve eksikliği ile ilgili Kemal Karpaz'ın yorumu dikkat çekicidir. "Genelde Ortadoğu toplumlarıyla, özellikle de nüfusuyla ilgili çalışmaların en önemli eksiği, Ortadoğu'nun toplumsal ve tarihsel deneyimini kendi değer sistemi, değişim ve kültürler arası etkileşim modeli içinde dile getirebilecek kavram ve kuramların yoksunluğundan kaynaklanmaktadır." Karpaz, Ortadoğu nüfus tarihi üzerine yapılan çalışmalarda yöntem ve teknik uygulamalardaki başarısızlıkların yanı sıra temel bilgi eksikliğinden kaynaklanan sorunlara da işaret etmektedir. Karpaz'ın kayda değer birkaç istisnadan bahsederken ilk olarak Barkan'ın adını anması hem dikkat çekici hem de anlamlı olmaktadır. Kemal Karpaz, **Osmanlı Nüfusu 1830-1914**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2010, s. 26- 27 ve 1 numaralı Dipnotu.

tarafından sıkı bir şekilde tayin edilmektedir. Demografi biliminin sosyoloji, coğrafya ve iktisat bilimlerine asıl konuları olan insan unsuru ile ilgili rakamlara dayalı bilgiler sunduğunu belirten Barkan, tarihi demografi hakkında araştırmaların gün geçtikçe arttığına ve konuyla ilgili kongreler düzenlendiğine dikkat çekmektedir. Barkan'a göre konunun altı çizilmesi gereken noktası ise bu kongrelerin ve projelerin Osmanlı tarihi için imkân sunup sunmadığıdır.⁸²

Modern anlamda demografi biliminin kullanabileceği veriler açısından Avrupa ve Osmanlıyı karşılaştıran Barkan, Avrupa'nın demografya alanındaki temel sorununu veri yokluğu değil bunların düzensizliği olarak tespit etmektedir. Barkan'a göre Osmanlı Şark monarşilerinin son örneği ve en düzenli arşive sahip olan devlettir. Buna ek olarak Osmanlı tarihinin hem Yakın Doğu hem de Balkan tarihi olması nedeniyle Osmanlı arşivleri daha da önemli olmaktadır. Osmanlı mali kayıtları ayrıca Avrupa gibi sadece vergi toplamak amacıyla yapılmamış, çeşitli hizmet ve imtiyazlar dolayısıyla vergiden muaf olanları, ümera ve askerleri, kör, topal, müflis veya misafir..bütün erkekleri içeren, idari mali bütün teşkilatı ortaya koyan kayıtlardır. Özellikle Süleyman tahrirlerindeki rakamların Braudel'in verdiği rakamlarla karşılaştırılması, Barkan'a göre söz konusu dönemde Avrupa'da gerçekleşen nüfus artışının Osmanlı'da da gerçekleştiğini kanıtlar niteliktedir.⁸³

Tarihi Demografi Araştırmaları ya da Demografya Tarihi'nin iktisat tarihi için oldukça önemli bir konu olduğunu ülkemizde ilk vurgulayan isim olarak Barkan konuyla ilgili tartışmaları ülkemize aktaran isimdir. Tahrir defterlerini kaynak olarak kullanan Barkan buradan hareketle *beş katsayısı* formülünü geliştirmiş ve öncelikle İstanbul olmak üzere İmparatorluğun çeşitli şehirlerine dair nüfus tahminleri yapmıştır. Batı'da buna benzer şekilde kilise kayıtlarının kaynak olarak kullanıldığı ve nüfus artışı ile zenginlik artışı arasında paralelliklerin kurulduğu sosyal tarih araştırmaları yapılmıştır. Ülkemizde de Tarihi Demografya Araştırmaları geliştirilirse toplumumuzun iktisadi yaşamının seyri ve tarihimizle ilgili önemli

⁸² Barkan, a.e., **Osmanlı Devleti'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi, Tetkikler-Makaleler**, Cilt 1, pp. 1402-1427, s. 1402-1405

⁸³ A.e., s. 1406-1412

bilgilere ulaşılabilir ve önemli sonuçlar çıkarılabilir. Yapılması gerekli olan bu nüfus araştırmaları için, bugün yine en temel kaynakların başında Ömer Lütfi Barkan'ın çalışmaları gelmektedir. Diğer yandan Osmanlı arşivlerinin henüz önemli bir kısmının deşifre edilmediği düşünülürse demografi araştırmaları için oldukça geniş bir malzemenin asıl olarak arşivlerimizde bulunduğunu belirtmeliyiz.

5. Türkiye Fiyat Tarihi İçin Hammadde Niteliğindeki Çalışmalar: Bütçe ve Bilançolar

Tarihi demografi araştırmaları çalışmasını ayrı tutarsak Barkan 1950'li yılların ortalarından itibaren ağırlıklı olarak Osmanlı Bütçeleri üzerine çalışmaya başlamıştır. Zaman zaman bütçe ve bilanço çalışmalarının dışında farklı konularda çalışmalar ortaya koymuş ve yine çeşitli tartışmalara katılma çabasında olmuştur. 1956 yılında Belleten dergisinde yayınlanan Türkiye'de Servaj Var mı idi? başlıklı çalışması buna örnektir.⁸⁴ Feodalizm tartışmalarının Türkiye'de yaygın olarak 1960'lı yıllarda başladığı düşünülürse, Türkiye için henüz erken bir tarihte Barkan'ın Batıdaki tartışmaları da takip ettiğini göstermektedir.⁸⁵ Bu tarihten 1970 yılına kadar Barkan ağırlıklı olarak, zaman zaman belli tartışmalara cevap verme çabası ve güncel meselelerle ilgili yazılarını bir tarafa koyarsak, bütçe ve bilançolar üzerine çalışmıştır. Avrupa'daki tartışmaların ve Braudel'le tanışmasının da etkisiyle bu dönemde yaptığı bütçe ve bilanço çalışmalarının 1970'de Belleten dergisinde yayınlanan XVI. Asrın İkinci yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri⁸⁶ adlı makaleye hazırlık niteliğinde olduğunu söyleyebiliriz.⁸⁷ Barkan bu çalışmaların hazırlık niteliğinde olduğunu şu şekilde belirtmektedir:

⁸⁴ Ömer Lütfi Barkan, "Türkiye'de Servaj Var mı idi?", **Belleten**, XX/78 (Nisan 1956), pp.236-246.

⁸⁵ Ancak Barkan'ın konuyu ele alış biçiminin çeşitli açılardan eleştiriye açık olduğunu belirtmeliyiz. Tarihimizde feodalizm deneyini sorgulayan iki görüşün çeşitli açılardan geçersiz olduğunu iddia eden Barkan'ın eleştirilerinin yeterliliği sorgulanmalıdır. Sorunun çözülmesi çeşitli açılardan güçlükler barındırmaktadır. Bu güçlükler öncelikle Osmanlı'yı tanımlamadaki zorluklardan kaynaklanmaktadır. Bunun dışında Barkan'ın Osmanlı'da feodalizmin olanaksızlığı konusunu yeterince aydınlatmadığını ileri sürebiliriz. Çünkü Barkan çalışmasında feodalizmin tarihi koşulları ve hukuki düzeni arasındaki ilişkiyi göz ardı etmekte, serflik ve feodalizm konusunu tarihi koşulların dışında ele almaktadır.

⁸⁶ Ömer Lütfi Barkan, "XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri", **Belleten**, XXXIV/136 (Ekim 1970), pp. 557-607.

⁸⁷ Hazırlık niteliğinde olduğunu belirttiğimiz çalışmaları şunlardır: "Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair Notlar, **İFM**, XV/1-4, Ekim 1953-Temmuz 1954, pp. 238-250; "H. 933-934 (M.

“Edirne Askeri Kassamına Ait Tereke Defterleri adlı etüd ile basılmak üzere hazır bir halde bulunan Bursa Kadılığı Tereke Defterleri ve TTK basımevinde basılmakta olan Süleymaniye Camii ve İmaretî İnşaatına ait Muhasebe Defterleri⁸⁸ isimli eserler az çok tutarlı bir fiyat tarihi malzemesi hazırlama çabasının umumi planı içinde tasarlanmış bulunmaktadır. Bazı imaretlere ait son zamanlarda neşretmiş olduğumuz Yıllık Muhasebe Bilançoları da bu alandaki çalışmalarımızı daha verimli bir yola sokmuşa benzemektedir. Bu imaretlerin mutfakları için yapılmış olan hesaplar oldukça seviyeli bir aile sofrasındaki zorunlu her çeşit masrafı gerçeğe yakın bir şekilde vermektedir. Bu hesaplarda yıllık ortalamaların büyük ölçülerdeki rakamlar üzerinden alınmaları dolayısıyla mevsimlik ve arzdan kaynaklı dalgalanmaların etkisi azalmakta böylece bu kayıtlar diğer kaynaklardan daha tutarlı olmaktadır. Örnek olarak Edirne’deki II. Beyazıt İmaretine ait yıllık muhasebe bilançolarında 1489 ve 1616 yılına ait mutfak masraflarını iki ayrı dönem için karşılaştırmalı olarak yayınladık. Buna göre Braudel’in belirttiği gibi bu dönemde Avrupa’da gerçekleşen büyük fiyat artışları Türkiye’de de gerçekleşmiştir.”⁸⁹

Burada dikkat çekmek istediğimiz nokta bu çalışmalarla birlikte iktisat tarihinde bir tema ve problem değişiminin gerçekleşmiş olmasıdır. İktisat tarihindeki bu tema değişiminin Barkan’ın temel problematiğinde bir kayma olarak görülüp

1527-1528) Mali Yılına Ait Bütçe Örneği”, **İFM**, XV/1-4, Ekim 1943-Temmuz 1954, pp. 251-329; “Türk Yapı ve Malzemesi Tarihi İçin Kaynaklar”, **İFM**, XVII/1-4, Ekim 1955-Temmuz 1956, pp. 3-26; “Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair Notlar”, **İFM**, XVII/1-4, Ekim 1955-Temmuz 1956, pp. 193-303; “1079-1080 (1669-1670) Mali Yılına Ait Bir Osmanlı Bütçesi ve Ekleri”, **İFM**, XVII/1-4, pp. 225-303; “1070-1071 (1660-1661) Tarihli Osmanlı Bütçesi ve Bir Mukayese”, **İFM**, XVIII/1-4, Ekim 1955-Temmuz 1956, pp. 304-347; “H. 954-955 (1547-1548) Mali Yılına Ait Bir Osmanlı Bütçesi”, **İFM**, XIX/1-4, Ekim 1957-Temmuz 1958, pp. 219-276; “H. 974-975 (M. 1567-1568) Mali Yılına Ait Bir Osmanlı Bütçesi”, **İFM**, XIX/1-4, Ekim 1957-Temmuz 1958, pp. 277-332; “Şehirlerin Teşekkül ve İnkişaf Tarihi Bakımından: Osmanlı İmparatorluğu’nda İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar”, **İFM**, XXIII/1-2, Ekim 1962-Şubat 1963, pp. 239-296; “Fatih Camii ve İmaretî Tesislerinin 1489-1490 Yıllarına Ait Muhasebe Bilançoları”, **İFM**, XXXII/1-2, Ekim 1962-Şubat 1963, pp. 297-341; “Ayasofya Camii ve Eyüp Türbesinin 1489-1491 Yıllarına Ait Muhasebe Bilançoları”, **İFM**, XXIII, Ekim 1962-Şubat 1963, pp. 342-379; “Saray Mutfağının 894-895 (1489-1490) Yılına Ait Muhasebe Bilançosu”, **İFM**, XXIII, Ekim 1962-Şubat 1963, pp. 380-398; “XVI-XVII. Asırlarda Türkiye’de İnşaat İşçilerinin Hukuki Durumu”, **Sosyal Siyaset Konferansları** 14, 1963, pp. 21-36; “894 (1488-1489) Yılı Cizyesinin Tahsilatına Ait Muhasebe Bilançoları”, **Belgeler TTB Dergisi** 1/1, Ocak 1964, pp. 1-117; “Edirne ve Civarındaki Bazı İmaret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilançoları”, **Belgeler TTB Dergisi** I/2 Temmuz 1964, pp. 235-377; “Edirne Askeri Kassamına Ait Tereke Defterleri (1545-1659)”, **Belgeler TTB Dergisi** III/5-6, 1966, Basım 1968, “Research on the Ottoman Fiscal Surveys”, **Studies in the Economic History of the Middle East**, edited by M. A. Cook, London 1970, pp. 163-171

⁸⁸ Ömer Lütfi Barkan, **Süleymaniye Camii ve İmaretî İnşaatı (1550-1557)**, I. Cilt, Ankara, 1972. Geçmiş yüzyılların ayrıntılı sayısal veriler içeren belgeleri arasında ilk akla gelen örneklerin inşaat ve tamirat defterleri olduğunu belirten Mehmet Genç, Barkan’ın bu çalışmasının alanında öncü ve tek olduğunu belirtmektedir. Genç, bu tür inşaat ve tamirat defterlerinin içerdiği bilgilerin 16-19. yüzyıllara ait zengin örnekleri sayesinde teknoloji tarihinin birçok meselesini, değişen ve değişmeyen yönlerini, üretim organizasyonu ve ilişkilerini ortaya koyacak bilgilerle birlikte inşaat sektöründeki ücret, fiyat, istihdam ve maliyet gibi meseleleri de aydınlatma imkânı olduğunu vurgulamaktadır. Mehmet Genç, “Osmanlı Arşivlerinden Yararlanma Yöntemi”, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2000 pp. 343-349

⁸⁹ Barkan, **XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye’de Fiyat Hareketleri**, s. 558

görülemeyeceği soru konusudur. Sonraki dönemde fiyat tarihi meselesi iktisat tarihi içerisinde adeta ayrı bir uzmanlık alanı haline gelmiştir. Konuyla ilgili başka bir soru bu çalışmaların bir iktisat tarihi görüşü içerip içermediğidir. Bu çalışmaların bir iktisat tarihi paradigması içerisinde yeniden ele alınması gerekmektedir. Aksi takdirde sıklıkla karşımıza çıkan “*Braudel’in belirttiği gibi bu dönemde Avrupa’da gerçekleşen büyük fiyat artışları Türkiye’de de gerçekleşmiştir*” gibi Batı’dan “*çok da geri olmadığımızı*” kanıtlama çabasındaki yalınkat yaklaşımların klişe ifadeleri ile sorunun kavranması mümkün görünmemektedir.* Yapılması gereken, Barkan’ın çalışmalarının ve konuyla ilgili diğer çalışmaların bir iktisat tarihi yaklaşımı içerip içermediğinin sorgulanması ve tartışılmasıdır. Barkan’ın Türkiye Fiyat Tarihi için malzeme niteliği taşıdığını belirttiği bu çalışmaların altı çizilmesi gereken bir başka noktası devletin iktisadi performansını göstermesi ve devletin ekonomiden ne oranda pay aldığını açığa çıkarmasıdır. Bütçe çalışmalarıyla ilgili değinebileceğimiz diğer bir konu çalışmaların aslında yarı mamul olduğu ve günümüzde Şevket Pamuk başta olmak üzere para ve fiyat tarihi üzerine çalışan birçok iktisat tarihçisinin çalışmalarına temel olmalarıdır.⁹⁰

Böylesine geniş bir çerçevede çalışmalarını sürdüren Barkan elinde iktisat tarihçisinin kullanabileceği hazır veriler olmadığı için tarihçinin oluşturması gereken bilgiyi de inşa etmek durumunda kalmıştır. Bu çerçevede Barkan’ın çalışmalarının büyük oranda yarı mamul ve kendinden sonra gelecek olanlara yol gösteren, adeta

* Monografi çalışmaları bu yıllarda Batı’da G. Duby gibi isimlerin çalışmaları sayesinde yaygınlık kazanmıştır. Ülkemizde bu çalışmaların yaygınlık kazanması Fuad Köprülü’nün “Orta Zaman Türk-İslam feodalizmi Batı’dan ileri” idi şeklindeki bakış açısının tekrarı olmaktan öteye gidememiştir.

⁹⁰ Fernand Braudel’in Akdeniz ekonomisi üzerine yaptığı çalışmanın 1949 yılında yayınlanmasının ardından Fiyat Devrimi’nin Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki etkileri araştırılmaya başlanmıştır. Bilindiği gibi bu konuda en bilinen ve en önemli çalışma Barkan tarafından kaleme alınan **XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye’de Fiyat Hareketleri** olmuştur. Ancak Barkan’ın bu konuda yaptığı çalışmaların son yıllarda özellikle Şevket Pamuk tarafından yeniden değerlendirildiği ve eleştirildiği unutulmamalıdır. Pamuk’un fiyat devriminin Osmanlı üzerindeki etkilerini yeniden değerlendirdiği çalışması için bk. Şevket Pamuk, “The Price Revolution in the Ottoman Empire Reconsidered”, **International Journal of Middle East Studies**, c. 33, pp. 69-89, 2001; kısaltılmış ve Türkçe olarak: “Osmanlı İmparatorluğu’nda Fiyat Devrimine Yeniden Bakış”, Der. Halil İnalcık, **Osmanlı**, c.3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, 193-201; Pamuk’un konuyla ilgili belli başlı diğer çalışmaları: “Prices in the Ottoman Empire, 1469-1914”, **International Journal of Middle East Studies**, c. 36, 2004, pp. 451-468, Türkçesi: “Osmanlı İmparatorluğu’nda Fiyatlar ve Enflasyon, 1469-1914”, **Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları, Seçme Eserler I**, Türkiye İş Bankası Yayınları, Kasım 2007, pp. 103-122; “Real Wages and Standards of Living in the Ottoman Empire, 1489-1914”, (Süleyman Özmucur ile birlikte), **The Journal of Economic History**, c. 62, 2002, pp. 292-321

Türk iktisat tarihinin araştırma başlıklarını ortaya koyan çalışmalar olduğunu söyleyebiliriz. 1973'te Hacettepe Üniversitesi'nde sunduğu Feodal Düzen ve Osmanlı Tımarı⁹¹ adlı makalesini ayrı tutarsak Barkan ömrünün sonuna kadar bütçe ve bilançolar üzerine çalışmayı sürdürmüştür.

6. Diğer Çalışmaları

Ömer Lütfi Barkan hiç kuşkusuz yaptığı çalışmalar sayesinde ülkemize iktisat tarihi bilimini kazandıran kişidir. Bütün ömrünü bilime adanmış bir insan olarak ortaya koyduğu çalışmaların tamamını burada değerlendirmek elbette bu çalışmanın sınırlarını aşacağı için mümkün değildir. Kaldı ki daha önce belirttiğimiz çeşitli sebeplerden dolayı Barkan'ın yaklaşık yüz altmış civarındaki çalışmasının tasnif edilmesi önemli güçlükleri de içinde barındırmaktadır. Buna rağmen biz bu çalışmada Barkan'ın çalışmalarını konu başlıklarını baz alarak tasnif etme çabasında olduk. Ancak ardında onlarca metin bırakan Barkan'ın bizim tespit ettiğimiz ana başlıkların dışında kalan birçok çalışması bulunmaktadır. Bu doğrultuda akla ilk gelen çalışmaları Barkan'ın çok ciddi literatür bilgisine de işaret eden kitap kritikleridir. Geride çok çeşitli konularda kırkın üzerinde kitap tanıtımı bırakan Barkan aynı zamanda yine kırkın üzerinde yurtdışı ve yurtiçi kongreye katılmış ve çeşitli konularda tebliğler sunmuştur.⁹² Ayrıca İslam Ansiklopedisi'ne yazdığı maddeler bugün hala temel başvuru kaynağı olma özelliği taşımaktadır.⁹³

Kitap tanıtımları ve kongrelerde sunduğu tebliğlerin dışında bizim tasnifimizin dışında kalan bazı çalışmalarının da burada anılmasında fayda olduğunu düşünüyoruz. Barkan'ın birçok çalışmasında vurguladığı Osmanlı'daki ikili hukuk yapısının detaylarını ortaya koyduğu Türkiye'de Din ve Devlet İlişkilerinin Tarihsel

⁹¹Ömer Lütfi Barkan, "Feodal Düzen ve Osmanlı Tımarı", **Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler, Tartışmalar**, Ankara, 8-10 Haziran 1973, 1975, pp. 1-24, Tartışmalar pp. 25-32

⁹² Barkan'ın çalışmaları, kitap tanıtımları ve katıldığı kongrelerin listesi için bk. **Osmanlı Devleti'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi, Tetkikler-Makaleler, Cilt 1**, s. XVIII-XXXV

⁹³ Barkan'ın İslam Ansiklopedisi'ne yazdığı maddeler şunlardır: "Avarız", Cilt II, pp. 13-19; "Çiftlik", Cilt III, pp. 392-397; "Kanun-Name", Cilt VI, pp. 184-196; "Öşür", Cilt IX, pp. 485-488; "Timar", Cilt XII/1, pp. 286-333; "Daftar-ı Khakani", **Encyclopedia of İslam** (Leiden)

Gelişimi⁹⁴ adlı çalışması burada anmamız gereken çalışmalardandır.⁹⁵ Bunun dışında büyük oranda iktisat tarihimizin çeşitli başlıklarına dair spesifik çalışmalar yapan Barkan'ın bu çalışmalarla kıyaslandığında daha makro düzeyde birkaç çalışması da bulunmaktadır.⁹⁶ Bunlara ek olarak Barkan'ın Tanzimat konusuna dair çalışmaları da mevcuttur. Osmanlı toprak sisteminin Tanzimat Dönemi'nde aldığı şekilleri kısaca incelediği çalışması⁹⁷ ve daha genel düzeyde Tanzimat meselesini ele aldığı çalışması⁹⁸ Barkan'ın konuyu ele alış biçimini ana hatlarıyla görmemizi sağlamaktadır.

Türk İktisat Tarihçileri arasında özellikle Braudel'in Philippe II Devrinde Akdeniz ve Akdeniz Memleketleri adlı eserine yazdığı eleştirinin Fransa'da yayınlanmasından sonra daha da ünlenen, Türk İktisat Tarihi'nin ustası olarak kabul edilen ve adından sürekli övgü ile bahsedilen Barkan'ın eserlerinin tamamını değerlendirdiğimizde bütünlüklü bir iktisat tarihi yazmadığına tanık oluruz.⁹⁹ Bununla birlikte çalışmalarında örtük de olsa Osmanlı ve Türk tarihinin iktisadi ve siyasi düzeyde dünya tarihinin bir parçası olduğuna göndermeler yapan Barkan'ın bu bakış açısıyla birçok tarihçiden ayrıldığını vurgulamalıyız. Ancak zaman zaman bütüncül bir dünya tarihine yerleştirilmiş Osmanlı-Türk tarihinden bahsetse de diğer yandan Barkan'ın

⁹⁴ Ömer Lütfi Barkan, "Türkiye'de Din ve Devlet İlişkilerinin Tarihsel Gelişimi", **Cumhuriyetin** 50. **Yıldönümü Semineri**, Ankara, TTK Yayını, 1975, pp. 49-75

⁹⁵ Barkan **XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları**, **KANUNLAR** adlı çalışmasının Giriş'inde Osmanlı'daki ikili hukuk yapısına değinmektedir. Barkan'ın diğer yazılarına baktığımızda zaman zaman sert eleştirilere maruz kalmasına sebep olan tekrarlarla sık sık karşılaşırız. **KANUNLAR** adlı çalışmasının Giriş'i iki ayrı bölüm olarak İÜHF'nde **Osmanlı İmparatorluğu Teşkilat ve Müesseselerinin Şer'iliği Meselesi** (C. XI, Sayı: 3-4) ve **Türkiye'de Sultanların Teşrii Sıfat ve Salahiyetleri ve Kanunnameler** (C. XII, Sayı: 1-4) başlıklarıyla yayınlanmıştır. Barkan'ın **Türkiye'de Din ve Devlet İlişkilerinin Tarihsel Gelişimi** adlı çalışması **KANUNLAR** adlı çalışmanın Giriş kısmının özeti mahiyetindedir.

⁹⁶ Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Yapısı", **Barış Dünyası Dergisi**, Sayı 17, (Ekim 1963), pp. 461-467, ve Sayı 19 (Aralık 1963), pp. 602-608; "Şark Ticaret Yolları Hakkında Notlar", **İFM**, I/4 (Temmuz 1940), pp. 448-456

⁹⁷ Ömer Lütfi Barkan, "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi", **Tanzimat I**, İstanbul 1940, pp. 321-421. Tanzimat'la birlikte Türkiye'nin kalkınması özel mülkiyette görülmüş ve toprakta da giderek Devlet mülkiyetinden özel mülkiyete geçiş başlamıştır. Barkan'ın bu yazısı bir toplumsal değişimin başlangıcı olan Tanzimat'la Osmanlı'da neyin nasıl değiştiğini göstermesi açısından önemlidir.

⁹⁸ Ömer Lütfi Barkan, **Tanzimat Tetkiklerinin Ortaya Koyduğu Bazı Meseleler**, **İFM**, II/2, (İkincikanun 1941), pp. 288-329

⁹⁹ Ömer Lütfi Barkan **İktisat Tarihi Ders Notları**'nı kitap haline getirmiştir. Ancak bu çalışmanın sadece ikinci cildi yayınlanmıştır. Kaldı ki bu ciltte de Avrupa İktisat Tarihi'ne dair açıklamalar mevcuttur.

Türklerin Anadolu serüvenine özel bir önem attığı ve çalışmalarında asıl olarak klasik döneme odaklandığı gerçeğinin altını çizmeliyiz. Ancak unutulmamalıdır ki Türk tarihi Türklerin Anadolu'ya gelişleri ile başlayan bir olay değildir. Bu nedenle konunun birden çok yönü bulunmaktadır. Öncelikle Anadolu'da 1071'le başlayan süreç siyasi, iktisadi ve toplumsal açıdan Türklerin dünya tarihindeki ikinci dönemini oluşturmaktadır. Aynı zamanda bu süreç Türk toplumları arasında bir farklılaşmayı da beraberinde getirmiştir. Ancak Barkan bu yönüyle kapsayıcı bir iktisat tarihçiliğine yönelmemiştir. Türklerin alan ve zamandaki serüveninin iktisadi temelleri ve değişimleri ile ilgili tartışmaların dışındadır. İktisat Tarihi kürsüsünde yaptığı çalışmalarda zaman zaman Osmanlı iktisadi pratiklerinin kaynağı olarak Bizans ve Selçuklu'ya göndermeler yapan Barkan'da başlangıcından günümüze Türk toplumunun iktisadi tarihine dair kapsamlı değerlendirmeler bulamamaktayız.

Bir diğer nokta Barkan'da çerçevenin belli dönemlerde değiştiği ve Barkan'ın problematiğinin farklılaştığıdır. Erken dönem metnlerinin Türk devrimi problematiği ve yeni devletin güncel sorunları ile ilgili olduğunu daha önce belirtmiştik. Barkan İnkılâbın iktisadi veçhesini açıklama çabasının yanında büyük oranda toprak reformu ve tarımsal problemlerle ilgili olmuştur. Tarım ve toprak meselesine özel önem vermesi elbette ki sebepsiz değildir.¹⁰⁰ Çünkü endüstri öncesi toplumlarda ana zenginlik kaynağı tarım olarak görülmüştür. Toprakla ilgili makalelerini değerlendirdiğimizde Osmanlı İmparatorluğu'nda her zaman her yerde tek bir toprak sisteminin olmadığı ve toprak sisteminin farklı uygulamalar içerdiği vurgusu öne çıkmaktadır. Ancak Barkan kendisini bu alanla sınırlamamıştır. İnkılâbın iktisadi veçhesini açıklama çabasında olan bir hocanın yanına Doçent olarak atanan Barkan kimi erken dönem yazarları gibi konunun bir el kitabı ile açıklanmasının mümkün olmadığını görmüş ve kaçınılmaz olarak Osmanlı'nın

¹⁰⁰ “Barkan'ın ilk yazıları toprak meselesi üzerinedir... Sebebi de şudur: 1930 Ekonomik Krizinden sonra sosyal meseleler Atatürk ve İnönü'nün başlıca kaygısı oldu, Kadro hareketi o zaman başladı. Mecliste toprak kanunu teklifleri öne sürülüyor, büyük ağaların topraklarını alıp dağıtmak önerileri vs... Benim de tezim toprak meselesi... Barkan geldiği zaman evvela Balkanlar'da Toprak Reformları diye bir seri makale neşretti. Sonra arşive giderek tahrir defterlerini keşfetti; bu defterlere göre Osmanlı Devleti'nde toprak rejimi, miri arazi rejimi üzerine Fuad Köprülü ile beraber Ülkü Mecmuası'nda bir seri makale çıkardı. Hükümetin gözünü açmak için...”, **Tarihçilerin Kutbu – Halil İnalçık Kitabı**, Söyleşi: Emine Çaykara, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2005, s. 85

kuruluş dönemi toprak meselelerine kadar uzanan detaylı metinler ortaya koymuştur. Barkan çalışmalarında bu yüzden bütün detayları verme, bütün argümanlara ulaşma çabasında olmuştur. Türk toplum tarihinin zenginliğinin mevcut görüntülerinin yakalanabilmesi için Barkan'ın birçoğu bugün Türk İktisat Tarihinin alt başlıklarını belirleyen çalışmalarının önemli olduğunu düşünüyoruz.

Ömer Lütfi Barkan Türk İktisat Tarihi'nin şeriye sicilleri, hazine dairesi evrakları, bütçeler, kanunlar, demografya araştırmaları, İmparatorluğun kuruluşu ve toprak hukukunun gelişimi, sınıflar ve hukuki statüleri ve meslek gurupları, feodalite ve serflik tartışması ve bunun gibi muhtemel bütün ana başlıkları ile ilgili çalışmalar ortaya koymuştur.¹⁰¹ Barkan'ın çok çeşitli konularda oldukça hacimli ve ayrıntılı metinler bırakmış olması belli tartışmalara bir cevaptan çok yeni konulara yöneliş ya da başka bir ifadeyle “dağılıp” olarak da nitelendirilebilir. Daha önce Barkan'ın çalışmalarında bir ayrıntı zenginliği olduğunu belirtmiş ve buna karşılık çok temel bazı konuları atlayarak daha büyük problemlere ulaştığını söylemiştik. Bu doğrultuda İmparatorluğun kuruluşu tartışması “milli devletin oluşumunun iktisadi veçhesi” kadar önemli bir sorun olarak Barkan'ın çalışma konuları arasına girmiştir.*

¹⁰¹ Tartışılan bazı problemlerin tamamen Batı'dan aktarma olduğunun belki de en açık kanıtı feodalite ve serflik tartışmasıdır. Kapitalizm öncesi toplum tipinin feodalizm olması, feodalizmden kapitalizme Batı'nın “iç dinamikleri” ile geçmiş olduğunun kabulü bize toplum olarak bir yerlerde takılı kaldığımız ve Orta Çağ'da Batı'dan ileri iken Yeni Çağ sonrasında neden geri kaldığımız ya da nerede takılı kaldığımız soruları çerçevesinde toplum sınıfları tartışmalarını getirmiştir. Bu anlamda Türk tarihinde sosyal sınıf aramak, daha öteye giderek *tarihin itici gücü* sayılması nedeniyle *ezilen sınıf* aramak konusunda sosyologlarımız iktisat tarihçilerimizden önce davranmış olsalar da tartışmanın yapısı gereği sağlıklı bir iddiada bulunamamışlardır. Barkan bir anlamda söyledikleri ile Osmanlı çiftçi ve köylü sınıflarının *ezilen sınıf* olmadıklarını kanıtlamaya çalışmış, onların serflerden farklı olduklarını birçok çalışmada ısrarla savunmuş bir iktisat tarihçisidir. Barkan'ın bu çabası Osmanlı toplumunun değişiminin dinamiklerinin neler oldukları konusunda çok ipucu içermese de bu dinamiklerin nerelerde *aranmaması* gerektiği konusunda öğreticidir.

* Özellikle 1950'li yıllarda Türkiye'de Selçuklu tarihçiliğinin yükseldiğine tanık olmaktayız. Ancak Barkan Selçuklu'ya sadece örfi hukuk meselesinde değinmiş, Osmanlı'nın kuruluşundan daha geriye gitmemiştir. Ancak örfi hukuk meselesinin Türklerin Yakındoğu'ya gelişinde Doğu-Batı çatışması temelinde edindikleri devlet geleneği ve siyasi misyon düşünülerek değerlendirilmesinin daha doğru olacağı kanısındayız.

7. Ömer Lütfi Barkan’a Yöneltilen Eleştiriler

Ülkemizde iktisat tarihi çalışmalarının en önemli ismi olarak kabul edilen Barkan’a yönelik eleştiriler de vardır. Halil Berktaş 1983’te yayınlanan *Kabileden Feodalizme*¹⁰² adlı kitabında ve 1990’da tamamladığı *The Other Feudalism* isimli doktora tezinde Barkan’a ve Türk Tarihçilerine ağır eleştiriler yöneltmektedir. Berktaş’a göre Klasik Dönem Osmanlı toplumunu feodal saymayan akademik Ottomanizm ile ATÜT’çülüğün temel sorunlarından birisi Batı Avrupa feodalizmi/feodalizm ve Osmanlı toplumu yorumlarının yanlış olmasıdır. Berktaş’a göre bu yanlış yorumların neredeyse tamamı Ömer Lütfi Barkan’ın ortaya koyduğu çerçeveden kaynaklanmaktadır. Berktaş Barkan’ın bütün hayatı boyunca hep aynı gerekçelerden yola çıkarak “Osmanlı toplumunun feodal olduğu” görüşü ile mücadele ettiğini; bu yöndeki kritik temalarının da en belirgin olarak 1937-38’deki incelemesinde¹⁰³ yer aldığını ve zaman içinde bunlara yeni bir şey ekmediğini iddia etmektedir.¹⁰⁴ Berktaş yine yayınlanmamış doktora tezinde Barkan’a yönelik ağır ithamlarını yinelemektedir. Barkan’ın makalelerinin ana malzemesini 15. ve 16. yüzyıla ait Kanunnamelerin oluşturduğunu belirtmekte ve Barkan’ın bir kitabının olmamasına dikkat çekmektedir. Zaten Berktaş’a göre Barkan’ın makaleleri hep tek bir ana sorun etrafında dönmekte, hatta aynı cümle, paragraf ve aynı sayfalardan oluşmaktadır.¹⁰⁵ Berktaş’a göre resmi Türk tarihçiliğinin Osmanlı toplumuna Aydınlanmacı bir yaklaşımdan partikülerist ve tutucu bir Osmanlıcılığa savrulmasını, Ömer Lütfi Barkan hemen hemen tek başına gerçekleştirmiştir.¹⁰⁶

Öncelikle Berktaş’ın Barkan’ın çalışmalarındaki bazı özelliklere yönelik eleştirilerine katılmadığımızı belirtelim. Özellikle belli tekrarların sıklıkla karşımıza

¹⁰² Halil Berktaş, *Kabileden Feodalizme*, 1. Baskı, Kaynak Yayınları, Haziran 1983

¹⁰³ Ömer Lütfi Barkan, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Çiftçi Sınıfların Hukuki Statüsü”, *Ülkü Mecmuası*, I- IX/49 (Mart 1937), pp. 33–48.

¹⁰⁴ Berktaş, *a.e.*, s. 298.

¹⁰⁵ Halil Berktaş, *The Other Feudalism – A Critique of 20th Century Turkish Historiography and its Particularisation of Ottoman Society*, Thesis submitted Degree of Doctor of Philosophy at the University of Birmingham Faculty of Arts, the School of History, Department of Medieval History, 1990, s. 184

¹⁰⁶ Berktaş, *Kabileden Feodalizme*, s. 298. Barkan’a yönelik benzer eleştiriler için bk. Oktay Özel, “Ömer Lütfi Barkan”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Dönemler ve Zihniyetler*, Cilt 9, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, pp. 224-231

çıkması konusunda Berktaş'ın çok ağır ithamlarına tanık olmaktadır. Berktaş'ın sözünü ettiği tekrarlar elbette sebepsiz değildir. Bilindiği gibi Osmanlı İmparatorluğu çok geniş bir alana yayılmış ve altı yüzyıldan fazla varlığını sürdürmüş bir devlettir. Bu yaygınlık ve genişlik Osmanlı'yı bir üretim birimi olarak açıklamamıza izin vermemekte, bu çerçevede Osmanlı bir siyaset merkezi olarak tanımlanabilmektedir. Bir üretim birimi olarak tanımlanamayışının yanında iktisadi ve siyasi anlamda dünyada en önemli değişikliklerin gerçekleştiği bir dönemde yaşaması sebebiyle devlet siyasetinde bir değişiklik olmaması da düşünülemez. Bütün bu nedenlerden dolayı Barkan çalışmalarında ulaştığı kesin sonuçlarda bile bütünle ilişki kurma çabasında olmuştur. Bu sebeple genele dair kesin ifadeler kullanmama konusunda özen göstermiş ve benzer sebeplerle çalışmalarında sık sık tekrarlara başvurmuştur. Barkan'ın arşiv çalışmaları sonucu ulaştığı bu ayrıntıları bir bütün içerisinde gerektiği gibi değerlendirebilmek için dikkatle incelemek gerekmektedir. Bunların yanında Barkan'ın metinlerinde bazı çelişkiler ve dağınıklıklar olduğu elbette kabul edilebilir bir gerçektir. Ancak unutulmamalıdır ki Berktaş'ın da kabul ettiği gibi Barkan geniş bir arşiv malzemesi ile tek başına uğraşmak zorunda kalmıştır.¹⁰⁷ Bu gerçek elbette göz ardı edilemez. Ancak burada özellikle belirtmek istediğimiz; Berktaş'ın Barkan'a yönelik eleştirilerinin onun yöntemi ve tarihi malzemeyi kullanım tarzından çok, Barkan'ın ulaştığı sonuçlarla ilgili olmasıdır. Öncelikle Berktaş'ın, *“resmi Türk tarihçiliğinin Osmanlı toplumuna Aydınlanmacı bir yaklaşımdan partikülerist ve tutucu bir Osmanlıcılığa sivrulmasını Ömer Lütfi Barkan hemen hemen tek başına gerçekleştirmiştir”* şeklindeki eleştirisine şüpheyi yaklaştığımızı belirtmeliyiz. Barkan'ın Türk tarihçiliğini uzaklaştırdığı iddia edilen *aydınlanmacı yaklaşım* Osmanlı'yı Batı Avrupa toplumlarının tarihi gelişme çizgisi içerisinde açıklama çabasının bir diğer adı olmaktadır. Bu çerçevede Berktaş'ın Barkan'a yönelik eleştirileri üzerinden konuya yaklaşımının Türk tarihi için bir iktisadi dünya görüşü içerip içermediği tartışmalı bir nokta olarak kalmaktadır. Bunlara ek olarak Berktaş'ın 1983'te yayınlanan çalışmasının adının *Kabileden*

¹⁰⁷ Hikmet Kıvılcımlı Osmanlı'yı anlamak için en önemli kaynağın arşivlerimiz olduğunu belirtmiş ve bu alanda ilk objektif çalışmaları Barkan'ın yaptığını ifade etmiştir. Kıvılcımlı Barkan'ı metafizik tarihçilik yapmakla eleştirse de Osmanlı toprak sistemi ve ekonomisi söz konusu olduğunda bakılması gereken ilk metinlerin Barkan'ın çalışmaları olduğunu belirtmektedir. Hikmet Kıvılcımlı, *Bütün Eserleri 1, Osmanlı Tarihinin Maddesi*, Sosyal İnsan Yayınları, 2007, s. 331-358

Feodalizme, 1990’da tamamladığı doktora tezinin başlığının ise *The Other Feudalism* oluşu Berktaş’ın Türk toplumunun gelişimini açıklamaya çalışırken kullandığı referanslar açısından önemli ipuçlarını da barındırmaktadır. Berktaş’ın 1983’te yayınladığı çalışmasında Barkan’a yönelttiği eleştirilerini 1990’da tamamladığı doktora tezinde yinelediğini belirtelim.

Bütün dağınıklığı, zaman zaman belirsizliği ve çelişkilerine rağmen Barkan Türk İktisat Tarihinin en önemli isimlerinden birisidir. Özellikle erken dönem çalışmalarını değerlendirirken bu çalışmaların yeni Türk devletinin kuruluşunu takip eden dönemde ortaya koyulduğunu ve buna paralel olarak yeni devletin güncel iktisadi sorunlarını unutmamak gerekir. Son olarak şunu da ekleyelim ki Barkan; Türk iktisat tarihi disiplininin kendisi üzerine düşünmeye başladığı eşikte ömrünü tamamlamıştır. Türk İktisat Tarihçilerinin disiplinin kendisi üzerine düşünmeye başladığı 1970’li yılların başında Hacettepe Üniversitesi’nde yapılan Türkiye İktisat Tarihi Semineri bu konuda milat olarak kabul edilebilir.¹⁰⁸ Barkan’ın kendisinin de katıldığı bu seminerde Halil Sahillioğlu, Mehmet Genç, Suraiya Faroqhi vb. isimler Osmanlı tarım teknolojisi, malikâne sistemi, merkez bankası fikrinin gelişimi gibi birçok konuda tebliğler sunmuşlardır.¹⁰⁹ Bu dönemle birlikte Barkan tarzı makalelerin yayınlanması geleneğinin yanında ortak metinlerin yayınlandığı yıllık, seminer ve kongre gibi çalışmalar hızla artacak ve ülkemizde iktisat tarihçileri arasında “Kongreler Dönemi” olarak adlandırılan bir dönem başlayacaktır. Kongrelerin öncelikle disiplinin uzmanlarının bir araya geldiği toplantılar olması açısından önemli olduğunu ifade etmeliyiz. Çalışmanın üçüncü bölümünde bu

¹⁰⁸**Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler –Tartışmalar**, 8-10 Haziran 1973, Editör: Osman Akyar, Editör Yardımcısı: H. Ünal Nalbantoğlu, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, C13

¹⁰⁹ 1973 yılında Hacettepe Üniversitesi’nde düzenlenen seminerden sonra Türk İktisat Tarihi’ne olan ilgi daha da artmış ve sempozyum ve seminerlerin yanında yıllık ve özel sayılar da yayınlanmaya başlanmıştır. Bunlardan belki de ilk akla gelen **ODTÜ Gelişme Dergisi**’nin 1978 yılında çıkardığı özel sayıdır. **Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar** başlığıyla çıkan bu özel sayı gördüğü ilgi üzerine 1979-1980 yılında **Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar II** özel sayısını çıkarmıştır. Her iki sayıda da Halil İnalcık, İlber Ortaylı, Suraiya Faroqhi, Çağlar Keyder vb. önemli isimler, Osmanlı Para Tarihi, 19. Yüzyıl Türkiye İktisat Tarihi Kaynakları, 1923-1929 Döneminde Para ve Kredi gibi Türk İktisat Tarihinin çeşitli konularıyla ilgili makaleler yayınlamışlardır. 1987 yılında **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Türk İktisat ve İktisaiyat Tarihi Araştırmaları Merkezi** tarafından çıkarılan **Türk İktisat Tarihi Yıllığı** da Hüseyin Özdeğer, Lütfi Güçer ve Tefik Güran’ın makalelerinden oluşmaktadır.

dönemi ele alacağız ancak öncesinde konumuz açısından önemli olan ve Barkan’la hemen hemen aynı dönemde eserler veren Sabri F. Ülgener’den kısaca bahsedeceğiz.

8. Bir Parantez: Sabri F. Ülgener ve Zihniyet Tarihi Araştırmaları*

Türk İktisat tarihi çalışmaları içerisinde farklı bir kol ve geleneğin temsilcisi olduğu söylenen ve Barkan’dan kısa bir süre sonra çalışmalarına başlayan Ülgener’in İstanbul Hukuk Fakültesi’nden mezun olduktan sonra İktisadiyat ve İçtimaiyat Kürsüsüne asistan olarak girdiği ve burada Almanya’dan gelen hocalarla çalışma fırsatı bulduğu belirtilmektedir.¹¹⁰ Sayar’ın ifadesiyle Ülgener “*bu hocaların etkisiyle kafasındaki dağınık bilgileri sistemleştirmeye başlamış, Weber sosyolojisinin aydınlatıldığı uzun ince yolda, Osmanlı iktisat tarihinden hareketle ekonomi ile din (İslamiyet) arasında sağlıklı köprüler kurmak için malzeme toplamaya başlamıştır*”.¹¹¹ Ülgener bu hocaların etkisiyle ilk olarak kapitalizmin en önemli unsurunun zihniyet olduğunu iddia eden Werner Sombart’ı okumuştur. Daha sonra Weber’in metinleriyle tanışan Ülgener böylece akademik yaşantısının başında iktisadi zihniyet meselesi ile ilgilenmeye karar vermiştir. Giderek Sombart-Weber ikilisinin başını çektiği ikinci kuşak Alman Tarihçi Okulu ile ilişkisini sıklaştıran Ülgener’in, Weber ve Sombart’ın eserleri ile yöneldiği iktisat tarihi araştırmalarında dinin sadece Marx’ın işaret ettiği anlamda bir üst yapı unsuru olmadığını, aynı zamanda “*bir müessir olarak tetkik planına*” alınması gerektiğine kanaat getirdiği belirtilmektedir. Ülgener 1940’lı yıllarda “*bugünkü zihniyetimizi teşkil eden bazı*

*Bu çalışmanın genel çerçevesinin belirlendiği ilk dönemlerde çalışmanın bu bölümünde Ülgener’e de hatırı sayılır bir bölüm ayırmayı planlamıştık. Ancak altı aylık aralıklarla gerçekleştirdiğimiz doktora tez izleme komitelerinde, komitedeki tek iktisat tarihçisi olan Prof. Dr. Erol Özvar’ın tavsiyelerine uyarak Ülgener başlığını ilk dönemlerde planladığımız şekliyle değil de daha sınırlı bir değerlendirmeye tabi tutmayı uygun gördük. Özvar’ın, Ülgener konusunun “zihniyet tarihi araştırmaları” başlığı altında başlıca bir konu olduğunu belirten tavsiyesine uyarak Ülgener başlığını çalışmanın başında planlanandan daha sınırlı bir çerçevede ele aldık. Ancak burada kısaca da olsa Ülgener ve onun iktisat tarihi muhtevalı çalışmalarından bahsetmeyi gerekli görüyoruz.

¹¹⁰ Ahmet Güner Sayar, “Sabri Ülgener’in Eserlerinin Toplu Olarak Yayınlanması Üzerine Düşünceler”, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, İstanbul, Derin Yayınları, 2006, pp. III-XVI

¹¹¹ Ahmet Güner Sayar, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, İstanbul, Eren Yayınları, 1998, s. 20

umdelerin dini tasavvufi kaynaklardan tedrici bir istihale ile iştirak ettiğini anlıyoruz” diyerek Osmanlı-Türk toplumunu açıklayacak bir tespite ulaştığını düşünmektedir.¹¹²

Çalışmalarını bu doğrultuda sürdüren Ülgener Weber’in etkisiyle Türk toplumunun yakın geçmişini kurcalarken *bizim insanımız neden iktisadi maddeden kaçıyor, neden yaşadığı dünyaya yabancı kalıyor* sorusunu sormuş ve çalışmalarını bu soru üzerine inşa etmiştir. Bu çerçevede önce kapitalizmin ortaya çıkışını kavrama çabasında olan Ülgener, yine Weber’in çözümlemelerinden hareketle konuyu ele almış ve Protestan ahlakının (norm) belli bir zaman dilimi içerisinde Batı Avrupa’da kapitalist zihniyetin (reel) oluşumunu mümkün kıldığını vurgulamıştır.* Bu temelde Osmanlı-Türk gerçeğinde ortaya çıkan *iktisadi geriliğin* ya da *kapitalistleşememenin* sebeplerini araştırmaya başlayan Ülgener araştırma programının iskeletine *Osmanlı-Türk gerçeğinde İslam ahlakı (norm) nasıl bir iktisat zihniyeti yaratmıştı?* sorusunukoyarak çalışmalarına başlamıştır.¹¹³ Çalışmalarında Weber’in metodolojisini kullanan Ülgener’in diğer yandan Weber’in İslamiyet’le ilgili yorumlarına önemli eleştiriler yönelttiğini hatırlatalım.¹¹⁴ Ancak bu eleştirilere rağmen Ülgener Doğu’yu Batı’dan ayıran *uçurum boyu farkın* sebebini Doğu’da rasyonel ekonomik zihniyetin yokluğunda aramaktadır.¹¹⁵ Zaten Ülgener’e göre bu uçurumun temel sebeplerinden olan Batı’nın yeni kıtalar keşfedişi iddia edildiği gibi

¹¹² A.e., s. 64

* Bu noktada Max Weber’in kapitalizmin ortaya çıkışına dair açıklamaları üzerine yeniden düşünmek gerekmektedir. İlk olarak Weber’in kapitalizmin ortaya çıkışını sadece Protestan ahlakı ile mi temellendirdiği sorusu akla gelmektedir. Diğer yandan Weber’in kapitalizme dair açıklamalarının dünya egemenliği meselesi çerçevesinde politik bir arka planı olduğu unutulmamalıdır. Bu çerçevede Almanya’nın Batı’nın dünya egemenliği savaşına geç katılması ve geç kapitalistleşmesi üzerinden Weber’in temel probleminin kapitalizmi Almanya adına sahiplenmek olduğunu hatırlatmalıyız. Batı dünya egemenliğinin görüntüsünün kapitalizm olması ve Almanya’nın bu sürece geç katılması, dünya egemenliği üzerindeki hak iddialarını ancak kuramsal çaba ile temellendirme imkânı bırakmıştır. Bu nedenle Weber Almanya’nın Batı içindeki deneyimine özel bir misyon yükleme çabasında olmuştur.

¹¹³ A.e., s. 66

¹¹⁴ Sabri F. Ülgener, **Zihniyet ve Din: İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı**, İstanbul, Derin Yayınları, 2006, s. 55 ve s. 125-126. Ayrıca Sayar metodoloji konusunda Ülgener’in sadece Protestan Ahlakı’nda taslağını çizdiği yeterli şarta ağırlık verip Webergil diğer yöntemleri, bu arada Osmanlı’da kapitalizmi mümkün kılacak gerekli şartlarla birlikte bağımsız şehirlerin olmayışı ve patrimoniyal politik topluma hiç itibar etmediğini belirtmektedir. Sayar, a.e., s. 299, 3 numaralı dipnotu.

¹¹⁵ Sabri F. Ülgener, **İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası**, İstanbul, Derin Yayınları, 2006, s. 176

Doğu'nun fütuhâtı karşısında Batı'nın çıkış yolu araması değil, maceralı ve karlı bulduğu yolda şansını denemesidir.¹¹⁶ Kapitalizmin ortaya çıkış koşullarının Batı'nın macera ve kar dürtüsüyle açıklanmaya çalışılması, Doğu'nun irrasyonelliğine yönelik bir kabulü içermesinin dışında Batı'nın dünya egemenliği ile sonuçlanan bu sürecin temel dinamiklerini de ortaya koymamaktadır. Sonuç olarak zaman zaman Weber karşıtı tutum alışlarına ve Weber'in İslamiyet yorumlarına karşı çıkmasına rağmen Ülgener, Weber'le benzer sonuçlara ulaşmış, İslamiyet'in temelde kapitalizmin gelişmesine engel olmadığını, ancak İslamiyet'in Bâtını yorumunun etkisinde kalan tasavvuf anlayışı, feodal-göçebe ululuk tavrı ekseninde ticaret ve kazancın hor görülmesi ve merkantil politikaya meyledemeyen lonca ahlakı gibi oldukça Weberci argümanlar içeren bir yaklaşımla Osmanlı ekonomik düzleminin rasyonelleşemediğini (kapitalistleşemediğini) iddia etmiştir.¹¹⁷

Öncelikle Ülgener'in öğrencisi Ahmet Güner Sayar'ın *can alıcı* olarak değerlendirdiği “*bizim insanımız neden iktisadi maddeden kaçıyor, neden yaşadığı dünyaya yabancı kalıyor?*” sorusundan yola çıkarak “*Osmanlının neden kapitalistleşemediği?*” sorusuna en başından karşı çıktığımızı belirtmeliyiz. Kendi toplumumuzu ve tarihimizi açıklamaya çalışırken konuyu bir dizi tarihsel olay sonucunda ortaya çıkan ve Batı toplumlarını tanımlayan kapitalizm ekseninde ele almanın en başından belli zaafılar içereceği açıktır. İslam kapitalistleşmeye engeldir savına ek olarak *bizim insanımızın iktisadi maddeden kaçtığını* ve iktisadi anlamda irrasyonel olduğunu kanıtlamak için tarihimizin derinliklerine inerek bilimsel kanıtlar bulma çabasını şüpheyile karşıladığımızı belirtip “*Osmanlı kapitalist olmak zorunda mıydı?*” sorusunun neden sorulmadığını merakla karşıladığımızı ifade etmeliyiz. Hatta tartışmayı bir adım öteye götürerek eğer dünya tarihinde Osmanlı İmparatorluğu olmasaydı tarihsel ve toplumsal bir sistem olarak kapitalizmin var olup olamayacağının Türk İktisat Tarihçilerinin üzerinde düşünmesi gereken bir soru olduğunu düşünüyoruz. Bu noktada zihniyet tarihi araştırmalarının başlı başına bir araştırma konusu olması sebebiyle konuyu sonlandırıyoruz. Ülgener'le ilgili tartışmayı bir başka çalışmaya bırakarak Barkan'la aynı dönemde çalışan ve ısrarla

¹¹⁶ A.e.,s. 173-180

¹¹⁷ Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, İstanbul, Derin Yayınları, 2006

eserlerinin başına *iktisadi ve içtimai tarih* başlığını koyan Mustafa Akdağ'ın konuya yaklaşımını ele alacağız.

B. Mustafa Akdağ ve Çalışmaları

Türk İktisat Tarihi tartışmalarına bütün “arkada kalan Darülfünun” iddialarına karşılık Ankara'nın geç katılışı ilgi çekicidir. Bunda Ankara Üniversitesi'nin oluşum sürecinin de etkili olduğu iddia edilebilir. Hatırlanacağı gibi Hukuk Fakültesi 1925, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi ise 1936'da kurulmuştur. Ankara Üniversitesi'nin resmi kuruluşu ise 1946'dır.

Ankara Üniversitesi'nin kurulduğu yıllarda, Barkan'dan biraz daha geç bir dönemde Türkiye'nin iktisadi ve toplum tarihi ile ilgili çalışmalar yapan bir başka isim Mustafa Akdağ'dır.¹¹⁸ Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih bölümü mezunu olan Akdağ 1945 yılında “Celali İsyanlarının Başlaması” başlıklı tezi ile doktorasını vererek Edebiyat doktoru unvanını almıştır. 1947 yılında fakülteden ayrılmak zorunda kalan Akdağ önce Gazi Eğitim Enstitüsü Asistanlığına, bir yıl sonra da Diyarbakır Öğretmen Okulu'na tarih öğretmeni olarak atanmıştır. Öğretmenliğini sürdürürken “Celali Fetreti 1597–1603” çalışması ile Doçentlik tezini vermiş ve 1951'de Yakınçağ Kürsüsü'ne atanmıştır. 1958'de Profesör olan Akdağ'ın özellikle ilk cildini 1959'da yayınladığı çalışması “Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi”¹¹⁹ adlı iki ciltlik eseri Barkan'dan sonra siyasi tarihçilik geleneğinin dışına çıkılan bir çalışma olmasıyla dikkat çekmektedir. Eser aslında beş cilt olarak tasarlanmış ancak Akdağ'ın erken ölümü sebebiyle tamamlanamamıştır. Eserin tamamlanan kısmı 13. ve 16. yüzyıllarda Türkiye'nin "iktisadi ve içtimai" tarihini ele alma iddiasındadır.

¹¹⁸ Toplumumuzun çok köklü bir tarih geleneğine sahip olması sebebiyle ortaya konulan çalışmaların büyük oranda siyasi tarih odaklı olduğu iddia edilebilir. Bu geleneğin dışına çıkmak isteyen akademisyenler çeşitli güçlüklerle karşılaşmışlardır. Bu yüzden kapsayıcı bir genel Türk tarihi çerçevesi içinde sorunları siyasi tarihçilik dışında ele almak da bir dizi güçlük doğurmaktadır. Bunu aşmanın yolu olarak ele alınan konuların başına *iktisadi ve içtimai* sözcükleri eklenerek çerçevenin dışına çıkma arayışları olmuştur. Bu arayışların ne kadar başarılı olduğu tartışmalı olsa da geleneksel tarihçilik dışı konuların seçilmesi ve bunlarla ilgili çalışmaların yapılması –başka nedenlerle olsa da- Batı'da görülen tarihçiliğin seyrinden çok da ayrı düşmediğimizi göstermektedir.

¹¹⁹ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi 1243–1453*, C. I, A. Ü. Yayınları 1959, C. II, 1974

Burada Mustafa Akdağ'ın konumuzla ilgili olduğunu düşündüğümüz belli başlı çalışmalarını ele alacağız. Çalışmalarını değerlendirmeden önce Akdağ'la ilgili bir özelliğin altını çizmeliyiz. Ülkemizde sosyal ve ekonomik tarih çalışmaları 1960'lı yılların ortalarından itibaren yaygınlık kazanmıştır. Bu durum Batı'da gerçekleşen ve Marksizm kökenli belli tartışmaların ülkemizde etkisini göstermeye başlamasıyla yakından ilgilidir. Ancak Mustafa Akdağ ekonomik ve sosyal tarih çalışmalarını 1960'lardan daha erken bir dönemde ortaya koymaya başlamıştır. Akdağ'la ilgili belirtilmesi gereken ilk husus budur. Akdağ'la ilgili belirtilmesi gereken ikinci özellik onun çalışmalarının belli bir döneme odaklanmış olmasıdır. Bu dönem genellikle klasik dönem olarak adlandırılan zaman kesitidir. Belli bir tarihsel kesitte odaklaşması tipik bir tarihçi yaklaşımından kaynaklanmaktadır. Ancak Mustafa Akdağ'ın öncelikli amacı Osmanlı öncesinden Cumhuriyet dönemine kadar bir iktisadi ve içtimai tarih yazma denemesidir. Bu durum tarihçi olarak onu diğer klasik tarihçilerden farklılaştırmaktadır.¹²⁰

1. Mustafa Akdağ 'ın İlk "Esaslı İktisadi Tarih" Denemesi İçin Ön Çalışmaları

Bu doğrultuda ilk çalışması olan Celali İsyanlarının Başlaması Kayalı'ya göre Akdağ'ın sonraki çalışmalarının ipuçlarını da barındırmaktadır. Kayalı Akdağ'ın en başından beri "*esaslı bir iktisadi tarih*" yazma niyetinde olduğunu belirtmektedir: "*XVII. Asrın büyük Celali İsyanları XVI. Asrın iç karışıklıklarını ve içtimai çözülmesini iyi anlamak hususunda, imparatorluğun iktisadi durumunun bilinmesine büyük ihtiyaç vardır. Fakat esaslı bir iktisadi tarihimizin henüz yazılmamış bulunması dolayısıyla, bizim şimdi burada vereceğimiz malumat en çok arşiv vesikalarına dayanacak ve daha ziyade, esas mevzuumuzu izah gayesini güdecektir*".

¹²⁰ Kurtuluş Kayalı, "Mustafa Akdağ'ın Tarihçiliği Üzerine Bazı Düşünceler", **Türk Düşünce Dünyasının Bunalımı**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2000, pp. 75-93, s. 76

¹²¹ Kayalı'ya göre bu ifade Akdağ'ın 1959 yılında yayınlanan "Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi" adlı çalışmasını daha ilk çalışmasını yayınladığı 1945 yılında yayınlama amacında olduğunun göstergesidir. Başka bir ifadeyle Akdağ daha 1940'lı yılların ortalarında henüz ilk çalışmalarını yayınlamaya başladığında eksikliğini vurguladığı esaslı bir iktisadi tarih yazma amacındadır. Bu amaç doğrultusunda ortaya koyduğu çalışmalarının çerçevesi ile birinci bölümde üzerinde durduğumuz *devrim tarihçilerinin* problematiği arasında bir paralellik olduğu iddia edilebilir. Bu çerçevede Akdağ'ın çalışmaları sadece *esaslı bir iktisadi tarih* yazma çabası değil aynı zamanda Türk Devrimi'ne yol açan gelişmeleri iktisadi gelişmeler temelinde ortaya koyma çabası olarak değerlendirilebilir. Başka bir ifadeyle Akdağ'ın çabası *geç inkılâp tarihçiliği* olarak adlandırılabilir. Elbette bu iddia *Arkada Kalan Darülfünun* tartışması ve Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin kuruluşu sürecinde yaşanan gelişmelerle birlikte ele alındığında daha da anlam kazanmaktadır. Çünkü bu yıllar Türk Devrimi'nin ülkenin tek bilim merkezinde hak ettiği ilgiyi görmemesi sebebiyle tepkilerin çığ gibi büyüdüğü ve bu çerçevede Falih Rıfkı Atay ve Burhan Asaf Belge gibi dönemin önemli isimlerinin Darülfünun'a yönelik eleştiri yazıları kaleme aldığına tanık olmaktadır.*

¹²¹ Mustafa Akdağ, "Celali İsyanlarının Başlaması", **DTCF Dergisi**, c. IV, no 1, (Kasım-Aralık 1945), s. 26'dan aktaran Kayalı, **a.e.**, s. 80

* 1930'lu yıllar hükümetin ve Mustafa Kemal'in Darülfünun'a bakışının pek de yakın ve sıcak olmadığı yıllardır. Çünkü Cumhuriyetçiler, devrimlerinin destanını yazacak insanlar aramışlardır. Bunu da en çok Darülfünun'dan beklemişlerdir. Ancak bu beklentilerin boşa çıktığını Burhan Asaf BELGE Kadro Dergisi'nde şöyle ifade etmektedir: "(...) Yaşamın her safhasında değişiklikler yaparak ilerleyen Türk Devrimi, ülkenin yegâne bilim ocağında bir tek akis uyandırmaya muvaffak olamamıştı. Darülfünunla hiçbir ilgisi olmayan ülke çocukları bu davada taşları bile bir heyecana ve iştirake davet edecek bir çaba ve hararet göstermişlerdir. (...) Darülfünun dışında kopan bu düşünce gücrülleri Darülfünun müderrislerinin başlarını pencereden bakacak kadar olsun alakadar etmemiştir. "Arkada Kalan Darülfünun", **KADRO** I/8, (Ağustos 1932), s. 47-48. Kadro'nun bir sonraki sayısında Belge Darülfünun'un devrime ilgisizliğine tepkisini sürdürmekte ve kendi çözüm önerisini koymaktadır. Belge'ye göre Ankara'da bir Fırka Mektebi kurulmalı ve burada iktisat, siyaset ve maliye alanında ileri görüşlü gençler yetiştirilmelidir. Burhan Asaf Belge, "Fırka Mektebi", **KADRO** I/9 (Eylül 1932). Darülfünun'un devrime ilgisizliği suçlamalarından kısa bir süre sonra bilindiği gibi 1933 yılında Mustafa Kemal'in isteği üzerine yeni kurulan İstanbul Üniversitesi'nde Türk Devrimi'nin tarihle siyasi, hukuki ve iktisadi bağlarının kurulması amacıyla İnkılâp Tarihi dersleri verilmeye başlanmıştır. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi ise bu gelişmelere paralel olarak 1936'da Ankara'da kurulmuştur. Afet İnan Mustafa Kemal'in DTCTF'nin kuruluşuna ve tarihe verdiği önemden bahsederken kullandığı ifadeler bu çerçevede manidardır: "*Bilhassa inkılâp hareketlerinde Büyük Millet Meclisi'nde kanunlaştırmak istediği mevzular için, tarihten misaller getirmek, eski müesseseleri teşrih ederken tarihi neticelerini, ikna edici delillerle göstermek Onun başvurduğu bilgilerdir.*" "Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin Kuruluş Hazırlıkları Üzerine", s. 2, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18/832/10511.pdf>, 06.05.2010

Mustafa Akdağ'ın ilk ilgi çeken yönünün Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşunu siyasi öğeleri öne çıkararak açıklama geleneğinden ayrılarak konuyu iktisadi öğelere dayanarak açıklama çabası olduğunu belirtmiştik. Yine Kayalı'nın Mustafa Akdağ'dan aktardığı şekliyle ifade edersek; Akdağ birçok bilim adamlarının ve hatta sosyologların bu alanda çalışmalarının önemine vurgu yapmakta¹²² ve kendi çalışmasının konunun öncelikle ekonomik ve sosyal sebeplerine odaklandığını, bu şekilde olayların asıl sebeplerini tespit ederek, vakaları kronolojik bir şekilde açıkladığını ileri sürmektedir.¹²³ Bu çerçevede Akdağ'ın daha ilk çalışmalarını yaptığı yıllarda eksikliğini vurguladığı esaslı bir iktisadi tarih yazma çabasının ilk belirtilerinin 1949 yılında yayınlanan Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti¹²⁴ adlı iki bölümlük makalesinde görülmesi mümkündür.¹²⁵ Şimdi Akdağ'ın bu çalışması üzerinde duracağız.

a. Bir Kavramlaştırma Denemesi: “Marmara İktisadi Ünitesi”

Çalışmasının ilk bölümünde Osmanlının dünya iktisadi düzeni içindeki yerini açıklama çabasında olan Akdağ, Osmanlının kuruluşunu iktisadi zorunlulukların bir sonucu ve yeni bir iktisadi ünitenin doğuşu olarak anlamlandırmaktadır. Akdağ'a göre Anadolu'nun kuzeydoğusunda bir “Marmara İktisadi Ünitesi” doğmuş ve bu ünite Osmanlı'nın kuruluşuna dayanak olmuş, sonraki süreçte Balkanlar ve Anadolu yeni iktisadi şartların etkisiyle bu üniteye bağlanmış ve Osmanlı imparatorluğu bu koşullarda doğmuştur. Akdağ açıklamasının eksenini oluşturan *Marmara İktisadi Ünitesinin* doğuşunu şu şekilde temellendirmektedir: Bizans'ın iktisadi darlık içinde olduğu söz konusu dönemde Rumlar ve kalabalık yaylacı Türk halkı arasında iktisadi

¹²² Mustafa Akdağ sosyolojiye atfettiği önemi çalışmalarında zaman zaman oldukça açık ifadelerle belirtmiştir. “İçtimaiyatçı millileşmek zarureti duyduğu gün, kendi bağlı bulunduğu cemiyetin tarihi hususiyetleri arasında dolaşmaya mecburdur. Bizde bunu ilk defa Ziya Gökalp tecrübeye başlamıştı. Bugün de Türk içtimaiyatçıları arasında bu türlü çalışma gayretleri devam ediyor. İstanbul Üniversitesi tarafından çıkarılan Sosyoloji Dergisinde bu türlü çalışmalara misal teşkil edecek birçok etüdler vardır. Mesela bak Sayı 1 ve 2. **Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti**, Belleten Dergisi, Sayı 55 (1950), s. 320.

¹²³ Akdağ, **a.e.**, s. 24'ten aktaran Kayalı, **a.e.**, s. 80

¹²⁴ Mustafa Akdağ, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti**, Belleten Dergisi, Sayı 51 (1949), pp. 497-571; Sayı 55 (1950), pp. 319-418

¹²⁵ Akdağ diğer İnkılâp Tarihçilerinden farklı olarak değerlendirmelerine yenileşme hareketleri ile değil Osmanlı'nın kuruluşu ile başlamıştır

ilişkiler kurulmuş ve zamanla Ege ve Marmara’da Türklere dayanmayan bir siyasi hâkimiyetin imkânsızlığı ortaya çıkmıştır. İşte böylece ortaya çıkan “Marmara İktisadi Ünitesi” zamanla Yakın Doğu’yu kendine tabi kılmıştır.¹²⁶

Geliştirmeye çalıştığı iktisadi ünite kavramına bağlı olarak Osmanlı İmparatorluğu’nun kuruluşunu iktisadi ögeler çerçevesinde ele alma çabasında olan Akdağ, Osmanlı Beyliği’nin üstünlüğünü Marmara Bölgesi’nin iktisadi alanda kazandığı yeni üstünlükle açıklamakta, Osmanlı’ların Türk halkları üzerindeki çekim gücünü ise ortaya koyduğu siyasete bağlamaktadır. Elbette bu noktada Akdağ’ın Osmanlı’nın gücünün iktisadi olduğuna dair tezinin çeşitli düzeylerde soru işaretleri barındırdığı iddia edilebilir. Akdağ’ın söz konusu iddiasını doğru kabul ettiğimizde akın akın Osmanlı Beyliği’ne gelen ve büyük çoğunluğu iktisadi uğraşlara katılma fırsatı bulamayan Türkmenlerin Osmanlı Beyliği’ne zarar vermiş olması gerektiği öne sürülebilir. Oysa siyasi ve askeri alanda çeşitli görevler üstlenen bu Türkmenlerin en azından kuruluş döneminde Osmanlı için bir zaaf olmadığı, aksine imparatorluğun gelişmesine önemli katkılar yaptığı bilinen bir tarihsel gerçektir.¹²⁷ Bunlara ek olarak Akdağ’ın kullandığı *İktisadi Ünite* kavramının tanımının belirsiz olduğunu iddia edebiliriz. Öncelikle siyasal sınırlar değiştikçe *İktisadi Ünitenin* sınırlarının değişip değişmediği sorusunun cevabını Akdağ’da bulamamaktayız.

Akdağ’ın sorgulanması gereken bir diğer açıklaması 16. yüzyılın sonuna kadar Osmanlı’nın Avrupa ile Doğu arasında ticari anlamda bir aracı olarak tanımlanmasıdır.¹²⁸ Akdağ’a göre Osmanlı Avrupa’ya sattığı hammaddeden elde ettiği altın ve gümüşü doğulu tüccarlardan aldığı mallar karşılığında bu tüccarlara

¹²⁶ Mustafa Akdağ, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye’nin İktisadi Vaziyeti”, **Belleten Dergisi**, Sayı 51 (1949), s. 499-500

¹²⁷ Baykan Sezer, **Sosyoloji Yıllığı Kitap 8, XIX. Yüzyıl, Türkiye Sosyolojisi 2**, s. 437-438.

¹²⁸ Türk iktisat tarihinin önemli başlıklarından olan değerli maden trafiği konusunu ilk gündeme getiren ismin Akdağ olduğunu belirtmeliyiz. Ancak Akdağ’dan sonra bu konu üzerinde çalışan iktisat tarihçileri onun yaklaşımını pek benimsememişlerdir. Akdağ Barkan’ın Türk iktisat tarihinin ana başlıklarını ortaya koyuşuna benzer biçimde dönemin uluslar arası ticaretinde Anadolu’nun yeri, baharat ve ipek ticareti, maden akışları ve bunların yönü gibi konuları gündeme getiren isim olmuştur. Elbette Akdağ’ın değindiği konuların detaylandırılması ve açıklığa kavuşturulması yeni kuşak Türk iktisat tarihçilerinin görevidir

aktarmış ve böyle bir aracılığın etkileri yıkıcı olmuştur.¹²⁹ Oysa Akdağ'ın iddia ettiğinin aksine Doğu-Batı ticaretinin denetimi Osmanlı ekonomisini yıkmak bir yana, bilindiği gibi Osmanlı'ya üstünlük kazandıran bir olaydır. Akdağ benzer bir akıl yürütme tarzıyla 16. yüzyılda Osmanlı'da yaşanan para darlığı ve enflasyonla ilgili değerlendirmeler yapmakta ve temel mübadele aracı olan akçenin sürekli küçülmesini ve kalp paraların ortaya çıkmasını özellikle zengin bir Avrupa'nın Osmanlı iç pazarlarında gösterdiği faaliyetle açıklamaktadır.¹³⁰ Akdağ bu çerçevede 1590-1610 arasındaki anormal fiyat yükselişini akçelerin kırılmasından çok Celali İsyanlarına bağlamaktadır.¹³¹ Ancak konuyla ilgili son yıllarda yapılan araştırmalar Akdağ'ın yaklaşımının geçersizliğini ortaya koymaktadır.¹³² İnalçık da Akdağ'ın söz konusu yaklaşımını eleştirmekte ve Akdağ'ın Avrupa silah ve savaş teknolojisindeki modernleşmeyi ve bunun Celalilerin ortaya çıkışıyla bağlantılı bir konu olduğunu göremediğini belirtmektedir.¹³³

Bunlara ek olarak Akdağ'ın Osmanlı Klasik Çağını kavrayabilmek için referans noktası olarak Celali İsyanlarını alması üzerinde durulması gereken başka bir nokta olmaktadır. Akdağ'ın özel önem verdiği ve Anadolu merkezli olan Celali isyanları neredeyse bütün Anadolu'yu kapsayan bir toplum hareketi niteliği taşımaktadır. Akdağ söz konusu hareketi adlandırırken isyan kavramına şüpheyle yaklaşmakta ve "Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası" ifadesini kullanmaktadır.¹³⁴ Diğer inkılâp tarihçilerinden farklı olarak değerlendirmelerine yenileşme hareketleriyle değil Osmanlı'yla başlayan Akdağ'ın bu yaklaşımı onunla ilgili geç inkılâp tarihçiliği iddiamızı destekler niteliktedir. Elbette bu noktada yeni kurulan ve Anadolu'yla sınırlı olan Türk devletinin Ankara merkezli olduğu ve yeni devletin eskinin karşıtı ve zıttı olarak temellendirildiği hatırlanmalıdır. Akdağ'ın çabası bu

¹²⁹ Halil İnalçık, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasebetiyle", **Belleten Dergisi**, Sayı 52 (1949), s. 651

¹³⁰ Akdağ, **a.e.**, s. 528

¹³¹ **A.e.**, s. 535

¹³² Şevket Pamuk, "The Price Revolution in the Ottoman Empire Reconsidered", **International Journal of Middle East Studies**, c. 33, 2001, pp. 69-89; "Prices in Ottoman Empire", **International Journal of Middle East Studies**, c. 36, 2004, pp. 451-468

¹³³ Halil İnalçık, "Modern Türk Tarihçiliği Üzerine Notlar", **Doğu Batı, Makaleler II**, Ekim 2008, s. 301

¹³⁴ Mustafa Akdağ, **Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası – Celali İsyanları**, Ankara, Barış Yayınları, 1999

çerçevede daha anlamlı olacaktır. Kaldı ki ilk olarak Tengirşenk ve Barkan'ın açıklamaya çalıştığı Türk toplumunun modern Türkiye'ye ulaşan serüveninin iktisadi veçhesi, siyasi tarihçilik geleneği içerisinde açıklanabilecek bir olgu değildir.

Akdağ'ın çalışmalarını değerlendirirken kronolojik bir sıra izlemeyeceğimizi belirtmeliyiz. Çünkü yukarıda değerlendirdiğimiz çalışması ve Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi adlı eseri bize göre Akdağ'ın çalışmalarının eksenini oluşturmaktadır. Diğer makalelerinin büyük oranda bu iki çalışmanın yan ürünleri olarak değerlendirilmesi sanıyoruz yanlış olmayacaktır. Diğer çalışmalarının neredeyse tamamının Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi adlı çalışmanın ilk cildinden sonra yayınlandığı düşünülürse bunların ana eserin ikinci cildine hazırlık niteliğinde çalışmalar olduğu düşünülebilir. Şimdi Akdağ'ın temel eseri olan “Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi” adlı iki ciltlik eseri üzerinde duracağız.

2. Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi: Yarım Kalan “Esaslı İktisadi Tarih” Denemesi

İlk cildi 1959, ikinci cildi ise 1971 yılında yayınlanan Akdağ'ın bu çalışması 1940'lı yıllardan beri amaç olarak belirlediği “esaslı bir iktisat tarihi” yazma çabasının ürünü olarak değerlendirilebilir. Çalışmasının başlığına aynı zamanda “içtimai tarih” ifadesi koyan Akdağ'ın içtimai tarihle kastı kendi deyimiyle “*içtimai-iktisadi ve harsi-dini kurumlarıyla bir millet halinde vücut bulmuş Türk toplumunun kendi iç bünyesinde meydana gelen değişimleri tespit etmek*” tir.¹³⁵ Bu çalışmasında öncelikle Malazgirt Savaşı ile Türklerin Anadolu'ya girişine değinen Akdağ Anadolu'da kurulan yeni medeniyette asli unsurun Türkler olduğunu ifade etmekte, burada daha önce var olan mükemmel iktisadi işleyişin bu medeniyete temel oluşturduğunu, kültürün ise İran

¹³⁵ Mustafa Akdağ, **Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi 1243–1453**, C. I, A. Ü. Yayınları 1959, C. II, 1974, s. 9

kökenli olduğunu belirtmektedir.¹³⁶ Böylelikle birçok tarihçinin ve daha önce değerlendirdiğimiz iktisat tarihçisi Barkan'ın da çalışmalarında değindiği asli unsur meselesi Akdağ'ın çalışmasında bir kere daha karşımıza çıkmaktadır. Çalışmasının devamında Anadolu'daki Türk varlığının ilk dönemlerine ait ayrıntıları ortaya koymaya çalışan Akdağ ilk Türk şehirlerinin sakinlerinin Selçuklu kumandan ve askerleri olduğunu ve bunların arsa spekülasyonu ve emlak edinme yoluyla zamanla askeri kimliklerini kaybedip şehirlerin zengin ve nüfuzlu kişileri haline geldiğini belirtmektedir. Akdağ'a göre ikta sahibi olmak koşuluyla orduya alınan yaylacı Türkmenlere böylece şehir sakini olma imkânı doğmuştur. Böylece Anadolu'da ilk Türk şehir topluluğu Rum-Bizans şehirlerine yerleşen Türkmenlerle, onları maddeten ve manen idareye koşan Türk-İran medreselilerinden oluşmuştur. İktisadi faaliyeti elinde tutan Hristiyan halk, azınlık konumunda bu topluluğa hizmet etmektedir. İktisadi canlanma ve Doğu-Batı ticaretinin gelişmesi sonucunda eskiye göre önem kazanan şehirlerde nüfus Müslüman Türkler lehine bir artış göstermiş ve böylece Akdağ'a göre Türk nüfus hızla esas kitleyi teşkil etmeye başlamıştır.¹³⁷

Asli unsurun Türkler olduğuna dair Köprülü ve Barkan'la benzer bir yaklaşım içerisinde olan Akdağ, dönemin Anadolu'sundaki ekonomik döngüyü açıklarken Doğu-Batı ticaretine değinmekte ancak açıklamalarında iktisat tarihi argümanlarının eksikliği göze çarpmaktadır.¹³⁸ Akdağ geniş halk tabakalarının ihtiyacını karşılayan sanayi eşyasının tamamının yurt içinde yapıldığını, esnaf ve loncaların mükemmelliğinin bunun kanıtı olduğunu ifade etmekte ve sadece zengin sınıfın kullandığı lüks maddeler ve baharatın daha çok doğu ülkelerinden alındığını vurgulamaktadır. Ticareti ülke içi, ülkeler arası ve kervancılık olarak üçe ayıran Akdağ, ülke içi ticaretin büyük ölçüde büyük şehirlerdeki meydan pazarlarında, ticaret hanlarında ve dükkânlarda yapıldığını belirtmektedir. Bu ticaret devlet tarafından maaşlı ya da iltizam usulüyle tayin olunan şahneler tarafından kontrol edilmekte ve devlete ait kazanç vergileri alınmaktadır. 13. yüzyılın başlarında

¹³⁶ Elbette burada akla eğer Akdağ'ın iddia ettiği gibi mükemmel bir iktisadi işleyiş varsa, Türklerin kendi kimlikleriyle bu iktisadi işleyişte nasıl yer alabildikleri sorusu gelmektedir.

¹³⁷ Akdağ, **a.e.**, s. 13

¹³⁸ Akdağ'ın argüman sıkıntısı çektiği noktada güçlü geleneksel siyasi tarihçiliğin etkilerinin çalışmalarında hissedildiği görülebilir.

Antalya ve Sinop'un alınmasının Türkiye'yi dış ticaretle doğrudan temasa geçirdiğini ifade eden Akdağ buna rağmen Türklerin ticaret filoları kurarak Akdeniz ve Karadenize sahili olan ülkelere gittiklerine dair bir iz olmadığını belirtmektedir.* Akdağ'a göre dış ticaret alanında ilişkide olduğumuz en önemli devletler Bizans ve Memluk'tur. Özellikle Bizans'la sanayi ve gıda maddeleri bakımından birbirini tamamlayan bir yapının varlığına vurgu yapan Akdağ ayrıca Arap ülkeleri, Ermenistan, Trabzon Rum Devleti, Karadeniz sahillerindeki Ceneviz kolonileri ile olan ticari ilişkilere göndermeler yapmaktadır. Bunun dışında Akdağ'a göre çok önemli ticaret yollarının Anadolu'dan geçmesi, kervanların güvenliğinin sağlanması ve konaklamaları için kervansarayların varlığı ticaretin önemini göstermektedir.¹³⁹

İktisadi döngüyü belli sınırlılıklarla açıklama çabasında olan Akdağ Selçuklular'ın yıkılışını büyük oranda iktisadi temelli açıklamaktadır.¹⁴⁰ Akdağ'a göre Antalya ve Sinop'un alınması ve böylelikle ticaretin askerlikten daha karlı bir iş haline gelmesi ve buna ek olarak askeri teşkilatın aleyhine büyüyen vakıf teşkilatı devletin fetihçi karakterine zarar vermiş bu da çöküşü getirmiştir. Bununla birlikte Selçuklu sultanlarının, vezir ve önemli devlet adamlarının ticaretle uğraşarak büyük servetler edindiğini ve bu durumun zamanla devlet yönetimi ve toplumsal istikrar için ciddi sorunlara sebep olduğunu belirten Akdağ şehzadelerin saltanat mücadelesi ve aynı zamanda divan ve sultanlar arasındaki mücadelenin hanedan ve sultanların itibarını zedelediğini belirtmektedir.¹⁴¹ Ancak Akdağ'ın eserinde Selçuklu'nun yıkılışıyla ilgili zaman zaman çelişkili ifadeler karşımıza çıkmaktadır. Akdağ çalışmasının belli bölümlerinde Selçuklu sisteminin mükemmel işlediğini ifade ederken takip eden sayfalarda Moğol istilasından daha önce sistemin aksamaya başladığını belirtmektedir.¹⁴² Öncelikle Selçuklu sisteminin aksamaya başlamasını bazı iktisadi

* Osmanlının kurulduğu coğrafya yani Söğüt ve Bilecik bölgelerinin tarihi İpek Yolu üzerinde bulunduğunu belirtmeliyiz.

¹³⁹ Akdağ, a.e., s. 24-30

¹⁴⁰ Mustafa Akdağ "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişaf Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti" adlı çalışmada Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşunu uzun süreden beri Bizans'ta baş gösteren ve sonradan Anadolu Selçukluları'na da sıçrayan bir iktisadi bunalımın sonucu olarak açıklamaktadır. Aynı iktisadi olay Selçuklu İmparatorluğu'nun yıkılışı ve Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşunun nedeni olarak gösterilmektedir.

¹⁴¹ Akdağ, a.e., s. 32-33

¹⁴² A.e., s. 13-33

olaylarla açıklamanın yeterli olmadığını belirtmeliyiz. Sistemin çöküşü elbette ki yönetici sınıfın ticarete bulaşmasıyla ilişkilendirilebilir ancak bunun geçerli bir biçimde temellendirilmesi gerekmektedir. Bu noktada Selçuklular'ın Yakın Doğu'daki siyasi misyonuna değinmeyen Akdağ'ın çalışmasındaki temel zafiyetlerden birisi de budur.¹⁴³

Yine Akdağ Selçuklu'nun toprak sistemi olan "ikta" dan bahsederken bu sistemin Osmanlı toprak sistemi "tımar"ın temeli ve devamı olduğunu ifade etmektedir. Ancak ikta/tımar ilişkisi bu çerçevede ele alındığında Selçuklu'da çözülen ikta sisteminin tımar adı altında Osmanlı'da yüzyıllarca varlığını sürdürerek devletin temel dayanaklarından birisi oluşunun da açıklığa kavuşturulması gerekmektedir. Başka bir ifadeyle ikta ve tımar arasındaki bağın öneminin ortaya koyulması gerekmektedir. İlk olarak iktadan tımara neyin değiştiğinin açıklanması gerekmektedir. Bu noktada Akdağ'ın Barkan'la ortak olarak tımar konusunun Türk iktisat tarihinin temel konularından olduğu üzerinde durduğunu vurgulamalıyız. Akdağ'ın Osmanlı askeri sisteminden bahsederken de tımar ve ikta arasında kurduğu ilişkiyle benzer bir yaklaşım içerisinde olduğu görülebilir. Yeniçeriliğin aslında özgün olmadığını ve bu sistemin kökeninin Selçuklu'da aranması gerektiğini ifade eden Akdağ bütün bu bilgilerden yola çıkarak Osmanlı'nın yeni bir devlet değil Selçuklu'nun devamı olduğunu ileri sürmektedir.¹⁴⁴ Aynı şekilde kapıkulluğu kurumunun da köken itibarıyla Selçuklu sistemiyle benzerlikler taşıdığına dikkat çeken Akdağ Osmanlı'nın büyüdükçe kurumsal olarak Selçuklu'ya benzediğini iddia etmektedir.¹⁴⁵

¹⁴³ Akdağ'ın ülkemiz iktisat tarihine kazandırdığı en önemli unsur Selçuklu'nun da Türk iktisat tarihinin konuları arasında yer almasıdır. Türk iktisat tarihçiliği Selçuklu'yu, Osmanlı'yı ve modern Türkiye'yi kapsamı zorunlu olan bir alan olduğu gibi bunların arasındaki kopuş ve süreklilik bağlantılarını da iktisadi argümanlarla açıklamak zorundadır

¹⁴⁴ Akdağ'a göre Osmanlı ve Selçuklu iki ayrı devlet değil iki ayrı hanedandır. Bu durumda Osmanlı Devleti'ni anlamak için Selçuklu Devleti'ni anlamak gerekmektedir. Zaten Akdağ'ın ortaya koyduğu çerçeve de bu doğrultudadır. Fakat bu noktada hanedan değişikliği için gösterilen nedenle (iktisadi bunalım) bu nedenin Türk toplumu ve Anadolu iktisadi yaşamı üzerindeki etkilerini ve yol açtığı değişiklikleri de birlikte inceleme zorunluluğu doğmaktadır. Aksi durumda bu söz konusu siyasi gelişmeyi (hanedan değişikliği) iktisadi öğelerle, en azından Akdağ'ın ortaya koyduğu şekliyle, açıklamaktan vazgeçmemiz gerekecektir. Baykan Sezer, **Sosyoloji Yıllığı Kitap 8, XIX. Yüzyıl, Türkiye Sosyolojisi 2**, s. 438

¹⁴⁵ Akdağ, **a.e.**, s. 216-227

Bu çerçevede Selçuklu ve Osmanlı arasında bir devamlılık ilişkisi kurmaya çalışan Akdağ Osmanlı'nın kuruluşuyla ilgili olarak daha önce kurduğu çerçeveye yeni bir argüman eklememekte ve kuruluşu uç bölgelerdeki *uygun iktisadi zeminle* açıklamaktadır.¹⁴⁶ Uçlarla ilgili olarak Akdağ'ın üzerinde durduğu öncelikli nokta Türk fetih geleneğinin bir gereği olarak buralardaki şehir ve kasabaların tamamıyla Türk halkı tarafından doldurulduğudur. Akdağ, burada yaşayan Rum halkının Türk halkıyla birlikte yaşadığını ve bunun temel sebebinin bu iki toplumun iktisaden birbirini tamamlaması olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Avrupa'da büyük bir iktisadi ve toplumsal gelişmenin başladığı, Bizans'ın eski önemini yitirdiği ve İtalyan tüccarlar tarafından sömürülmeye başlandığı bir dönemde Bizans halkının Türk toplumuna iktisaden kurtarıcı gözle bakmaması Akdağ'a göre düşünülemez. Uçlardaki bu elverişli iktisadi koşullar bu bölgelerde nüfusun yoğunlaşmasına sebep olmuş ve Akdağ'a göre Osmanlı bu uygun koşullar sayesinde kurulmuştur.¹⁴⁷

Ancak diğer yandan Osmanlı İmparatorluğu'nun kurulduğu coğrafyayı daha 11. yüzyıldan itibaren iktisadi ve ticari kabiliyetini kaybetmeye başlayan bir bölge olarak tanımlayan Akdağ'ın, felaketin ayan beyan ortada olduğunu iddia ettiği dönemin aynı zamanda Osmanlı'nın bir dünya devleti olmaya doğru hızla ilerlediği dönem olması dikkat çekicidir.¹⁴⁸ 15.yüzyılın ortasında Osmanlı Bizans İmparatorluğu'nu yıkararak toplumlararası ilişkilerde dengeyi Doğu'nun lehine çevirmeyi başarmıştır.

¹⁴⁶ Akdağ'a göre Selçuklu Devleti'nin ana niteliği sultanın kişiliği çevresinde kurulu siyasi örgüt değil, kentleri iktisadi ve dini etkileri altında tutan lonca örgütleridir. Ancak yine Akdağ, Selçuklu bürokrasisinin öneminin uçlarda sürdürülen savaşlardan ileri geldiğini de eklemektedir.

¹⁴⁷ Akdağ, *a.e.*, s. 82-102. Akdağ bu geriliğin 11. yüzyıl süresince Abbasi ve Bizans devletlerinde siyasi düzenin bozulmasıyla başladığını belirtmektedir. Ardından Haçlı seferlerinin olumsuz iktisadi etkileri Doğu Akdeniz'in çöküşünü hazırlamıştır. Bunlara bir de Moğol istilası eklenince Müslümanlar ve Bizans Haçlılar döneminin canlılaştırdığı karlı iş yapma olanaklarını yitirmişlerdir. Akdağ'a göre Haçlı kavgaları döneminde Doğu-Batı ticari ilişkilerine İtalyanların yeni bir canlılık verdiği doğru ise de Batı'nın yeniden örgütlediği ticari ilişki biçimi Doğu'yu ve Bizans'ı sömürme üzerine kuruludur. Ayrıca Batı'nın yeni doğan ticaretçi ve işadamları sınıfı karşısında Doğu'nun eski üstat ve güçlü ticari sınıfı artık yoktur. Bu koşullarda Doğu Akdeniz dünya ticaretini kendi çıkarına işletme koşullarını kaybetmiştir. Batı Hristiyanlığı tarafından geliştirilen yeni iktisadi usuller Bizans ve Yakındoğu İslam ülkelerinde endüstrilerin yarı ölü hale düşmesine sebep olmuştur. Batılıların Doğu'ya gelirken artık kendi endüstri mallarını da getirmeleri İslam ülkelerinin hazinelerini hem altın ve gümüşten etmekte hem de yerli üretim mallar yabancı mallar karşısında alıcısız kalmaktadır. Böylelikle Akdağ'a göre daha 15. yüzyılın ilk yarısı içinde felaket ayan beyan ortadadır. Kısaca Akdağ'a göre İslam ülkelerindeki iktisadi çöküntü Amerika'nın ve yeni deniz yollarının bulunmasından çok önce başlamıştır. Akdağ, *a.e.*, s. 347

¹⁴⁸ Akdağ bu açıklamaları aynı zamanda *Marmara İktisadi Ünitesi* çerçevesinde çizdiği olumlu portreyle de çalışmaktadır.

Oysa Akdağ'ın çizdiği tablo Osmanlı'nın ve Doğu toplumlarının aleyhine görünmektedir. Akdağ bu olumsuz tabloyu resmederken ilk olarak Haçlı saldırıları ve Moğol işgalinin yıkıcı etkilerine vurgu yapmaktadır. Özellikle Moğol saldırılarının Avrupa'ya ulaşamamasını Batı için büyük avantaj olarak değerlendirmiş ve bunların yanında Haçlı zihniyetini bırakarak Batı ile Doğu arasında ticareti örgütlemeye başlayan İtalyanların öncülüğünde Batı'nın büyük bir atılımın eşiğine geldiğini ifade etmiştir. İtalyanları takip eden diğer Batılı milletlerin dünya ekonomisi üzerinde hızla egemenlik kurmaya başladığını ve kuzeyden güneye, Akdeniz'den Karadeniz'e her yeri sarmış olan Batılıların ticarette daha önce hiç görülmemiş yeni teknik ve yöntemler¹⁴⁹ geliştirerek bir devrim gerçekleştirdiğini belirten Akdağ, merkantil dönemden ve bunun sonucunda Batı'da ortaya çıkan "paraya para kazandırma" bilincinden önemle bahsetmektedir. Bu kadar canlı bir pazarın ve alışverişin ortaya çıkışıyla birlikte yaşanan para darlığı ise Amerika'nın keşfedilmesi ile aşılmış ve bu gelişmelerin dışında kalan toplumlar Batı'ya hizmet etmek durumunda kalmıştır. İşte Akdağ Osmanlı ve İslam dünyasını bu ikinci kategoriye yerleştirmektedir. 16. yüzyılın ortalarına doğru artık Avrupa karası dünyanın öteki bölgeleri karşısında çok ileri bir iktisadi bütün biçimine girmiş, Hristiyan milletler sanat, edebiyat, bilim, felsefe dallarında gerçekleştirdikleri büyük devrimi, ekonomik usulde daha üstünü ile gerçekleştirmeyi başarmışlardır.¹⁵⁰ Akdağ'a göre Rönesans'tan ve onun yarattığı örgütlenme hareketlerinden hiçbir şekilde haberleri olmayan Doğu toplumları elbette ki Batı'nın yeni ticaret ve iktisadi işletmecilik metodunu kavramaktan yoksundurlar.¹⁵¹

¹⁴⁹ Akdağ özellikle Batılıların pazar, fuar ve borsacılık konusunda hızlı bir gelişim gösterdiklerine vurgu yapmaktadır. Bununla birlikte dış ticaret ve gemi işletmeciliğiyle birlikte dokumacılık endüstrisinin Avrupa'da kurulmaya başlanmasının önemini de vurgulamaktadır. Mustafa Akdağ, **Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi 1453-1559**, C. II, Nisan 1995, Cem Yayınevi, s. 113-138

¹⁵⁰ Akdağ'ın bu yaklaşımı, bilimsel ve teknolojik devrim, sanat, edebiyat ve ekonomik yöntemlerde gerçekleşen gelişmelerin Batı'ya özgü olduğuna dair Weberci tezlerle büyük oranda örtüşmektedir. Oysa silah teknolojisi, gemicilik, dokumacılık, matbaa, metalurji, taşımacılık, değerli maden üretimi ve bunlara bağlı olarak gelişen üretim ve ticaretin kurumsal altyapısının Doğu uygarlıklarında ne denli geliştiği bilinmektedir. Konuyla ilgili Weberci paradigmayı eleştiren bir değerlendirme için bk., Andre Gunder Frank, **Yeniden Doğu, Asya Çağında Küresel Ekonomi**, pp. 209-247

¹⁵¹ Mustafa Akdağ, **Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi 1453-1559**, C. II, s. 113-138. Akdağ Avrupa'nın dünya ticaretindeki üstünlüğünü açıklarken Batı toplumlarının geliştirdiği rasyonel tekniklerden bahsetmekte, Rönesans'tan ve onun sebep olduğu gelişmelerden haberi bile olmayan Doğu toplumlarının ise bu teknikleri anlamamasının doğal olduğunu vurgulamaktadır. Akdağ'ın bu açıklama biçimi akla ilk olarak yine Max Weber'in Doğu toplumlarına yaklaşımını getirmektedir. Weber'in Avrupa'da ticari ortaklıkların gelişmesi ve modern akılcı işletme yapısının ortaya çıkışı ve

Ancak yukarıda da belirttiğimiz gibi Akdağ'ın bütün dengelerin Batı lehine değiştiğini ifade ettiği 16. yüzyılın Osmanlı'nın bir dünya imparatorluğu haline geldiği ve buna bağlı olarak belli bir dünya siyasetini tam anlamıyla yerine getirebildiği bir dönem oluşu dikkat çekicidir. Akdağ'ın Osmanlı ve Doğu toplumları için olumsuz bir portre çizdiği bu dönemde Osmanlı toplumlararası ilişkileri düzenleyebilecek güçtedir.¹⁵² Batı'nın kendi içindeki ilişkilerde de ağırlığını hissettirmeye başlayan Osmanlı Şariken'e karşı I. François'yi destekleyerek Batı içi dengelerde etkili olmaktadır. Ayrıca yeni ticaret yollarına karşılık kendi denetimi altındaki eski ticaret yollarının çekiciliğini artırmak için kapitülasyonlara girişmiştir. Başarılı olup olmadığı ayrı bir tartışma konusu olsa da kapitülasyonlar, dünyadaki yeni gelişmeler önünde Osmanlı'nın bu gelişmelere yanıt verebilecek siyaset üretebildiğinin en açık göstergesidir. Bu dönemde Osmanlı bütün bunları başarabilmiş ve dünya siyasetinde ve ekonomisinde ağırlığını korumuştur.

Akdağ'ın açıklama tarzı ilk olarak toplumsal tarihle iktisat tarihini birlikte ele alma çabası olarak değerlendirilmelidir. Ayrıca çalışmalarında tarihin iktisadi hayat temelinde anlaşılabilir olduğunun altını çizen Akdağ bizim için bu açıdan önemlidir. Ancak çalışmalarındaki dağınıklık ve zaman zaman karşımıza çıkan çelişkili ve tutarsız ifadeler elbette ki konunun basit bir konu olmadığının ve Akdağ'ın karşılaştığı güçlükleri aşamadığının açık kanıtı olarak değerlendirilmelidir. Akdağ'ın bu alanda çalışan ilk isimlerden oluşu ve buna bağlı olarak kavrayış sınırlılığı yanında geride hesaplaşacağı metinler olmayışı çalışmalarındaki zaafıların belki de en önemli sebeplerindendir. Bu çerçevede Akdağ'ın bakış açısındaki en önemli sorun Weberci paradigmanın sınırlılığı içerisinde konuları ele almaya çalışmasıdır. Elbette söz konusu Avrupamerkezci yaklaşım ve benzerleri iktisat tarihimizi bütünsel bir dünya ekonomisi çerçevesinde ele almanın önündeki en önemli engellerdendir.

bu gelişmelerin sadece Batı'ya has olduğuna dair açıklamaları için bk. Lütfi Sunar, **Karl Marx ve Max Weber'in Doğu Toplumlarına Yaklaşımları**, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2010, s. 202-209

¹⁵² Batı'nın "yükselişi" ve genel anlamda Doğu'nun daha özelde ise Osmanlı'nın "gerileyişi" daha kapsamlı ve geniş bir tartışmayı gerektirmektedir. Ancak Akdağ bu "yükseliş" ve "gerileyişin" gerekçelerini genel dünya ekonomisinin yapı ve işleyişi içerisinde aramamakta, Avrupa'nın sıra dışılık ya da üstünlüğüne ve Doğu'daki irrasyonalliteye özel bir önem atfetmektedir.

3. Diğer Çalışmaları

Mustafa Akdağ'ın iki temel eserinin dışında kalan çalışmalarının neredeyse tamamı Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi adlı çalışmasının birinci cildinden sonra yayınlanmıştır. Bu çalışmalardan birisi Akdağ'ın Osmanlı ülkesindeki yeni siyasi ve toplumsal gelişmelerden bahsettiği “Osmanlı Tarihinde Ayanlık Düzeni Devri 1730–1839” adlı kısa makaledir.¹⁵³

Akdağ bu çalışmada incelediği dönemde "Ayanlık düzeni" deyimini ile adlandırdığı yeni siyasi hayatın, Anadolu'nun en az 150 yıldan beri bir türlü sonu gelmeyen karışıklıklar sebebiyle kendiliğinden doğduğunu belirtmektedir. O dönemde uzun savaşlarla eli kolu bağlı kalmış bulunan enderunlu köle rical engel olamayınca zaman zaman verdiği boyun eğici kararlar derebeyliği meşru düzen olarak kanunlaştırmak zorunda kalıyordu. Hatta Akdağ'a göre bu yeni rejim modernleşme çalışmaları için gerekli huzur ortamının ayanlar eliyle sağlanması içindir. Akdağ 18. yüzyılın ortalarına gelindiği zaman Osmanlı İmparatorluğu'nun devlet düzeninin her yönü itibarıyla ayanlık-derebeylik rejiminin tam ortasında olduğunu belirtmektedir. Bu düzen Akdağ'a göre Celali İsyanlarının beşiğinde büyümüştür. Akdağ bu çalışmasında asıl çalışma alanlarından birisi olan Celali İsyanları meselesi ekseninde 18. yüzyılda gerçekleşen bazı siyasi dönüşümleri ana hatlarıyla ele almış ve değerlendirmiştir. Ayanlık Düzeni olarak adlandırdığı bu yeni dönemin de iktisadi bir temeli olması gerektiği halde çalışmanın bir iktisat tarihi argümanı taşıdığını söylemek mümkün görünmemektedir.

1964 yılında yayınlanan Celali İsyanlarından “Büyük Kaçgunluk 1603–1606”¹⁵⁴ adlı çalışmasında ise Akdağ Osmanlı'nın söz konusu dönemde yaşadığı iktisadi ve toplumsal huzursuzlukları ele almıştır. Çalışmanın 1945–1960 arasında yine Akdağ tarafından yapılan ve 1550–1610 arasındaki Anadolu isyanlarını değerlendiren daha

¹⁵³ Mustafa Akdağ, “Osmanlı Tarihinde Ayanlık Düzeni Devri 1730-1839”, Ankara Üniversitesi, DTCF, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 8 Sayı: 14.23 Yayın Tarihi 1963, pp. 51-61

¹⁵⁴ Mustafa Akdağ, **Celali İsyanlarından Büyük Kaçgunluk 1603-1606**, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi Cilt: 2, Sayı 2, 1964, pp. 1-50

geniş bir çalışmanın¹⁵⁵ özeti niteliğinde olduğunu söyleyebiliriz. Ancak Akdağ bu çalışmasında da yine söz konusu huzursuzluk ve değişimleri sadece Osmanlı'nın iç dinamikleriyle açıklamaya çalışmış ve daha önce Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti adlı çalışmasındakine benzer bir çerçeve ortaya koymuştur. Akdağ bu çalışmasında 16. yüzyılda belli dönemlerdeki gıda ve keten bezi fiyatları ile ilgili çeşitli karşılaştırma ve değerlendirmeler yaparken dikkat çekici bir yorum yapmaktadır: Dokuma sanayindeki makineleşme ve bu sayede yapımdaki ilerlemelerin pamuklu fiyatlarını çok düşürmüş olmasını *Türkiye tarihi dışındaki bir oluşmanın etkisi*¹⁵⁶ olarak değerlendiren Akdağ'ın 16. yüzyılda Anadolu'yu kasıp kavuran ayaklanmalar ve toplumsal huzursuzluklar söz konusu olduğunda sadece iç dinamiklere dayanarak konuyu açıklama çabası dikkat çekicidir.

Akdağ'ın 1964'te yayınlanan başka bir çalışması “Genel Çizgileriyle XVII. Yüzyıl Türkiye Tarihi” adlı çalışmadır.¹⁵⁷ Bu çalışmanın daha çok siyasi tarih unsurlarıyla örülü olduğunu belirterek Akdağ'ın yine 16.yüzyıl sonunda Anadolu'daki çeşitli isyanlardan başlayarak açıklamaya çalıştığı toplumsal ve ekonomik huzursuzluk dönemini devlet idaresi açısından da değerlendirme çabası içerisinde olduğunu ifade edebiliriz. Temelde devlet idaresinde Enderunluların döneminin sona ermeye başlaması ve akabinde çöküşünün değerlendirildiği bu çalışmaya yöneltilebilecek temel eleştiri yine 16. ve 17. yüzyıllarda, Osmanlı İmparatorluğu'nda bazı alanlarda sancıların başladığı bir dönemde yine sorunların büyük oranda Osmanlı'nın iç dinamikleriyle açıklanmaya çalışılması çabasıdır. Oysa çalışmanın başından alıntılarladığımız Akdağ'ın aşağıdaki ifadeleri toplumumuz ve tarihimizin belli bir dönemine yönelik bir açıklama tarzı geliştirilirken dış dinamiklerin de hesaba katılarak daha bütünsel bir değerlendirme yapılacağı hissini uyandırmaktadır:

“Ancak, II. Bayazid'in son yıllarından, yâni XVI. yüzyılın başlarından itibaren, devlet hazinesi üzerine çöken ağır bir para darlığının iç düzeni sarsmaya

¹⁵⁵ Mustafa Akdağ, **Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası, Celali İsyancıları**, adlı çalışma aslında yazar tarafından 2 cilt olarak tasarlanmış ve ilk cildin 1550-1575 yıllarını kapsayan kısmı tamamlanmıştır. Ancak Akdağ'ın erken ölümü sebebiyle tamamlanamayan eser, yine O'nun daha önce yazdığı Büyük Kaçgunluk adlı çalışmanın eklenmesiyle genişletilmiş ve 1975 yılında basılmıştır.

¹⁵⁶ Mustafa Akdağ, **Celali İsyancılarından Büyük Kaçgunluk 1603-1606**, s. 8

¹⁵⁷ Mustafa Akdağ, **Genel Çizgileriyle XVII. Yüzyıl Türkiye Tarihi**, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi Cilt: 4, Sayı 8, 1966, pp. 201-248

başladığını görüyoruz. Belki geliri artırmak için, Kanunî Süleyman devrinde yapılan arazi yazımlarında, köylüyü daha ağır vergilerin altına sokacak bir yol tutulması, gerek Anadolu’da ve gerek Rumeli’de çiftçi halkın geniş ölçüde ayaklanmalarına sebep olmuştu. Çoğu tarihçilerin, nedenini Dünyada değişmeye başlayan yeni ekonomik akımlarda aradıkları bu Osmanlı malî bunalımının, kısa bir süre içinde, özellikle Türkiye’de, geniş çapta bir iktisadî çöküntü biçiminde toplumu etkisine aldığı göze çarpıyordu.”¹⁵⁸

Ancak çalışmadaki bu bütünsel değerlendirmeye dair eksikliğin dışında söz konusu dönemde Akdağ’ın ifadesiyle geniş çapta bir iktisadi çöküntüden bahsetmenin de çok doğru olmadığı yapılan birçok çalışmayla ortaya koyulmuştur.¹⁵⁹

Burada Akdağ’ın çalışmalarında karşımıza çıkan belli açıklama tarzlarına dikkat çekmek istediğimizi belirtelim. Öncelikle birçok siyasi tarihçi tarafından sadece bir hanedan değişikliği olarak kabul edilen Selçuklu-Osmanlı ilişkisinin basit bir hanedan değişikliği olarak açıklanamayacağının ilk izleri Akdağ’ın çalışmalarında karşımıza çıkmaktadır. Akdağ çalışmalarında bu açıklama biçiminin bir uzantısı olarak Selçuklu ve Osmanlı’yı oluşturan kadroların özelliklerine değinmiş ve söylediklerinin tartışılır olması ve kavramlaştırmasındaki zafiyetlere rağmen oldukça net bir farklılığın altını çizmiştir: “*Selçuklu iktisadi-içtimai bir kadro iken, Osmanlı siyasi-iktisadi bir kadrodur.*” Ancak Akdağ’ın bu kadrolar arasındaki ortaklıklar ve farklılıkları açıklamaması sebebiyle oldukça önemli olabilecek bu açıklama biçimini yeterli bulmadığımızı belirtmeliyiz.

Osmanlı-Selçuklu ilişkisine yaklaşımındaki farklılığa benzer biçimde Türklerin Anadolu’ya geldiği ilk dönemlerden itibaren iktisadi ilişkilere yön veren ve bu ilişkilere müdahil olan bir topluluk olduğunu yine ilk olarak Akdağ’da görüyoruz. Ayrıca Anadolu coğrafyasının başka coğrafyalarla iktisadi ilişkileri temelinde

¹⁵⁸ A.e., s. 201

¹⁵⁹ Osmanlı’nda ekonomi alanında belirgin bir gerilemeden bahsetmek için 18. yüzyılın ortalarını beklemek gerekecektir. Mehmet Genç, “18. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş”, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi**, Ötügen Yayınları, İstanbul 2000, pp. 211-225; “18. Yüzyılda Osmanlı Sanayisi”, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi**, pp. 226-254; “18. Yüzyılda Osmanlı Sanayisinde Değişmeler ve Devletin Rolü”, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi**, pp. 255-264; “18. Yüzyılda Türkiye’den Fransa’ya Yapılan Pamuklu İhracatı ile İlgili Bir Araştırma Hakkında Düşünceler”, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi**, pp. 265-271; Halil İnalcık, Donald Quataert, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914**, Cilt 2, İstanbul, Eren Yayıncılık, 2006.

açıklanmaya çalışılması yine ilk olarak Akdağ'da karşımıza çıkmaktadır. Akdağ'la aynı dönemde çalışmalarını sürdüren Barkan hızla çeşitli mali kayıtlar, bilançolar, bütçeler vb. metinleri deşifre ederken, Akdağ meseleye daha bütünlüklü bir çerçevede bakma çabasında olmuş, Anadolu'nun başka coğrafyalarla iktisadi ilişkiler içerisinde olduğunu dağınık da olsa ilk kez dile getirmiştir. Bizler ilk olarak Akdağ'ın çalışmalarından yola çıkarak Osmanlının alelade bir iktisadi tarihinin olmadığını, Basra'dan Kırım'a, Hint'ten Cebelitarık'a oldukça geniş bir coğrafyayı kapsayan ve bu coğrafyayı da aşan ilişkiler üzerine kurulu bir tarihi olduğunu görüyoruz.

Görüldüğü gibi Türk İktisat Tarihi tartışmalarının araştırma sahaları Akdağ'la oldukça genişlemiştir. Sorun sadece Osmanlı'da toplum sınıfları ve bunun devlet örgütlenmesi ile ilişkisi olmaktan çıkmış, dünya tarihinin ve dünya ticaretinin gelişiminden bağımsız, ayrı ve içine kapanık bir Osmanlı tarihi olamayacağı gerçekliğinin kavranmasına doğru yol alınmaya başlanmıştır. Ancak daha yolun başında bulunmaktadır. Akdağ bütünlüklü bir iktisat tarihi yazma çabasına bağlı olarak Anadolu-Türk tarihini sürekliliği içerisinde ele almaya çalışmıştır. Ancak tarihimizi ve tarihimizdeki çeşitli olayları bir çerçeveye oturtma konusunda bazı zaafı olduğu ifade edilebilir. Öncelikle Doğu-Batı ilişkileri meselesi, bu ilişkinin biçimi ve özellikle savaşçı göçebe toplumların bu ilişkide nasıl kullanıldığı, iktisadi-siyasi ilişkilere ne ölçüde ve nasıl dâhil edildiği konuları Akdağ'da yeterince açıklığa kavuşturulmamıştır. Bu çerçevede Selçuklu ve Osmanlı'nın dünya tarihindeki yeri ve misyonu konusunda Akdağ'ın çalışmalarının diğer birçok iktisat tarihi çalışmasında olduğu gibi politik temelden yoksun olduğu iddia edilebilir. Bunlara ek olarak Akdağ'ın Kuruluş Devri gibi daha genel ya da Celali İsyanları'nın bir dönemi gibi daha spesifik çalışmalar temelinde olsa da genel bir tarih ve iktisat tarihi görüşü arayışında olduğu söylenebilir. Ancak siyasi tarihçiliğinin baskın etkilerinin izlerine tüm çalışmalarında rastlandığını da eklemeliyiz. Kendi kavramı olan Marmara İktisadi Ünitesi'ni¹⁶⁰ geliştirememiş bu nedenle de gelişmeleri iktisadi gelişmelerden

¹⁶⁰Baykan Sezer, Akdağ'ın *Marmara İktisadi Ünitesi* kavramsallaştırmasının adı anılmasa da H. Gibbons kaynaklı olduğunu belirtmektedir. **Sosyoloji Yıllığı Kitap 8, XIX. Yüzyıl, Türkiye Sosyolojisi 2**, s. 443

çok siyasi gelişmelerle açıklamaya çalışmıştır. Siyasi gelişmelere karşıt bir iktisat tarihi olamayacağı elbette ki bir gerçektir ancak kendi mantığı içerisinde bir iktisat tarihi olabileceği de unutulmamalıdır.

Bütün zaaf ve eksikliklerine rağmen bizce Akdağ iktisadi ve sosyal tarih alanında ülkemizdeki en önemli isimlerden birisi olma özelliğini korumaktadır. Buna rağmen bugün iktisat tarihçileri arasında çalışmalarının ciddiye alınmıyor gibi bir görüntüsünün olması yöntem ve sözünü ettiğimiz dağınık çerçeve ile ilgili olabilir mi sorusu akla gelmektedir. Tekrar hatırlatalım ki Akdağ'ın önemi, çalışmalarında vardığı sonuçlardan çok Türk iktisat tarihine Barkan'ın başlattığı konu başlıklarının belirlenmesi çabasına katkıları ve geç inkılâp tarihçiliği temelinde değerlendirilmelidir.

C. Azgelişmişlik ve ATÜT Kavramları Çerçevesinde Gerçekleşen Türk İktisat Tarihi Çalışmaları

Buraya kadar ele aldığımız dönemde Barkan ve Akdağ gibi doğrudan bu konuya odaklanan isimlerin çalışmalarını değerlendirdik. Ancak bu isimlerin dışında konuyu daha sınırlı ve yeni modeller çerçevesinde ele alan yaklaşımlar da ortaya çıkmıştır. Bunlar büyük oranda Batı bilim çevrelerinde inşa edilen çeşitli bakış açılarının ülkemize aktarılışı olarak görünse de bu yaklaşımların da Türk iktisat tarihi çerçevesi içinde ele alınması gerektiğini düşünüyoruz. Çalışmanın bu bölümünde 1960'lı yıllarla birlikte Avrupa'daki tartışmalara bağlı olarak Osmanlı toplum yapısını Batı'dan aktarılan çeşitli yöntemlerle ele almaya çalışan bu metinleri değerlendireceğiz.

Bu yıllarda Marks'ın uzun bir süre sözü edilmeyen bazı görüşlerinden yola çıkılarak bir model ortaya koyulmuş ve Asya Tipi Üretim Tarzı (ATÜT) olarak adlandırılan bu model aracılığıyla Batı dışı toplumların tarihine yönelik çeşitli açıklama biçimleri

geliştirilmiştir.¹⁶¹ Bunun sonucu olarak bir literatür oluşmuş ve ülkemizde iktisat tarihi çalışmalarına bu doğrultuda da katkılar yapılmıştır.¹⁶² Tartışma aslında Cezayir Bağımsızlık Savaşı'yla bağlantılı olarak yeniden gündeme gelmiştir. Cezayir Savaşı Batı bilim çevrelerinde de tartışmalar yaratmış ve bu tartışmalar ülkemize iki metin düzeyinde yansımıştır. İlki Maxim Rodinson'un İslamiyet ve Kapitalizm adlı çalışması¹⁶³, diğeri ise Fransız Marksist Roger Garaudy'nin Sosyalizm ve İslamiyet adlı yapıtıdır.¹⁶⁴ Aslında bu iki metin Batı'nın ve tüm insanlığın gelecekte alacağı biçimin ne olacağı şeklindeki tartışmanın Cezayir'in bağımsızlığı ardından bu ülkeyi de kapsayacak şekilde dile getirilişidir. Bir eğilim İslamiyet ve kapitalizm arasında bağlantılar kurarken diğeri eğilim İslamiyet ve sosyalizm arasında ortaklık kurmaktadır. İslamiyet ve sosyalizm arasında kurulan ortaklık kapitalist Fransa ve kapitalist Fransa'ya karşı bağımsızlık savaşı vermiş Cezayir'in ilişkileri konusunda çok güçlü argümanlar ortaya koyamazken, diğeri yaklaşım toplumsal gelişme çizgisi içerisinde Cezayir ve diğeri Batı dışı ülkelerin neden gelişemediğine ve nerede takılı kaldıklarına bir çerçeve kazandırarak Cezayir'in mevcut sorunlarının çözümü için bir öneri getirmektedir. Bu öneri Cezayir'in sosyalist Fransa ile ilişki çerçevesinde sorunlarını çözebileceği kabulüne dayanmaktadır. Cezayir Bağımsızlık Savaşı ile İslam sosyalizmi arasında bağlantılar kurmaya çalışan Garaudy'nin çalışması ülkemizde de ilgi görmüştür.¹⁶⁵ Aslında bu tartışma bizim de Batılılaşma çabası

¹⁶¹ Avrupa'da ATÜT tartışmaları aslında 1940'lı yılların başında başlamıştır. Kavram Marksist analize Marx'ın Hindistan ve Çin üzerine yazdıkları ile dâhil edilmiş olsa da yeniden dolaşıma girmesi ancak Wittfogel'in *Oriental Despotism* (1957) kitabının yayınlanması ile mümkün olmuştur. Suavi Aydın-Kerem Ünüvar, "ATÜT Tartışmaları ve Sol", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cilt 8, SOL**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2007, pp. 1082-1088. Kavramın kesin olarak literatüre girişi **Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie**'nin Moskova'da yayınlanmasıyla gerçekleşmiştir. İngilizce çevirisi **Pre-Capitalist Modes of Production**, Çev. E. J. Hobsbawm, Londra 1964; Fransızca Çevirisi, **Fondaments de la Critique de l'économie Politique**, Paris 1964; Türkçe Çevirisi Mihri Belli, **Kapitalizm Öncesi Ekonomi Şekilleri**, Ankara 1967. Ancak tartışma 1964'te Fransa'da Godelier'in **ATÜT ve Marksist Şemalara Göre Toplamların Evrimi** adlı çalışmasının yayınlanmasıyla yaygınlaşmıştır.

¹⁶² 1960'lı yılların başlarında Batıdan aktarılan modellerden birisi Fransız bilim adamı **Rene Gendarme**'nin modeli olmuştur (**La Pauvrete des Nations**, Ed. Cujaş, Paris 1963). **İsmail Cem** 1970 yılında yayınladığı **Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi** adlı çalışmasında **Gendarme**'nin modelini Türk toplumuna uygulamaya çalışmıştır. **Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi**, Cem Yayınevi, Şubat 1970.

¹⁶³ Maxim Rodinson, **İslamiyet ve Kapitalizm**, Çev. Orhan Suda, İstanbul, Gün Yayınları, 1969

¹⁶⁴ Roger Garaudy, **Sosyalizm ve İslamiyet**, Çev. Doğan Avcioğlu, E. Tüfekçi (Mihri Belli), İstanbul, Yön Yayınları, 1965

¹⁶⁵ Kemal Tahir'e göre, Batılılar Üçüncü Dünya'nın sömürgelektikten kurtulduktan sonra nasıl bir manzara göstereceklerini önceden bildiklerini evham ettikleri için, ATÜT'e ancak olaylar tarafından

içinde bir toplum oluşumuz, tarihi gelişme çizgisinde neden Batı'dan geri olduğumuz konusunda ilgi çekmiştir. Bu modelle Türk tarihinin anlaşılabilirliği düşünülmüş ve bu çerçevede çalışmalar yapılmıştır.

1. Türkiye’de ATÜT Tartışmaları

Bu dönemde Türk toplumunun farklılığı temelinde ATÜT kavramının önemli olabileceğini düşünen Kemal Tahir, konunun tartışılmasına önayak olmuş ve dönemin entelektüellerini kavramla ilgili çalışmaya davet etmiştir.¹⁶⁶ Kemal Tahir’in bu kavrama dikkat çekmesinden sonra ATÜT dönemin birçok entelektüeli tarafından Osmanlı toplumu ve az gelişmiş olarak nitelendirilen toplumları çözümlemede anahtar kavram olarak kabul edilmiştir. ATÜT ile ilgili ilk yazıyı bir felsefeci olan Selahattin Hilav yazmıştır. Hilav konuyu kavramsal olarak açıklamaya çalışmış ve bu kavramın bilimsel bir çalışma varsayımı olmanın dışında bir nitelik taşımadığını belirtmiştir.¹⁶⁷ Hilav’ın bunun dışında ATÜT kavramıyla ilgili çok sayıda yazısı bulunmaktadır.¹⁶⁸ İdris Küçükömer de Yön dergisindeki yazılarında ve 1969 yılında

yalancı çıkarıldıktan sonra biraz küskün eğildiler. Sömürgeci alışkanlığı olan egzotizmi de büsbütün bırakamadıklarından, gerçeklerden çok fantezilerle oyalandılar. Tahir’e göre Garaudy’nin İslamlıkla sosyalizmi neredeyse bir sayması böyle bir fantezinin ürünüydü. Kemal Tahir, **Notlar/ Sosyalizm Toplum ve Gerçek**, Yayına Hazırlayan: Cengiz Yazoğlu, İstanbul, Bağlam Yayınları, 1992, s. 318

¹⁶⁶ Kemal Tahir, “Ben bu ATÜT konusuyla romancı olarak ilgileniyorum” diyerek konuyla ilgili tutumunu en başında ortaya koymuştur. Kemal Tahir, **a.e.**, s. 319. Tahir Osmanlı toplumunun yapısı ve ATÜT üzerine düşüncelerini dağınık notlar şeklinde kaleme almıştır. Kemal Tahir’in ATÜT üzerine düşünceleri ve tartışmalardaki yeri için bk., Baykan Sezer, “Kemal Tahir Üzerine – İki Televizyon Konuşması”, **Sosyoloji Yıllığı Onuncu Kitap, Kemal Tahir’in 30. Yıldönümü Anısına**, Yay. Haz. Ertan Eğribel, Ufuk Özcan, İstanbul, Kızılelma Yayınları, 2003, pp. 27-30; Kurtuluş Kayalı, “Kemal Tahir’in Entelektüel Kimliği”, **Sosyoloji Yıllığı Onuncu Kitap, Kemal Tahir’in 30. Yıldönümü Anısına**, Yay. Haz. Ertan Eğribel, Ufuk Özcan, İstanbul, Kızılelma Yayınları, 2003, pp. 30-40; Kurtuluş Kayalı, “Sol’da Kemal Tahir Tartışmaları”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünceler, Cilt 8, SOL**, Ed. Murat Güktekingil, İstanbul, İletişim Yayınları, 2008, pp. 1089-1095

¹⁶⁷ Bu yazıyı bütünüyle içeren iki kitap için, Fethi Naci, **Az Gelişmiş Ülkeler ve Sosyalizm içinde Asya-Tipi Üretim Biçimi Üzerine Açıklamalar**, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1965 ve Selahattin Hilav, **Felsefe Yazıları** içinde **Asya-Tipi Üretim Biçimi Üzerine Açıklamalar**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı, 1995

¹⁶⁸ Selahattin Hilav, **Asya Tipi Üretim Nedir**, Yön Dergisi, Sayı 150-151, 1966; **AsyaTipi Üretim Tarzı ve Türkiye Sosyalist Hareketi**, Asya Tipi Üretim Tarzı, s. 21-22. Bunların dışında Hilav, Chesneaux, Varga, Lichteim, Godelier, Suret-Canale, Melekechvili gibi isimlerin ATÜT üzerine makalelerinin derlendiği **Asya Tipi Üretim Tarzı** adlı derlemeye yazdığı **Giriş** mahiyetindeki yazısıyla tartışmaya katkıda bulunmuştur. Selahattin Hilav, **Asya Tipi Üretim Tarzı ve Türkiye Sosyalist Hareketi**, “Asya Tipi Üretim Tarzı” içinde, Çev. İrvem Keskinoglu, İstanbul, Ant Yayınları, Temmuz 1970, Orijinal Adı, **Sub le Mode de Production Asiatique**, İlk Yayın Editions Sociales, 1969, Paris

yayınlanan “Düzenin Yabancılaşması: Batılaşma” adlı eserinde ATÜT’e dair açıklamalar yapmıştır. Küçükömer’e göre Osmanlı devleti sürekli yarı-seferberlik halinde bir asker devlettir. Üretime dâhil olamadan artık ürüne el koyan bir asker devlettir bu.¹⁶⁹ Küçükömer Osmanlı’yla ilgili açıklamalarında temelde dönemin birçok aydını gibi neden kapitalist olmadık sorusunun cevabını aramaktadır.¹⁷⁰

Esas olarak 1960’ların başında Fransa’da doğan ATÜT tartışmaları dönemin bazı aydınları tarafından Türkiye’ye taşınmıştır. Bu yıllar Türk aydınının az gelişmişlik ve bağımlılık gibi kavramlar üzerine düşündüğü ve kalkınma problemi çerçevesinde tartışmaların yapıldığı, aynı zamanda meselelerin temelden, yeni baştan ele alınmaya başlandığı yıllardır.¹⁷¹

Bu çalışmada ATÜT modelinin Batı’da nasıl bir tartışmanın konusu olduğuna, bu tartışmaların ve modelin ayrıntılarına değinmeyeceğiz. Tartışmanın ülkemize sıçramasından sonra söz konusu modelin bir açıklama biçimi olarak Türk toplumunun genel gelişimini açıklamada kullanılışı ve bunun iktisat tarihimiz açısından önemini tartışma amacındayız. Bu yüzden burada, ATÜT modelini ilk defa bir şablon olarak Osmanlı toplumunu açıklamada kullanan Sencer Divitçioğlu’nun “Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumuna”¹⁷² isimli kitabını ve Divitçioğlu’nun bu çalışmada ATÜT modeli çerçevesinde Osmanlı toplumuna dair ortaya koyduğu yaklaşımı değerlendireceğiz.

¹⁶⁹ İdris Küçükömer, **Bütün Eserleri, Batılaşma, Düzenin Yabancılaşması**, Bağlam Yayınları 2001, s. 35

¹⁷⁰ **A.e.**, s. 29

¹⁷¹ Baykan Sezer, **Türk Toplum Tarihi Üzerine Tartışmalar**, Toplum ve Bilim, Kış 1978, pp. 46-62

¹⁷² Konuyu tartışmaya başlamadan önce ATÜT modelini Osmanlı toplumuna uygulayan ilk isim olarak Divitçioğlu’na dair önemli olabilecek bir bilgiyi aktarmakta fayda görüyoruz. Divitçioğlu 1956-82 yılları arasında İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi’nde teorik iktisat dersleri okutmuştur. Aslında bir iktisatçı olan Divitçioğlu’nun asıl çalışma alanı Mikro iktisat, üretim, bölüşüm ve değer konularıdır.

a. Osmanlı-Türk Toplumu İçin Bir Açıklama Modeli Olarak ATÜT: Sencer Divitçioğlu'nun Yaklaşımı

Dünyada ve Türkiye’de ATÜT eksenli tartışmaların nasıl başladığından yukarıda kısaca bahsetmiştik. 1964’te Godelier’in çalışması yayımlandıktan sonra tartışma canlanmış ve bu kavram esas alınarak Osmanlı’nın sosyal ve ekonomik yapısı üzerine 1967-1980 yılları arasında oldukça fazla yayın yapılmıştır.¹⁷³ Ülkemizde tartışmanın önde gelen isimlerinden olan Divitçioğlu 1966’da konuyla ilgili ilk kapsamlı çalışmasını ortaya koymuştur.¹⁷⁴ Divitçioğlu 1967’de yayımladığı *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu* adlı kitabıyla günümüz Türk toplumunu anlamaya başlamak için Osmanlı İmparatorluğu’nun belirli bir çağına (14–16. yy.) uygulanan bir hipotezin (ATÜT) geçerliliğini araştırmaktadır.¹⁷⁵ Divitçioğlu çalışmasında sadece Türk toplumu için bir başlangıç modeli kurma amacıyla olduğunu ifade etmektedir.¹⁷⁶ Sanıyoruz çalışmasına yöneltilebilecek ilk eleştiri Türk toplumu için 14. yüzyılın bir başlangıç noktası olarak kabul edilemeyeceği noktasında olmalıdır.

Divitçioğlu çalışmasında öncelikle ATÜT modelini kurgularken “*doğuluların feodalite şeklinde bile*” toprak mülkiyetine gelemeyişlerini¹⁷⁷ ve Asya ekonomilerinin neden durağan hal içerisinde olduklarını kabulünü¹⁷⁸ K. Marks ve F. Engels’ten yaptığı alıntılarla temellendirmeye çalışmıştır. Daha en başında Doğu toplumlarını durağanlığa, yani feodalizmin de gerisine mahkûm eden Marks’ın ATÜT kurgusunu olduğu gibi benimsediğini vurgulayan Divitçioğlu, ne çağdaş yazarların ne de kendi yorumlarını bu kurguya eklememesi sebebiyle, Marks’ın ve

¹⁷³ Çalışma ülkemizde Türkçe olarak 1966 yılında yayınlanmıştır. Maurice Godelier, **Asya Tipi Üretim Tarzı ve Marksist Şemalara Göre Toplamların Evrimi**, Çev. Atilla Tokatlı, İstanbul, Sosyal Yayınları, 1966

¹⁷⁴ Sencer Divitçioğlu, **Asya Tipi Üretim Tarzı ve Az-Gelişmiş Ülkeler**, İstanbul, Elif Yayınları, 1966

¹⁷⁵ Sencer Divitçioğlu, **Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu**, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, 1967, s. 5.

¹⁷⁶ Divitçioğlu, **Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu**, s. 6

¹⁷⁷ **A.e.**, s. 17

¹⁷⁸ **A.e.**, s. 32

daha çok Marks'ın Godelier yorumlu ATÜT modelinin *tarafsız* olduğu kanısına varmaktadır.¹⁷⁹

ATÜT kavramını Asya toplumları ile ilgili genel geçer bir model olarak kurguladıktan sonra Divitçioğlu, ilk olarak Osmanlı Toplumunda mülkiyet ilişkileri açısından sipahinin yerini saptamış ve Osmanlı toplumunda toprakların rakabesinin kesinlikle devlete ait olduğunu, tımar sahibinin ancak devletin bir memuru olduğunu ve vergi topladığını vurgulamıştır. Tımar sahibinin toprak üzerinde hiçbir hakka sahip olmadığını ve genel kural olarak tımar hakkının babadan oğula intikal etmediğini, bu koşullar altında da Osmanlı sipahi tımarlarını Avrupa Ortaçağ senyörlerine benzetip Osmanlı iktisadi sistemine klasik feodalite damgasını vurmanın hatalı olduğunu özellikle Ömer Lütfi Barkan'ın çalışmalarına atıflar yaparak ifade etmektedir.¹⁸⁰ Divitçioğlu'na göre Osmanlı toplumundaki mülkiyet ilişkileri konusunda tartışmasız olarak kabul edilmesi gereken gerçek şudur:

“Toplumda hâkim ve yaygın mülkiyet şekli miri toprak rejimidir; toprakların mülk sahibi devlettir. Topraklar “daimi ve irsi kiracılık” şeklinde reaya raiyet olarak verilmiştir. Topraklar üzerinde mülkiyet hakkı olmayan reaya, toprakların tasarruf hakkına sahiptir (...) Eğer gerçekten Osmanlı toplumunda reayanın toprak üzerinde tasarruf hakkı varsa, raiye-birey üretimin nesnel şartları ile yani, üretimin amacı ve aracı ile birlik halindedir. Raiye-birey üretimin nesnel şartlarından ayrılmamıştır. Bu bakımdan Osmanlı raiye-bireyi ne köle hatta ne de serftir. Toprağı tasarruf ettiğinden hür köylüdür.”¹⁸¹

Divitçioğlu Osmanlı toplumundaki “sömürü ilişkilerini” ise şu şekilde açıklamaktadır:

“Osmanlı toplumunda reaya tıpkı Avrupa feodalitesinde olduğu gibi topraktan daha önemli olan bir üretim aracıdır. Bundan dolayı reaya, Osmanlı mülkiyet ilişkilerinin ışığı altında sömürülen anonim sınıfı oluşturur. Reaya bir sınıf olarak sömürülme işlevini yerine getirmekle yükümlü olduğundan tımarı bırakmaz. Fakat öte yandan, toprak ile arasındaki tasarruf ilişkisinden ötürü raiye-birey hürdür. Tımar sahibinin raiye üzerinde kişisel hiçbir hakkı olamaz. İşte Osmanlı insanının asıl çelişkisi buradadır. Toprakla kendisi arasındaki ilişkiden dolayı hür olan insan,

¹⁷⁹ A.e., s. 43

¹⁸⁰ A.e., s. 52-54

¹⁸¹ A.e., s. 67-69

devletle ilişkisinde sömürülen sınıfın bir üyesi olarak sömürülen sürüye dâhildir (...) Bireysel hürlik ve sınıfsal sömürölme Osmanlı insanının aslı karakteridir.¹⁸²

Bu koşullar altında yaratılan artık ürünün devlete ait olduğunu ve bu “artık ürün”ün miri sistemden dolayı metaya dönüşemeyeceğini belirten Divitçioğlu devletin el koyduğu artık ürün karşılığında kamu hizmetlerini gerçekleştirdiğini vurgulamaktadır.¹⁸³ Böylece Divitçioğlu’na göre Osmanlı köy ekonomisinde gelecek yüzyıllar içinde yaygın meta üretimini hazırlayacak ortam yoktur.¹⁸⁴

Osmanlı’nın az gelişmişliğine kuramsal bir temel oluşturma çabasında olan Divitçioğlu çalışmasının ilerleyen sayfalarında Naima’yı referans göstererek; “*Mülk ve Devlet asker ve rical iledir, Rical mal ile bulunur, mal reayadan husule gelir, Reaya adlile muntazam-ül-hal olur*” formülünün Osmanlı toplumunu anlamak için yeterli olduğu düşüncesindedir. Divitçioğlu Naima’nın formülünü şöyle açmaktadır: *Devlet (D) kulun (K) bir fonksiyonudur; kul paranın (P) bir fonksiyonudur; para reayanın (R) bir fonksiyonudur; reaya adaletin (A) bir fonksiyonudur.* Divitçioğlu’na göre yukarıdaki ifadenin aslı, mülk ve devlet adaletinin yani, kamu işleri ve hizmetlerinin bir fonksiyonudur demektir. Devletin toprak üzerindeki mülkiyetinin tek sebebi üzerine aldığı kamu iş ve hizmetlerini yapmasıdır. Divitçioğlu’nun ifadesiyle Daire-i Adliye’nin çevrisesel mantığı *ister istemez durağan toplum modelini vermektedir.* Divitçioğlu daha da ileri giderek Daire-i Adliye’nin Osmanlı toplumu dâhil olmak üzere İslam ülkelerinin çoğunluğunun iktisadi-içtimai yapılarının mantığını belirlemede üzerinde durulması gereken bir model olduğunu belirtmektedir.¹⁸⁵ Böylelikle Divitçioğlu’nun söylediklerinden Daire-i Adliye ile açıklanabilecek İslam toplumları ve Osmanlı toplumunun Daire-i Adliye’nin mantığı gereği “zorunlu olarak” durağan ve gelişime kapalı olduğu sonucu çıkmaktadır. Oysa Daire-i Adliye formülasyonu Osmanlı Klasik Çağına ait bir görüntüdür. Bunu bütün Türk ve hatta İslam toplumlarını açıklamak adına yaygınlaştırmak, hatta bu formülasyona dayanarak iktisadi ve siyasi görüntüsü itibarıyla oldukça dinamik olan Osmanlı toplumunun zorunlu olarak durağan olduğunu iddia etmek doğru

¹⁸² A.e., s. 71-72

¹⁸³ A.e., s. 92

¹⁸⁴ A.e., s. 78

¹⁸⁵ A.e., s. 94

olmayacaktır. Kaldı ki Daire-i Adliye formülü Klasik Çağ'da toplumsal ve ekonomik sistemin sorunsuz işleyişini tarif eden bir modeldir. Bu anlamda bu modelden yola çıkarak Osmanlı'nın hatta diğer Türk ve İslam toplumlarının zorunlu olarak durağan olduğunu iddia etmek kabul edilemez bir yaklaşımdır.¹⁸⁶ Diğer yandan konunun Osmanlı'nın azgelişmişliği temelinde ele alınışı daha en başında ATÜT'ün toplumumuzun belli bir dönemini açıklamada kullanılabilecek bir kavram olabilme ihtimalini de ortadan kaldırmaktadır.

ATÜT üzerinden yapılan bu tartışma temelde Batı'da süren bir tartışmanın ülkemize aktarılmasıdır. ATÜT aslında "Batı'nın geleceği" tartışması üzerinden Osmanlı toplumunun niteliğine dair bir model arayışı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu model Osmanlı toplumunun iktisadi, siyasi ve kültürel tarihini açıklamadığı gibi, Osmanlı iktisadi hayatında görülen genişleme ve daralmayı da açıklamamaktadır. Ayrıca Divitçioğlu'nun buna yönelik bir çabasının olduğunu da söylemek güçtür. Divitçioğlu ATÜT modelini tarih içine yerleştirememiş, modelin tarihle olan ilişkisini ortaya koyamamıştır.¹⁸⁷ Divitçioğlu'na göre ATÜT tarihsel fakat aynı zamanda tarihsiz bir modeldir. Tarihseldir, çünkü Asya toplumlarının uzak tarihlerinde yaşanmıştır. Tarihsizdir, çünkü başlangıç ve sona eriş tarihleri kesin olarak bilinmediği gibi, her toplum için eşzamanlı da değildir.¹⁸⁸ Türkiye'de ATÜT meselesini ele alırken özgün bir yaklaşım ortaya koyan Baykan Sezer,

¹⁸⁶ Divitçioğlu'nun 1981'de yeniden basılan bu çalışmasının kapak resminin Daire-i Adliye Formülasyonu olduğunu hatırlatmakta fayda görüyoruz.

¹⁸⁷ Burada Divitçioğlu ile ilgili dikkat çekmek istediğimiz başka bir nokta şudur: Aslında bir iktisatçı olan Divitçioğlu ATÜT ve Osmanlı meselesi ile ilgili çalışmalarını sürdürürken 1980 darbesi gerçekleşmiş ve "Divitçioğlu "darbeci generaller" tarafından üniversiteden uzaklaştırılmıştır. Bu dönemde Nanterre Üniversitesi'nde davetli profesör olarak çalışıyordu. Yurda 1984 tarihinde döndü. Ancak Sencer Divitçioğlu için üniversite ve iktisat hayatı bitmişti (bu nedenle iktisat alanındaki yayınlarını zikretmek istemiyor); tarih çalışmaları yapmaya başladı. İlgi alanı Ortaçağ Türk tarihidir. Araştırmaları VI.-VIII. Yüzyıl Orta-Asya Türk İmparatorluğu'ndan başlayıp Osmanlı Beyliği'nin kuruluşuna kadar geçen uzun dönemdeki Türk toplumlarının tarihidir." Sencer Divitçioğlu, **Orta-Asya Türk İmparatorluğu VI.-VIII. Yüzyıllar**, İmge Kitabevi, Kök Türklerin Yenilenmiş 3. Baskısı, 2005. Orta Asya Türk İmparatorluğu çalışması içinde yazarın tanıtıldığı kısımdan alıntıladığımız bu ifadeler Divitçioğlu'nun daha yurda dönmeden çalışma alanını değiştirerek Türk tarihinin derinliklerine yöneldiğini göstermektedir. Ancak bir iktisatçı olarak Osmanlı-Türk toplumunu açıklamaya çalışırken Divitçioğlu'nun iktisat temelli açıklamalar yapmadığını hatırlatalım. Diğer yandan Divitçioğlu'nun Orta Asya Türk Tarihi temelli araştırmalarında ortaya koyduğu yaklaşımı "antropolojik tarihçilik" olarak değerlendiren Halil İnalcık, Divitçioğlu'nun yaklaşımını Osmanlı tarih yorumlamasına yeni bir bakış getirdiği için önemseydiğini belirtmektedir. Halil İnalcık, **Modern Türk Tarihçiliği Üzerine Notlar**, Doğu Batı, Makaleler II, s. 302-308.

¹⁸⁸ Sencer Divitçioğlu, **Asya Tipi Üretim Tarzı ve Azgelişmiş Ülkeler**, s. 10

Divitçioğlu'nun bu yaklaşımına karşı çıkmaktadır. Sezer'e göre ATÜT iktisadi sistemi tarihseldir, fakat aynı zamanda tarihsizdir demek ileri sürülen modeli doğru kabul ettirmek ve aynı zamanda bunun doğru olduğunu ispattan kaçınmak demektir.¹⁸⁹ Yine Sezere göre ATÜT bazı Asyalı toplumların (ki Sezer'e göre hiçbir zaman ATÜT'le bütün Asya toplumları kastedilemez) tarih içinde gösterdikleri özelliklerin bütünüdür. ATÜT böyle ele alındığı takdirde tarih içinde ATÜT toplumlarını tespit etmek, kuruluş, gelişme ve çöküşlerini izlemek mümkün olabilecektir.¹⁹⁰ Bu açıdan değerlendirildiğinde bir iktisatçı olarak Divitçioğlu'nun yaklaşımının tarihsel temelden uzak olduğu söylenebilir. Buna ek olarak yaklaşımının iktisat tarihi argümanları içermediğini söylemek de yine yanlış olmayacaktır.

b. Türkiye'de Azgelişmişlik ve ATÜT Tartışmalarının Arka Planı

Dönemin tartışmaları ile ilgili belirtilmesi gereken başka bir nokta ATÜT tartışmaları gibi feodalizm tartışmalarının da Türk toplumunun günümüzdeki “azgelişmişliğine” kuramsal bir temel bulabilmek için ortaya atılmış olduğudur. Feodalizmden sonra ulaşılabilecek aşama kapitalizmdi ve toplum olarak kapitalizmin eşiğinde olduğumuza göre, toplumumuzun bundan önce yaşadığı aşamanın zorunlu olarak feodalizm olması gerekmekte idi.¹⁹¹ Ancak bu tartışmaların temelinde toplumumuzun tarihte gösterdiği iktisadi özelliklerin belirlenmesi gibi bir amaç yoktu. Amaç daha önce de belirttiğimiz gibi “geri kalmışlığımıza” kuramsal temel bulmaktı. Böyle olunca

¹⁸⁹ Baykan Sezer, **Asya Tarihinde Su Boyu Ovaları ve Bozkır Uygarlıkları**, İstanbul, İÜEF Yayınları No. 2570, 1970, s. 21-22

¹⁹⁰ Sezer, **Asya Tarihinde Su Boyu Ovaları**, s. 22-23

¹⁹¹ Osmanlı toplum tipinin feodal olduğu düşüncesine karşı ATÜT modelini savunanlar “birbirlerini önceleyen toplum tipleri” mantığının sınırlılığı içinde konuyu değerlendirmiş ve aynı kurguyu ters açıdan ortaya koymuşlardır: “...tarihsel olarak feodalizm, emeğin objektif çalışma koşullarından ayrılarak özgürleşmesi ve mülksüzleşmesi sürecinde son aşama olan kapitalist üretim biçimini önceleyen ve hazırlayan bir toplum tipidir. Yani emeğin özgürleşmesiyle kapitalizmin önkoşulunu oluşturan bir aşamadır (...) Bu yüzden Batı feodal toplumları, evrimleşerek kapitalizm aşamasına dönüşmüşlerdir. Osmanlı toplumunun iç evrimiyle kapitalizme dönüşmediği bir tarihsel gerçek olduğuna göre, aynı tipten olduğu ileri sürülen iki yapı arasındaki temel kategori, yani evrimleşme farklılığının hesabı verilemeyecektir (...) Bu bakımdan, Osmanlı toplum yapısının egemen mülkiyet ilişkilerinin türü açısından feodalizme değil, Asya ve Doğu sistemine benzediği anlaşılmaktadır.” Muzaffer Sencer, **Osmanlı Toplum Yapısı - Devrim Stratejisi Açısından**, İstanbul, Ant Yayınları, 1969, s. 327

tartışmaların Türk iktisat tarihi açısından taşıdığı önem de bizim açımızdan tartışmalı olmaktadır.¹⁹² Osmanlı-Türk toplum yapısını ATÜT ve Feodalizm modellerine göre açıklama çabasının iktisat tarihimiz açısından temelsizliği, ilerleyen yıllarda bu tartışmalara katılan¹⁹³ Asaf Savaş AKAT'ın 1987 yılında İdris Küçükömer anısına kaleme aldığı bir yazıda daha net bir biçimde belirginleşmektedir:

“Benim fakülteyi bitirip İdris’le Sencer’in yanına asistan girdiğim 1966 yazı yeni bir mücadelenin teorik düzeyde tırmanmaya başladığı günlere rastladı. Sencer Divitçioğlu’nun “Az Gelişmiş Ülkeler ve Asya Tipi Üretim Tarzı” daha yeni yayınlanmıştı. Kendimi son derece canlı bir entelektüel tartışmanın ortasında buldum. Üstelik konunun çok ciddi politik çıkarsamaları olduğu hemen seziliyordu. İlk bakışta, Osmanlı toplumunun iki Marksist teorik modelden (Asya Üretim Tarzı (AÜT) ve Feodalite) hangisine uyduğu (benzediği yakın olduğu vs.) araştırılıyordu. Ancak ortada böyle bir soyut ve teorik soru için fazla heyecan, polemik ve sertleşme vardı. Nitekim biraz eşeleyince AÜT’ün aslında Türk aydınının ezeli ve ebedi meselesini, devlet-toplum ya da asker-sivil ilişkisini, yani askerin siyasetteki rolünü tartıştığı ortaya çıkıyordu (...)¹⁹⁴

Akat bu ifadelerden sonra tartışmanın Türkiye’deki arka planını çok daha çarpıcı ve açık bir şekilde ortaya koymaktadır:

“Sorun neydi? İdris Hoca ile Türkiye’de sosyalizm üstüne uzun tartışmalar hatırlıyorum. 1965-70 arası yaşanan biçimi ile sorun askerin siyasetteki yerinin saptanmasıydı. Daha somut konuşursak o yıllarda her an gelmesi beklenen “ilerici darbenin” sosyalistler tarafından desteklenip desteklenmeyeceği idi. AÜT-Feodalite tartışması da buydu; TİP-MDD çekişmesi de buydu. Açıkça söylenmese, bin bir teorik ve taktik retorik’in arkasına saklansa da hepimiz aslında bunu tartıştığımızı biliyorduk.”¹⁹⁵

¹⁹² Kurtuluş Kayalı ülkemizde ATÜT tartışmalarının en verimsiz ve dar anlamda politikaya en fazla kurban edilen tartışma olarak tezahür ettiğini belirtmektedir. **ATÜT Tartışmalarının Hafife Alınmasının Nedenleri ve Bu Tartışmaların Atlanan Ruhu**, Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cilt 8, SOL, İstanbul, İletişim Yayınları, 2007, pp. 1089-1094, s. 1089

¹⁹³ Asaf Savaş Akat, **Tarihi Maddecilik ve Kapitalizm Öncesi Toplamlar, Asya Toplumu-Feodalite Tartışmasına Yeni Bir Yaklaşım**, Toplum ve Bilim Dergisi, Sayı 1, Bahar 1977

¹⁹⁴ Asaf Savaş Akat, **İdris Küçükömer’in Mirası**, “İdris Küçükömer, Bütün Eserleri 6, Anılar Düşünceler” içinde, Bağlam Yayınları 1994. Bu yazının ilk hali 1987 yılında Küçükömer’in ölümünden kısa süre sonra İktisat Fakültesi Mezunlar Cemiyeti’nin yayın organı olan İktisat Dergisi’nin yayınladığı özel sayıda (Eylül 1987) yayınlanmıştır.

¹⁹⁵ Akat, **İdris Küçükömer’in Mirası**, içinde, s. 29

Tartışmanın uluslar arası düzeyde aniden belirişine dair¹⁹⁶ düşüncelerini de dile getiren Akat'ın yukarıdaki ifadeleri tartışmanın arkasındaki politik hedef ve niyetleri açıkça ortaya koymasının ötesinde, bir anlamda tartışmanın temelde Türk toplumunun iktisadi tarihine yönelik bir anlama çabası içermediğinin itirafı olarak da okunabilir.¹⁹⁷ Hal böyle olunca toplumsal ve siyasi olarak oldukça dinamik bir dönemde gerçekleşen bu tartışmalar iktisat tarihimiz açısından da o derece kısır ve tarihsellikten uzak olarak kalmaktadır.¹⁹⁸ Buraya kadar iktisatçılar ve iktisat tarihçilerinin çalışmaları üzerinde durduk.¹⁹⁹ Ancak tartışmanın başladığı dönemde sosyologların da bir biçimde konuya müdahil olduklarını görmekteyiz. Konuya

¹⁹⁶ “Tartışmanın aniden belirmesinde bazı açıklanması zor noktalar gerçekten vardır. Asya Üretim Tarzı kavramı Sovyetler Birliği tarafından Sovyet-Çin kapışması kapsamında tezgâhlanmış olabilir. Hedef Çin’i karalama kampanyasına teorik destek sağlamaktı. Rivayetlere göre Marx’ın yapıtındaki Asya toplumlarına dair bölümler, Stalin döneminde proleter diktatörlüğü ile uyumsuzluk gösterdikleri nedeniyle sansür edilmiş, fakat Çin’in Moskova çizgisinden sapması üzerine hemen hatırlanıp piyasaya sürülmüştü.” Akat, a.e. s.

¹⁹⁷ Ülkemizde ATÜT tartışmalarına özgün bir çerçeve sunarak katılan Baykan Sezer’in ATÜT tartışmalarını değerlendirişi konunun asıl tartışılması gereken noktasına vurgu yapması açısından önemlidir: “1960’larda sürdürülen tartışmalara katılışımızda iki amaç bulunuyordu. Bir yanda Türk toplumu olarak kişiliğimizi, özgünlüğümüzü savunmak, öte yanda ise kişiliğimize yöneltilecek suçlamaları yanıtlamak, çürütmek çabasındaydık. Kendi özgünlüğümüzü kanıtlayarak dünya gelişmelerinde kendimize ait sözümüzün olduğunu savunuyor, özellikle kendi toplumumuzu, kendi ülkemizi ilgilendiren konularda söz sahibi olmak istiyorduk”. Baykan Sezer, **Tarihte Su Toplumlari**, XIX. Yüzyıl, Sosyoloji Yıllığı Kitap 8, s. 501

¹⁹⁸ Bütün bu tartışmaların ve tarafların zihinlerindeki politik arka plan, “askerin siyasete müdahalesi” sorunu ile ilgili olarak dönemin bazı entelektüelleri hakkında bazı ipuçları barındırmaktadır. Sözgelimi Sencer Divitçioğlu’nun **Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumuna** adlı çalışmasının 12 Eylül 1980 darbesinden hemen sonra, ATÜT tartışmalarının sona erdiği ve Divitçioğlu’nun yurtdışında olduğu bir dönemde, Kırklareli’de bir matbaada bastırılmış olması ilgi çekicidir.

¹⁹⁹ ATÜT tartışması 1960’lı yılların başından itibaren sadece iktisatçı ve iktisat tarihçilerinin dışında birçok aydın ve akademisyenin de katıldığı ve üzerinde çok söz söylenen bir konu olmuştur. Konuya katkı yapan isimlerden birisi olarak Stefanos Yerasimos Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye adlı çalışmasında Türklerin Anadolu’ya gelişleriyle birlikte Asya Tipi unsurun feodalizm üzerinde etkin olmaya başladığını, Büyük Selçuklulardan başlayarak Miri toprak rejiminin Asya Tipi toplumun bütün kendine has özelliklerini gösterdiğini belirtmektedir. Anadolu’daki Türk varlığını tartışmalı bir biçimde temelde göçebe bir toplumun kendine yurt arayışı olarak değerlendiren Yerasimos’a göre Anadolu Selçuklu Devleti’nin ortaya koyduğu Asya Tipi yapılar uzun vadede feodalizmin ve daha sonra da kapitalizmin yükselişi karşısında bir savunma aracı olarak değerlendirilmelidir. Ancak ilk Türk göçlerinin ağırlık sağlayamaması ve Anadolu’nun tamamının ele geçirilememesi sebebiyle Anadolu Selçuklu Devleti’nin dayanamadığını belirten Yerasimos, Anadolu’da *Asya Tipi düşü* gerçekleştirecek ikinci teşebbüsün Osmanlı Devleti olduğunu ifade etmektedir. Stefanos Yerasimos, **Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye**, Çev. Babür Kuzucu, İstanbul, Gözlem Yayınları, 1975, s. 111, 178-179. Türk toplumuna dair açıklamalarında başlangıç noktası olarak Bizans’ı baz almasını bir yana koyarsak Yerasimos açıklama biçiminin eksenine göçebelik olgusu temelli nüfus unsurunu yerleştirmekte ve göçebe bir toplumun nasıl olup da Asya Tipi’nin unsurlarını Anadolu’ya getirdiğini açıklamamaktadır. Özetle Yerasimos’un çalışmasının iktisat tarihi argümanları içerdiğini söylemek mümkün görünmemektedir.

doğrudan müdahil olması sebebiyle çalışmanın bu bölümünde Niyazi Berkes'in konuya yaklaşımını değerlendireceğiz.

2. Azgelişmişlik Tartışmaları Çerçevesinde Bütünlüklü Bir Deneme: Niyazi Berkes ve Türkiye İktisat Tarihi

Azgelişmişlik ve kalkınma problemi çerçevesinde tartışmaların sürdürüldüğü 1960'lı yıllarda Türk İktisat Tarihi konusuna dönemin mevcut eğilimleri çerçevesinde değinen önemli bir isim de Niyazi Berkes'tir. 27 Mayıs Müdahalesi'nden bir süre sonra *The Development of Secularism in Turkey* ve *100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi* başlıklı çalışmalarını yayınlayan Berkes bu önemli dönemde ayrıca, Türk düşünce dünyasında hiç tartışmasız önemli bir yeri olan Yön Dergisi'nde de yazılar yazmıştır.²⁰⁰

Derginin yazı kadrosunda dönemin önemli entelektüelleri büyük oranda Türk toplumunun geleceğine yön verme çabası üzerinden söz konusu tartışmaları sürdürmekteydi. Dergi, yazarların da belirttiği gibi Türk toplumu için bir yön arayışıydı. Bu isimler arasında ilk akla gelenler Doğan Avcıoğlu, Niyazi Berkes, Şevket Süreyya Aydemir, İdris Küçükömer, Aziz Nesin, Selahattin Hilav, Mihri Belli, Aslan Başer Kafaoğlu ve Taner Timur gibi entelektüellerdir.²⁰¹ Söz konusu

²⁰⁰ 1961 yılında ilk sayısı çıkan **Yön Dergisi** dönemin dinamik tartışma ortamına Türk toplum tarihi hakkındaki düşünceleriyle katkı yapan çok sayıda entelektüelin bulunduğu bir zemin olmuştur. Gökhan Atılğan, **Yön-Devrim Hareketi**, Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cilt 8, SOL, İstanbul, İletişim Yayınları, 2007, pp. 597-646. Derginin ilk sayısında yayınlanan ve manifesto olarak değerlendirebileceğimiz "Yön Bildirisi"nde sosyal adalet ve demokrasi ilkeleri çerçevesinde hızlı bir kalkınmanın gerekliliğine vurgu yapılmaktadır. Kalkınma yöntemi ise ekonomiye etkin bir devlet müdahalesinin öngörüldüğü "yeni devletçilik" olarak adlandırılmaktadır(**Yön Bildirisi**, YÖN, 20.12.1961, s. 1). Bu çalışmada derginin bütününe yönelik bir değerlendirme çabamızın olmayacak. Dergiyle ilgili olarak vurgulamak istediğimiz azgelişmişlik ve kalkınma problemi çerçevesinde tartışmaların özellikle ATÜT kavramı etrafında canlandığı bu dönemde, Yön Dergisi feodalizm tartışmaları da dâhil olmak üzere farklı seslerin yükseldiği bir çevre olarak karşımıza çıkmaktadır.

²⁰¹ Osmanlı üretim tarzının ne olduğuna dair tartışmalar büyük ölçüde 1980 öncesi döneme aittir. Yön Dergisi yazarlarının dışında tartışmaya katılan ve 1980 sonrası dönemde konuya ilgi gösteren isim **Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı** adlı çalışmasıyla Mehmet Ali Kılıçbay olmuştur. Ancak Kılıçbay da kendinden önceki açıklama çabaları gibi konuyu Osmanlı'nın azgelişmişliği temelinde ele almıştır. Osmanlı üretim tarzının feodaliteye eğilimli olduğunu ancak feodal üretim tarzını doğuran mekanizmaları tam anlamıyla oluşturamadığını belirten Kılıçbay, bu bağlamda sık sık sorulan Osmanlı neden kapitalizme geçemedi? sorusunun yanlış bir soru olduğunu, doğru sorunun ise "Osmanlı neden Feodaliteye geçemedi?" olduğunu belirtmektedir. **"Feodalite ve Klasik Dönem**

isimlerin katıldığı tartışmalar kısa zaman sonra Türk solundaki temel ayrışmaların ilk nüvelerini içinde barındırsa da burada bu ayrışmadan bahsedilmeyecek. Bu tartışmalar bizi temelde iktisadi tarihimize katkısı ve bu tarihin inşası açısından ilgilendirdiği için çalışmamızın bu aşamasında Niyazi Berkes'in iki ciltlik "Türkiye İktisat Tarihi" adlı çalışmasında ortaya koyduğu yaklaşımı değerlendireceğiz. Berkes'in çalışması dönemin tartışmaları temelinde kaleme alınmış ve iktisat tarihi başlığı taşıyan bir çalışması olduğu gibi, konunun uzmanlarından farklı olarak bütünlük iddiası taşıyan iktisat tarihi çalışmalarının ilk örneklerinden olması açısından ayrıca önemli olmaktadır.²⁰²

Berkes'in Türkiye İktisat Tarihi adlı eserinin ilk cildi 1969 yılında yayınlanmıştır. Çalışma belki de Fransa'daki *Que Sais-je? -Ne Biliyorum?-* dizisinden esinlenerek *Yüz Soruda* başlığıyla yayınlanan bir dizi içerisinde çıkmıştır.²⁰³ Birinci cildin konusu Osmanlı Ekonomik Tarihinin Temelleri olarak belirlenmiştir. Yüz Soruda serisinin bir parçası olarak basılan eserinde Berkes'in sorduğu ilk soru Türkiye'nin ekonomik tarihinin neden yazılmadığı olmuştur. Berkes'e göre Türkiye'nin bilimsel anlamda genel bir tarihi yazılmamıştır ki iktisadi tarihi yazılmış olsun. Osmanlıların vakanüvis tarihçiliği yaptığını ifade eden Berkes, Osmanlı'da devletin toplumdan ayrı ve onun üzerinde bir kuruluş olduğu için ekonomik tarihçiliğin gelişmediğini ifade eder. Osmanlı döneminden sonra da tarihimizin ekonomik yanının

Osmanlı Üretim Tarzı", Ankara, Gazi Üniversitesi İİBF Yayın No: 8, 1982, s. 6. Bu yaklaşımın Osmanlı'yı Batı toplumlarını açıklamak için kullanılan kavramlarla açıklama hatası bir yana, Osmanlı'yı feodal aşamaya dahi ulaşamamış (pre-feodal) geri bir toplum olmaya mahkûm ettiği için kabul edilemez olduğunu belirtmeliyiz. Kılıçbay çalışmasında zaman zaman Türk İktisat Tarihi yazınındaki kavram kargaşasına ve Batı için "harc-ı âlem" hale gelmiş bir çok kavramın bizde herkesin istediği anlamı yüklediği içi boş sözcükler olduğunu belirtse de (A.e., s. 99., 46 numaralı dipnot) çalışması sözünü ettiği maluliyetin en gelişkin örnekleriyle "mücehhez" olmaktadır.

²⁰² Bazı çalışmalarda "Mustafa Akdağ'ın yetersiz denilebilecek çalışmasını saymazsak sosyoekonomik tarih konusunda mevcut bilgileri özetlemeyi amaçlayan ilk kitaplar Niyazi Berkes tarafından yazılmıştır" gibi ifadelerle rastlıyoruz. Suraiya Faroqhi, **Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir**, Çev: Zeynep Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Üçüncü Basım, Ocak 2009, Nisan 2009, s. 272. Akdağ'la ilgili benzer ifadeler için ayrıca bk. Halil İnalcık, **Ottoman Social Economic History: A Review**, Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi 1071-1920, Birinci Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi'nde sunulan tebliğ. Biz Akdağ'ın çalışması ile ilgili olumlu ve olumsuz değerlendirmelerimizi daha önce belirttik. Akdağ'ın çalışması çeşitli zaafırlar içerse de Türk İktisat Tarihi ya da moda ifadeyle "sosyal ve ekonomik tarih" söz konusu olduğunda çalışmasının, "Akdağ'ın yetersiz denebilecek çalışmasını saymazsak" gibi ifadelerle değerlendirme dışı bırakılmasını kabul etmediğimizi belirtmeliyiz.

²⁰³ Suraiya Faroqhi, **Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir?**, s. 272

anlaşılmadığı, bu dönemde yazılan birçok eserin Batı'dan aktarma olduğunu belirtir. Kendi emeği ile yazan yazarların ekonomi bilmediğini vurgulayan Berkes, bir diğer sorunun da konuyu ideolojik açıdan ele alan çalışmalar olduğunu belirtir. O'na göre bu çalışmalar bilimsel olmaktan uzaktır. Çalışmanın 1969 yılında basıldığını hatırlarsak, Berkes dönemin önemli tartışmalarından birisi olan Osmanlı tarihinin Batı'nın ekonomik gelişim aşamalarından hangisine oturtulacağı sorununa da değinmektedir. Osmanlı'nın feodalizm aşamasına mı oturduğu yoksa kendine has özellikleri dolayısıyla mı kapitalizme geçemediğini savunan çalışmalar Berkes'e göre yersiz ve yanlış bakış açılarıdır. Yazar çalışmasının en başında bu görüşleri reddederek farklı bir yol izleyeceğini belirtmiştir.²⁰⁴

Farklılık iddiasıyla Osmanlı'yı açıklama çabasında olan ve büyük oranda İbn'i Haldun'un kategorilerine başvuran Berkes'e göre Osmanlı Devleti ne feodal ne de kapitalisttir. Berkes'e göre Osmanlı'da tarımsal ya da endüstriyel bir evrimin yokluğunun tarihsel anahtarı devlet gücü ile açıklanabilir. Bu kadar güçlü bir devletin ekonomik kaynakları ise savaş gelirlerine dayanmaktadır. Bu yüzden Berkes'e göre Osmanlı ekonomik tarihini incelerken işe öncelikle devletten başlamak gerekmektedir.²⁰⁵

Berkes Osmanlı'nın despotik bir devlet olduğunu söylemektedir. Berkes'e göre Osmanlı tarihindeki genel eğilim despotizmdir.²⁰⁶ Bu noktada Berkes, Kemal Tahir'in "kerim devlet" kavramını da isim vermeden renkli bir dille eleştirir.²⁰⁷ Osmanlı Devleti'nin tabakalı ve *statik* bir devlet olduğunu söyleyen Berkes Osmanlı Devleti'nin sınıfsal açıdan tahlilini yapmaktadır. Bu devlette en önemli sınıfın çiftçiler olduğunu söyleyen Berkes toprağı işleyen köylünün toprağın tasarruf hakkına sahip olduğunu ve devlet tarafından korunmasının karşılığı olarak devlete vergi ödediğini belirtmektedir. Osmanlıda reayanın daima reaya olarak kalması kuralı Berkes'e göre kapitalist ekonomiye geçişin olmayacağını da ifadesidir. Diğer bir ifadeyle tarım geleneksel usullerle devam edecek ve teknolojik devrim

²⁰⁴ Niyazi Berkes, **100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi I**, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1969, s. 7-10

²⁰⁵ **A.e.**, s. 31

²⁰⁶ **A.e.**, s. 33

²⁰⁷ **A.e.**, s. 40

olmayacaktır.²⁰⁸ Bu noktada Berkes'in yorumlarının o dönemde Osmanlı'yı durağan toplum olarak tanımlayan diğer görüşlerle benzerlikler taşıdığı görülebilir.

Sınıfsal temelli değerlendirmelerine devam eden Berkes tımar beylerinin feodal bir sınıf olup olmadığını tartışırken Batı ile bir kıyaslama yapmaktadır. Batıda senyörle hükümdar arasında bir anlaşma varken Osmanlıda bu ilişki tek yönlüdür. Yani senyörün tanınmış hakları ve siyasal yetkileri varken Osmanlı'da bu hak kısırlaştırılmış, mülkiyet hakkı iğdiş edilmiştir. Diğer yanda tımar sisteminin amacının devlete askeri ve mali güç sağlamak olduğunu belirten Berkes'e göre Osmanlı'da karşılaştığımız iç çelişkilerden birisi de budur. Savaşlar genişledikçe tımar sistemi bozulmaya başlamıştır. Savaşlar tımarı hak edenler sayısında büyük artışlara sebep olmuş, bu üretim fazlalığı tımar sahiplerinin işe yaramaz finans ve militarizm aracı olmalarına yol açmıştır.²⁰⁹ Berkes'in tımar sistemi hakkındaki bu yorumunun tımarın çöküşüyle ilgili daha önce karşılaştığımız yorumlardan farklı olduğunu hatırlatmalıyız.

Daha sonra esnaf ve tüccar sınıfını değerlendiren Berkes özellikle narh uygulaması sebebiyle kapitalist ekonominin gelişme şansının yok denecek kadar az olduğunu belirtmektedir. Ticaret ve tefecilikle birikmiş paranın da yine endüstri üretiminde kullanılma şansı Berkes'e göre yok denecek kadar azdır.²¹⁰ Sınıf temelli bu siyasi analizler yoluyla Berkes Osmanlı-Türkiye iktisadi tarihini açıklamaya çalışmaktadır. Osmanlı Devleti'ni despotik* olarak kabul eden Berkes'in Osmanlı feodal midir sorusuna verdiği cevap konuyla ilgili yaşadığı kafa karışıklığını ortaya koyar niteliktedir:

“...(1) Osmanlı sisteminde, Avrupa'daki XV. Yüzyıldan önceki yüzyıllarda olduğu gibi siyasi anlamda feodalizm yok. (2) Ekonomik anlamda feodal ekonomi kısmen var kısmen yok. Kısmen var olduğu kesimlerde “tüketim için üretim yapan” kapalı

²⁰⁸ A.e., s. 48-49

²⁰⁹ A.e., s. 51-54

²¹⁰ A.e., s. 57-65

* Despotik bir yapıda sosyal sınıfların ne işe yaradığı ya da varlığının nasıl temellendirildiği gibi soruların cevabını Berkes'te bulamamaktayız.

bir ekonomi devam ediyordur. Fakat kısmen yok olduğu kesimlerde devlet için emtia üretimi yapan şehir ekonomisi, kapitalist ekonomi olmaktan çok uzak...”²¹¹

Kavramsal düzeyde yaşadığı bu kafa karışıklığı zaman zaman Osmanlı’yla ilgili çeşitli zamanlarda yapılmış temelsiz bazı açıklamaları²¹² hatırlatsa da bu belki de Berkes’in Osmanlı’yı anlamaya çalışırken feodalizm ya da ATÜT gibi kavramların Türk toplumunun tarihi serüvenini anlamada yetersizliğine dair bir sezgi gücünün ifadesi olarak değerlendirilebilir. Bu anlama çabası içerisinde Berkes’in sık sık başvurduğu referans İbn’i Haldun olmaktadır. Bu çerçevede Berkes İbn’i Haldun’un Osmanlı ve benzeri sistemlerin tarihi diyalektiğinin kanunlarını keşfettiği iddiasındadır.²¹³

Bu doğrultuda Berkes Doğu devlet sistemlerinde toplumun gelişmesi, evrimi veya ilerlemesinin olmadığını iddia etmektedir. Doğu’da devletin değişmez düzen üstüne kurulu olduğu ve amacının düzeni sağlamak ve devam ettirmek olduğu düşüncesinden hareketle Berkes, bu düzen içerisinde her değişimin ihtilal ve fesada götürdüğünü belirtmektedir. Diğer yandan bu düzenlerin diyalektiğinin bir şekilde kendi zıddını yaratarak kendini yok etmesi olduğunu belirten Berkes burada evrim ya da devrim bir yana ıslahın bile mümkün olmadığını belirtmektedir. Doğu tarihinde yozlaşan bu sistemlerin kaderi taze bir siyasal gücün gelip eskimiş gücü yenmesi ve yeni bir düzen kurmasıdır. Ancak Berkes Asya ve Yakın Doğu’da artık çöllerden ya da steplerden kopup gelen taze etnik göçlerin olmaması, bu göçerlerin belki de Osmanlı ve benzeri sistemler tarafından yerleşik uygarlık alanlarının dışına itilmesi sebebiyle bu dönemin kapandığını belirtir.²¹⁴ İçeriden gerçekleşen bazı

²¹¹ A.e., s. 25

²¹² Sencer Divitçioğlu **Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu** adlı çalışmasında Osmanlı’yı “bozuk ATÜT” olarak tanımlamaktadır. Bu ifadeye benzer biçimde Emre Kongar da Osmanlıların 16. yüzyılda Avrupa’da gerçekleşen enflasyona bağlı olarak zayıflamaya başladığını ve *Asya Üretim Biçiminin yozlaştığını*, *Sened-i İttifak*’la ulaşılan aşamada ise Osmanlı toplum yapısının artık *Avrupa feodalitesine benzeyen ama yine de ondan önemli farklılıklar gösteren* bir yapıya dönüştüğünü belirtir. **Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği**, Ankara, Remzi Kitabevi, 4. baskı, 1985, s. 351-352

²¹³ A.e., s. 17

²¹⁴ Göçebelerin Osmanlı tarafından yerleşik uygarlık alanlarının dışına itildiği elbette tartışmalı bir ifadedir. Göçebelerin çeşitli şekillerde Osmanlı sistemine dahil edilmeleri ile ilgili ilk ve öncelikli olarak yine Ömer Lütfi Barkan’ın bu çalışmanın ikinci bölümünde de değerlendirdiğimiz Osmanlı’nın iskan ve kolonizasyon yöntemleri ile ilgili çalışmalarına bakılmalıdır. Konuyla ilgili başka bir kaynak, Cengiz Orhonlu, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Aşiretlerin İskânı**, İstanbul, Eren Yayıncılık, 1987

müdahalelerin ise taze sınıf güçlerinden yoksun ve en az karşı geldikleri düzen kadar dünya ekonomik şartlarına aykırı, hiçbir devrimsel ideolojisi olmayan güçler olduğunu söyleyen Berkes bu güçlerin hepsinin Osmanlı tarafından bir şekilde bastırıldığını belirtir. Berkes'e göre Osmanlı'yı asıl yıkan güç yeni bir kıtanın keşfinin yol açtığı dinamik güçler, denizden gelen ve kıtalararası ticaretin beslediği dinamikler olmuştur.²¹⁵

Birinci ciltte Osmanlı iktisadi sisteminin politik temelleri üzerinde duran Berkes çalışmasının ikinci cildinde asıl olarak Avrupa'nın gelişen deniz gücü karşısında Akdeniz'in gerileyişini anlatmaktadır. Osmanlı'nın özellikle Kızıldeniz'de Portekizlilerle girdiği deniz savaşlarını²¹⁶ anlatan Berkes ilerleyen sayfalarda merkantilizmin etkisi, fiyat devrimi ve bunun Osmanlı ekonomisi üzerindeki etkilerinden bahsetmektedir.²¹⁷ Bu gelişmeler doğrultusunda Osmanlı toprak sistemindeki değişimler ve sonrasında sadece Osmanlı'yı değil bütün Akdeniz ve Avrupa'yı etkilediği belirtilen fiyat devriminin²¹⁸ etkilerini ele almaktadır.²¹⁹ Çalışmasının devamında Berkes toprak sistemi ve mali yapıdaki değişim ve gerilemenin sınıfsal yapı ve siyasi yapıdaki yansımalarını da değerlendirmektedir.²²⁰ Berkes son olarak Osmanlı Devleti'nin emperyalizmle karşılaşması sürecine değinmektedir. Sonuç olarak Türk iktisat tarihinin güçlüklerinin içinden çıkamayan Berkes mali yapı, sınıfsal yapı ve siyasi yapı gibi kavramlar arasında bağlar kurmakta ancak tartışmadan gerekli sonucu çıkaramayınca emperyalizmle karşılaşma sürecine *belli bir misyon* yüklemektedir.

Öncelikle Berkes'in çalışmasının çeşitli açılardan önemli olduğunu belirtmeliyiz. İlk olarak yukarıda bahsettiğimiz dönemin güncel tartışmaları temelinde olsa da iktisadi tarihimize yönelik ilk kapsamlı çalışmayı yapan sosyolog olması açısından Berkes'in

²¹⁵ A.e., s. 107-139

²¹⁶ A.e., s. 27-55

²¹⁷ A.e., s. 74-109

²¹⁸ Şevket Pamuk Berkes'in Fiyat Devrimi konusuna, bu konudaki ilk ciddi monografiyi yayınlayan Ömer Lütfi Barkan'la aynı tarihlerde değindiğine dikkat çekmektedir. Şevket Pamuk, **Niyazi Berkes ve İktisat Tarihi**, Toplum ve Bilim, Sayı 45, Bahar 1989, pp. 15-17, s. 16

²¹⁹ Berkes, a.e., s. 141-203.

²²⁰ A.e., s. 217-285

çabasını önemişiyoruz.²²¹ İkinci olarak da Berkes'in çalışması Osmanlı tarihinin tamamını kapsayan iktisat tarihi çalışmalarının ilk örneklerinden olması açısından önemlidir. Elbette yazıldığı dönemin tartışmalarının özelliklerini taşımaktadır.²²² Bu çerçevede o dönemde ve sonrasında yapılan diğer birçok çalışma gibi Berkes'in çalışması da Osmanlı'nın doğuşunu, yükselişini ve çöküşünü hazırlayan iktisadi argümanları sistematik olarak ortaya koyamamış, geçerli bir açıklama modeli geliştirememiştir. Zira Berkes de dönemin birçok yazarı gibi iktisadi tarih meselesine Türk toplumunun az gelişmişliği ya da diğer ifadeyle geri kalmışlığına bir temel bulma doğrultusunda yaklaşmaktadır. Her ne kadar çalışmasının başında feodalizm ve ATÜT gibi hazır modellerin dışında bir yol izleyeceğini söylese de geldiği noktada despotik devlet, kısmen feodal kısmen değil, ya da Amerikalı Marksist Paul Sweezy'den ödünç aldığı kapitalizm öncesi basit emtia üretimi gibi tartışmalı kavramlar üzerinden tartışmayı yürütmeye çalışmaktadır. Buna ek olarak Berkes'in Osmanlı ekonomisinin durağan olmadığına dair yorumlarının ise Doğu toplumlarında toplumun gelişmesi, evrimi ya da ilerlemesi olmadığına dair yorumlarının gölgesinde kaldığını söyleyebiliriz.²²³

1960'lı ve 70'li yıllar Türk toplumu için Batı'yı örnek alan ve onu ulaşılması gerekli amaç sayan kuramlar temelinde yapılan değerlendirmelerin çokluğuyla dikkat

²²¹ Niyazi Berkes'in erken dönemde yaptığı bazı kitap kritikleri onun konuya ilgisiz olmadığını göstermektedir. **İktisadi Tarih**, A. Belin'den çeviren Ziya Karamursal, Siyasi İlimler Mecmuası, V/49 (1935), pp. 86-89; **Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler**, Ziya Karamursal, Siyasi İlimler Mecmuası, XI/13 (1941), pp. 127-128; **Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa'nın Mali Kontrolü**, Donald C. Blaisdell'den çeviren Hazım Atıf Kuyucak, Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi Yayınları No: 28, İstanbul 1940, Yurt ve Dünya, Sayı 1, Sonkanun 1941, pp. 53-55. Berkes'in bu çalışmaların ek olarak iktisadi düşünce alanında da konuya katkıda bulunduğunu hatırlatalım. **Ekonomik Tarih ile Teori İlişkileri Açısından Türkiye'de Ekonomik Düşünün Evrimi**, "Türkiye'de Üniversitelerde Okutulan İktisat Üzerine" içinde, Der. Fikret Görün, ODTÜ Yayınları 1972, pp. 39-55. Berkes çalışmasında Osmanlı-Türk tarihinde ekonomik düşünüyü üç dönemde inceler ve her dönemde *geleneksel ihtilal durumunun giderilmesi* çabasının gelişmeleri tayin ettiğini belirtir. Berkes'in İbn'i Haldun referanslı ve az gelişmişlik tezlerini hatırlatan bu çalışması **100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi** adlı çalışmasıyla önemli paralellikler taşımaktadır.

²²² Diğer yandan Berkes'in 1964'te **The Development of Secularism in Turkey** (Dilimize **Türkiye'de Çağdaşlaşma** (1973) olarak çevrilmiştir.) adıyla İngilizce yayınlanan ve Osmanlı'nın son iki yüz yılındaki siyasi dönüşümleri anlatan ve bu dönüşümleri olumlayan çalışması ile **100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi** adlı çalışmaları, Osmanlı'nın son iki yüz yılındaki siyasi ve ekonomik gelişmelerin yorumlanması itibarıyla çarpıcı bir çelişkiyi de barındırmaktadır. Siyasi ve ekonomik yükseliş- düşüşler arasında bir paralellik olması gerekirken Berkes'in söz konusu çalışmaları tersi bir manzara ortaya koymaktadır.

²²³ A.e., s. 107-139

çekmektedir.²²⁴ Bu dönemde Şerif Mardin, Muzaffer Sencer ve Niyazi Berkes gibi sosyologlar Osmanlı'nın iktisadi ve toplumsal yapısını kavramaya yönelik çalışmalar ortaya koydular.²²⁵ Ancak çalışmanın bu bölümünde de değindiğimiz gibi sosyologların bu çabası geçerli bir yaklaşımın ortaya koyulması ile sonuçlanmamış, konu büyük ölçüde Batı'dan aktarılan hazır şemalar çerçevesinde ele alındığı için anlaşılmaktan uzak olmuştur. Sonraki dönemde Baykan Sezer'in yaptığı çalışmalar²²⁶ konuya büyük oranda açıklık getirmiş olsa da bugün Emre Kongar ve Sencer Divitçioğlu gibi isimlerin toplumsal ve ekonomik yapıyı hala 1960'lı yılların argümanlarını kullanarak açıklama çabaları şaşırtıcı olmaktadır.²²⁷ 1970'li yılların sonlarıyla birlikte iktisat tarihimizde Ömer Lütfi Barkan ve Mustafa Akdağ'ın belirlediği başlıklar temelinde çalışmalar devam etmiş, ancak bu yeni dönemle birlikte sosyologlar da Türk toplumunun tarihsel gelişimini anlama/açıklama çabasından uzaklaşmış/vazgeçmişlerdir.

²²⁴ Bu yıllarda Osmanlı tarihinin çeşitli yönlerini ele alan bazı çalışmalarda İngiliz emperyalizminin yörüngesinde Türkiye'nin kapitalist "**gelişme**" sürecine girdiğinden bahsedilmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş sebeplerinin temelde ekonomik değil siyasi olduğu unutulmamalı. Ayrıca emperyalizmi Türkiye'nin gelişim sürecine katkı yapan bir unsur olarak değerlendiren yorumlara en başından karşı olduğumuzu hatırlatalım. Söz konusu yorumun çarpıcı bir örneği için bk. Orhan Kurmuş, **Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi**, İstanbul, Bilim Yayınları, 1974

²²⁵ Şerif Mardin de konuya katkı yapan sosyologlarımızdandır. Mardin 1962 yılında **Türkiye'de İktisadi Düşüncenin Gelişmesi 1838-1918** adlı makalesiyle konuya katkıda bulunmuş ve çalışması bugüne dek iktisadi düşünce alanında temel referanslardan olma özelliğini korumuştur. Siyasal Bilgiler Fakültesi Maliye Enstitüsü (Ankara 1962), s. 75. Çalışmasında Osmanlı toplumunun yapısal bir özelliğine –gazaya yönelmiş bir cemiyet- dikkat çeken Mardin, toplumun verim, kar, sermaye birikimi gibi faaliyetlere çok az yer verdiğini belirtmektedir. Bu yüzden iktisadi sahada modernleşmek Osmanlı toplumu için öncelikle Mardin'in deyimiyle bu kısır yapıdan kurtulmak anlamına geliyordu. Ancak Mardin'e göre Osmanlı hem Avrupa'dan çok geri olduğu hem de 20. yüzyılda devletlerin yeniden müdahale yöntemini benimsemeye başlamasıyla bunu hiçbir zaman gerçekleştirememiştir. Sonuç olarak Mardin'e göre müdahale fikri iktisadi düşüncemize ithal edildiği zaman bu Avrupa'nın *rasyonelliğini* değil, Osmanlı'nın müsadere sisteminin izlerini taşıyordu. Mardin, ancak bir sosyologun yapacağı derin analizlerin bize *asırlardır kültürel çelme takan yapısal unsurları* tam anlamıyla ortaya çıkarabileceğine inanmaktadır. Bu çalışma ilerleyen yıllarda Mardin'in çalışmalarından oluşan bazı derlemelerde yayınlanmıştır. Şerif Mardin, *Siyasal ve Sosyal Bilimler İçinde*, Der. Mümtaz'er Türköne-Tuncay Önder, İletişim Yayınları, Makaleler II, İstanbul 1997, pp. 55-118. Mardin'in iktisat tarihi alanındaki başka bir çalışması da Geleneksel Osmanlı Ekonomisi üzerinedir. Şerif Mardin, "Türkiye: Bir Ekonomik Kodun Dönüşümü", **Türk Modernleşmesi, Makaleler IV**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1994

²²⁶ Baykan Sezer, **Asya Tarihinde Su Boyu Ovaları ve Bozkır Uygarlıkları**, İÜEF Yayınları No. 2570, İstanbul 1970; "Türk Toplum Tarihi Üzerine Tartışmalar", **Toplum ve Bilim**, Kış 1978; **Doğu-Batı İlişkileri Açısından Batı Tarımı**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1990

²²⁷ Sencer Divitçioğlu, **Asya Üretim Tarzı Merceğinden Osmanlı Üretim Tarzı**, Doğu Batı Dergisi, Sayı 51: Osmanlılar I, İstanbul 2010

III. BARKAN SONRASI DÖNEM TÜRK İKTİSAT TARİHİ ÇALIŞMALARI

A. KONGRELER DÖNEMİ ve SPESİFİK ÇALIŞMALAR

Mustafa Akdağ'ın çalışmalarının yarım kalışı, Ömer Lütfi Barkan'ın konu başlıklarını ortaya koyduğu süreçte vefatı ve sosyologların Batılı paradigmaların etkisinde kalmaları sebebiyle konularına vakıfiyetlerini yitirmiş olmaları, Türkiye'de iktisat tarihi çalışmaları için adeta bir dönemin sonunu işaret eder. Bu büyük iktisat tarihçilerinin ölümü ve sosyolojinin de konudan uzaklaşması ve etkili olamamasıyla birlikte 1970'li yılların sonunda Türk iktisat tarihinde temaların farklılaşıp spesifikleştiği kongreler döneminin başladığına tanık oluruz. Çalışmamızın bu bölümünde bu dönemi gözlemlene çabasinda olacağız.

Bu çalışmanın birinci bölümünde Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerindeki bazı çeviri eserler ve ilk gazetelerde çıkan iktisatla ilgili bazı köşe yazılarını, hatta padişah adaletnamelerini ilk iktisat tarihi metinleri olarak kabul eden anlayışa yönelik eleştirilerimizi dile getirmiştik. Ardından Türkiye'de iktisat tarihçiliğinin doğuşunun Türk Devrim Tarihi çerçevesinde, devrimin iktisadi yönünü kavrama ve ortaya koyma çabası üzerinden başladığını iddia etmiştik. Bu iddia ilk bakışta imparatorluk döneminde konumuzla ilgili bir tartışmanın gerçekleşmediği fikrini uyandırır da iddiamız elbette böyle bir yargıyı içermemektedir. İmparatorluk döneminde büyük oranda malumat aktaran çeşitli gazetelerdeki köşe yazıları ve Batı kaynaklı çeviri eserleri bir tarafa koyarsak konuyu bütünlüğü temelinde kavrama çabasının ilk olarak sosyologlardan geldiğini görürüz. Ülkemizde sosyolojinin iki ana akımını temsil eden Sabahattin Bey ve Ziya Gökalp'in iktisat tarihçisi olmamalarına rağmen genel sosyoloji anlayışlarının bir iktisat tarihi kodu içerdiği ifade edilebilir.¹ Ancak yeni devlet kurulana dek kavram ya da bilim düzeyinde bir

¹ Sözünu ettiğimiz her iki isim de başlangıçta İttihat ve Terakki içinde yer almışlardır. Osmanlı-Türk toplumunun sorunları konusunda benzer düşüncelere sahip olsalar da çözüm konusunda farklı

iktisat tarihinden bahsetmek de mümkün olmamıştır. İmparatorluğun son dönemlerinde iktisat tarihi anlayışı içeren çeşitli adımlar (Gökalp ve Sabahattin Bey'in çabaları) atılmış olsa da imparatorluğun yıkılmış olması bu birikimin yeni koşullarda kullanımına engel olmuştur. Yeni kurulan devletle toplumsal ve iktisadi alanda her şeye adeta yeni baştan başlanmıştır. Bu iktisadi hayatın olduğu gibi iktisadi düşüncenin kendisi için de geçerlidir. Yeni devletin milli bir devlet olarak kurulması* ve milli devlet olarak kısa zamanda modern dünya içerisinde yerimizi alacağımız inancı uygulamada Batı'daki egemen eğilimleri paylaşma ve benimseme ve bu konuda iktisadi adımlar atma biçiminde görünse de, kısa zaman sonra 1929 krizinin etkileri ve dünyada oluşan yeni koşullar sebebiyle konuları ve sorunları kendi başımıza düşünme gereğini ortaya koymuştur. Bu, başlangıçta inkılâp tarihçilerinin problematiği ile de örtüşmüştür. Ancak kısa zaman sonra iktisat tarihinin önemi kavranmış ve bilim örgütlenmesi içerisinde yer alması sağlanmıştır. Bu aşamadan sonra iktisat tarihinin konu başlıkları büyük çabalarla yaklaşık elli yıllık bir süreçte ortaya koyulmuştur.

Bu gelişim içerisinde iktisat tarihi çalışmalarının eksenini büyük oranda Ömer Lütfi Barkan'ın ve çeşitli kaygılara rağmen Mustafa Akdağ'ın çalışmaları oluşturmuştur. Barkan'ın ölümü sonrası dönemde gelenek haline gelen kongrelerde yeni ilgi ve alanların ortaya koyulması ve bu dönemde genel olarak Türk iktisat tarihi birikiminin aldığı yeni biçim sebebiyle bu dönemi Kongreler Dönemi ya da Barkan sonrası dönem olarak adlandırıyoruz. Bu dönemde yapılan çalışmalarla ilgili olarak vurgulanması gereken ilk nokta, iktisat tarihi çalışmalarının genel görüntüsünü ortaya koyabilmek için gerekli olan tasnif konusunda önemli zorluklar yaşadığımızdır. Döneme dair diğer özellikler birkaç başlık altında şöyle toplanabilir:

düşünceleri benimsemişlerdir. Sabahattin Bey Durkheimci toplum görüşünü benimseyen Z. Gökalp'in fikirlerinin aksine, Demolins referansla Adem-i merkezîyetçi bir anlayışı, bireyin görüş ve davranışlarını ve kişisel hürriyeti toplumsal menfaatin önünde tutmuştur. Eric Jan Zürcher, **Millî Mücadelede İttihatçılık**, Bağlam Yayınları, İstanbul 1995, s. 45. Bu iki isim aynı şekilde iktisadi görüşleri itibarıyla da birbirinden ayrılmış, Gökalp Almanların kırk elli yıldır geçirdikleri deneyimlerden ders alınması gerektiğini savunarak F. List referansla Millî İktisat anlayışını savunmuştur. Tevfik Çavdar, **Türkiye'de Liberalizm 1860-1990**, İmge Kitabevi, 1992, s. 163. Bilindiği gibi Sabahattin Bey ise teşebbüs-i şahsinin savunuculuğunu yaparak İttihat Terakki'nin liberal kanadı içinde yer almıştır.

* Ziya Gökalp "Asrımız milliyet asrıdır" diyerek bunu doğrulamıştır. Ziya Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, İstanbul Toker Yayınları, 1990.

a) İktisat Tarihi disiplininin kendisi üzerine çalışmaların yapılmamış olması, b) İktisat tarihçilerinin mevcut iktisat tarihi birikimimizle ilişki kuramama sorunu, bu doğrultuda Barkan'ın mirasının da yeniden değerlendirilmesi gereği, c) Batı'da iktisat tarihi ile ilgili olarak ortaya çıkan yeni eğilim ve araştırma teknikleri ile nasıl ilişki kurulacağı sorunu, d) Türk iktisat tarihçilerinin Batı'daki yeni anlayışlara göre iktisat tarihi yapmasının iktisat tarihi birikimimizin değerlendirilmesine ne tür katkılar yapacağı üzerine düşünülmesi gerekmektedir. Konunun bu yönünü iktisat tarihçilerimize bırakarak biz çalışmamızın bu bölümünde ilk olarak söz konusu kongreler dönemi ile ilgili çalışmaları kavrama çabasında olacağız.

1. Kongrelerle İlgili Bazı Çıkarımlar

Türkiye'de tarihçilik ve iktisat tarihçiliği konuları üzerine son dönemde yapılan çeşitli çalışmalarda 1977 yılında Hacettepe Üniversitesi'nde gerçekleştirilen *Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Sosyal ve Ekonomik Tarihi Sempozyumunun* her iki disiplinin mensupları tarafından bir milat olarak kabul edildiğini görmekteyiz.² Bu çalışmalarda hem Osmanlı tarihçiliğinin hem de Türkiye'de iktisat tarihçiliğinin bu sempozyumla birlikte yeni bir döneme girdiği vurgulanmaktadır. Türkiye'de iktisat tarihçiliğinin dönemlendirilmesine dair her iki disiplinin mensupları tarafından özel bir öneme layık görülen bu sempozyumla ilgili olarak iktisat tarihçilerinin kabullerini biz de paylaştık.

1977 yılında Ankara'da gerçekleştirilen bu uluslararası sempozyum aslında bir geleneğin başlangıcı olarak kabul edilmektedir.³ Oldukça kapsamlı ve geniş katılımlı

²Oktay Özel, Gökhan Çetinsaya, "Bir Bilanço Denemesi: Türkiye'de Osmanlı Tarihçiliğinin Son Çeyrek Yüzyılı", **Dün Sancısı: Türkiye'de Geçmiş Algısı ve Akademik Tarihçilik**, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2009, s. 40; Coşkun Çakır, "Türkiye'de İktisat Tarihi Çalışmalarının Tarihi Üzerine Bir Deneme", **Türkiye Araştırmaları LİTERATÜR Dergisi**, Cilt 1, Sayı 1, 2003, s. 47; Orhan Koloğlu, "Tarih Çalışmaları: 1980-95", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 15, s. (1995), s. 1355.

³Kongreye sunulan bildirilerin bir kısmı daha sonra **Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)** başlığıyla yayınlandı. Editör Osman Okyar-Halil İnalcık, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları 1980. Aslında bu toplantı daha önce 1973 yılında yine Hacettepe Üniversitesi'nde düzenlenen Türkiye İktisat Tarihi Semineri'nin (**Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler/Tartışmalar, 8-10 Haziran 1973**, ed. Osman Okyar-H. Ünal Nalbantoğlu, Ankara Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1975) bir devamı gibi görülmektedir. 1973'te düzenlenen ve

bu toplantıya Türkiye’den ve yurtdışından birçok sosyal bilimci katılmıştır. Başta Halil İncik olmak üzere Robert Mantran, Immanuel Wallerstein, William H. McNeill⁴, Bernard Lewis, Nikolay Todorov ve Charles Issawi gibi birçok önemli isim bu sempozyumda bir araya gelmiş ve çeşitli konularda tebliğler sunmuşlardır. Elbette bu çalışmada, söz konusu sempozyumda sunulan yaklaşık kırk tebliğin kritiğinin yapılabilmesi gerekli olmadığı gibi mümkün de değildir. Kaldı ki sempozyumda sunulan tebliğlerin tematik bütünsellikten uzak oluşu ve belli bir sistematüğının olmayışı böyle bir değerlendirmeyi önemli ölçüde zorlaştırmaktadır. Bu sebeple çalışmanın bu bölümünde söz konusu sempozyuma dair bazı genel değerlendirmelerin ötesine gitmeyeceğiz.

1977 yılında gerçekleştirilen bu uluslararası sempozyumda Türk İktisat Tarihinin ve Türk Tarihinin çeşitli alanlarında birçok spesifik çalışma ortaya koyulmuştur.⁵ Sempozyumda sunulan bazı tebliğlerin başlıklarına bakıldığında hemen hemen her bir tebliğde sınırları daraltılmış bir dönemin ya da bu dönem içerisinde bir kurum, olay ya da olgunun, iktisat tarihi ile birebir ilişkili olmasına bakılmaksızın değerlendirildiğini görmekteyiz. Elbette çalışmaların spesifik oluşu ile onların bilimsel değerleri arasında ters ya da doğru orantı olduğu iddia edilemez. Bu

kapsamı sınırlı olan bu seminere Ömer Lütfi Barkan **Feodal Düzen ve Osmanlı Tımarı**, Mehmet Genç **Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi** adlı tebliğiyle katılmıştır. Bu isimlerin dışında Halil Sahillioğlu, Suraiya Faroqi ve Vedat Eldem gibi isimlerin de seminere katkı yapan isimlerdir.

⁴ Dünya tarihçiliğinin en önde gelen isimlerinden birisi olarak kabul edilen William H. McNeill’in sempozyuma katılımının önemli olduğunu düşünüyoruz. McNeill’in Dünya Tarihi adlı çalışmasının kendisine Amerikan Ulusal Kitap Ödülü’nü kazandıran *Rise of the West* (Batının Yükselişi) adlı çalışmanın çatısı üzerine kurulduğunu ve çalışmanın dilimize çevrildiğini hatırlatalım. William H. McNeill, **Dünya Tarihi**, İmge Yayınları, Ocak 1989

⁵ Sempozyumda sunulan tebliğlerden bazıları şunlardır: **Ottoman Social Economic History: A Review** – Halil İNALCIK,, **The Demographic and Economic Organization of the Southern Syrian Sancaks in the Late 16th Century** - Wolf HÜTTEROTH, **Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fizik Yapıya Etkileri** - Özer ERGENÇ, **Ottoman Economic Growth in the 16th Century** - Osman OKYAR, **The Ottoman Empire and the Capitalist World-Economy: Some Ouestiones for Research** – Immanuel WALLERSTEIN, **Politique, Economie et Monnaie dans l'Empire Ottoman au XVIIeme Siecle** - Robert MANTRAN, **Hypotheses Concerning Possible Ethnic Role Changes in the Ottoman Empire in the Seventeenth Century** - William H. McNEILL, **Vakıf Müessesesinin XVIII. Asırda Kültür Üzerindeki Etkileri** - Bahaeddin YEDİYILDIZ, **Slade on Turkey** - Bernard LEWIS, **II. Mahmut Döneminde (1808 -1839) Avrupa ve Hayriye Tüccarları** - Musa ÇADİRCİ, **La Révolution Industrielle et l'Empire Otoman** - Nikolay TODOROV, **Wages inTurkey, 1850-1914** - Charles ISSAWI, **Ottoman Economy and Finances (1881 -1918)** - Çağlar KEYDER, **Vanguard of a Nascent Bourgeoisie: The Social and Economic Policy of the Young Turks 1908 – 1918** - Feroz AHMAD, **İttihat ve Terakki Hareketinin Oluşumunda Selanik’in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği**, İlhan Tekeli-Selim İlkin.

alışmalar elbette ki önemli anlamlara sahip kendi alanlarını yaratmaktadırlar. Biz burada sadece hem tarihçi hem de iktisat tarihçilerinin genel bir bakış açısı oluşturma yönündeki zorluktan kaçınması riskini hatırlatmak istedik. Çünkü bu çalışmada vurgulanan temel noktalardan birisi iktisat tarihçilerinin dünya iktisat tarihine dair genel bir perspektife sahip olmalarının gerekli olduğudur. Bu yüzden makale, kitap ya da sempozyum düzeyinde bir çalışmayı değerlendirirken aklımızdan hiç çıkarmadığımız temel ilke “ insanlık tarihinin bütünlüğü içerisinde genel bir iktisat tarihi perspektifinin gerekliliğı” oldu ve olacak. Bu doğrultuda sözünü ettiğimiz sempozyumda total bir Türk İktisat Tarihi çabasından çok spesifik çalışmaların ağırlıkta olduğunu vurgulamanın gerekli olduğunu düşünüyoruz. Sempozyumdaki en kapsayıcı alışma Halil İnalçık tarafından sunulan *Ottoman Social Economic History: A Review* adlı tebliğdir. Ancak tebliğın başlığından da anlaşılacağı gibi bu çalışmada da bütünlüğü olan bir Türk İktisat Tarihi’ne gönderme yapılmamış, konu Osmanlı ile sınırlandırılmıştır.⁶

Sempozyumla ilgili dikkatimizi çeken ve belirtilmesi gereken başka bir nokta katılımcıların unvanları ve asıl çalışma alanları ile ilgilidir. Sempozyuma iktisat tarihçilerinin yanında başka disiplinlerden sosyal bilimcilerin de katıldığını görüyoruz. Bu bize, sadece iktisat tarihçilerinin değil aynı zamanda tarihçi, sosyolog ve bunların dışında sosyal bilimlerden farklı disiplinlerin de ilgi gösterdiği bir alan olarak iktisat tarihi disiplininin sınırları ile ilgili tartışmayı tekrar hatırlatmaktadır.⁷

⁶ Halil İnalçık tebliğinde II. Dünya Savaşı sonrası dönemle ilgili kapsamlı bir literatür değerlendirmesi yapmayacağını ve konuşmasını temel sorunlarla sınırlayacağını belirtmiş, söz konusu otuz yıllık süreçte (1945-1977) Osmanlı sosyal ve ekonomik tarihi ile ilgili çalışmaların genel bir panoramasını sunmuştur. Bu yönüyle çalışmanın bibliyografik özellikler taşıdığı söylenebilir. Halil İnalçık, “Ottoman Social Economic History: A Review”, **Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi 1071-1920, Birinci Uluslararası Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi Tebliğleri**, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, Temmuz 11-13, 1977 Ed: Osman Okyar-Halil İnalçık, Meteksan Ltd Şti. Ank. 1980, pp. 1-8

⁷ Aslında bu tartışma sadece iktisat tarihi değil bütün sosyal bilimleri içine alacak bir şekilde 1960’lı yıllarda Batı’da ortaya çıkmıştı. Tartışma, bize göre birçok soru işaretini içinde barındıran “sosyal tarih” gibi bazı kavramların yeniden gündeme gelişini de beraberinde getirmişti. Bu yıllarda geleneksel tarih çalışmalarının modern ihtiyaçları tam olarak karşılamadığı inancı güçlenmiş, tarihçilerin geçmişin sosyal ve ekonomik hayatından çok geçmişin siyasetini incelediğine dair eleştiriler gündeme gelmişti. Gulbenkian Komisyonu’nun raporundan alıntılırsak, “*tarih araştırmaları daha çok olaylarla bireylerin ve kurumların saikleri üzerinde yoğunlaşmış, uzun vadede etkili olan daha anonim süreçleri ve yapıları çözümlemek için gereken araçları geliştirmede aynı başarıyı gösterememişlerdi. Bütün bunlar tarih araştırmalarının kapsamını genişleterek değiştirecekti.*” Gulbenkian Komisyonu, “**Sosyal Bilimleri Açım**”, s.44 Biz bu noktada özellikle

Daha önce belirttiğimiz gibi bir gelenek haline gelen bu toplantılar her üç yılda bir tekrarlanmıştır.⁸ Bu kongrelerin iktisat tarihçilerinin kendi alanları üzerine yaptıkları çalışmaları kendi meslektaşları ve sosyal bilimcilerle paylaştıkları bir alan olarak görmek mümkündür. Diğer yandan bu kongrelerin Türk iktisat tarihi alanında çalışmalar yapan yabancı iktisat tarihçilerini periyodik olarak bir araya getiren ve bir arada tutan bir özelliğinin olduğu da unutulmamalıdır. Bu kongrelerde Türk İktisat Tarihinin çok çeşitli başlıklarını kapsayan makale düzeyinde çalışmalar sunulmuştur.⁹ Ancak bir kere daha belirtelim ki çok yönlü bu bildiriler kapsayıcı bir

sosyal tarih, sosyal ve ekonomik tarih ve iktisat tarihi kavramlarının tanımı, yetki alanı ve sınırları konusundaki belirsizliğe dikkat çekmek istiyoruz. Disiplinlerin sınırları konusu akademik dünyada öteden beri tartışma konusu olmuştur. Bk. Emile Durkheim, **Toplumsal İşbölümü**, Çev. Özer Ozankaya, Cem Yayınevi, Nisan 2006; **İntihar**, Çev. Özer Ozankaya, Cem Yayınevi, Kasım 2002; **Sosyolojik Metodun Kuralları**, Çev. Enver Aytekin, Sosyal Yayınları, 1994; George Gurvitch, **Sosyoloji ve Felsefe**, Der. Kadir Cangızbay, Ütopya Yayınları, 1999; Fernand Braudel, **Tarih Üzerine Yazılar**, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi, 1992; **Tarih ve Sosyoloji Semineri, Bildiriler**, 28-29 Mayıs 1990, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Araştırma Merkezi, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1991; Nicolae Jorga, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, Çev. Nilüfer Epçeli, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2005, Halil İnalcık'ın Tanıtım Yazısı.

⁸ Bu toplantıların ikincisi Strasbourg, üçüncüsü Princeton, dördüncüsü Münih, beşincisi Marmara Üniversitesi tarafından 1989 yılında İstanbul'da, altıncısı Aix-en-Provence, yedincisi Heidelberg, sekizincisi 1998 yılında Uludağ Üniversitesi tarafından Bursa'da, dokuzuncusu 2001 yılında Dubrovnik'te, onuncusu 2005'te Venedik'te ve on birincisi 2008'de Bilkent Üniversitesi'nde yapılmıştır.

⁹ **Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongreleri** üç yıl aralıklarla farklı ülkelerde yapılmakta vesunulan tebliğler belirli bir kurum tarafından düzenli olarak basılmamaktadır. Bu sebeple bu kongrelerde sunulan tebliğlerin tamamına ulaşmamız mümkün olmadı. Basılan bildiri kitaplarından bazıları şunlardır: Osman Okyar ve Halil İnalcık (eds.), **Türkiye Sosyal ve Ekonomik Tarihi / Social and Economic History of Turkey, (1071-1920)**, First International Congress of the Social and Economic History of Turkey, Ankara, July 11-13, 1977, Ankara: H.Ü. Yayınları, 1980; Jean-Louis Bacque-Grammont et Paul Dumont (eds.), **Contributions a l'histoire economique et social de L'Empire ottoman**, Louvain, 1983; Heath Lowry and R. Hottox (eds.), **Proceedings of IIIrd Congress on the Social and Economic History of Turkey**, İstanbul: The ISIS Press, 1990; **V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Tebliğler**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırma ve Uygulamla Merkezi, İstanbul 21-25 Ağustos 1989, Ankara: TTK Basımevi, 1990; Daniel Panzac (ed.), **Histoire Economique et sociale de l'empire ottoman et de la Turquie (1326-1960)**, Actes du sixième congrès international tenu a Aix-en-Provence du 1er au 4 juillet 1992, Peeters, Paris, 1995; Halil İnalcık and Oktay Özel (eds.), **IXth Congress of Economic and Social History of Turkey**, Dubrovnik, 20-23 August 2001, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2005; **XIIIth International Congress of the Economic and Social History of Turkey**, Papers submitted to the VIIIth International Congress on the Economic and Social History of Turkey, June 18-21, 1998, Bursa-Turkey, Morrisville: Lulu Press, 2006. Bu alanda çalışmalar yapan araştırmacılar için önemli olabilecek başka bir kurum iki yılda bir toplantılar düzenleyen CIEPO'dur. CIEPO'nun faaliyet ve yayınları için bk. Mustafa Birol Ülker, **Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi'nin (Comité International des etudes Pré-Ottomanes et Ottomanes – CIEPO) Faaliyetleri ve Yayınları**, Kebikeç/23, 2007, pp. 319-379

Türk İktisat Tarihi çabası içermediği gibi bunların genel bir kurama sahip olduğu ya da başka bir ifadeyle genel bir iktisat tarihi yaklaşımı içerdiği de tartışmalı bir konu olarak kalmaktadır.

1977 yılında gerçekleştirilen kongrenin Türk İktisat Tarihi için bir eşik olarak kabul edildiğini belirtmiştik. Bizim bu kabule riayet edişimizin bir nedeni de bu tarih itibarıyla yaklaşık kırk yıllık bir iktisat tarihi birikimimiz içerisinde belki de en önemli isim olarak kabul edebileceğimiz ve aynı zamanda akademik Türk İktisat Tarihçiliğinin kurucusu olan Ömer Lütfi Barkan'ın ölümünün bu döneme rastlamasıdır. Bu sebeple bu yılları bir dönemin sonu ve başlangıcı olarak kabul etmek de mümkündür. Hatta 1977 sonrasında toplanan birçok kongreden dolayı “kongreler dönemi” olarak anılan bu dönemi Türk İktisat Tarihi’nde “Barkan Sonrası Dönem” olarak adlandırmanın yanlış olmayacağını ifade edebiliriz.¹⁰

2. Yeni Paradigmaların Türk İktisat Tarihi’ne Girişi ve Batı İktisat Tarihi Etkisi

Türkiye’de iktisat tarihi tartışmalarının incelendiği bu çalışmada iktisat tarihimize dair bir dönemlendirme yaparken amacımız dönemlerin kendi içinde taşıdığı belli özellikleri ortaya koymak, başka bir ifadeyle döneme özelliklerini veren gelişmeleri

¹⁰Yeni dönemle birlikte üzerinde durulması gereken bir kurum olarak Türk Tarih Kurumu’ndan da kısaca bahsetmek yerinde olabilir. TTK 1932’den beri düzenlediği tarih kongreleri ile Türkiye’de resmi tarihçilik diye nitelenen oluşumun üretim çizgisini oluşturan kurum olmuştur. Her ne kadar kurumun amaç ve görevleri belirlenirken kurumun “...*Türk tarihini ve Türkiye tarihini ve bunlarla ilgili konuları, Türklerin medeniyete hizmetlerini bilimsel yoldan incelemek, araştırmak, tanıtmak, yaymak ve yayımlar yapmak ve bunlara dayanarak Türk tarihini ve Türkiye tarihini yazmak amacı ile...*” (<http://www.ataturkyuksekkurum.gov.tr/sayfa/incele.php?id=MTQ1>, 05.02.2010 tarihinde girildi.) kurulduğu ifade edilmişse de kurumun bu güne dek yaptığı çalışmalara bakıldığında genel Türk tarihinden ayrı düşünilemeyecek olan iktisat tarihimize dair bir ifade ya da genel bir Türk İktisat Tarihi çabasına rastlamamaktayız. Yusuf Hikmet Bayur’un İnkılap Tarihi çabası bir yana bırakılırsa TTK, Türk İktisat Tarihi açısından böyle bir çaba içerisinde olmadığı gibi Türk İktisat Tarihi içerisinde çok özel bir önemi olması gereken William Heyd’in Yakın-Doğu Ticaret Tarihi adlı çalışmasının Roma’nın yıkılışından 13. yüzyıla kadar olan dönemi ele alan birinci cildini dilimize çevirmiş ve yayınlamış, Türklerin Anadolu serüveninin büyük bölümünü içeren ikinci cildini ise aradan yıllar geçmesine rağmen çevirmemiştir. William Heyd, **Yakın-Doğu Ticaret Tarihi**, Çev. Enver Ziya Karal, Ankara, Birinci Baskı 1975, İkinci Baskı 2000, TTK Basımevi. Ancak buna rağmen kurumun özellikle 1980 sonrası düzenlediği kongrelerde bildiri konularının hızla siyasi alandan sosyal ve ekonomik alana kaydığını ifade edebiliriz.

de saptamaktır. Türk iktisat tarihinin 1977 yılı ile başlattığımız dönemde ortaya koyulan çalışmalar hem mikro hem makro özellikler taşımakta ve çalışmaların çeşitliliği sebebiyle önemli tasnif zorluklarını içinde barındırmakta, diğer yandan Batı kaynaklı yeni paradigmlar ve yeni iktisat tarihi ekol ya da yaklaşımları Türk iktisat tarihinde belli oranda etkili olmaktadır. Çalışmanın bu bölümünde söz konusu paradigmlar ve yaklaşımların iktisat tarihimize etkisi değerlendirilecektir.

a. Dünya Sistemi Teorisi ve Osmanlı Tarihinin Yeniden Yorumlanması

1977 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nde Binghamton Üniversitesi'nde kurulan Fernand Braudel Center'in büyük iddiayla yayına başlayan dergisi *Rewiew*'ın ilk sayısında Osmanlı tarihine de yer vermesi ve genç kuşaktan iki sosyal bilimcinin kaleminden Osmanlı tarihçiliğinin yakın dönemdeki gündemini işaret eden iddialı yazılarını yayınlaması yeni dönemdeki önemli gelişmelerden birisi olarak değerlendirilebilir.¹¹ Söz konusu yazının Türkçesi aynı yıl Türkiye'de yayımına başlanan bir başka iddialı¹² sosyal bilim dergisinde, *Toplum ve Bilim*'de yayınlanmıştır.¹³

Bu durum elbette belli gelişmelerin sonucunda ortaya çıkmıştır. Uzunca bir süredir Avrupa tarihçiliğinin gündemini belirleyen ve bizim için tartışmalı bir kavram olduğunu belirttiğimiz *sosyal tarih* yazımının birikim ve açılımları Annales Okulu üzerinden Amerika Birleşik Devletleri'ne taşınmış ve burada Immanuel

¹¹ Oktay Özel, *Dün Sancısı, Türkiye'de Geçmiş Algısı ve Akademik Tarihçilik*, s. 41. Söz konusu iddialı yazı: Huri İslamoğlu and Çağlar Keyder, "Agenda For Ottoman History", *Review*, I/1 (1977), pp. 31-55.

¹² Derginin ilk sayısındaki iddialı ifade dikkat çekicidir: "*Türkiye'de toplumsal bilimler alanında bilgi aktarma evresinin aşılp bilgi üretme sürecine geçildiği şu dönemde bu süreci geliştirip hızlandıracağına inandığımız "TOPLUM ve BİLİM" i sunuyoruz, saygılarımızla*". Aynı derginin 100. Sayısında (Bahar 2004) ise 1. Sayıdaki bu iddiaya atfen; "*Bugün kulağa hayli naif gelecek bu temenninin bugün de peşinde olduğumuzu söyleyebiliriz pekâlâ. Lakin bugün zaman ve dünya o kadar naif görünmediği için, bazı şerhler düşmemiz gerekir. Öncelikle ithal ikameci bir yerlililiği kastetmediğimiz şerhini..*" ifadesi yer almaktadır.

¹³ Huri İslamoğlu-Çağlar Keyder, "Osmanlı Tarihi Nasıl Yazılmalı? Bir Öneri", *Toplum ve Bilim*, I (1977), pp. 49-80.

Wallerstein'in çizgisi ile birleşmişti".¹⁴ Giderek canlanan tartışmalar ülkemizde de yankı bulmuştur. Keyder ve İslamoğlu gibi bazı sosyal bilimciler Wallerstein'in çizgisinde yazılar kaleme almış, bu açıklama önerisinin Türkiye ayağının temsilcileri konumunda olmuşlardır.

Wallerstein 1977 yılında Hacettepe Üniversitesi'nin düzenlediği toplantıya da katılmış, Osmanlı tarihinin/tarihçiliğinin merkez-çevre ilişkisi bağlamında Batı'nın merkezde olduğu dünya tarihi ve tarihçiliği ile nasıl eklemlenebileceği üzerine bazı öneriler getirmiştir.¹⁵ İslamoğlu ve Keyder'in makalesi de işte bu çerçevede sunulan bir öneriydi. Ancak bu açıklama önerisi kendi toplumumuzla ilgili bir sorundan kaynaklanan bir çaba olmaktan çok, temelde Batıdaki bir tarih anlayışını, daha açık ifadeyle Wallerstein'in hem kuramsal açıdan tartışmalı olan hem de sürekli vurguladığımız kapsayıcı-genel iktisat tarihi kuramının tam da tersi yönünde, Batımerkezci Dünya Sistemi teorisinin toplumumuza uyarlanma, tarihimize bu çerçevede bir yer bulma çabası olarak ortaya çıkmıştı. Yazarlar çalışmalarında periferileşme kavramı çerçevesinde Osmanlı tarihini kabaca ikiye bölmekle bu tarihin kurumsalcı fonksiyonalist ve modernleşmeci yaklaşımların etkisinden kurtarılabilceğini öne sürmekte ve tarihsel bütünselliğin ancak toplumsal kuruluş kavramıyla kurulabileceğini belirtmektedirler.¹⁶

Yazarlara göre toplumsal kuruluşu mümkün kılan daha sonraki "feodalleşme" sürecini de içine alacak şekilde üretim tarzlarının birbirine eklemlenmesidir.¹⁷ Yazarlar Osmanlı toplumsal formasyonu içinde *17. yüzyıla kadar ATÜT, 17. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar da feodalleşme eğiliminin* varlığını ileri sürmektedir. Akabinde 19. yüzyılı izleyen dönemlerde Osmanlı İmparatorluğu'nun periferileşerek bir kolonyal devlet haline geldiği ve kapitalizme eklemlendiği iddia edilmektedir. Söz konusu makalede Osmanlı toplumsal formasyonunda egemen üretim tarzının

¹⁴ Oktay Özel, *Dün Sancısı, Türkiye'de Geçmiş Algısı ve Akademik Tarihçilik*, s. 41.

¹⁵ Özel, *a.e.*, s. 41. Söz konusu "öneriler" için bkz., Immanuel Wallerstein and Reşat Kasaba, "The Ottoman Empire and Capitalist World Economy: Some Questions for Research", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, pp. 117-122.

¹⁶ *A.e.*, s. 55-56

¹⁷ *A.e.*, s. 56

ATÜT¹⁸ olduğu vurgulanmaktadır.¹⁹ Keyder'in ve İslamoğlu'nun çözümlemesinde toplumsal formasyon ve eklemlenme kavramları merkezi bir önemdedir. İslamoğlu ve Keyder Osmanlı tarihinin ATÜT'ün hakim tarz olduğu bir dünya imparatorluğundan kapitalist dünya ekonomisi içinde periferi durumuna geçişi anlatacak şekilde yeniden yorumlamayı önermektedirler.

Yazarlara göre bu periferileşme süreci 16. yüzyılda Batı Avrupa'da tahıl ve hammadde fiyatlarının artışıyla beraber Osmanlının iç ve dış ticaret üzerindeki politik denetimini yitirmeye başlamasının hikâyesidir.²⁰ Artık tımar sahiplerinin bile kaçak tahıl ticaretine katılması Osmanlı sistemini dünya ekonomisiyle hammadde ihraç edip mamul madde alan bir bölge olarak bütünleştirmektedir. Bu gelişmeler yazarlara göre Osmanlı'nın periferileşmesi olarak değerlendirilmelidir. Periferi olmak ise dünya işbölümünün bir parçası olmak ve dolayısıyla artık kendini yeniden üretebilen bir birim olmaktan çıkmak demektir. Böylelikle ticaret sermayesinin ihtiyaçlarına hizmet eden periferiye özgü devlet biçimi "Kolonyal devlet" olarak tanımlanmaktadır.²¹

Öncelikle Osmanlının ATÜT olarak tanımlanmasına yönelik eleştirilerimizi daha önce Divitçioğlu'nun yaklaşımını tartışırken belirtmiştik. İslamoğlu ve Keyder 1960'lı ve 1970'li yıllarda Türkiye'de gerçekleşen ATÜT tartışmalarını "*dar bir perspektifle toplumsal kuruluş ya da egemenlik gibi gerekli kavramlara başvurmada sürdürülen ve bu nedenle ayrıntılı katkıların bile betimleyici ve sonuçta*

¹⁸ Keyder ve İslamoğlu ATÜT'ün belirgin özelliğinin Osmanlı toplumsal formasyonunda da görüldüğü gibi, merkezi otoritenin artık ve üretim faaliyeti üzerindeki mutlak denetimi olduğunu vurgulamaktadırlar; yazarlara göre egemen sınıf devlette somutlaşır ve bağımsız köylü üretimi sınırları devletçe çizilen daha büyük bir bütünün parçasıdır. Köylü devlete vergi biçiminde yolladığı artık ve bunun hukuki-ideolojik çerçevesi yoluyla bu büyük birimle bütünleşir. Egemen sınıf olan devletin ideolojisi, devletin ekonomi üzerindeki denetimiyle uyum içindedir. ATÜT'ün temel özelliği büyük ölçüde kırsal bir ekonomiye dayalı güçlü bir devlettir. Devlet ATÜT'te hüküm sürdüğü toprakların en uç noktalarına kadar bürokrasi şebekesi vasıtasıyla ulaşıp vergi toplar.

¹⁹ A.e., s. 56-57

²⁰ Unutulmamalıdır ki 16. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin Klasik Çağ'ı olarak nitelendirilen dönemdir.

²¹ Keyder ve İslamoğlu Kolonyal Devlet'i "*öncelikle ticaret sermayesinin ihtiyaçlarına hizmet eden periferiye özgü devlet biçimi olarak*" tanımlamaktadırlar. Bu doğrultuda yazarlara göre "*19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'ndaki politik dönüşümler Asya tipi bir devlet mekanizmasından kolonyal devlete geçiş olarak yorumlanabilir*". Ayrıca Keyder ve İslamoğlu Osmanlı İmparatorluğu'ndaki çağdaşlaşma ve ıslahatların da bu bağlamda açıklanabileceğini iddia etmektedirler. a.e., s. 75

ampirik düzeyde kaldığı”²² tartışmalar olarak değerlendirmektedirler. Diğer yandan Osmanlı İmparatorluğu’nun ATÜT kalıbına uymama konusunda gösterdiği direnç sebebiyle ATÜT modelinin belli özelliklerini hiç tartışmaya gerek görmeden Osmanlı’yı tanımlamakta kullanmış ve kuramlarını bu ön kabulün üzerine inşa etmişlerdir. Bununla birlikte bu önerinin Osmanlı’nın iktisadi tarihini açıklamadaki yetersizliklerini, Türk toplumu için iktisat tarihi argümanları içermediğini ve disiplinin gerekleriyle bağdaşmayan bir yaklaşım olduğunu da eklememiz gerekir. Ayrıca her iki yazarın da kendisini iktisat tarihçisi olarak tanımlamasına rağmen önerilerinin “Osmanlı İktisat Tarihi”nin yorumlanması için değil de “Osmanlı Tarihi” için oluşu konuyla ilgili üzerinde düşünülmesi gereken başka bir nokta olmaktadır.²³

b. Türk İktisat Tarihinde Mikro Çalışmalar ve *Cliometric Model* Etkisi

Yukarıda bahsettiğimiz ithal paradigmaların dışında, bu dönemde iktisat tarihçiliği alanında gerçekleştirilen çalışmalarda büyük ölçüde üç kaynaktan hareketle yapılan çalışmaların önemli oranda hacim kazandığı gözlemlenebilir. Bunlardan birisi tapu tahrirleri, diğeri temettuat tahrirleri, üçüncüsü ise şer’iye sicilleridir. İktisat tarihi alanındaki çalışmalar elbette ki sadece bu kaynaklar üzerinden yapılan çalışmalarla

²² A.e., s. 56, (16) numaralı dipnotu.

²³ İslamoğlu ve Keyder konuya olan ilgilerini sonraki dönemde de sürdürmüşlerdir. İslamoğlu Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Köylü adlı çalışmasında 16. yüzyıl boyunca Osmanlı kırsal toplumunun geçirdiği toplumsal ve ekonomik değişmeyi incelediğini ifade etmektedir. Bunu yaparken Asya toplumlarının durağanlığı tezine karşı çıkacağını belirten İslamoğlu, ATÜT modelinin kuramsal ve ampirik açıdan geçersizliğinin kanıtlandığını, bu koşullarda Osmanlı tarihini dünya tarihi içerisindeki yerine oturtmak ve böylece bu tarihi sömürgeleşmekten kurtarmak için Osmanlı tarihinin yeniden yazılması gerektiğini vurgulamaktadır. Bu noktada Wallerstein’in Dünya Sistemi perspektifinin yeni olanaklar sunduğunu belirten İslamoğlu bu perspektifin Şarkiyatçılık ve modernleşme söylemlerinin “azgelişmişlik” olgusuna yönelik sorgulama sürecinin ön saflarında yer aldığını belirtmektedir. Huricihan İslamoğlu-İnan, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Köylü**, İletişim Yayınları, İstanbul 1991. Söz konusu çalışmanın genişletilmiş ve gözden geçirilmiş ikinci baskısında ise (İletişim Yayınları, 2010) daha sağlam argümanlar sunma çabasında olan İslamoğlu’nun temel referanslarından birisinin, Wallerstein’in Dünya Sistemi perspektifine *Batı merkezli bir tarih anlayışı* sunduğu için en sert eleştirileri yönelten isim olan Andre Gunder Frank olduğunu hatırlatalım. Çağlar Keyder’in Osmanlı tarihini periferileşme literatürü çerçevesinde, dünya sistemi perspektifinin biraz dönüştürülmüş bir biçimine dayanarak incelediği çalışması için bk. Çağlar Keyder, **Türkiye’de Devlet ve Sınıflar**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1989

sınırlandırılmaz. Bu alan dışındaki çeşitli konularda da çok sayıda çalışma yapılmıştır. Ancak bahsettiğimiz üç grupta yapılan çalışmalar bir anlamda bir gelenek oluşturması açısından önemli olarak kabul edilmektedir. Aynı zamanda bu çalışmaların birbirinin benzeri ve tekrarı olduğuna yönelik eleştirilerin iktisat tarihçilerimiz tarafından dile getirildiğini görebiliriz.²⁴ Konu üzerinde zikretmeye değer bir çalışma yapılmadığını belirten bazı iktisat tarihçilerimiz, ortaya çıkan çalışmaların istatistikî boyutunun ağırlık kazanmasından hareketle, bu dönemde Batı’da gelişen yeni iktisat tarihi akımı Klimetrik Ekolün²⁵ Türk İktisat Tarihi yazımı üzerinde etkisi olmuş olabileceğini ihtiyatla da olsa belirtmektedirler.²⁶

Bu noktada, iktisat tarihinde ortaya çıkan yeni akım ya da akımların ülkemizdeki iktisat tarihi yazımını etkilemiş olma ihtimali sorgulanırken, bu akımların Türk toplumu eksenli soru ve sorunlar temelinde ortaya çıkıp çıkmadığı sorusunun sorulması gerekmektedir. Bu konuyla bağlantılı olarak sorulması gereken başka bir sorunun da iktisat tarihi çalışmalarının Türkiye’nin güncel sorunlarının çözümüne ne ölçüde katkı yaptığı olduğu söylenebilir. Türk iktisat tarihi çalışmaları Türkiye’nin sorunlarının çözümüne katkı yapmıyorsa işe yarar bir bilgi türü olarak kabul

²⁴ Çakır a.e., s. 48-49

²⁵ Klimetrik (**Cliometric**) tabiri en basit şekliyle iktisat teorisi ile kantitatif tekniklerin tarih araştırmalarına uygulanması anlamına gelmektedir. Tarih düşüncesi –clio- ifadesinin ölçme tabiriyle birleşmesinden elde edilen *cliometric* kelimesini ilk defa matematiksel iktisatçılardan olup ilk klimetrik iktisat tarihçilerinden Lance Davis ve Jonathan Hughes ile ortaklaşa çalışmalar gerçekleştirmiş Stanley Reiter kullanmıştı (Goldin, 1995, 191). Bu tarihten sonra yeni iktisat tarihi akımı klimetrik ekol olarak da anılmaktadır. Ekole göre “Demografik, teknolojik ve kurumsal özellikler ekonomilere niteliğini kazandırmaktadır. İnsanın miktar ve niteliğini tayin eden demografi, insanın doğa üzerindeki hâkimiyetini belirleyen toplumsal bilgi birikimi ve oyunun kurallarını belirleyen kurumsal çerçeve herhangi bir zaman diliminde ekonominin performansını biçimlendiren üç temel unsurdur. İktisatçılar değişen dünyada beklenmeyen sonuçlara yol açmayacak politikalar belirlemek için bu süreçleri dikkate almalıdırlar. North’a göre hem tarihte hem de çağdaş dünyadaki değişim süreçleri iktisat bilimi için önemli bir problem ortaya koymuştur. Bu aşamada tamamlayıcı bir görev olarak iktisat tarihi incelemelerinin ekonominin boyutlarının genişletilmesinde rol alması gerekmektedir”. Douglass North, “Cliometrics-40 Years After”, **American Economic Review**, Cilt:87, No:2, 1997, s.412-14’ten aktaran Ahmet Uzun, “Yeni İktisat Tarihi Akımı ve İktisat Tarihi Yazımına Katkıları”, **Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, Cilt 2, Sayı 1, Doç.Dr. Feramuz AYDOĞAN’ın Anısına, pp. 80-92. Aynı makaleye internet üzerinden ulaşmak için bk., <http://www.cumhuriyet.edu.tr/edergi/makale/93.pdf>, 09.02.2010 tarihinde girildi. Yeni Kurumsal İktisat olarak da bilinen bu ekolün en önemli temsilcileri olan Douglass Cecil North ve Robert Fogel’in biyografileri ve çalışmalarının ana hatları için ayrıca bk. “North, Douglas Cecil” maddesi, **The Oxford Encyclopedia of Economic History**, Editor in Chief Joel Mokyr, Vol 4, Monte di Pieta, Spain, pp. 107-108; “Fogel, Robert” maddesi, **The Oxford Encyclopedia of Economic History**, Editor in Chief Joel Mokyr, Vol 2, Cooperative Agriculture and Farmer Cooperatives, pp. 335-336

²⁶ Çakır, a.e., s. 49

edilebilir mi? Kabul edilemeyeceği gerçeğinden hareketle bu ve benzeri soruların özellikle iktisat tarihçilerimiz tarafından sorulması ve konunun bu yönleriyle de sorgulanmasını temenni ediyoruz.

Yeniden iktisat tarihi çalışmalarının beslendiği söz konusu kaynaklara dönersek iktisat tarihçilerimiz; Osmanlı taşrasının anlaşılmasına yönelik detaylı çalışmalar yapılabilmesini sağlayan iki defter serisi üzerinde önemle durmaktadırlar. Bunlardan birincisi, klasik dönem Osmanlı Tarihi'nde devlet yapılanmasında önemli bir yeri olan Tapu Tahrirleri'dir. Bu defterler tımar sisteminin uygulanabilmesi için idarî, sosyal, ekonomik ve askerî düzenlemeleri yapmak amacıyla bölgelerin imkânlarının tespit edilmesi için tutulurdu.²⁷ Temelde vergi kaynaklarını belirlemek için düzenlenen bu defterler kuruluşu müteakiben tutulmaya başlanmış fakat asıl yoğunluk 16.yüzyılda olmuştur. Bu defterlerle ilgili ilk çalışmaları Ömer Lütfi Barkan başlatmış²⁸, onun açtığı yoldan çok sayıda araştırmacı yürümüştür. Bu çalışmalarda daha çok bir kaza veya sancak merkezi esas alınmıştır. Bu çerçevede Tayyip Gökbilgin; Edirne (1952), Muzaffer Arıkan; Ankara (1958), Nejat Göyünç; Mardin (1969), İsmet Miroğlu; Bayburt (1975), Özer Ergenç; Bursa (1979) tahrirlerini hazırlayarak bu konuda öncülük etmişlerdir.²⁹

“Sosyal tarih” kaynağı olarak değerlendirilen³⁰ tahrir defterleri üzerine bugün elimizde çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Türkiye’de iktisat tarihinin ortaya çıkışından günümüze Ömer Lütfi Barkan’ın öncülüğünde konuyla ilgili çeşitli çalışmalar yapılmış, bu çalışmaların sayısı özellikle 1980’li ve 1990’lı yıllarda hızla artmıştır. Bu defterlerin içerdiği bilgilerin iktisat tarihimiz açısından önemi elbette

²⁷ Feridun M. Emecen, “Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Osmanlı Tahrir Defterleri”, İ.Ü. Tarih Araştırma Merkezi, **Tarih ve Sosyoloji Semineri, 28-29 Mayıs 1990, Bildiriler**, Edebiyat Fakültesi Basımevi 1991, s. 143-144

²⁸ Ömer Lütfi BARKAN’ın Enver MERİÇLİ ile beraber hazırladığı **Hüdavendigâr Livası** çalışması çok erken başlatılmış olup basımı bazı teknik ve hukuksal problemler nedeniyle TTK tarafından geciktirilmiş ve ancak 1988 yılında yayınlanabilmiştir. 1940 yılında İFM’nin ikinci cildinde **Türkiye’de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri I** başlığıyla yayınladığı çalışmasını, 1948 yılında IV. Türk Tarih Kongresine Sunduğu **Tahrir Defterlerinin İstatistik Verimleri Hakkında Bir Araştırma** konulu tebliği takip etmiştir. Çakır, **a.e.**, s. 49

²⁹ Çakır, **a.e.**, s. 49

³⁰ Feridun M. Emecen, **a.e.**

tartışılmaz. Ancak bu defterlerin bize sunduğu bilginin taşıdığı argüman değerinin Türk iktisat tarihi yazımında henüz açıklığa kavuşmamış olduğu söylenebilir. Bunun gerçekleşmesinin koşulu ise bütünlüklü bir iktisat tarihi eserinin ortaya çıkmasıdır. Ayrıca bu defterlerin bize sunduğu bilginin Türk iktisat tarihi açısından çeşitli genellemelere izin verip vermediğinin sorgulanması gerekmektedir. Bugün tahrir defterlerine yönelik çalışmaların geneline baktığımızda çalışmaların birbirinin tekrarı ve belli bir metodolojisi olmadığı yönündeki eleştirilerin disiplinin içinden de yapıldığını görmemiz mümkündür.³¹

İktisat tarihimizin başka bir kaynak grubu olan temettuat tahrirleri ile ilgili olarak da benzer eleştiriler gündemdedir. Yine metodoloji ve özgünlük konusunda dile getirilen eleştirileri, başka kaynaklardan yararlanmadan yapılan genellemelerin sağlıksızlığı izlemektedir. Konuyla ilgili olarak çok sayıda çalışma³² yapılmış ancak yeni teknik ve yöntemlerin yokluğu konusundaki eleştiriler sürmüştür.³³

Diğer bir kaynak grubu olan şer'îye sicilleri³⁴ ile ilgili olarak yine benzer eleştiriler söz konusudur. Sözünü ettiğimiz bu defterlerle ilgili eleştirilerin özellikle iktisat tarihi disiplininin kendi içerisinden yükselmesi hem dikkat çekici hem de sevindiricidir. Elbette eleştiriler çok zengin bilgiler içeren bu kaynak grubunun iktisat tarihimiz açısından hak ettiği değer ve verimli bir şekilde kullanılması yönünde bir adım olarak değerlendirilebilir. Son olarak sözünü ettiğimiz kaynak grubu ile ilgili araştırmaların yapıldığı dönemi Salih Özbaran'ın "teori fakirliği ile vesika zenginliğinin çakıştığı dönem" olarak adlandırdığını³⁵ belirterek bu kaynak grubu ile ilgili değerlendirmelere burada son veriyoruz.

³¹ Çakır, a.e., 50

³² Temettuat defterleri ile ilgili çalışmalar ülkemizde Tevfik Güran tarafından başlatılmıştır. Güran'ın 1980'li yıllarda konuya yakın ilgi göstermesi, sonraki dönemde bu alanda yapılan çalışmaların sayısında hızlı bir artışı sağlamıştır. Said Öztürk, "Türkiye'de Temettuat Çalışmaları", **Türkiye Araştırmaları LİTERATÜR Dergisi**, Türk İktisat Tarihi, C. 1, S. 1, 2003, pp. 287-304

³³ Tevfik Güran, "19. Yüzyıl Temettuat Tahrirleri", **Osmanlı Devletinde Bilgi ve İstatistik**, Ankara, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayını, 2000, pp. 73-95

³⁴ Şer'îye Sicilleri ile ilgili olarak bkz: Mehmet İpşirli, "Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Şer'îye Sicilleri", İÜEF Tarih Araştırma Merkezi, **Tarih ve Sosyoloji Semineri 28-29 Mayıs 1990 Bildiriler**, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1991

³⁵ Salih Özbaran, "1980'den Günümüze Tarih Çalışmaları", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 15, İletişim Yayınları, 1995, s. 1359

3. Türk İktisat Tarihi Tartışmalarının Yaygınlaşmasının Bir Örneği Olarak ODTÜ Gelişme Dergisi Özel Sayısı

Türk İktisat Tarihi'nin bu yeni döneminde farklı tarih anlayışlarına bağlı olarak bir canlanma ve ilginin yanında tematik bir dağılmanın başladığını da ifade etmek mümkündür. Bu yeni dönemin hemen başında bu ilgi ve canlanmaya bağlı olarak Türk İktisat Tarihi üzerine yapılan çalışmaların hızla arttığını görmekteyiz. Bu çalışmaların ilklerinden olma özelliğini taşıyan ODTÜ Gelişme Dergisi 1978 Özel Sayısı “Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar” başlığı ile çıkmıştır. İdari İlimler Fakültesi Ekonomi Bölümü'nde ülkemizdeki birçok benzer kuruluştaki olduğu gibi Türkiye İktisat Tarihi üzerine araştırmaların belli bir yoğunluk kazanması üzerine derginin söz konusu sayısı Türkiye İktisat Tarihi'ne ayrılmış, konuya ilişkin tartışmaların yaygınlaştırılması amaçlanmıştır.³⁶

Dergide yayınlanan makaleler Osmanlı'nın kuruluş dönemi ile Cumhuriyet'in ilk yılları arasındaki dönemde Türk İktisat Tarihinin çok çeşitli alanlarını kapsamaktadır. Burada özel sayıda kendisine yer bulan bazı çalışmaları kısaca değerlendireceğiz.

Dergideki ilk çalışma Osmanlı para tarihi konusunda temel referans olma özelliğini uzun dönem koruyan Halil Sahillioğlu'na aittir.³⁷ Sahillioğlu'nun makalesi temelde doktora ve doçentlik tezlerinin³⁸ bir özeti mahiyetindedir. Çalışmada sadece gümüş paranın kullanıldığı kuruluş dönemi para ve maden hareketleri ve Fatih dönemiyle birlikte altın paranın kullanılmaya başlanmasıyla ikili para yapısına geçiş tasvir edilmekte, ayrıca ülkede dolaşan yabancı paralar hakkında bilgiler verilmektedir.

³⁶ Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar, **Gelişme Dergisi**, 1978 Özel Sayısı, Derleyenin Notu

³⁷ Halil Sahillioğlu, “Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketlerinin Yeri”, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar, **Gelişme Dergisi**, 1978 Özel Sayısı, pp. 1-38

³⁸ Halil Sahillioğlu, **Kuruluşun XVII. Asrın Sonlarına Kadar Osmanlı Para Tarihi Üzerine Bir Deneme**, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1958, **Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi 1640-1740**, Doçentlik Tezi, İstanbul Üniversitesi 1965.

Daha sonra Amerikan gümüşlerinin Doğuya gelişi ile birlikte kötü paranın iyi parayı kovması anlamına gelen Gresham Olayının* yoğun olarak gerçekleşmeye başlaması ve akabinde gerçekleşen devalüasyonlar çalışmanın eksenini oluşturmaktadır. Sahillioğlu makalesinde temel olarak Osmanlı İmparatorluğunun sürekli olarak Batı-Doğu maden istikametleri arasında bir durak olarak kaldığını ve bu maden akımlarının Osmanlı para sistemini ve para değerini etkilediğini belirtmektedir. İç ve dış para maden hareketlerinde Gresham Olayına Osmanlı tarihinin her safhasında rastlandığını ifade eden Sahillioğlu ek olarak Osmanlı'nın hiçbir zaman bir pilot para oluşturamadığını belirtmektedir.³⁹

Özet olduğunu belirttiğimiz çalışmanın temelde Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ekonomisinin bir parçası ve onun dalgalanmalarından etkilenen bir bölge olarak ele alınması gerekliliğine dair kesin göndermeler içermeyişi üzerinde düşünülmesi gereken bir noktadır. Özellikle değerli maden ve parayla ilgili süreçler söz konusu olduğunda Osmanlı para düzeninin bütünü üzerinde durulması gerektiğini, değerli maden-akçe siyasetinin sosyal boyutunun en az teknik boyut kadar önemli olduğunu ve daha da önemlisi altın ya da değerli madenlerin bir başına zenginlik ifade etmediğini belirtmeliyiz.⁴⁰ Bunlara ek olarak zenginliğin temelinde toplumsal örgütlenmenin en üst düzeyi olan merkezi otoritenin iktisadi hayatı ve ilişkileri

* Değerli madenlerden yapılan metal paraların değişim aracı olarak kullanıldığı 16. Yüzyılda, piyasaya devletçe daha önce mevcut olan nominal değerde yeni bir metal para çıkarıldığında bu paranın içerdiği gümüş miktarı eğer kendisinden önce aynı nominal değerle piyasada bulunan paranın içerdiği gümüş miktarından düşük ise, eskiden beri piyasada bulunan bu metal paralar piyasadan kaybolur. Çünkü gümüş içeriği fazla olan eski metal paraların içindeki gümüşün eritilip satılması paranın para olarak kullanılmasından daha karlıdır. Bu olayı ilk fark eden İngiltere kraliçesinin danışmanı Sir Thomas Gresham (1519-1579), konuyu “**kötü para iyi parayı piyasadan kovar**” şeklinde bir ekonomik kanunla açıklamıştır. Bk. “Gresham’s Law”, **The Oxford Encyclopedia of Economic History**, Editor in Chief Joel Mokyr, Vol 2, Cooperative Agriculture and Farmer Cooperatives, pp. 480-481

³⁹ Sahillioğlu, **a.e.**, s. 2

⁴⁰ Altın ya da değerli madenlerin bir başına zenginlik ifade etmediğinin çarpıcı bir örneği 17. Yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşen “Louis Olayı”dır. “Olay şu ki; 1656’dan başlayarak Osmanlı İmparatorluğu’nda yeni küçük Fransız sikkelerine aşırı bir düşkünlük patlak vermişti. Her hanım “Louis”lerden yapılmış küpelere sahip olmak istemekteydi; eğer olanakları elveriyorsa “Louis”lerden oluşan kolye ve bilezik de istiyorlardı. Bunları taraklarına da yerleştiriyorlardı. Bol para harcayabilenler bu sikkelerle giysilerini bile süslüyorlardı. “Louis”lere duyulan bu aşırı ölçüde ve beklenmedik talep değişim değerini de yükselişe geçirdi.” Carlo Cipolla, **Neşeli Öyküler**, Çev: Tülin Altınova, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1980, s. 25-31. Böylece artık bir ticari mala dönüşen “Louis”ler, Fransızlar tarafından içindeki gümüş miktarı iyice düşürülerek Osmanlı topraklarında pazarlanmaya başlanmış, böylelikle Osmanlı para sisteminde aksamalar olmuştur. Bu örnek, “iktisadi döngünün bir unsuru olarak paranın” para olarak değil de, bir meta olarak kullanılmasını göstermesi açısından önemli olmaktadır.

örgütleyebilme gücü ve yeteneğinin olduğu yine konuyla ilgili altı çizilmesi gereken önemli bir nokta olmaktadır.⁴¹ Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu-Batı ticareti arasında sadece bir durak, edilgen bir unsur olarak tanımlanması Sahillioğlu'nun çalışmasında olduğu gibi iktisadi tarihimiz üzerine yapılmış birçok çalışmada sıklıkla karşımıza çıkan bir yorum biçimi olmaktadır. Bu yaklaşım biçimi imparatorluğun siyasi gücü ve iktisadi gücü arasında tezat bir durum olduğu sonucunu ortaya koyması dışında da eleştirilere açıktır.⁴²

Dergideki başka bir çalışma Suraiya Faroqhi'nin "16. Yüzyılda Batı ve Güney Sancaklarında Belirli Aralıklarla Kurulan Pazarlar" adlı makalesidir. Faroqhi belli bir dönemde dört Osmanlı sancağında kurulan pazarları incelediği çalışmasında diğer sancaklarla kıyasladığımızda daha sapa ve nüfus olarak daha düşük bölgeler olan Menteşe ve İçel'de pazar sayısının önemli oranda artışını, bu bölgelerin hazine tarafından etkin biçimde örgütlenebilmesi ile açıklamaktadır.⁴³ Faroqhi'nin çalışmasında bir kere daha görülmekte ki ülke içi ticaretin en yoğun gerçekleştiği yerler olan pazarlar zaman zaman merkez tarafından örgütlenmektedir. Bunun dışında Faroqhi genel nüfus artışı, kentsel büyüme ve pazar sisteminin genişlemesi

⁴¹ Ülkemizde para tarihi çalışmalarını Halil Sahillioğlu başlatmıştır. Daha önce zikrettiğimiz doktora ve doçentlik çalışmaları ile Sahillioğlu, 18. Yüzyılın ortalarına kadar Osmanlı Para Tarihi'nin temellerini atmıştır. Çalışmaların tarihleri sırasıyla 1958 ve 1965'tir. "Batı'da ise para ve fiyat tarihi çalışmaları 1930'lu yıllarda Earl J. Hamilton'un çalışmalarıyla başlamıştır. Hamilton İspanyol arşivlerinden yararlanarak ortaya koyduğu bilgilerle Amerika'nın keşfinden sonra gelen büyük miktarlarda altın ve gümüş ile Eski Dünya'da gerçekleşen enflasyon, başka bir ifadeyle "Fiyat Devrimi" arasında bağlantılar kurmuştu. Hamilton daha sonra bu enflasyonun tüccarlar ve sanayici sınıfının işine yaradığını, böylece kapitalizmin yükselişine önayak olduğunu iddia etmişti. Son elli (altmış) yılda bu tezi en güçlü biçimde savunanlar arasında, paranın miktar kuramına inanan iktisat tarihçileri ile Fransa'da gelişen Annales Okulu'na bağlı tarihçiler en önde yer aldılar. Ülkemizde de Ömer Lütfi Barkan bundan otuz (kırk) yıl önce, 16. Yüzyıl Osmanlı fiyat artışlarını, Annales Okulu'nun kullandığına çok benzeyen bir kuramsal çerçevede, ticaret ve Avrupa'dan gelen değerli maden akışlarıyla ilişkilendirerek Osmanlı örneğini bu sıcak tartışmaların içine sokmuştu." Şevket Pamuk, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi**, Önsöz içinde, s. V.

⁴² Sahillioğlu'nun para tarihi çalışmalarının bir değerlendirmesi için bk. Şevket Pamuk, "Osmanlı Para Tarihi ve Halil Sahillioğlu'nun Çalışmaları", **Türk Tarihçiliğinde Dört Sima, Halil İnalcık, Halil Sahillioğlu, Mehmet Genç, İlber Ortaylı**, İstanbul, İBB Kültür A. Ş., Tarih Araştırmaları Serisi I, 2006, pp. 59-63

⁴³ Suraiya Faroqhi, "16. Yüzyılda Batı ve Güney Sancaklarında Belirli Aralıklarla Kurulan Pazarlar (İçel, Hamid, Karahisar-ı Sahib, Kütahya, Aydın ve Menteşe)", Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar, **Gelişme Dergisi**, 1978 Özel Sayısı, pp. 39-85, s. 65. Aynı makalenin İngilizcesi **Journal of the Economic and Social History of the Orient**, XXV, 1 (1979), pp. 32-80'de yayınlanmıştır.

arasında eldeki verilerin yetersiz olmasına rağmen belli ilişkiler tespit etmektedir.⁴⁴ Ancak söz konusu iki yerleşim biriminin Akdeniz ticaretine yakınlığı konusunu tartışma dışı bırakmaktadır.

Bu sayıya katkı sağlayan başka bir isim Özer Ergenç, XVI. Yüzyıl'ın Sonlarında Osmanlı parası üzerinde yapılan devalüasyonlarla ilgili bir çalışma ortaya koymuştur. Sonrasında Murat Çizakça Bursa İpek Sanayinin Maliyet Yapısı ve Ham İpek Fiyatlarına dair yaptığı çalışmada 1550-1650, yani büyük enflasyon döneminde Bursa İpek Sanayinin maliyetlerinin arttığını tespit etmektedir. Bu çalışmaların dışında iktisat tarihimizin çeşitli dönem ve başlıklarıyla ilgili birçok çalışma derginin ilk sayısında yer bulmuştur.⁴⁵

Bu sayının gördüğü özel ilgi sebebiyle Gelişme Dergisi her yıl çıkardıkları özel sayıyı ikinci defa Türkiye İktisat Tarihi'ne ayırmış ve 1979-1980 Özel Sayı'sı yine bu konuda kaleme alınmış makalelerden oluşmuştur. Hatta bu ilginin sürmesi ve gerekli maddi olanakların sağlanması halinde bu alanda başlı başına bir dergi çıkarılmasının planlandığı derginin ilk sayfalarındaki derleyenin notunda okuyucuya bildirilmiştir.⁴⁶ Derginin ikinci sayısında da 15. yüzyıldan II. Dünya Savaşı yıllarına kadar İktisat Tarihimizin çeşitli başlıklarında çok yönlü birçok makalenin kaleme alındığını görüyoruz. Bu sayıda Halil İnalcık "Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve

⁴⁴ A.e., s. 39-85

⁴⁵ Leila Erder XIX. Yüzyılda Bursa İpek Sanayindeki Teknolojik Gelişmeleri değerlendirmektedir. İlber Ortaylı XIX. Yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı'nın sanayileşmeyi yeniden biçimlendirme çabalarının en önemli örneklerinden "İslah-ı Sanayi Komisyonu Olayı"nı değerlendirmiştir. Şevket Pamuk'un 1854-1914 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu'nda yabancı sermayenin ülkelere göre dağılımını incelediği çalışmasını Osmanlı İmparatorluğu'nun "kapitalist dünya ekonomisi ile bütünleşmesi" ekseninde inşa ettiği söylenebilir. Erdal Yavuz'un çalışması Avusturya'nın 1908 yılında Bosna-Hersek'i ilhak etmesi üzerine halkın da büyük oranda katıldığı ve Avusturya mallarının boykot edildiği "1908 Boykotu"dur. Orhan Kurmuş yakın dönem iktisat tarihimizin ve bu dönemde izlenen iktisat politikasının açıklanmasına yardımcı olabilecek nitelikte bir meseleyi, 1916 ve 1929 Gümrük tarifeleri meselesini ele almıştır. Çağlar Keyder yine yakın döneme dair bir çalışma yapmış, 1923-1929 arasında çeşitli ekonomik faaliyetlerdeki kredi durumunu incelemiştir. Keyder periferileşmeyi yabancı ticaret sermayesinin ihtiyaçlarına uygun bir yapı edinme süreci olarak tanımlamakta ve Türkiye'deki kredi piyasasının bu yapının inşa sürecini yansıttığını söylemektedir. Son çalışma Selim İlkin'in Devletçilik Döneminin İlk Yıllarında İşçi Sorununa Yaklaşım ve 1932 İş Kanunu Tasarısı hakkındadır. İlkin tasarının neden ve nasıl yasallaşmadığını tartışarak rejimin niteliğine dair belli saptamalarda bulunmanın mümkün olabileceğini vurgulamaktadır.

⁴⁶ Orta Doğu Teknik Üniversitesi, **Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar: II, Gelişme Dergisi: 1979-1980 Özel Sayısı**, "Derleyenin Notu".

İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü”⁴⁷ isimli çalışmasında 17. yüzyıldan itibaren Hindistan ve 19. yüzyılda Avrupa’dan pamuklu ithalatını imparatorluk ekonomisini en çok etkileyen gelişmeler olarak tespit etmektedir. Sonuç kısmında İncalcık Osmanlı geleneksel sanayisinin çöküşünü İngiliz teknolojisinin emek maliyetinde başardığı indirimle ilişkilendirmiş ve İngiliz kapitalizminin rasyonel yöntemlerine vurgu yapmıştır. İncalcık’a göre Osmanlı ekonomisinin kapitalist dünya ekonomisinin tam bir uydusu konumuna düşmesi pamuklu ihtiyacını dışarıdan karşılayıp dışarıya ham pamuk satar hale gelmesi ile ilgilidir.⁴⁸

Derginin ilk sayısında para tarihi konusunu ele alan Halil Sahillioğlu, ikinci sayıda iktisat tarihimiz içerisinde çok fazla değinilmeyen, aynı zamanda ilgi çeken kölelik konusunu ele almıştır.⁴⁹ “15. Yüzyılın Sonu ile 16. Yüzyılın Başında Bursa’da Kölelerin Sosyal ve Ekonomik Hayattaki Yeri” adlı makalesiyle Sahillioğlu, kölelerin nitelikleri, türleri, sayıları, milliyetleri, cinsiyetleri, hangi koşullarda ekonomik değerlerinin artıp hangi koşullarda azaldığı, köle fiyatlarıyla taşınmaz fiyatlarının karşılaştırıldığı detaylı tablolar sunmuştur.⁵⁰ Çalışma konuyla ilgili sayılı çalışmalardan olma özelliğini korumaktadır.⁵¹ Ancak konunun ele alınışını çeşitli açılardan eleştiriye tabi tutmak mümkündür. Öncelikle kölelik Batı tarihinde bir

⁴⁷ Halil İncalcık, “Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü”, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar: II, **Gelişme Dergisi**, s. 1-65

⁴⁸ İncalcık, **a.e.**, s. 54

⁴⁹ Sahillioğlu’nun bu çalışmasıyla ilgili bir değerlendirme için bk. Suraiya Faroqhi, “Uzun Vadeli Gelişimlerin Zorlamalarıyla Boğuşan Bireyler: Halil Sahillioğlu’nun Çalışmalarında Mültezim, Tüccar ve Köleler”, **Türk Tarihçiliğinde Dört Sima**, pp. 51-56

⁵⁰ Sahillioğlu, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar: II, **Gelişme Dergisi**, pp. 67-138

⁵¹ İktisat tarihimiz içerisinde kölelik meselesi belli bir tarihe kadar üzerinde direkt olarak çalışma yapılmayan bir alan olarak kalmıştır. Konuyla ilgili ilk dolaylı çalışmalar Ömer Lütfi Barkan’a aittir. Konuyu Türk iktisat tarihinin başlıkları arasına Barkan’ın kazandırdığını belirtelim. **Osmanlı İmparatorluğu’nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler ve XV. Ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu’nda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri: Kulluklar ve Ortakçı Kullar** adlı makaleler Barkan’ın konuyla ilgili ilk ipuçlarını ortaya çıkardığı çalışmalar olmaktadır. Sonraki süreçte Halil Sahillioğlu konuyla ilgilenmeye başlamış ve makale düzeyinde çeşitli çalışmalar ortaya koymuştur. Konuyla ilgili zikredilebilecek diğer kaynaklar; Halil İncalcık, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Köle Emegi”, **Doğu Batı, Makaleler II**, Ekim 2008, pp. 123-153; Nihat Engin, **Osmanlı Devleti’nde Kölelik**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1998, Y. Hakan Erdem, **Osmanlı’da Köleliğin Sonu 1800-1919**, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2004, Ömer Şen, **Osmanlı’da Köle Olmak**, İstanbul, Kapı Yayınları, 2007,

dönemin adıdır. Batı toplumlarının gelişme çizgisinde köleci toplum bir tarihsel dönemdir ve genel çizgileriyle İlkçağ'a tekabül eder. Buna karşılık Osmanlı İmparatorluğu öncelikle bir Ortaçağ İmparatorluğu'dur. Ortaçağ'da kurulmuş, Yeniçağ'ı başlatan olayların başlatıcısı ve itici gücü olmuş bir imparatorluk içinde Batı İlkçağ'ında görülen türde bir köleliğin nasıl olabildiği mesele edilmemiştir. Köleliğin kaldırılması girişimleri ardından da Osmanlı'daki kölelik meselesi ilgi çekmiş ama iktisadi bir mesele olmaktan çok genel görüntüleri ile ele alınmıştır. Konuya yaklaşımlar Türk İktisat Tarihinin henüz birçok konuya olduğu gibi bu konuyla ilgili hazırlıksızlığını da ortaya koymaktadır.

Derginin bu sayısındaki bir başka isim Suraiya Faroqhi, iktisat tarihimizin önemli konularından olan İstanbul'un iâşesi ile ilgili çalışmasında, 16. Yüzyılda büyük olasılıkla beş yüz bini aşkın nüfusa sahip İstanbul'u besleme çabası sonucunda gelişen çevreyi ve çevrenin önemli bir parçası olan limanları ele almıştır. Çalışmada bu şekilde örgütlenip gelişen Rodosçuk ve Tekirdağ limanları incelenmiştir. Faroqhi ana hatlarıyla çizdiği küçük bir kent monografisinin aslında bütün Osmanlı kent şebekesinin gelişimini aydınlatmak için kullanıldığı takdirde faydalı olabileceğini, Osmanlı toplumunun iç dinamiğini kavrayabilmek için ticaret, kentsel gelişim ve idari müdahale arasındaki bağlantıların ortaya çıkarılması gerektiğini eklemektedir.⁵² Elbette Faroqhi'nin sözünü ettiği Osmanlı kent şebekesi, buna bağlı olarak ticaret şebekesi ve daha geniş anlamda bir iktisadi örgütlenmenin ayrıntılarının ortaya çıkarılması iktisat tarihimizin başlıca konularındandır. Buna ek olarak böyle bir çabanın gerçekleştirilmesi öncelikle bütünsel bir iktisadi perspektif ve genel bir kuramın ortaya koyulabilmesiyle mümkün olabilecektir.

Bu çalışmaların yanında dergide Türk iktisat tarihinin çeşitli alanlarında başka makaleler de yayınlanmıştır.⁵³ Ele aldığı konu itibarıyla değerlendirmekte fayda

⁵² Faroqhi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, "Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar: II, Gelişme Dergisi: 1979-1980 Özel Sayısı, pp. 139-154

⁵³ İlber Ortaylı 17. ve 18. Yüzyıllarda Anadolu'da ilmiye sınıfının sahip olduğu servet konusuna dair bazı notlar kaleme almıştır. Şevket Pamuk derginin ilk sayısındaki yazısıyla ilişkili olarak Kapitalist Dünya Ekonomisi ve Osmanlı Dış Ticaretinde Uzun Dönemli Dalgalanmalar 1830-1913 konusunu ele almıştır. Zafer Toprak Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'nı nasıl finanse ettiği ve savaş yıllarındaki para politikasına dair bir çalışma ortaya koymuştur. Çağlar Keyder, Zafer Toprak'ın

gördüğümüz bir diğer çalışma Erdal Yavuz, Orhan Kurmuş ve Şevket Pamuk'un birlikte kaleme aldığı "19. Yüzyıl Türkiye İktisat Tarihi Kaynakları: Bir Bibliyografya Denemesi" başlıklı çalışmadır. Bu çalışma bu tarihten sonra yapılan birçok çalışmada temel başvuru kaynağı olma özelliği taşıması açısından önemli olmaktadır. Bibliyografyayı hazırlarken araştırmalarda temel referans olarak kullanılan arşiv kaynaklarını tasnif ederek işe başlayan yazarlar, ilk olarak Türkiye'deki mevcut çeşitli arşivleri kısaca tanıtmışlardır. Bu arşivler içinde elbette en önemlisi olan Başbakanlık Arşivine özel bir önem veren yazarlar bu arşivdeki belgelerin Tasnifler, Defterler ve Belge Grupları olmak üzere üç grupta toplanabileceğini ifade etmişlerdir. Daha sonra İngiltere, Amerika Birleşik Devletleri ve Fransa devletine ait arşiv belgelerini tanıtan yazarlar ikinci olarak daha önce hazırlanmış bazı bibliyografyaları tanıtmışlardır. Üçüncü olarak Başvuru Kitapları, Ansiklopedi ve Biyografiler, dördüncü olarak Resmi Yayınlar, Hukuki ve İdari Metin Derlemeleri tanıtılmıştır. Son olarak Kaynakların Analizi başlığı altında kaynaklar belirlenen konu başlıklarına göre tasnif edilmiştir. Bu konu başlıkları; genel tarihler, ekonomi tarihi, istatistikler, ekonomik coğrafya, envanterler, izlenimler ve genel değerlendirmeler, toprak ve tarım, endüstri, nüfus işgücü ve emeğin örgütlenmesi, ulaşım, ticaret, maliye ve ekonomik düşüncedir. Her bir konu başlığı altında, konuyla ilgili çalışmalar zikredilmiş, bazıları yetersiz, eskimiş gibi ifadelerle kısa değerlendirmelere tabi tutulmuştur.⁵⁴ Bibliyografyalar belli bir konuyla ilgili çalışma öncesi başvurulacak temel kaynaklardır. Bu çalışma da iktisat tarihimizin belli bir dönemiyle ilgili çeşitli kaynak gruplarını tanıtmaları açısından oldukça önemli bir referanstır. Ancak günümüze gelene kadar yenilenmemesi elbette bir eksikliktir.⁵⁵

çalışmasıyla bağlantılı olarak Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türk Tüccarının "Milli"leşmesi meselesine değinmiş, Selim İlkin iktisat tarihimizin yakın döneminde, 1934 yılında uygulamaya konulan Birinci Sanayi Planı'nda Sovyet uzmanların rolü ve katkısı meselesini incelemiştir. İlkin bilinenin aksine Planın Sovyet uzmanlar tarafından ya da onların yardımıyla hazırlanmadığını belirtmiştir. İlhan Tekeli ise İlkin'in makalesiyle bağlantılı olarak II. Dünya Savaşı Sırasında Hazırlanan Savaş Sonrası Kalkınma Plan ve Programları konusunu incelemiştir.

⁵⁴ Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar: II, **Gelişme Dergisi**, 1979-1980 Özel Sayısı, pp. 329-371

⁵⁵ Türk İktisat Tarihi alanındaki ilk bibliyografya denemesi olan bu çalışma 19. yüzyıla sınırlı olması ve güncellenmesi gerektiği gerçeği bir yana bırakılırsa hala önemli olma özelliğini korumaktadır. Sınırlı sayıdaki iktisat tarihi bibliyografyalarına baktığımızda hala genel ve güncel bir iktisat tarihi bibliyografyasının yokluğu bazı iktisat tarihçilerimizin de dikkat çektiği bir meseledir. Çakır, **a.e.**, s.

Yeni dönemin başlangıcında Türk İktisat Tarihi konusuna, iki özel sayı çıkararak belli bir katkı sağlayan Gelişme Dergisi'nin seminerler dizisinin ilk örnekleri olması açısından zikredilmeye değer olduğunu belirtmeliyiz. Derginin iki sayısındaki makalelerin tamamı değerlendirildiğinde XIV. Yüzyıldan II. Dünya Savaşı sonrası döneme kadar Türk İktisat Tarihinin çeşitli başlıklarında birçok çalışmanın ortaya koyulduğunu görüyoruz. Bazı makalelerle ilgili eleştirilerimizi kısa değerlendirmeler yaparken yukarıda ifade ettik. Bunların dışında bu çalışmada makalelerin spesifik oluşuna yönelik çeşitli eleştirilerimiz oldu. Ayrıca daha önce belirttiğimiz gibi çalışmamızda ısrarla genel bir iktisat tarihi kuramına vurgu yapılmaktadır. Bu yüzden makalelerin iktisat tarihimizin çeşitli ayrıntılarını ortaya koymaya yönelik oluşuna dair eleştirilerimiz ancak bu genel kuram çerçevesinde anlamlı olacaktır. Diğer yandan makalelerde çeşitli ayrıntıların ele alınması onların bilimsel değerini yaralayıcı bir etken değildir. Fakat bütün ve parça arasında birbirini tamamlayan ve dönüştüren bir ilişki olduğunu da unutmamalıyız.⁵⁶

52. Konuyla ilgili bibliyografyalarından ilk akla gelenler şunlardır: Erdal Yavuz, Orhan Kurmuş, Şevket Pamuk, "19. Yüzyıl Türkiye İktisat Tarihi Kaynakları: Bir Bibliyografya Denemesi", ODTÜ **Gelişme Dergisi**, Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar II, 1979-1980 Özel Sayısı, pp. 329-371; Murat Koraltürk, **Osmanlı Ekonomik ve Toplumsal Tarihine İlişkin Türkçe Makaleler Bibliyografyası Denemesi, 1910-1997**, İstanbul 1998. Ayrıca Coşkun Çakır tarafından bir tezler bibliyografyası yayınlanmıştır: "Osmanlı Ekonomik ve Toplumsal Tarihiyle İlgili Tezler Bibliyografyası, 1933-1999", **Divan İlmi Araştırmalar Dergisi**, Sayı 7, İstanbul 1999, pp. 251-379.

⁵⁶ Andre Gunder Frank, **Yeniden Doğu, Asya Çağında Küresel Ekonomi**, İmge Kitabevi 2010, s. 23

B. Türk İktisat Tarihinde “MAKRO” Çalışmalar*

İktisat tarihi çalışmalarında belli bir canlanmayla birlikte dağılmanın da başladığı ve büyük oranda makale düzeyinde çalışmaların yapıldığı bu dönemin başka bir karakteristiği belli bir bütünlük iddiası taşıyan çalışmaların da yapılmış olmasıdır. Bu çalışmalar aynı zamanda Türk iktisat tarihi çalışmaları içerisindeki “makro” yaklaşımlar olarak da değerlendirilebilir. Biz iktisat tarihimizin temel probleminin Türk iktisat tarihinin kendi zenginliğini gösteren tasvirinin yanında Dünya İktisat Tarihi içerisindeki yeri ve öneminin saptanması olması gerektiğine inandığımız için üzerinde duracağımız bu “makro” çalışmaları ayrıca önemsiyoruz. Çünkü bu çalışmaların konuyu ele alışı itibarıyla sözünü ettiğimiz problematiğin çözümüne yönelik belli bir tutum içermesi gerektiğini düşünüyoruz.

1. Aydın Yalçın’ın Konuya Yaklaşımı

Sözünü ettiğimiz “makro” çalışmalardan ilki Aydın Yalçın’ın “Türkiye İktisat Tarihi - Osmanlı İktisadında Büyüme ve Gerileme Süreci”⁵⁷ adlı çalışmasıdır. 1978-79 ders yılında Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi’nde son sınıflara verilen ders notlarından oluştuğu yazar tarafından da belirtilen bir çalışmanın ürünü olan eser⁵⁸,

* Türkiye’de iktisat tarihi çalışmalarını, ele alınan dönem itibarıyla ikiye ayırmak mümkündür. İlki Osmanlı dönemini konu edinen çalışmalardır ki bu dönem aynı zamanda üzerinde en fazla çalışma yapılan alan olma özelliğindedir. Biz de çalışmamızda mihver olma özelliği sebebiyle bu dönem üzerine yapılan çalışmaları merkeze aldık. İkincisi ise Cumhuriyet dönemi Türkiye iktisat tarihi çalışmalarıdır ki bu çalışmalar Osmanlı dönemi ile ilgili çalışmalara kıyasla daha geç başlamış ve daha az üretimin yapıldığı bir alan olmuştur. Ancak her şeye rağmen özellikle 1980’li yıllarla birlikte Cumhuriyet dönemi iktisat tarihi araştırmalarında belli bir artış kaydedilmiştir. Makale düzeyindeki spesifik çalışmaların yanında dönemin tamamını kapsayan “makro” düzeydeki çalışmalarla ilgili olarak da benzer bir değerlendirme yapılabilir. Korkut Boratav, Zafer Toprak, İlhan Tekeli-Selim İlkin, Oktay Yenal, Çağlar Keyder, Gündüz Ökçün, Bilsay Kuruç, Naci Bostancı, Oya Silier, Nevin Coşar, Gülten Kazgan, Yahya Sezai Tezel gibi isimler Cumhuriyet dönemi ya da bu dönemin belli bir periyoduna dair araştırmalar yapan bazı isimlerdir. Biz Cumhuriyet dönemi iktisat tarihi araştırmalarının Türk toplumunun sürekliliği temelinde ele alınmasından yanayız. Bu süreklilik hesaba katılmadan yapılacak araştırmalarla Cumhuriyet döneminin anlaşılamayacağına inanıyoruz. Ancak bu dönem üzerine yapılan çalışmaların değerlendirilmesi başlı başına bir çalışmanın konusu olacağı için çalışmamızda Cumhuriyet dönemi üzerine yapılan iktisat tarihi çalışmalarını değerlendirmedik.

⁵⁷ Aydın Yalçın, *Türkiye İktisat Tarihi – Osmanlı İktisadında Büyüme ve Gerileme Süreci*, Ankara, Ayyıldız Matbaası A.Ş. 1979

⁵⁸ A.e., s. 5

alt başlığından da anlaşılacağı gibi Osmanlı iktisat tarihi ile sınırlandırılmıştır. Aslında iki cilt olarak tasarlanan çalışmanın giriş kısmında her iki ciltte hangi konuların işleneceği belirtilmiş olsa da sözü edilen ikinci cildin yayınlanmadığını biliyoruz.

Yalçın'ın çalışması İktisat tarihimiz konusunda mevcut bilgileri özetlemeyi amaçlayan ve geçmişin birikimi olarak değerlendirebileceğimiz ilk çalışmalardandır. Belli bir iddiası olan çalışmada temelde 1071 ile 1978 arasındaki dokuz yüz yıllık sürede, Orta Asya'dan Batı'ya, Anadolu'ya göç eden Türklerde iktisadi genişleme, refah, üretim, yaşam tarzı ve genel iktisadi faaliyetlerin genel olarak nasıl bir manzara gösterdiğinin açıklanması hedeflenmiştir. Bundan sonra da bu alçalma ve yükselmelerin, genişleme ve daralmaların ana nedenlerinin, bugünkü iktisadi olayları açıklamaya yardım edecek biçimde ele alınacağı ifade edilse de⁵⁹ daha önce de belirttiğimiz gibi çalışmanın bu bölümü tamamlanmamıştır. Ancak çalışma plan olarak daha geniş bir dönemi kapsamı açısından önemlidir. Çalışmanın en önemli yönlerinden birisi Türklerin iktisadi tarihi söz konusu olduğunda genelde Osmanlı ile başlatılan çerçeveyi geriye, oldukça önemli bir tarihsel eşiğe, 1071'e çekmesidir.

Ancak 1071'in Türk tarihinde bir başlangıç değil bir dönüm noktası olduğunu, bu doğrultuda Türk toplumunun iktisadi tarihinin de Anadolu serüveni ile sınırlı olmadığını belirtmeliyiz. Yalçın çalışmasının hemen başında⁶⁰ F. Köprülü'nün *“Osmanlı tarihi, umumi Türk tarihinin çerçevesi içinde, yani sair Anadolu beylikleri ile beraber Anadolu Selçuklu tarihinin bir devamı gibi telakki ve tedkik olunursa, ancak o zaman şimdiye kadar karanlık olan birçok problemlerin anlaşılması imkanı hasıl olur”*⁶¹ ifadesini parametre olarak almış ve “umumi Türk tarihini” en başından Anadolu ile sınırlamıştır. Bu anlamda daha en başında çalışmanın siyasi tarih argümanlarının etkisinde olduğu görülmektedir. Bu sınırlamanın ötesinde çalışmanın

⁵⁹ A.e., s. 11

⁶⁰ A.e., s. 22

⁶¹ Fuad Köprülü, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu**, Ankara, 1972. Bu eser Prof. Köprülü'nün 1934 yılında Paris Üniversitesi Şark Tedkikler Enstitüsünün kuruluşu vesilesiyle verdiği üç konferansın **Les Origines de l'Empire Ottoman** adı altında Fransızca olarak yayınlanmış kitabın Türkçe çevirisidir.

bütününde ilerleyen sayfalarda ayrıntılı biçimde değerlendireceğimiz zafiyetlerin olduğunu söyleyebiliriz.

Belki de bu zafiyetlerin başında Yalçın'ın vakıf kurumuyla ilgili belli bir açıklama biçimi geliştirirken Osmanlı iktisadi sistemini “katı ve donuk” olarak tanımlaması gelmektedir. Bu açıklama biçimi akıllara önce Weber ardından da Sabri Ülgener'in yaklaşımını getirmektedir. Zaten çalışmasının devamında Weber'e sık sık göndermeler yapan Yalçın'ın satır aralarında Osmanlı'nın neden kapitalist olamadığı sorusuna cevap aradığını ifade edebiliriz. Yalçın'ın çalışmasında devletin tekelci politikaları, narh sistemi⁶² ve zaman zaman Adam Smith ve Malthus'a yapılan göndermelerle özel mülkiyeti koruyan yasaların olmayışı Osmanlı'da kapitalizmin neden ortaya çıkmadığına dair açıklama biçimleri olarak karşımıza çıkmaktadır.⁶³

Benzer bir açıklama biçimi para, kredi ve faiz politikası ile ilgili olarak da ileri sürülmüştür. 16. yüzyılda Avrupa'da yaşanan para bolluğunun Osmanlı'da yarattığı yüksek enflasyon Yalçın'a göre Avrupa'daki gibi iktisadi bir canlanmayı sağlayabilecekken, Osmanlı'nın gelişmiş bir para ve kredi piyasasına sahip olmayışı tağşişten başka bir seçeneği mümkün kılmamıştır. Yine Yalçın kapitalizmin gelişme ve yükselme çağında Batı Avrupa'da ortaya çıkan Medici ve Fuggers gibi tüccar

⁶²Yeni dönemin genel görüntüsünü ortaya koyabilmek için bu dönemde yapılan iktisat tarihi çalışmalarını tasnif etmeye ve değerlendirmeye çalıştığımız bu bölümde, iktisat tarihimizin ana başlıklarından kabul edilebilecek ve iktisat tarihimize ışık tutacak kaynaklardan olan narh defterlerine yönelik çalışmaları da burada anmamız gerekmektedir. Narh defterlerinin gıda ve zorunlu ihtiyaç maddelerinden ibaret olan birkaç sayfalıklarına Osmanlı Devlet Arşivi ve Şer'iye Sicilleri içinde çokça rastlandığı ifade edilmektedir. Bütün İstanbul esnafının sattığı mallara ait olmak üzere düzenlenmiş olanlardan ise bugünkü bilgilerimize göre sadece iki tanesi günümüze ulaşabilmiştir. Mübahat Kütükoğlu, **Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri**, Enderun Kitabevi, İstanbul 1983, s. XIII. Geniş kapsamlı bu defterler iktisat tarihimiz açısından çeşitli karşılaştırma imkânlarını da barındırdığı için büyük önem taşımaktadır. Ancak belirttiğimiz gibi bu defterlerin içerdikleri bilgi tek başına bir anlam ifade etmemektedir. Bu ve buna benzer bilgiler ancak kapsayıcı bir iktisat tarihi çabasının nesneleri olduğu takdirde belli bir anlam kazanabilecektir. Bu değerlendirmeyi akılda tutarak Mübahat Kütükoğlu'nun çalışmasının konuyla ilgili yapılmış belli başlı çalışmalardan olduğunu hatırlatmakta yarar görüyoruz. 24 Ocak 1980'de kamuoyuna açıklanan ve devletin ekonomideki payının küçültüldüğü, dış ticaretin ve ithalatın kademeli olarak serbestleştirildiği ve takip eden dönemde serbest piyasa övgüsünün yapıldığı bir süreçte yayınlanan Narh çalışmasının yaşanan süreçle ilişkin olarak değerlendirildiğinde anlamlı sonuçlar çıkarılabileceği kanaatindeyiz.

⁶³ Yalçın, **a.e.**, s. 386

ailelerin Osmanlı'da ortaya çıkmayışını mevcut *ekonomik zihniyet* ve yapıyla açıklamaktadır.⁶⁴

Eğitim, bilim ve teknolojide de durumun pek farklı olmadığını belirten Yalçın Osmanlılardaki hür düşünce ve hoşgörü eğiliminin Avrupa'daki gibi modern bilim, felsefe ve Rönesans gibi yeni ve çağdaş bir zihniyete dönüşmediğini, bağınazlık, geleneğe bağlılık ve dış dünyaya olan ilginin azalmasını bu alandaki olumsuzluklar olarak ifade etmektedir. Yalçın'a göre Osmanlıda bilimin dinden bağımsız, kendi kuralları olan rasyonel ve ampirik bir araştırma alanına dönüşmemesi Osmanlı iktisat ve toplum düzenin gerilemesinin temel sebepleridir.⁶⁵

Bu *eksikliklere* rağmen düşünce hayatındaki zenginliği ve pratik hayatta uygulanan yüksek teknolojiyi reddetmeyen Yalçın bütün bunların kaynağını modern bilimden almadığını eklemektedir. Yalçın'a göre modern bilimin temeli olan pozitif ve rasyonel yöntemlerle yürütülen düşünsel çaba, ancak Batı dünyasında uzun bir gelişme sonucunda ortaya çıkan yeni bir unsurdur. Yine Weber'e yaptığı bir göndermeyle Yalçın Batı kültürünün temel özelliklerinin teoloji ve felsefe gibi zihinsel uğraşların varlığının yanında, pozitif bilim ve rasyonel düşünme yöntemi olduğunu ve asıl önemlisi de bunun sadece Batı kültürüne has bir özellik olduğunu söylemesidir. Diğer uygarlıklar ise ampirik ve sistemsiz düşüncelerin ürünü olarak değerlendirilmektedir.⁶⁶ Yalçın'a göre elbette eğitim düzeyi, bilim, teknoloji ve iktisadi gelişme arasındaki sıkı ilişkiler sebebiyle Osmanlı toplumu sadece iktisadi alanda değil her alanda Batı toplumunun gerisinde kalmaya mahkûmdur.⁶⁷

Bu *geri kalma* ifadesi daha önce de belirttiğimiz gibi kapitalizme ulaşamamanın diğer adı olmaktadır. Türk toplumuna Batı toplumlarının gelişim çizgisinde bir yer bulma çabası kaçınılmaz olarak kendi kültürel, dinsel ve toplumsal yapımızda bir

⁶⁴ A.e., s. 319

⁶⁵ A.e., 339-342

⁶⁶ A.e., s. 405

⁶⁷ Özellikle Duraklama ve Gerileme olarak adlandırılan dönemlerde Osmanlıların bilim ve teknoloji alanındaki tutumları ve Batı karşısındaki durumları için Ekmeleddin İHSANOĞLU tarafından derlenen **Osmanlılar ve Batı Teknolojisi, Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler** adlı çalışmaya bakılabilir. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 3692, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1992

takım bozukluklar-gerilikler bulma noktasına varmaktadır. Aydın Yalçın da bahsettiğimiz şekilde Weber'in bakış açısı ve yöntemini kullanarak Osmanlı toplumunun iktisadi tarihini değerlendirme çabasında olmuştur. Yükseliş ve genişlemeyi bilinen klasik açıklama biçimleriyle anlamlandırmaya çalışmış, gerileme ve daralmayı yine klişe ve sınırları dar bir çerçevede ele almıştır. Çalışmasında tımar sisteminin çözülüşü imparatorluğun gerilemesinin temel sebeplerinden birisi olarak değerlendirilirken konuya daha geniş bir perspektiften bakıp soruyu tersten sorma gereği duymamıştır. Yine tımar sisteminden bahsedilirken zaman zaman “ikta” kavramının kullanılması⁶⁸ Yalçın'ın tımarı iktanın bir devamı olarak değerlendirdiğini düşündürmekte, Selçuklu-Osmanlı ilişkisinin bir hanedan değişikliği olarak algılandığı izlenimini yaratmaktadır. Bu noktada aklımıza tımar eğer iktanın devamıysa ikta sistemi neden çökmüştür sorusu gelmektedir. Aynı şekilde soruyu daha geniş bir perspektifle sorabiliriz; eğer Osmanlı Selçuklu'nun devamı ise Selçuklu neden yıkılmıştır? Tekrarlarsak yaygın siyasi tarihçilik etkisi Yalçın'ın eserinde zaman zaman oldukça belirgin bir biçimde karşımıza çıkmaktadır. Görüldüğü gibi Aydın Yalçın'ın Osmanlı'ya yaklaşımı çeşitli düzeylerde sorunlu bir çerçeve arz etmektedir. Yalçın çalışmanın girişinde Osmanlı toplum yapısı ve iktisadi sistemine dair şimdiye kadar yapılmış bazı yorumları (ATÜT, feodalizm gibi), olayları tamamen yüzeysel unsurlarıyla açıklamaya çalışan “basit ve ilkel” tahlil tarzları olarak değerlendirmektedir. Yalçın kendi alternatif yorumlarını ise *iktisat ilminin yerleşmiş tahlil yöntemlerine dayanarak yapacağı* iddiasındadır.⁶⁹ Bu yüzden daha en başında Aydın Yalçın, kullandığı yanlış enstrüman ve bu enstrümanın işlevi sebebiyle eleştirdiği *basit ve ilkel* yorumlara benzer bir yorumu *alternatif* olarak ileri sürmektedir. Yalçın, Osmanlı toplumsal ve ekonomik yapısıyla ilgili önceki yorumlara, özellikle Marksist yorumlara sert eleştiriler yöneltmiş, sonrasında da *alternatif* olduğunu iddia ettiği ve *Osmanlı neden kapitalist olamadı?* sorusu etrafında şekillenen kendi yorumunu koymuştur. Kullandığı enstrüman yanlış olduğu gibi sorduğu soru da yanlış olan Yalçın, kendi yorumunu oluştururken temel referans olarak Werner Sombart ve Max Weber'den yararlanmış, sonuç olarak çalışmasının başında eleştirdiği yaklaşımlarla benzer bir çerçeve ortaya koymuştur.

⁶⁸ A.e., s. 367-368

⁶⁹ Aydın Yalçın, *Türkiye İktisat Tarihi, Osmanlı İktisadının Büyüme ve Gerileme Süreci*, s. 14

Marksist yorumları eleştirmesi, diğer yandan da Osmanlı neden kapitalizme ulaşamadı sorusuna cevap ararken temel referans olarak Sombart ve Weber'i alması ilgi çekicidir. Bilindiği gibi Weber ve Sombart kapitalizmin Avrupa'ya özgü köken ve nitelikleri konusunda aynı fikirdedirler. Sombart dinin kapitalist zihniyetin oluşumundaki etkisini saptamaya çalışırken Yahudiliğe özel bir önem atfeder.⁷⁰ Weber bunu reddetmez ancak onun vurgusu Protestan ahlakı ve kapitalizmin ruhudur.⁷¹ Weber'e göre bu rasyonel öz diğer öğelerle birleştiğinde Doğu'nun değil Batı'nın yükselişi gerçekleşmiştir. Çünkü Doğu toplumları Weber'e göre bu ruha sahip değildir. Ancak diğer yandan Marx ve Weber'in Doğu'da kapitalizmin ortaya çıkmayışının temel sebeplerinden olarak tespit ettikleri özerk şehirlerin yokluğu ve şehirlerin tarihsel gelişim içerisindeki rolüne dair bakış açıları da büyük benzerlikler içermektedir. Daha genel anlamda Marx ve Weber'in kapitalizmin gelişimi için gerekli olan koşulların Doğu'da olmadığı konusunda büyük oranda fikir birliği içerisinde olduğunu belirtmeliyiz.⁷² Kısaca Yalçın'ın Marksist yorumları eleştirirken kullandığı temel referanslar aslında Doğu toplumları konusunda farklı bir çerçeve ortaya koymamakta ve eleştirdiği yaklaşımla önemli paralellikler içermektedir.

Özetle Yalçın'ın çalışmasında Weber'in yöntem ve bakış açısının kullanılması sonucunda kaçınılmaz olarak Osmanlı-Türk toplumu Müslüman olduğu için kapitalizme ulaşamamış ve geri kalmıştır sonucu ortaya çıkmaktadır. Endüstrileşmenin ve kapitalizmin çözüm olarak bütün dünyaya yaygınlaştırılmak istenmesi bizim sosyal bilimcilerimizin ve iktisat tarihçilerimizin de çözümü bu noktada araması ve yanlış sorular sorarak kendi toplum ve tarihini Yalçın'ın deyimiyle *basit ve ilkel* yorumlarla anlamlandırmaya çalışmasına sebep olmuştur. Oysa endüstrileşmenin ve kapitalist olmanın sorunları çözmediğinin en açık kanıtı Birinci ve İkinci Dünya Savaşlarının endüstrileşmiş ve kapitalist ülkeler arasında çıkmış olmasıdır.⁷³ Bu çalışmada daha önce değindiğimiz ve kullandığı kaynaklar, metodoloji ve ulaştığı sonuçlar açısından Yalçın'la benzer bir çerçeve ortaya koyan

⁷⁰ Werner Sombart, **Burjuva - Modern Ekonomi Dönemine Ait İnsanın Ahlaki ve Entelektüel Tarihine Katkı**, DoğuBatı Yayınları 2008, s. 239-242; Werner Sombart, **Kapitalizm ve Yahudiler**, Çev. Sabri Gürses, İleri Yayınları 2005.

⁷¹ Max Weber, **Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu**, Hil Yayınları, 1997

⁷² Sunar, **Karl Marx ve Max Weber'in Doğu Toplumlara Yaklaşımları**, s. 273

⁷³ Baykan Sezer, **Batı Dünya Egemenliği ve Endüstri Devrimi**, s. 87-99

Sabri Ülgener her ne kadar Weber'e yönelik önemli eleştirilerde bulunsa da⁷⁴ Sombart ve Weber'in çalışmalarından etkilenecek Anadolu'da kapitalist zihniyet, burjuva ve kapitalizmin ortaya çıkamayışını din üzerinden açıklamaya çalışmış ancak somut bir sonuca ulaşamamıştır. Özellikle Weber'in kullandığı metodoloji ile Türk toplumunun iktisadi tarihine yönelik açıklama çabaları Yalçın'ın çalışmasında olduğu gibi yanlış sorulara verilen yanlış cevaplardan dolayı İslam sebebiyle geri kaldığımız gibi vahim bir sonucu doğurmuştur.⁷⁵ Sabri Ülgener ve Aydın Yalçın farklı üniversitelerde olmalarına rağmen kullandıkları referanslar sebebiyle Türk İktisat Tarihinde ortak bir geleneğin/egilimin temsilcisi konumundadırlar. Bu geleneğin ve etkilerinin çeşitli düzeylerde bugün de devam ettiğini söylemek mümkündür.

2. Ahmet Tabakoğlu ve Türk İktisat Tarihi

⁷⁴ Ülgener, **Zihniyet ve Din: İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı**, İstanbul, Derin Yayınları, 2006

⁷⁵ Ülgener'in çalışmaları ikinci kez Türk İktisat Tarihinin bu döneminde, Ülgener'leaynı modellemeyi kullanan Aydın Yalçın'ın çalışmasından hemen sonra yeniden basılmıştır. Elbette 1970'li yıllarda Weber düşüncesinin ülkemizde anti-Marksizm temelinde yeniden etkili olmaya başlaması ile Ülgener'in eserlerinin yeniden basılması arasında bir bağlantı kurulabilir. Aynı şekilde Türk toplumunun tarihi ve ekonomisi ile ilgili yapılan çalışmaların Türkiye'deki siyasi iniş ve çıkışlardan bağımsız okunması da sanıyoruz çok doğru olmayacaktır. **Toplu Eserler** Dizisi'nin birinci kitabı ilk basımı 1951 yılında İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları tarafından yapılan **Tarihte Darlık Buhranları ve İktisadi Muvazenesizlik Meselesi**'dir. Toplu Eserler'in ikincisi, ilk basımı yine 1951'de yapılan **İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri**'dir. Ülgener, ikinci basımı 1981'de yapılan bu kitabın adını değiştirmiş ve kitap **İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası** adıyla yayımlanmıştır. Dizinin üçüncü kitabı, **Zihniyet ve Din: İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı**'nın ilk basımı, yine 1981'de yapılmıştır. Dördüncü kitap **Zihniyet, Aydınlar, İzm'ler** adını taşıyor. İlk basımı 1983'te yapılan bu kitabı, Dizi'nin ilk defa yayınlanmakta olan beşinci kitabı izlemiştir: **Makaleler**. Kitapların tümünde Ülgener'in öğrencisi ve onun takipçisi, Ahmet Güner Sayar'ın **Ülgener'in Eserlerinin Toplu Olarak Yayınlanması Üzerine Düşünceler** başlıklı sunuş yazısı yer almaktadır. Bu arada Sayar'ın **Ülgener Yazıları**'nın da, yine Derin Yayınları tarafından basıldığını hatırlatalım. Sayar daha önce de, Ülgener için **Bir İktisatçının Entelektüel Portresi: Sabri F. Ülgener** başlıklı geniş bir monografi çalışması yapmıştı. Ayrıca **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası'nın bir Özel Sayı'sını (Cilt: 43, Sayı: 1-4) Prof. Dr. Sabri F. Ülgener'e Armağan** olarak 1987 yılında yayınladığını hatırlatmakta yarar var.

Kapsayıcı çalışma denemelerinin ikinci örneği Ahmet Tabakoğlu'nun 1986'da yayınlanan *Türk İktisat Tarihi* başlıklı çalışmasıdır.⁷⁶ Öncelikle çalışmanın günümüze dek dokuz baskısının yapıldığını belirtmeliyiz.⁷⁷ Zaman içerisinde belli değişiklikler yapılarak genişletilse de çalışmanın temel çerçevesinin ve tezinin değişmediği dikkat çeken bir nokta olmaktadır. Sonraki baskılar bazı düzeltmeler, eklemeler ve planda yapılan belli değişikliklerle okuyucuya sunulmuştur.⁷⁸ Ancak bütün bu değişiklikler çalışmanın ilk baskısındaki genel çerçeve ve tezi değiştirmemiştir.

Çalışmanın başında iktisat tarihinin dayandığı iki temel disiplin olan tarih ve iktisat bilimlerinin yöntem ve yaklaşımlarına yönelik değerlendirmeler ve daha da önemlisi iktisat tarihi bilimin ortaya çıkışının değerlendirilmesi⁷⁹, konunun teorik temellerinin ilk defa tartışılması açısından önemli olmaktadır. Çalışmada İktisat tarihi biliminin doğuşundan bahsedilirken temel başvuru kaynağının yine Orhan Kurmuş'un daha önce bahsettiğimiz çalışması olduğunu bir kez daha hatırlatalım. Teorik temellerin ortaya koyulduğu bu bölümde Tabakoğlu'na göre İktisat Tarihi, öncelikle iktisat biliminin ihtiyaçlarından kaynaklandığı için tarihin değil iktisadın bir bölümü olmalıdır. Bununla birlikte iktisat tarihi sosyal bilimcilerin de ilgi sahasına girmektedir. Tabakoğlu'na göre Türkiye İktisat Tarihi'ne olan ilginin artış sebebi doğrusal ilerlemeci tarih anlayışının terk edilmesiyle ilgilidir. Zaten az gelişmişlik ve Osmanlının feodal olup olmadığı gibi tartışmalar da terk edildiğini belirttiği bakış açısının uzantılarıdır.⁸⁰

⁷⁶ Tabakoğlu, Ahmet, **Türk İktisat Tarihi**, İstanbul, Dergâh Yayınları, 1986

⁷⁷ Birinci Baskı Ekim 1986, İkinci Baskı Ekim 1994, Üçüncü Baskı Kasım 1997, Dördüncü Baskı Kasım 1998, Beşinci Baskı Nisan 2000, Altıncı Baskı Ekim 2003, Yedinci Baskı Aralık 2005, Sekizinci Baskı Mart 2008, Dokuzuncu Baskı Aralık 2009.

⁷⁸ Mesela Birinci Baskı'da Dördüncü Bölüm olarak karşımıza çıkan "Tımar Sistemi: Toprak Mülkiyeti, Ziraat ve Hayvancılık" konusu sonraki baskılarda "Tımar ve Vakıf Sistemleri" adı altında üçüncü bölümü oluşturmuştur. Yeni baskıda bu bölüme Vakıf konusuyla ilgili beş sayfalık bir alt başlık eklenmiş, *Ziraat ve Hayvancılık* alt başlıkları bu bölümden çıkarılarak *Sınai Üretim* konusunun eklenmesiyle *Üretim Yapısı* başlıklı yeni bir bölümün konusu olmuştur. Bu ve bu nitelikteki değişiklikler, planda yapılan düzenleme ve yeni alt başlıklarla çalışmanın daha derli toplu bir hale sokulduğu ifade edilebilir.

⁷⁹ A.e., s. 24-36

⁸⁰ A.e. s. 11

Bu eleştirilerle çalışmasına başlayan Tabakoğlu Türk İktisat Tarihinde izleyeceği yöntemi şöyle açıklamaktadır: “Türkiye Batı İktisat Tarihiyle etkileşim halinde olmakla birlikte, özellikle 18. yüzyılın sonlarına kadar özgün bir iktisadi, sosyal ve siyasi yapı oluşturmuştur”.⁸¹ Bu yüzden Batı tarihi esas alınarak oluşturulan gelişme teorileri Türkiye için yol gösterici olmayacağını belirten Tabakoğlu⁸² bununla birlikte Türkiye İktisat Tarihi için yeni paradigmlar* geliştirmedini belirtmiş ve çalışmanın Türkiye’nin ihtiyaçlarını dikkate alan bir iktisat teorisinin oluşmasına katkı yapacağını umduğunu ifade etmiştir.⁸³

Çalışmanın Giriş kısmında yönteme dair tartışmalara değinen Tabakoğlu Türk İktisat Tarihinin genel iktisat tarihinden ayrı düşünölemeyeceğini belirtmiştir.⁸⁴ Oldukça önemli olduğunu düşündüğümüz bu bakış açısıyla çalışma belli bir çerçeveye oturtulmak istenmiş ve siyasetten coğrafyaya kadar birçok unsurun iktisadi faaliyet ve ilişkiler üzerinde etkili olduğu belirtilmiştir. Ancak daha çalışmanın başında Türk İktisat Tarihini genel iktisat tarihinden soyutlamanın mümkün olmadığı belirtilse de çalışmada konuya “sadece Türkiye tarafından bakmaya çalışacağız” diyerek⁸⁵ Tabakoğlu, kendisinin de kabul ettiğı ilkeyi çalışmasına yansıtmamıştır.

Tabakoğlu’nun çalışmasıyla ilgili olarak belirtmemiz gereken başka bir özellik, Türk İktisat Tarihi’nin sınırları belirlenirken birkaç sayfa ile sınırlı olsa da Türklerin Anadolu öncesi serüvenlerine değinilmiş olmasıdır.⁸⁶ Bugün elimizde olan ve belli bir bütönlük iddiası taşıyan birçok çalışmanın konunun sınırlarının belirlenmesi

⁸¹ Osmanlı Devleti’nin özellikle iktisadi açıdan özgün, kendine has ya da diğeri ifadeyle *sui generis* bir yapı ortaya koyduğuna dair iddialar, temelde Osmanlı’yı dünya iktisat tarihinden bağımsız olarak değeriendirmenin dayanağı olarak karşımıza çıkmaktadır.

⁸² A.e., s. 12

* Bir bilim olarak Türkiye’de İktisat Tarihi 1936’da İstanbul Üniversitesi’nde iktisat tarihi kürsüsünün kurulmasıyla doğmuştur. Ömer Lütfi BARKAN’ın büyük oranda belgelere dayalı çalışmalarına başladığı tarihten bugüne yaklaşık yetmiş beş yıl geçti. İktisat tarihçilerimiz bu süre zarfında ortaya çıkan-çıkarılan iktisat tarihi malzemesi ve çalışmalarının yeni bir paradigma ya da önerilerin ortaya konulabilmesi için yeterli olmadığını zaman zaman dile getirmişlerdir. Geline nokta da genel bir Türk iktisat tarihi hala yazılmamıştır. Halil Sahillioğlu 1970’lerin başında genel bir Türk iktisat tarihi yazımı için gerekli malzemenin hala yetersiz olduğunu, Türk iktisat tarihi çalışmalarının deyim yerindeyse “dağı gagalama” kabilinden çalışmalar olduğunu ifade etmiştir. Halil Sahillioğlu, “İktisat Öğretiminde İktisat Tarihi”, **Türkiye’de Üniversitelerde Okutulan İktisat Üzerine**, Der. Fikret Görün, ODTÜ Yayınları, 1972, s. 136

⁸³ A.e., s. 12

⁸⁴ A.e., s. 48

⁸⁵ A.e., s. 48-49

⁸⁶ A.e., 1. Baskı, s. 55-75

noktasında önemli zaafı taşıdığını belirtmeliyiz. Bu temel zaaf siyasi ve iktisat tarihimizin yazılması noktasında daha da belirginleşmektedir. Siyasi tarihimiz yazılırken Türk toplumunun tarih içindeki serüveni bütün çalışmalarda Orta Asya ile başlatılabilmekte, ancak iktisat tarihimiz yazılırken farklı çalışmalarda farklı başlangıç noktaları tespit edilebilmektedir. Bazı çalışmaların başlığında Türk İktisat Tarihi ya da Türkiye İktisat Tarihi gibi kapsayıcı ifadeler olsa da, Türk toplumunun iktisadi tarihi zaman zaman Selçuklu zaman zaman da Osmanlı ile başlatılmaktadır. Ancak iktisat tarihimiz Osmanlı ile başlamadığı gibi Türklerin Anadolu'ya gelişleriyle de başlamamıştır. Bu noktada bir Türk İktisat Tarihi çalışması yapılırken Türklerin Anadolu'dan önceki iktisadi yaşamlarının da bütün detaylarıyla ortaya koyulması gerekmektedir. Siyasi tarihimizle paralellik taşıyan bir iktisat tarihimizin yazılmamış olması hala bir eksiklik olarak karşımızda durmaktadır. Tabakoğlu'nun çalışması bu zorunlu paralelliğin silik izlerini taşıması açısından önemli olmaktadır. Tabakoğlu birinci kitapta Osmanlı Öncesi İktisat Tarihini incelemektedir. İki bölümden oluşan birinci kitapta Türkiye İktisat Tarihi'nin Temelleri ve Selçuklu Ekonomisi konuları ele alınmaktadır. Ana hatlarıyla Anadolu'nun iktisadi imkânları, İslam ekonomisi ve Selçuklu ekonomisini inceleyen Tabakoğlu, hem İslam ekonomisinin ilkeleri hem de Selçuklu ekonomik yaşamını incelerken coğrafyanın imkânları ve söz konusu unsurların bu imkânları nasıl kullandığını tarif etmekte ve iç-dış ticaret, sosyal tabakalaşma, mali yapı, para hareketleri, nüfus, siyasi olaylar vb. unsurların iktisadi faaliyetleri nasıl etkilediğini ve aralarında nasıl bir sebep sonuç ilişkisi olduğunu ortaya koymaya çalışmaktadır.⁸⁷

İkinci kitapta Osmanlı ekonomisinin temellerini inceleyen Tabakoğlu, Osmanlı iktisadi ve toplumsal sistemini klasik ve yenileşme dönemleri olarak ikiye ayırmıştır. Klasik dönemi oluşma, olgunlaşma ve esnekliğini kaybetme alt bölümlerine ayıran yazar, imparatorluğun Fatih Sultan Mehmet Dönemiyle olgunlaşma dönemine girdiğini belirtmektedir. Çalışmada 16.yüzyılın ortalarından 17.yüzyılın sonlarına kadar geçen bu olgunlaşma dönemi modern kapitalizmin gelişme dönemine tekabül etmektedir ve bu dönem bir anlamda kapitalizmle mücadele tarihidir. Yazara göre

⁸⁷ A.e., s. 55-190

devlet ve ekonomi 1600'lü yıllarda olgunluğa erişmiş ve aynı zamanda esnekliğini kaybetmeye başlamıştır. 19. yüzyılın başları ise Osmanlının sanayi kapitalizmi karşısında enerjisini ve direncini kaybettiği dönem olarak kabul edilmektedir. Tabakoğluna göre Osmanlı toplum ve ekonomisinin kapitalist gelişmenin dışında olmasının en büyük göstergelerinden birisi yerli burjuva sınıfının olmayışıdır. Tanzimat ise mal güvenliği gerekçesiyle böyle bir sosyal zümrenin doğuşunu desteklemiştir. Nihayet dünya devleti giderek etkisizleşmiş, hâkim sistem kaybolarak kapitalizmin edilgen bir ögesi olmuştur.⁸⁸

Çalışmasının devamında Tabakoğlu Osmanlı toplumsal ve ekonomik yapısını çeşitli başlıklar altında incelemektedir. Nüfus, sosyal tabakalaşma, aile sistemi, iskân ve yerleşim politikaları bunların başlıcalarıdır. Sosyal yapının en önemli unsuru olarak tanımlanan nüfus konusunda Osmanlı ülkesinin asırlar boyu yetersiz bir nüfus beslediğini vurgulayan Tabakoğlu 16. ve 20. yüzyıllar arasında Osmanlı nüfusu durağanken Avrupa ülkelerinde nüfusun özellikle 19. yüzyılda hızla arttığını belirtmektedir. Osmanlı ülkelerindeki nüfusun yetersiz ve durağan oluşunun sebebi Tabakoğlu'na göre Osmanlı hayat tarzı olmalıdır.⁸⁹ Hayat tarzı, yetersiz nüfus ve iktisadi durgunluk arasında kurulan bu belirsiz ilişki akıllara ilk önce Sombart-Weber-Ülgener çizgisinin konuyu ele alışı getirmektedir.

Tabakoğlu Osmanlı toplumunda farklı bir sosyal tabakalaşmanın oluşmasının en önemli sebebi olarak İslami toplum ve mülkiyet anlayışına vurgu yapmaktadır. Buradaki “farklı” ifadesi ile elbette Batı toplumlarından farklılığı kastetmektedir. Yine Osmanlı'da Batı'daki gibi bir burjuva sınıfının oluşmayışı Batı'da feodalite çözülürken ortaya çıkmaya başlayan özerk şehirlerin Osmanlı'da var olmayışı ile ilişkilendirilmiştir.⁹⁰ Kısacası Tabakoğlu tabakalaşma meselesi ile ilgili olarak değerlendirmelerinde, doğulu toplumları açıklamaya çalışırken belki de en tartışmalı tezleri ortaya atan Weber'in Doğu'da otonom şehirlerin yokluğu tezini referans

⁸⁸ A.e., s. 193-202

⁸⁹ Tabakoğlu, Ahmet, **Türk İktisat Tarihi**, İstanbul, Dergâh Yayınları, 1998, Genişletilmiş 4. Baskı, s. 135

⁹⁰ A.e., s. 144

almaktadır.⁹¹ Hâlbuki Türk Weber'i olarak adlandırılan Ülgener'in dahi Weber'in Protestan Ahlakı'nda çizdiği yeterli şarta ağırlık verip Osmanlı'da kapitalizmi mümkün kılacak gerekli şartlarla birlikte bağımsız şehirlerin olmayışı ile patrimoniyal politik topluma hiç itibar etmemiş olduğu⁹² düşünülürse, Tabakoğlu'nun Doğu'da otonom şehirlerin yokluğu tezini referans alması daha da dikkat çekici olmaktadır. İskân ve yerleşim politikasında ise Osmanlılar Tabakoğlu'na göre Selçukluların tarzını devam ettirmiştir. Konuyla ilgili Tabakoğlu'nun temel referansı Barkan'dır. Osmanlı şehir yapısının da Selçuklulardan devralındığını belirten Tabakoğlu siyasi otorite boşluklarında Ahi teşkilatının* yönetime el koyarak istikrarı sağlayan önemli bir yapı olduğunu belirtmektedir.⁹³ Osmanlı İmparatorluğu'nun özellikle kurumsal anlamda Selçuklu'nun bir devamı olduğunu çalışmasında zaman zaman vurgulayan Tabakoğlu, tımar sistemi ile ilgili olarak da benzer bir açıklama biçimi ortaya koymaktadır. Osmanlı ekonomisinin temelde zirai bir ekonomi olduğunu ifade eden Tabakoğlu, bu ekonominin temelini tımar sistemi olduğunu belirtmektedir. Tımar Tabakoğlu'na göre Selçuklu ikta sisteminin bir devamı olarak değerlendirilmelidir.⁹⁴ Biz bu noktada tımar sistemi eğer ikta sisteminin devamı ise ikta sistemi neden çökmüştür sorusunun Osmanlı'yı kavramak ve dünya tarihi içerisinde hak ettiği yere oturtmak için cevaplanması gereken önemli sorulardan olduğunu yeniden hatırlatmakla yetiniyoruz.

⁹¹ Weber kapitalizmin ortaya çıkışı için belli unsurların birlikte var olması gerektiğini ileri sürmektedir. Bunlar serbest pazar, rasyonel teknoloji ve hukuk, otonom şehirler ve bunlara bağlı olarak oluşan burjuva sınıfıdır. Tabakoğlu Osmanlı'da otonom şehirlerin yokluğuna vurgu yapsa da Weber araştırmalarında Asya'da büyük kentler olduğunu kabul etmektedir. Dahası, Batı toplumlarında bulunduğu öne sürülen ancak Doğu toplumlarında var olmayan temel fark ya da "eksiklik" Weber'de tatmin edici bir cevap bulamaz. Marks bu eksikliğin kapitalist üretim tarzı olduğunu söyler. Weber buna Protestan ahlakını da eklemektedir. Weber'e göre Doğulu toplumlar bu rasyonel ahlak ve öz yoktur. Bu yüzden Asya'da kapitalizmin gelişmesi mümkün olmamıştır. Böylelikle Weber'in tezleri Marks'a oranla daha az anlaşılır bir hale gelmektedir. Doğulu toplumlar karşısındaki bu kendine özgü kibri sadece Weber'de değil birçok Batılı sosyal bilimci de görmek mümkündür.

⁹² Sayar, **a.e.**, s. 300, s. 299'daki 3 numaralı dipnotunun devamı.

* Bu çalışmada ahilikle ilgili iktisat tarihi bilgisi vermeyi amaçlamıyoruz. Bu yüzden burada sadece ahiliğin sosyolog ve iktisat tarihçilerinin ortak çalışma alanı olduğunu belirtmekle yetineceğiz. Ahilik konusuyla ilgili olarak bk. Sabahattin Güllülü, **Ahi Birlikleri**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 1977; Claud Cahen, **Osmanlıdan Önce Anadolu'da Türkler**, Çev. Yıldız Moran, E Yayınları 1994; M. Fuad Köprülü, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu**, TTK Yayınevi; Ömer Lütfi Barkan, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıf ve Temlikler**, Vakıflar Dergisi, Sayı II (1942). Bu makale şu kısımlardan oluşmaktadır: **I- İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeleri**, pp. 279-353, **II- Vakıfların Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Kullanılmasının Diğer Şekilleri**, pp. 354-386.

⁹³ **A.e.**, s. 149

⁹⁴ **A.e.**, s. 189

Tabakoğlu tımar sisteminin temel özelliklerini tanıttıktan sonra sistemin 17. yüzyılın başlarından itibaren dünya ekonomisindeki değişimlerle birlikte eski önemini kaybetmeye başladığını ifade etmektedir. Yazara göre Amerika'nın keşfi ve dünya para arzının artması nakdi ilişkileri yaygınlaştırmış, buna bağlı olarak Osmanlı ekonomisi de nakdileşme eğilimi göstermeye başlamış, fiyat farklılıklarından dolayı piyasasındaki altın ve gümüşü Doğu'ya ve Mısır'a kaptıran Osmanlı para sıkıntısı çekmeye başlamıştır. Tabakoğlu'na göre Osmanlı ekonomisi arz üzerine kurulu bir ekonomi olduğundan Avrupa'daki yüksek fiyatlar Osmanlı sanayi hammaddelerinin Batı'ya kaçmasına neden olmuştur.⁹⁵ Ayrıca Tabakoğlu dünya ticaretinin merkezinin Akdeniz'den okyanuslara kaymasının Osmanlı ticaret, esnaf ve sanayi sistemine ciddi darbeler vurduğunu belirtmektedir. Tabakoğlu'na göre zincirleme bir etki yapan bu gelişmeler tımandan iltizama, iltizamdan malikâneye doğru bir eğilimin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu gelişmeler bir yandan da toprakta özel mülkiyet ve vakıflaşma eğilimini doğurmuştur.⁹⁶

Öncelikle tımar sisteminin çöküşü ve imparatorluğun dağılışı arasında daha önce birçok çalışmada kurulan temelsiz ve ters yönlü ilişkinin Tabakoğlu'nun çalışmasında görece daha rasyonel bir temele oturtulduğunu belirtmeliyiz. Tabakoğlu tımar sisteminin çöküşünü dünya ölçeğinde gerçekleşen iktisadi ve sosyal gelişmelere bağlamakta ve bu gelişmeler dolayısıyla bozulan sistemin ülkenin iç güvenliği ile ilgili sorunların nedeni olduğunu ifade etmektedir.⁹⁷ Genel itibarıyla bu açıklama biçimi Osmanlı'nın dünya iktisadi ve siyasi gelişmelerinin dışında olmadığı kabulüne dayanmaktadır. Ancak diğer yandan Osmanlı'yı anlama çabası içerisinde tımarı oldukça merkeze alan bir açıklama biçimi olarak tımar dışında diğer dinamikleri devre dışı bırakmaktadır. Öncelikle tımar sisteminin gerçek rolünü ortaya koyabilmek için sistemin net olarak nerelerde uygulandığının ve ne ölçüde önemli olduğunun belirlenmesi gerekmektedir. Bilindiği gibi Osmanlı'da tımar bütün bölgelerde uygulanan bir sistem değildir. Tımar büyük oranda Anadolu'da yaygınken

⁹⁵ A.e., s. 198-199

⁹⁶ A.e., s. 198-199, 4. baskı

⁹⁷ A.e., s. 198-201

imparatorluğun en önemli üretim merkezi olan Mısır'da bu düzene rastlanmamaktadır. Elbette bu sistemin Osmanlı'daki yeri ve önemi kadar sadece belli bölgelerde uygulanmasının sebeplerinin de sorgulanması gerekmektedir.

Tabakoğlu tımar sistemi ile ilgili açıklamalarından sonra toplumsal anlamda oldukça önemli bir rolü olan vakıf kurumuna değinmektedir. Ana hatlarıyla Osmanlı ekonomisinde vakıf kurumunun yerini açıklayan yazar temelde vakıf kurumunun toplum için bir yük değil, aksine imparatorluğun en ileri devirlerinde gelişme gösterebilen yararlı bir kurum olduğunu belirtmektedir. İmparatorluğun son döneminde vakıflar aleyhine ileri sürülen görüşler ise Tabakoğlu'na göre liberal doktrinle yakından ilgilidir. Çünkü bu doktrinin tam ve mutlak mülkiyet anlayışı vakıfları bir engel olarak görmekteydi.⁹⁸ Temelde İslam'ın sosyal ve iktisadi sisteminin vakıfların gösterdiği gelişmenin birinci sebebi olduğunu belirten Tabakoğlu'nun bu açıklaması Osmanlı'yı vakıf kurumuna dayalı olarak açıklayan görüşleri hatırlatmaktadır.⁹⁹

Bunlara ek olarak çalışmada Osmanlı'nın nevi şahsına münhasır bir düzen yarattığı fikrinin belirgin bir biçimde öne çıktığı görülebilir. Bu, iç ve dış ticarete ve toprak meselesinde olduğu gibi piyasa mekanizmasında da geçerlidir. Tabakoğlu'na göre Osmanlı Klasik Dönem'de Batı'ya katkı yapan unsurlardan olsa da, Klasik Dönem'den sonra Batı'nın yönlendirdiği edilgen bir unsur olmuştur. Görüldüğü gibi Tabakoğlu Osmanlı'yı iktisadi ve siyasi anlamda dünyanın en güçlü devletlerinden birisi olduğu bir dönemde “Batı'ya katkı yapan” bir unsur olarak tanımlamaktadır. Bu bakış açısı 18. yüzyılın ortalarına kadar dünyanın büyük bir kısmının *modern dünya sistemi* ile bu sistem üzerine inşa edilen Braudelci/Wallersteinci Avrupa egemenliğindeki dünya ekonomisinin dışında olduğuna dair yaklaşımla örtüşmektedir. Kaldı ki bu dönemde iktisadi ve siyasi anlamda Asya'daki tek güçlü devlet Osmanlı değildir.¹⁰⁰ İran, Hindistan ve Çin'de de oldukça güçlü devletler

⁹⁸ A.e., s. 207

⁹⁹ Ziya Kazıcı, **Osmanlı Vakıf Medeniyeti**, İstanbul, Bilge Yayınları, 2004

¹⁰⁰ Eldeki veriler söz konusu dönemde Doğu'daki ticaretin Batı'ya kıyasla çok daha büyük bir hacmi olduğunu göstermektedir. 16. Yüzyılın ikinci yarısında Japonya sahip olduğu 55.000 madenci ile gümüş üretiminde Peru'yu dahi geride bırakmıştır. Batılı kaynaklar her yıl Japonya limanlarına

bulunmaktadır. İktisadi ve siyasi anlamda Asya'nın belirgin üstünlüğünün olduğu bir döneme dair bu tarz açıklamalar, her ne kadar eleştirilse de katılmış Batı merkezci dünya tarihi algısının bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Bu noktada Osmanlı-Türk toplumunun iktisadi tarihi açıklanırken Batı merkezli ya da Osmanlı'yı Batı'nın periferisi olarak tanımlayan açıklama biçimlerine dair itirazımızı yineliyoruz.

Tabakoğlu Osmanlı'da sermaye birikimi ve sanayi devriminin görülmemesinin sebeplerini sorgularken yine bunu Osmanlı'nın kendine has dinamikleri ile açıklamaktadır ki ona göre bu dinamikler Orta Asya Türk geleneklerinden başlayarak Selçuklu'ya ve en önemlisi de İslam'a dayanmaktadır. Burada İslam ve geri kalmışlık arasında daha önce kurulan bağlantıları ve bu bakış açısına yönelik eleştirilerimizi yineleme gereği duymuyoruz.¹⁰¹ Ancak Tabakoğlu'nun Osmanlı'da sermaye birikiminin görülmemesi sorusunun cevabını ararken *eksikliği* Orta Asya Türk geleneklerine kadar götürmesi dikkat çekicidir. Ayrıca Osmanlı'da gerçekleşmeyen Sanayi Devrimi meselesi sorgulanırken Osmanlı'nın *kendine has dinamikleri* eksenli bir açıklama biçiminin sosyolojik açıdan tatmin edici bir açıklama biçimi olduğu söylenemez. Bu noktada Sanayi Devrimi'nin toplumlar arası ilişkilerin Batı tarafından denetim altına alınması sonucunda Batı'da gerçekleştiğini, başka bir ifadeyle Sanayi Devrimi'nin ortaya çıkışını kendi tarihi koşulları içinde ele almak zorunluluğunu hatırlatmakla yetiniyoruz.¹⁰² Özetlersek Tabakoğlu bir yandan Türk İktisat Tarihi'nde Anadolu öncesi döneme göndermeler yaparak önemli bir

yanaşan sekiz kadar Hollanda gemisine vurgu yapsalar da oraya Çin'den gelen seksen kadar yelkenli daha fazla öneme sahiptir. **The Times Illustrated History of the World**'den aktaran Andre Gunder Frank, **Yeniden Doğu – Asya Çağında Küresel Ekonomi**, s. 189. Gerçekte zaman zaman *Avrupa'nın genişlemesi* ve kapitalizmin tam anlamıyla oturmasını sağlayan *ilkel birikim* evresi olarak görülen 1400-1800 yılları arasındaki dönemde dahi dünya ekonomisi büyük ölçüde Asya'nın etkisindeydi. Çinli Ming/Qing, Osmanlı Türk, Hint Babür İmparatorlukları gerek ekonomik gerekse siyasi anlamda son derece güçlü durumdaydılar ve Avrupa karşısında ancak bu dönemin sonuna doğru güç kaybetmeye başladılar. Frank, **a.e.**, s. 190. Dünya tarihini Batı merkezli tarih anlayışına eleştirel bir yaklaşımla yeniden ele alan bir yaklaşım için Marshall G. S. Hodgson, **Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek**, Çev. Ahmet Aydoğan, Ahmet Kanlıdere, İstanbul, Yöneliş Yayınları, 2001; Martin Bernal, **Kara Atena: Eski Yunan Uydurmacası Nasıl İmal Edildi 1785-1985**, Çev. Özcan Buze, İstanbul, Kaynak Yayınları, 1998; John M. Hobson, **Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri**, Çev. Esra Ermert, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2006

¹⁰¹ İslam ve geri kalmışlık arasında kurulan bağlantıların derli toplu bir özeti için bkz: Timur Kuran, "İslam ve Geri Kalmışlık: Eski Bir Muammaya Çözüm Arayışları", **İslam'ın Ekonomik Yüzleri**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2002, pp. 211-253.

¹⁰² Konuyla ilgili kapsamlı bir sosyolojik değerlendirme için bk: Sezer, **Batı Dünya Egemenliği ve Endüstri Devrimi**, Ankara 1997

noktaya dikkat çekmekte ve daha kapsayıcı bir çerçevenin gerekliliğine dair belirsiz göndermeler yapmakta ancak diğer yandan belli Batı'lı yazarları referans alma geleneğini sürdürerek Avrupamerkezci paradigmanın sınırlılığı içerisinde kalmaktadır. Aynı zamanda Barkan'ın çalışmaları ile hesaplama gereği duymadan iktisadi yaşamımıza *İslam iktisadi ilkeleri* gibi kavramları sokmaktadır. Tabakoğlu saptamalarına toplumumuza ait çeşitli iktisadi unsurları da katarak büyük ölçüde Weber-Sombart geleneğinin açıklamalarını tasviri bir biçimde yinelemektedir.

3. Şevket Pamuk'un Konuya Yaklaşımı

Türk İktisat Tarihine “*Makro*” bir bakış açısının ürünü olan çalışmalardan bir diğeri de Şevket Pamuk'un 100 Soruda serisinden çıkan *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914* adlı çalışmasıdır.¹⁰³ Pamuk'un çalışmasını iktisat tarihi çalışmaları içerisindeki yeri açısından ana hatlarıyla değerlendireceğiz.

Çalışmasının Önsöz'ünde, bugüne dek yapılan Osmanlı ekonomisi tarihi araştırmalarını eleştirel bir gözle değerlendireceğini belirten Pamuk, bu çalışmaların genellikle Klasik Dönem olarak adlandırılan 16. yüzyıl ekonomisi ya da belli başlı kurumları incelediğini belirtmekte ve 17. ve 18. yüzyılların iktisadi tarih açısından hala karanlık olma özelliği taşıdığını vurgulamaktadır. Pamuk bu çalışmayla daha geniş ve farklı bir perspektif ortaya koyma iddiasındadır.¹⁰⁴

Yazar öncelikle çalışmanın kuramsal altyapısını oluşturmak için belli başlı kavramları açıklayarak işe başlamaktadır. Pamuk'a göre bir kuram geliştirmeden arşivlerdeki olgu yığını yorumlamak imkânsızdır. Çünkü olayları bir neden sonuç ilişkisi içerisinde inceleyebilmek ancak bir kuramla mümkün olabilir. Bu doğrultuda Pamuk iktisadi tarihin alanını ve çözümleme araçlarını belirlemektedir. O'na göre “iktisadi tarih toplumları bir bütün olarak inceleyen tarih anlayışı içinde toplumların maddi temellerini ve bu temellerin gelişmesini hem insanın doğayla ilişkisi açısından

¹⁰³ Şevket Pamuk, *Osmanlı - Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, 1. Baskı, İstanbul, Gerçek Yayınları, 1988

¹⁰⁴ Pamuk, *Osmanlı - Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, Önsöz içinde, s. 6

hem de insanın insanla ilişkisi açısından inceleyen bir alan oluşturur”. Bunu yaparken esas olarak ekonomilerin iç dinamiklerini, üretim, bölüşüm ve birikim gibi temel sorunlarını incelemek için geliştirilen siyasal iktisat kuramından ve bu kuramın çözümleme araçlarından yararlanır.¹⁰⁵ Böylelikle Pamuk çalışmasının başında genel bir kuram eksikliğine vurgu yaparak bugüne dek ortaya koyulan iktisat tarihi çalışmalarında eksik olan bir gerekliliğe dikkat çekmektedir.

Bu tespitten sonra üretim tarzı, toplumsal kuruluş, Feodal Üretim Tarzı ve ATÜT gibi kavramları açıklayan Şevket Pamuk ATÜT kavramıyla ilgili çeşitli değerlendirmeler yapmaktadır. Marx’ın tanımladığı biçimiyle ATÜT kavramı Pamuk’a göre Avrupa dışındaki toplumların tahlili açısından çok değerli ipuçları vermesine karşın, somut tarihsel toplumlarda ender olarak görülen bazı özellikleri de beraberinde getirmektedir.¹⁰⁶ Yazara göre bu nedenlerden dolayı söz konusu üretim tarzını daha genel olarak tanımlamak ve toprakta devlet mülkiyeti, vergi-kira, gelişmiş kentler ve meta üretiminin gelişmesine elverişli bir yapı gibi unsurlarla sınırlı tutmak daha yerinde olacaktır. Böylece tanımlanan daha genel bir kavram ile Osmanlı dahil olmak üzere Ön Asya’daki toplumsal kuruluşların ortak özelliklerini yansıtmak daha kolay olacaktır. Yazar bu farklı kavrama *Vergisel Üretim Tarzı* demektedir. Vergisel Üretim Tarzı Feodal Üretim Tarzı gibi üretim güçlerinin ve sınıflı toplumların belli bir gelişmişlik düzeyinde ortaya çıkan somut toplumları incelemek amacıyla Pamuk’un geliştirdiği soyut bir kavramdır.¹⁰⁷

Üretim tarzlarının soyut modeller olduğunu ve pratikte farklı tarzların bir arada bulunabileceğini vurgulayan Pamuk, bu durumun Osmanlı tarihine özgü bir birleşim yaratmayacağını da eklemektedir. Bu nedenle Pamuk kapitalizm öncesindeki tüm tarihsel olasılıkların ve çeşitliliklerin Feodal ve Vergisel Üretim Tarzları çerçevesinde incelenebileceğini düşünmenin hatalı olacağını belirtmektedir. Pamuk’a göre üretim güçlerinin gelişmişlik düzeyinin bu iki üretim tarzlarındakine yakın olan toplumların bir bölümünün daha farklı, örneğin bir üçüncü soyut kavram aracılığıyla

¹⁰⁵ A.e., s. 9-11

¹⁰⁶ Pamuk’un ATÜT kavramına yaklaşım biçimi ilk olarak Sencer Divitçioğlu’nun konuyla ilgili çalışmasını akla getirmektedir.

¹⁰⁷ A.e., s. 14-21

incelenmesi mümkün olabilir.¹⁰⁸ Böylelikle Pamuk her iki üretim biçiminin özelliklerini taşıyan “ara” bir tarzı esas alarak denemeler yapmanın bir diğer yol olarak akıllarda tutulmasını tavsiye etmektedir. Konuyla ilgili aceleci genellemelerin hatalı sonuçlar ortaya koyacağını belirtmesine rağmen Pamuk’un üretim tarzı konusuna yaklaşımı Türkiye’nin Yakın Doğu’daki tarihinin bir üretim tarzı kavramı üzerinden anlaşılabilir. Ancak çalışmada Osmanlılardan ya da Selçuklulardan önce Anadolu, Yakın Doğu, Balkanlar, Mısır ve Kuzey Afrika’da hangi üretim tarzının olduğu dile getirilmemektedir. Başka bir ifadeyle Pamuk’un kavramsallaştırması olan *Vergisel Üretim Tarzı*’ndan önce sözünü ettiğimiz bölgelerde hangi üretim tarzının olduğu belirsiz bir nokta olarak kalmaktadır. Ayrıca Pamuk’un sözünü ettiği *ara tarzın* hangi toprak örgütlenmesini (İkta, Tımar) içerdiği çalışmadaki tartışmalı noktalardan bir diğeri olmaktadır.

Yazar bu kavramları tartışıp *yeni bir ara tarz* önerisinden sonra kendi deyimiyle uzun dönemli bir bakış açısıyla Osmanlı tarihini ele almaktadır. Bu çerçevede Osmanlı iktisadi tarihi dört ana başlıkta incelenmektedir. Osmanlı beyliğinin kuruluşundan 15. yüzyılın son çeyreğine kadar süren ilk dönemin temel özelliği, toplumsal kuruluş içindeki iki üretim tarzının egemenlik mücadelesi olarak tespit edilmiştir. Yerel aristokrasinin temsil ettiği *Feodal Üretim Tarzı* ile devşirme devlet memurlarının temsil ettiği *Vergisel Üretim Tarzı* arasındaki mücadele 15. yüzyılın sonlarına kadar yoğun bir biçimde sürmüştür.¹⁰⁹ Bu iki üretim tarzı arasındaki dengeler Fatih Sultan Mehmet’in izlediği politikalardan, aldığı önlemlerden sonra hem devlet hem de ekonomi düzeyinde ikinciler lehine dönmeye başlamıştır.¹¹⁰ 15. yüzyılın son çeyreğinden 16. yüzyıl sonlarına kadar geçen süre ise Pamuk’un tasnifine göre Osmanlı iktisadi tarihinin ikinci dönemini oluşturmaktadır. Birçok tarihçinin klasik dönem adını verdiği bu yüzyılda Pamuk’a göre toprağın, kentlerin, loncaların ve ticaretin devlet tarafından denetimine dayanan Vergisel Üretim Tarzı gücünün

¹⁰⁸ A.e., s. 21

¹⁰⁹ Çalışmada sözü edilen yerel aristokrasinin kökenlerine dair (Bizans ya da Anadolu Beylikleri..) bir açıklama yapılmamaktadır. Diğer yandan Türk toplum tarihi tartışmaları çerçevesinde Feodalizm konusu büyük oranda 1960’lı ve 70’li yıllara ait bir tartışma iken 1989 gibi oldukça geç bir tarihte Pamuk’un Osmanlı’nın belli bir dönemini açıklama çabası içerisinde kavramı yeniden kullanıyor oluşu düşündürücüdür.

¹¹⁰ A.e., s. 22

doruğuna ulaşmıştır. Osmanlı toplumuna egemen olan Vergisel Üretim Tarzı'nın tüm unsurları ve kendini yeniden üretme biçimleri en açık ve berrak olarak bu ikinci dönemde gözlenebilir.¹¹¹ 16. yüzyıldan 19. yüzyılın başlarına kadar süren üçüncü dönemin konusu ise 16. yüzyılın ikinci yarısında enflasyon, dış ticaret ve savaş teknolojisinde gerçekleşen değişiklikler sebebiyle merkezi devletin ve egemen üretim tarzının zayıflamasıdır.¹¹²

19. yüzyılın başlarından Birinci Dünya savaşına kadar geçen yüzyıllık süre Pamuk'a göre Osmanlı toplumsal kuruluşunun tarihindeki dördüncü ve son dönemi oluşturur. Bu döneme damgasını vuran temel süreç, vergisel üretim tarzının egemen olduğu bir toplumsal kuruluşun dünya kapitalizmine açılışı olarak değerlendirilmektedir. Kapitalizmin giderek artan ağırlığı, Vergisel Üretim Tarzı'na ait yapıların silinip ortadan kalkmasına yol açmamış, bu yapılar uzun bir süre kapitalizmle birlikte yaşayabilmiştir. Kapitalizmin var olan yapılarla ilişkileri ise yeni çelişkiler ve çıkar birlikleri yaratmış, ekonomi, devlet, hukuk ve ideoloji alanlarında birçok dönüşümü de beraberinde getirmiştir.¹¹³

Bu dönemlendirmeden sonra yazar küçük bir uç beyliği olan Osmanlıların nasıl bir dünya devleti olduğunu ve bu soruya daha önce cevap veren yaklaşımları eleştirerek kuruluş devrinin iktisadi tarihini incelemeye başlamaktadır. Yazara göre her şeyden önce Osmanlı'nın hızlı genişlemesine yol açan maddi koşullar, toplumsal, iktisadi ve demografik etkenler incelenmelidir. Bu maddi koşullar ise her biri yüzyıllara yayılan üç temel unsurla açıklanabilir.¹¹⁴ Bunlardan ilki Orta Asya'dan çıkarak İran yoluyla 11. yüzyılın sonlarından itibaren dalga dalga Anadolu'ya ulaşan ve sayıları milyonları bulan Türkmenlerin göçleri ve bu göçler sonucunda Anadolu'da oluşmaya başlayan toplumsal, iktisadi ve siyasal yapılardır. Başka bir unsur ise Anadolu Selçuklu Devletinin çözülmeye başlamasından sonraki dönemde Türk Beyliklerinin ve özellikle Osmanlı Beyliğinin Bizans toplumsal kuruluşuyla karşılıklı etkileşimi ve bu birlikteliğin iktisadi ve toplumsal sonuçlarıdır. Sonuncu unsur ise Osmanlı

¹¹¹A.e., s. 22

¹¹²A.e., s. 22-23

¹¹³A.e., s. 23

¹¹⁴A.e., s. 23

Devletin Balkanlara doğru yayılırken izlediği politikalar ve bu politikaların toplumsal ve demografik boyutlarıdır.¹¹⁵ Görüldüğü gibi Pamuk'un özellikle kuruluş dönemine dair yaptığı açıklamalarda kullandığı temel referans Ömer Lütfi Barkan'ın nüfus temelli çalışmaları olmuştur. Pamuk'un kullandığı referanslar¹¹⁶ bir iktisat tarihçisinin makası nüfus temelli açıklamalardan yana açmasının Barkan'dan sonra bir diğer örneği olarak karşımıza çıkmaktadır. Buna benzer açıklamalar Köprülü ve Akdağ'ın çalışmalarından da hatırlanacaktır.

Çalışmaya dair genel bir değerlendirme yapmak gerekirse Şevket Pamuk daha önce yapılan bazı çalışmalara benzer şekilde Osmanlı'ya yönelik açıklamalarında öncelikle Orta Asya ile çeşitli bağlantılar kurmaktadır. Ancak Türklerin Anadolu'ya yerleşmeleri ve buradaki varlıklarını önceki çalışmalara benzer biçimde Selçuklu/Bizans bağlantılarıyla açıklamakta, böylece çalışmasında güçlü siyasi tarihçiliğin etkileri öne çıkmaktadır. Geleneksel üretim tarzlarının sürekli katı bir şekilde korunması ve yeni bir üretim tarzının ortaya çıkışının en başından engellendiği Pamuk'un çalışmasında zaman zaman vurgulanan bir nokta olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu ifadeler yine Pamuk'un eleştirdiği daha önceki çalışmaları hatırlatmaktadır. Böylelikle çalışma birçok soruya cevap verme çabasında olsa da, sonuç olarak Osmanlı'nın neden kapitalistleşemediği sorusuna odaklanmaktadır. Bu problemin çözümü için gerekli anahtar Pamuk'un çalışmasında üretim tarzı kavramı olarak belirginleşmektedir. Ancak Pamuk'un bu önemli kavramla ilgili değerlendirmeleri çeşitli soru işaretlerini barındırmaktadır. Öncelikle üretim tarzı kavramının Batı iktisat tarihi kaynaklı bir kavram olduğunu belirtmeliyiz. Batı iktisat tarihi içerisinde üretim tarzlarının durağanlık göstermediği ve sürekli geliştiği varsayılmaktadır. En belirgin biçimiyle Marx'ta ifadesini bulan bu sürekli gelişim kabulü çerçevesinde Batı'nın iktisadi ve toplumsal tarihinde ilkel komünal sistemden başlayarak kölecî, feodal, kapitalist ve sosyalist/komünist aşamaların gerçekleşeceği

¹¹⁵ A.e., s. 23-24

¹¹⁶ Ömer Lütfi Barkan, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler I**, İÜİFM, Cilt XI, Sayı 1-4, Ekim 1949-Temmuz 1950, pp. 524-569, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler II**, İÜİFM, Cilt XIII, Sayı 1-4, Ekim 1951-Temmuz 1952, pp. 56-78, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler III**, İÜİFM, Cilt XV, Sayı 1-4, Ekim 1953-Temmuz 1954, pp. 209-237

öngörülmektedir.¹¹⁷ Pamuk bu üretim tarzlarından Feodal Üretim Tarzını Osmanlı'nın belli bir dönemini açıklamak için kullanmakta, aynı dönemde kendi kavramsallaştırması olan Vergisel Üretim Tarzı'nın da Feodal Üretim Tarzı ile bir çatışma içerisinde olduğunu vurgulamaktadır. İmparatorluğun son dönemlerinde kapitalizmle eklemlenme sürecinden bahseden Pamuk oldukça genel bir ifade olan Vergisel Üretim Tarzı'nın Osmanlı'nın son dönemlerinde dahi genel özelliklerini koruduğunu belirtmektedir. Çeşitli üretim tarzlarının merkeze alındığı bu açıklamalar bazı soruları akla getirmektedir. Söz gelimi Batı iktisat tarihini açıklamaya yarayan bu aşamalardan Feodalizm toplumumuzun belli bir dönemine yakıştırılırken köleci dönemin Türk toplumunun belli bir dönemine tekabül edip etmediği sorgulanmamaktadır. Bu noktada toplumumuzu azgelişmiş/gerikalmış olarak tanımlamanın bir dayanağı olarak karşımıza çıkan Feodalizm benzeri yakıştırmaların yeniden sorgulanması gerekmektedir. Benzer biçimde Osmanlı Üretim Tarzı ya da Vergisel Üretim Tarzı gibi genelleştirme çabalarının da acele değerlendirmeler olması sebebiyle süzgeçten geçirilmesi gerekmektedir. Bu çerçevede Osmanlı'da farklı bölgelerdeki farklı toprak sistemleri, farklı mülkiyet biçimleri ve ikili hukuk yapısı gibi ayrıntıların yeniden hatırlanması gerekmektedir.¹¹⁸ Bu hatırlatmaların ışığında Türk toplumunun iktisadi tarihine dair bir açıklama biçimi geliştirilirken üretim tarzı kavramının daha dikkatli bir biçimde, içeriği ve anlamı kavranarak kullanılması gerektiğini belirtmeliyiz.

Bunlara ek olarak Pamuk'un çalışmasının tezimizin çeşitli bölümlerinde altını çizmeye çalıştığımız dönemlendirme konusuna bağlı bir zafiyeti barındırdığını da eklemeliyiz. Türk toplumunun iktisadi tarihi sadece Osmanlı ya da Osmanlı'nın belli bir dönemi ile sınırlı değildir. Bu çerçevede konu başlangıcından günümüze Türk toplumunun yükseliş ve düşüş dinamikleri çerçevesinde ele alınmalıdır. Bu bağlantıların sistematik olarak kurulabilmesinin önkoşulu ise bütünlüklü bir dünya iktisadi algısı ve buna paralel olarak bu bütünlüğün bir parçası olan bir Türk İktisat Tarihi algısıdır. Bu çerçevede Pamuk'un çalışması da daha önce değerlendirdiğimiz

¹¹⁷ Bu aşamaların Batı tarihinde siyasal karşılıklarının olduğunu da hatırlatalım.

¹¹⁸ Elbette söz konusu başlıklarla ilgili temel referanslar ilk ve öncelikle Ömer Lütfi Barkan'ın çalışmalarıdır.

makro olma iddiasındaki benzer çalışmalar gibi bütünsel bir perspektife dair çeşitli eksiklikler içermektedir.

4. Türk İktisat Tarihinde Barkan’la Başlayan Süreklilikte Bir Eşik: Mehmet Genç’in çalışmaları

şevket Pamuk’un çalışmasının yayınlandığı 1980’li yılların sonu aslında ülkemizde iktisat tarihi konusunda önemli bir birikimin oluştuğu yıllardır. Hem lkemizde hem de yurt dışında iktisat tarihimizle ilgili çok sayıda çalışma yayınlanmış, aynı zamanda ülkemizdeki birçok üniversitede iktisat tarihi kürsüleri kurulmuştur. Birçok sosyal bilimcinin kendisini iktisat tarihçisi olarak tanımladığı bu yıllarda Barkan’ın öğrencisi Mehmet Genç’in çalışmaları birçok açıdan diğer çalışmalardan ayrılmaktadır.

Türk Devrimi’nin tarihle bağlantısının kurulması problematiği temelinde ortaya çıkan Türk İktisat Tarihi, sonraki dönemde Osmanlı tarihinin ilk dönemlerine kadar uzanan çalışmalarla sürmüş, bu sürece damgasını vuran isim Ömer Lütfi Barkan olmuştu. İktisat tarihimizin bundan sonraki serüveni de belli bir döneme kadar büyük oranda Ömer Lütfi Barkan’ın eksenini oluşturduğu bir ereve de gelişmişti. Barkan’ın oluşturduğu geleneğin de etkisiyle vesikalara dayalı bir iktisat tarihçiliğinin yükseldiği dönemde Mehmet Genç Osmanlı ile ilgili önemli bir açıklama modeli geliştirmiştir. Mehmet Genç’in uzun yıllar süren çalışmalar sonucunda inşa ettiği açıklama modeli önerisi iktisat tarihimiz için çeşitli açılardan bir dönüm noktası olarak değerlendirilebilir.

1960’lı yılların başında Ömer Lütfi Barkan’ın asistanı olarak çalışmalarına başladığında Genç’in zihninde, bir zamanlar çok büyük bir güce sahip olan Osmanlı Devleti’nin Batı Avrupa’daki iktisadi değişimlere neden ayak uyduramadığı sorusu bulunmaktadır.¹¹⁹ Bu problematik çerçevesinde Sanayi Devriminin Osmanlı sanayisi üzerindeki doğrudan ya da dolaylı etkilerini araştırmaya başlayan Genç, saptadığı

¹¹⁹ Bu sorunun önceki yıllarda yapılan birçok çalışmanın temel sorusu olan “neden kapitalizme ulaşamadık?” sorusundan farklı olduğunu belirtmeliyiz.

konu itibarıyla 1700-1860 yıllarını araştırmasının sınırları olarak belirlemiştir.¹²⁰ Tespit ettiği bu zaman aralığında sanayinin çeşitli dallarıyla alakalı olarak seçtiği 150 kadar vergi kaleminden hazineye ödenmekte olan yıllık miktarlara ait kayıtları 1700 yılından itibaren çıkarmaya başlayan Genç, bir süre sonra yıllık gelir rakamlarının çok az değiştiği hatta bazen değişmediğini, *donduğunu* fark etmiştir.¹²¹ Uzun çalışmalardan sonra “vergi iltizam sisteminde 17. Yüzyılın sonlarından itibaren önemli bir değişme olduğu ve yıllık vergi meblağlarının değişmez hale gelişinin, bu yeni sistemin mantığından kaynaklanan bir sonuç olduğunu” ortaya çıkaran Genç, “Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi” adlı çalışmasında iltizam sistemindeki bu değişmeyi kurumsal düzeyde ayrıntılı bir şekilde açıklamaktadır.¹²²

Vergi rakamlarının neden değişmediği sorununu çözdükten sonra aynı rakamların alakalı olduğu iktisadi faaliyetin reel hacmindeki değişimleri yansıtacak şekilde canlandırılmasının mümkün olup olmadığı üzerinde çalışan Genç, geliştirdiği metodu ve sonuçlarını “18. Yüzyıla Ait Osmanlı Mali Verilerinin İktisadi Faaliyetin Göstergesi Olarak Kullanılabilirliği Üzerinde Bir Çalışma” adlı makalesiyle anlatmıştır.¹²³ Bu detaylı metinler sayesinde Osmanlı maliyesinin içyapısını ve mekanizmalarını tanıma fırsatı bulduğunu ifade eden Genç, devletin ekonominin tümünü ilgilendiren bir yapıya sahip olduğunu belirtmektedir. Ekonomiye bütün sektörleri ve çerçevesi ile ilgilendiren bu rolün önemini ortaya koymak için yaptığı ilk çalışma “18. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş”tır.¹²⁴ Bu uzun ve zahmetli çalışmalarla Osmanlı ekonomik sisteminin mantığını kavramaya yönelik Genç, Osmanlı Klasik Dönemi olarak tanımladığı 16. yüzyıldan 19. yüzyılın başlarına

¹²⁰ Mehmet Genç, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2000, s. 17-18

¹²¹ **A.e.**, s. 26

¹²² Mehmet Genç, “Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi”, Osman Okyar (ed.), **Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler/Tartışmalar**, 8-10 Haziran 1973, Ankara, Hacettepe Yayınları, 1975, pp. 231-296

¹²³ Mehmet Genç, **18. Yüzyıla Ait Osmanlı Mali Verilerinin İktisadi Faaliyetin Göstergesi Olarak Kullanılabilirliği Üzerinde Bir Çalışma**, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Yıl 2, Cilt 2, Sayı 10, Şubat 1981, İstanbul, pp. 33-77, **A Study of the Feasibility of Using Eighteenth Century Ottoman Fiscal Records as an Indicator of Economic Activity in The Ottoman Empire and the World-Economy**, (edited by Huri İslamoğlu-Inan), Cambridge University Press, 1987, pp. 345-373, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi** içinde, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2000, pp. 153-185

¹²⁴ Mehmet Genç, **Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi** içinde, pp. 211-225

kadar olan dönem için geçerli olabilecek bir model geliştirmiştir.¹²⁵ Bir dönüm noktası olarak değerlendirdiğimiz söz konusu modelle Genç, “Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün İlkeleri”ni ortaya koymuştur. İktisat tarihimiz içerisinde İlk defa bir *iktisadi dünya görüşünden* bahseden Genç, bu iktisadi dünya görüşünün ilkelerini İaşe (Provizyonizm), Gelenekçilik ve Fiskalizm olarak tespit etmiştir.¹²⁶

Ortaya koyduğu modelle merkezi devletin iktisadi önceliklerini tespit etmeye çalışan Genç’in belirlediği birinci ilke olan *Provizyonizm*, iktisadi faaliyete tüketici açısından bakan görüşün dayandığı ilkedir. Bu ilkeye göre üretilen mal ve hizmetlerin mümkün olduğu kadar bol, kaliteli ve ucuz olması, yani piyasada mal arzının mümkün olan en yüksek seviyede tutulması temel amaçtır. Böylelikle Genç, kentlerin ve bürokratik aygıtın iaşesinin iktisadi konularda Osmanlı bürokrasisinin ilk önceliği olduğunu ifade etmektedir.¹²⁷ Ancak Ortaçağ koşullarında verimliliğin düşük, ulaştırmanın çok zor ve pahalı olması bu ilkenin sadece Osmanlılarla özdeşleştirilmemesi gerektiğini ortaya koymaktadır.¹²⁸ Bu koşullar altında iaşe ilkesi üçlü koordinat sisteminin en önemli ilkesi olmaktadır.¹²⁹ Bu ilkenin işlerliğini sürdürebilmek için Osmanlı Devleti üretim ve ticaret üzerinde sıkı bir müdahalecilik uygulamaktaydı. Temel amaç yurt içi ihtiyacın karşılanması olduğu için ihracat özel izinlere tabi idi. Buna karşılık ithalat hiçbir kısıtlamaya tabi tutulmadan serbestçe yapılabilirdi. Genç’e göre dış ticarete yabancılara tanınan kapitülasyonların da bu ilke çerçevesinde değerlendirilmesi gerekmektedir.¹³⁰ Çünkü Osmanlılar kentlerin iaşesinde tüccarların ne kadar önemli bir rolü olduğunu biliyorlardı.¹³¹

¹²⁵ Genç’in 19. yüzyılda söz konusu modeli oluşturan temel ilkelerdeki değişimleri açıkladığı çalışması için bk. Mehmet Genç, “19. Yüzyılda Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün Klasik Prensiplerindeki Değişmeler”, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi**, pp. 87-96, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2000

¹²⁶ Mehmet Genç, **Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün İlkeleri**, Sosyoloji Dergisi, Cilt 3, No:1 (1988-1989), İstanbul, İÜEF Yayınları, 1989, pp. 175-185

¹²⁷ **A.e.**, s. 178

¹²⁸ Halil İnalcık, *The Ottoman Economic Mind*; Bruce Masters, **The Origins of Western Economic Dominance in the Middle East: Mercantilism and the Islamic Economy in Aleppo, 1600-1750**, New York University Press, 1988, Bölüm VI’dan aktaran Şevket Pamuk, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Paranın Tarihi**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 4. Baskı, 2007, s. 13

¹²⁹ Genç, **Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün İlkeleri**, s. 178

¹³⁰ **A.e.**, s. 180

¹³¹ Lütfi Güçer, **XVI. – XVIII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu’nun Ticaret Politikası**, Türk İktisat Tarihi Yıllığı I, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi 1987, s. 1-128

İaşe (Provizyonizm) İlkesiyle arasında çok sıkı bir ilişki olan ikinci ilke Genç'e göre Gelenekçilik'tir. İaşe ilkesinin kaynağını oluşturan objektif şartlar ve hizmetinde olduğu amaçlar çok uzun süre boyunca değişmeden kaldığı için iaşe ilkesi, iktisadi hayata biçim veren düzenlemelerin temeli olmaya birkaç yüzyıl boyunca devam etmiş ve öylesine yerleşmiştir ki ikinci bir ilkenin de doğmasının başlıca etkeni olmuştur. Genç, gelenekçiliği *“sosyal ve iktisadi ilişkilerde yavaş yavaş oluşan dengeleri, eğilimleri mümkün olduğu ölçüde muhafaza etme ve değişme eğilimlerini engelleme ve herhangi bir değişme çıktığı takdirde, tekrar eski dengeye dönmek üzere değişmeyi ortadan kaldırma iradesinin hâkim olması”* olarak tarif etmektedir.¹³² Osmanlı toplumsal düzeni içerisinde köylülerin, esnafların ve tüccarların belli fonksiyonları ve değişmez yerleri vardı. Böylece devlet yüzyıllar sonucunda oluşan ve belli bir istikrarın sağlandığı düzeni koruma eğilimindeydi. Yine bu eğilimi oldukça açık bir şekilde ortaya koyan ve toplumsal yaşamın çeşitli alanlarında ortaya çıkan anlaşmazlıkların çözülmesi ile ilgili olarak verilen kararlarda 16. ve 18. yüzyıllar boyunca benimsenen ilke -kadimden olagelene aykırı iş yapılmaması- gelenekçiliğin ne ölçüde yerleştiğini göstermesi açısından önemlidir.¹³³ Genç'in ortaya koyduğu son ilke Fiskalizm'dir. Genç bu ilkeyi en kısa tanımıyla *“hazineye ait gelirleri mümkün olduğu kadar yüksek düzeye çıkarmaya çalışmak ve ulaştığı düzeyin altına inmesini engellemek”* olarak tanımlamaktadır.¹³⁴ Osmanlı devleti mali gelir sağlamak ve bu amaçla vergi toplayabilmek için iktisadi yaşama çeşitli müdahaleler yapmaktaydı. Söz konusu ilke bu çerçevede hayat buluyordu. Devlet bir yandan gelirleri yükseltmeye çalışıyor diğer yandan harcamaları kısma çalışıyordu. Böylelikle fiskalizm diğer iki ilke ile birlikte Osmanlı iktisadi dünya görüşünü yönlendirip biçimlendirmekteydi.¹³⁵

Osmanlı iktisadi dünya görüşü yukarıda ana hatlarıyla ortaya koyduğumuz bu ilkeler tarafından yönlendirilmiştir. Genç'e göre Osmanlıların iktisadi tutumları bu ilkeler

¹³² Genç, **Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün İlkeleri**, s. 180

¹³³ **A.e.**, s. 182

¹³⁴ **A.e.**, s. 182-183

¹³⁵ Şevket Pamuk Osmanlıların iktisadi yaşama Genç'in belirttiği ölçüde müdahale etmediğini belirtmektedir. Pamuk'a göre 15. ve 16. Yüzyıllardan sonra Osmanlılar müdahale konusunda daha seçici davranmışlar ancak bu değişim ne yazık ki tarihçiler tarafından yeterince anlaşılamamıştır. **Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi**, s. 44-45

temelinde düşünöldüğünde daha anlamlı hale gelecektir. Ancak her şeye rağmen Genç, ortaya koyduğu ilkelerden oluşan zihinsel çerçevenin Osmanlı sosyo-ekonomik dünyasını bütün yönleriyle açıklayabilecek bir model olmadığını, sadece klasik olarak adlandırdığı dönem için geçerli olduğunu belirtmektedir. Konuyla ilgili hala cevaplanması gereken birçok soru olduğunu belirten Genç, Osmanlıların iktisadi hayatla ilgili tavırlarında ciddi paradokslar ve hatta tutarsızlıklar olduğunu ve bunların da açıklanmaya muhtaç olduğunu ifade etmektedir.¹³⁶

Öncelikle Mehmet Genç'in de altını çizerek vurguladığı gibi model sadece Klasik Çağ için önerilmiştir. Buna ek olarak sadece imparatorluğun iç işleyişine dair bir açıklama modeli olduğunun da unutulmaması gerekmektedir. Bu yüzden modele yönelik eleştirel bir tutum söz konusu olduğunda bu hatırlatmalar gözden kaçırılmamalıdır. Biz konuyla ilgili değerlendirmemizin başında Genç'in yaklaşımının iktisat tarihimiz için eşik olarak değerlendirilebileceğini belirtmiştik. Çalışma çeşitli açılardan önemlidir. Öncelikle kantitatif verilerin bir başına hiçbir değer taşımadığını ispat etmektedir. Rakamlar bunu Mehmet Genç'e ilk çalışma yıllarında hazırladığı kötü sürprizle öğretmiştir zaten. İkinci olarak Genç'in model önerisi iktisat tarihimize dair genellemelerin yapılabilmesi ve kantitatif veri yığınının ancak bu şekilde anlamlı olabileceğini göstermesi açısından önemlidir. Kaldı ki bu tarz genelleme ve soyutlamalar yapılamayacaksa bütün bu rakamların sadece anlamsız bir yığın olarak kalacağı açıktır.¹³⁷ Genç'in hocası Barkan'ın yıllar önce yaptığı birçok çalışmaya *yarı mamul* notunu düşmesinin de bu çerçevede daha anlamlı bir uyarı olduğu iddia edilebilir.

Bunlara ek olarak Genç, model önerisini iktisat tarihimizin her anlamda en zengin olan bir dönemi için inşa etmiştir. Klasik dönem için bir öneri olduğunu ifade ettiği

¹³⁶ Genç, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi**, s. 33

¹³⁷ Sadece istatistikî verilerden oluşan bu tür çalışmaların örnekleri olması açısından bk., Şevket Pamuk, **19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti**, Tarihi İstatistikler Dizisi, Cilt 1; Cem Behar, **Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927**, Tarihi İstatistikler Dizisi, Cilt 2; Tevfik Güran, **Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri 1909, 1913 ve 1914**, Tarihi İstatistikleri Dizisi, Cilt 3; Gündüz Ökçün, **Osmanlı Sanayii, 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistikî**, Tarihi İstatistikleri Dizisi, Cilt 4; Tevfik Güran, **Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897**, Tarihi İstatistikler Dizisi, Cilt 5; Halil İnalçık, Şevket Pamuk, **Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik**, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, 1997

bu model, aynı zamanda iktisat tarihimiz içerisindeki kuram/vesika gerilimini aşan bir çerçeveye sahiptir. Veri toplamadan kuram ortaya atmanın büyük bir hata olacağı iddia edilse de, bugün Türk İktisat Tarihi ve hatta Dünya Tarihi için genel bir kurama ihtiyaç olduğunu açıkça ifade edebiliriz. Bu doğrultuda Genç'in çalışmasının bir başka önemi bütünsel bir Türk İktisat Tarihi'nin imkânı için ipuçları sunmasıdır. Ancak sunduğu imkânlarla rağmen bugün birçok iktisat tarihi çalışmasında Genç'in ortaya koyduğu modelin “ne kadar önemli olduğundan” birkaç cümleyle bahsedilmekte ya da bazı çalışmalarda anlaşılmaz bir biçimde model Roma ve Bizans tarihinin anlaşılması için önerilmektedir.¹³⁸ Öyleyse modelin İran ya da Çin tarihi için anahtar kavram olarak önerilmemesi için de bir neden olmamalıdır. Çünkü iktisat problemiyle ilgili merkezi devletlerin benzer refleksler ortaya koyduğu rahatlıkla ileri sürülebilir.¹³⁹ Aynı şekilde fiskalist tavır ve iktisadi ve toplumsal düzenin istikrarını sürdürmeye çalışmak da elbette her devletten beklenebilecek olası tavrılardır. Bu çerçevede söz konusu model önerisi eğer iktisat tarihçilerimize bazı imkânlar sunuyorsa –ki buna şüphe yok- bu imkânlar Roma ya da Bizans tarihinin anlaşılması için değil henüz yazılmamış olan Türk İktisat Tarihi'nin inşası için kullanılmalıdır.¹⁴⁰ Biz konuyu bu açıdan değerlendiriyoruz. Bu çerçevede Mehmet Genç'in, ortaya koyduğu modelin aşırı genellemeci ve aceleci hipotezlere dayanak

¹³⁸ Murat Çizakça, “Mehmet Genç ve İktisat Tarihi”, <http://www.docstoc.com/docs/19620420/pub-MEHMET-GENC-iktisat-tarihi/>, 11.05.2010 tarihinde girildi.

¹³⁹ Bruce Masters, **The Origins of Western Economic Dominance in the Middle East: Mercantilism and the Islamic Economy in Aleppo, 1600-1750**, New York University Press, 1988, Bölüm VI. Ayrıca Osmanlıların iktisadi dünya görüşünü oluşturan temel ilkelerin tek tek ya da kısmen başka ülke, çağ, yer ve zamanda bulunabileceğine, ancak Osmanlıların bu ilkelere verdikleri ağırlık derecesinin ve ilkeleri kombine etme tarzlarının farklılığı üzerine bk., Mehmet Genç, “Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün Klasik İlkeleri ve Temel Değerleri”, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi**, pp. 68-86, s. 80-81

¹⁴⁰ Mehmet Genç'in çalışmalarının başka bir özelliği, Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik karnesinin söz konusu dönemde düşünüldüğü gibi kötü olmadığını ortaya koymasıdır. Barkan'la başlayan bu revizyonist çalışmaların günümüzdeki en önemli temsilcisi Şevket Pamuk'tur. Şevket Pamuk, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları 1994; Şevket Pamuk, Süleyman Özmucur, **Real Wages and Standards of Living in the Ottoman Empire, 1489-1914**, (Osmanlı İmparatorluğu'nda Reel Ücretler ve Yaşam Standartları, 1489-1914); **Changes in Factor Markets in the Ottoman Empire 1500-1800**, Continuity and Change, No: 24, 2009, pp. 1-30; “Prices in the Ottoman Empire”, **Int. J. Middle East Stud.** 36 (2004), pp. 451-468; “The Price Revolution in the Ottoman Empire Reconsidered”, **Int. J. Middle East Stud.** 33 (2001), pp. 69-89. Makalelere internet üzerinde ulaşmak için <http://www.ata.boun.edu.tr/Sevket%20Pamuk.htm> , 24.03.2010 tarihinde girildi. Ayrıca Vedat Eldem'in 1970'te yayınlanan çalışması da Birinci Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı ekonomisinin bir yıkım içinde değil, aksine bir canlanma ve büyüme eğilimi içerisinde olduğunu öne sürmektedir. Vedat Eldem, **Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1970

oluşturmasından duyduğu rahatsızlığı dile getirişini oldukça anlamlı bulduğumuzu belirtmeliyiz.¹⁴¹

Bunlara ek olarak Tarih/İktisat Tarihi bilgisinin M. Genç'in çalışmalarıyla sosyolojide gerçek anlamda *kullanılabilir bilgi* biçimini aldığını ve çalışmalarıyla Genç'in Türk sosyolojisinin başlıca araştırma konusu olan tarih zenginliğimizin günümüze nasıl yansıdığı ve bu zenginliğin nerede aranması gerektiği konusunda da yol gösterici olduğunu belirtmeliyiz.¹⁴²

5. Senteze Yönelik Bir Çaba: Halil İncelik ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi

Böylelikle 1980'li yıllar iktisat tarihimizin belli bir dönemine dair oldukça önemli bir model önerisiyle sona erdi. Bu dönemde aynı zamanda teorik fakirlikle itham edilen ve büyük oranda tahrir defterlerinden oluşan mikro çalışmaların sayısı hızla artmaktaydı. İktisat tarihi çalışmaları açısından 1990'lı yılların görüntüsü de büyük oranda farklı değildi. Ancak 1990'ların ortasında Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyal ve ekonomik tarihine dair yeni ve iddialı bir çalışma "ekonomik ve sosyal tarih" literatüründe yerini almıştır.¹⁴³ Kitabın gördüğü ilgi üzerine kısa zaman sonra ikinci

¹⁴¹ "(...)Yazdıklarımı Osmanlı dünyasına, sadece onu anlamaya hasretmeme ve onun dışına taşırmamaya özen göstermeme rağmen, onları Osmanlı dışı dünyaya doğru genelleyici yorumların bu toplantıda dile getirilmiş olması, beni bu ikircikli yargıya götürdü. Çünkü genelleyici yorumların bir bölümü, çalışmalarımın Osmanlı dışına da uygulanabilirliği ile alakalı mültefit nitelikte iken, bir başka bölümü de, madalyonun öbür yüzüne ışık tutarak, Osmanlı dünyasını "ağyarını mani" mükemmeliyeti ile açıklamakta yetersiz kalacağını ifade ediyor. Soyutlama ve genellemede, Dimyat'a pirince giderken, evdeki bulgurdan mahrum kalma tarzında, ölçüyü kaçırmış olup olmadığımı ciddi olarak tekrar düşünmem gerekecek diye düşünüyorum." Mehmet Genç, "Yaptıklarım Yapacaklarımin Yan Ürünüdür", *Türk Tarihçiliğinde Dört Sima*, pp. 142-144, s. 144

¹⁴² Baykan Sezer, *Sosyoloji Yıllığı 2 – Mehmet GENÇ'e Saygı*, KIBRIS ÜZERİNE, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1998, s. 7-12

¹⁴³ Donald Quataert, Halil İncelik, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914*, Cambridge University Press 1994, (Hardback).

baskısı iki cilt olarak yapılmıştır.¹⁴⁴ Aynı yıl ilk cildi Türkçe'ye çevrilen çalışmanın ikinci cildi birinci ciltten üç yıl sonra dilimize kazandırılmıştır.¹⁴⁵

Söz konusu çalışmanın 1300-1600 arası dönemi (Klasik Çağ) kapsayan birinci cildi tamamıyla Halil İncalcık tarafından kaleme alınmıştır. 1600-1914 dönemini kapsayan ve siyasi ve ekonomik olarak yapısal dönüşümlerin yaşandığı dönem yüzyıllık periyodlarla sırasıyla Faroqhi, McGowan ve Quataert tarafından inşa edilmiştir. Aynı zamanda bu ikinci cildin sonunda Şevket Pamuk'un kaleminden, başlangıcından sonuna Osmanlı Para Tarihi'ni anlatan bir bölüm eklenmiştir.

Öncelikle geçmişin birikimi olarak değerlendirilebilecek çalışma, Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi'ni küresel bağlam içerisinde değerlendirme gerekliliğine vurgu yapması açısından ayrı bir ilgiyi hak etmektedir. Böyle bir vurgu geçmiş dönemlerde yapılan ve bütünlük iddiası taşıyan bazı çalışmalarda nadiren olsa da yapılmış, ancak böyle bir perspektif iddiası hiçbir zaman dile getirilmemişti. Bu çalışmanın İmparatorluğun iç ticari işleyişini ortaya koyan örüntülere yaptığı vurgunun dışında, özellikle dış ticaret alanına yönelik yeni açıklamalarla küresel bağlama oturtma iddiasında, önceki makro çalışmalarla kıyaslandığında, daha ikna edici olduğu söylenebilir.

İncalcık'ın inşa ettiği birinci cilt, ticaretle ilgili bölüme kadar kuruluş ve fetihler, gelir kaynakları, toprak ve köylü, ekonomik zihniyet gibi ana başlıklarla genel ve bilindik bir çerçeve ortaya koymaktadır. Osmanlı köyünün örgütlenmesine dair A. V. Chayanov referanslı çift hane sistemi teorisini İncalcık ilk kez bu çalışmada ortaya koymuştur.¹⁴⁶ Yine göçebe Türkmen kitlelerinin ekonomik hayattaki yeri ve katkılarına dair daha önceki çalışmalara kıyasla daha derli toplu bilgiler verildiği de

¹⁴⁴ Halil İncalcık, **An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1600**, Volume 1, Cambridge University Press 1997, Paperback Edition. Suraiya Faroqhi, Bruce McGowan, Donald Quataert, Şevket Pamuk, **An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1600-1914** Volume 2, Cambridge University Press, 1997, Paperback Edition.

¹⁴⁵ Halil İncalcık, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600**, Çev: Halil Bertay, İstanbul, Eren Yayınları, 1997. Suraiya Faroqhi, Bruce McGowan, Donald Quataert, Şevket Pamuk, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914**, Çev: Serdar Alper, Ayşe Bertay, İstanbul, Eren Yayınları, 2000.

¹⁴⁶ Halil İncalcık, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600**, s. 189-199

görülmektedir. İstanbul'un iâşesi ve uluslararası ticaretle ilgili bölümler İmparatorluğun merkezi olarak İstanbul'un sadece başkent ve beslediği nüfus sebebiyle değil, aynı zamanda uluslararası ticaretin mihverinde olduğu için önemli olduğuna dair bilgiler içermektedir.¹⁴⁷ Böylelikle daha önce yapılan birçok çalışmanın aksine Osmanlı'nın Doğu-Batı ticareti arasında pasif ve edilgen bir unsur olmadığı, dünya ticaretinin merkezinde olduğu iddia edilmektedir. Ayrıca ticaretin sadece Doğu-Batı istikametinde değil, aynı zamanda Kuzey-Güney hattında da oldukça yoğun olduğu –belirsiz izlerini ilk olarak Mustafa Akdağ'dan öğrendiğimiz- ve İstanbul'un bu ticaretin en önemli limanlarından birisi olduğu çalışmada ortaya koyulmaktadır. Kapitülasyonlar ve çeşitli etnik grupların ticari ilişkiler açısından rolünden sonra İnalcık, 14. Yüzyılın ortalarında Bursa'nın uluslararası bir pazar konumuna yükselmesinin ekonomik temelleri ve ticaret yollarının Anadolu'daki uzantıları üzerindeki egemenlik mücadelelerine değinmektedir.¹⁴⁸ Sonraki bölümlerde Dubrovnik, Balkanlar, Karadeniz ve Doğu Avrupa'nın ticaret örüntüleri ve hacimleri anlatılmakta, Osmanlı'nın kuzey-güney ticaretinde hâkim konuma yükselebilmek için verdiği mücadele ve aynı zamanda güney Almanya'ya kadar uzanan yoğun ticari ilişkiler tarif edilmektedir. Daha sonra Portekizlilerin Kızıl Deniz ve Hint Denizi'ne ulaşması ile birlikte bu bölgelerdeki egemenlik mücadelesi, siyasi ittifaklar ve yeni güç dengelerinin oluşumu anlatılmaktadır. Birinci ciltte son olarak, İngiliz ve Hollandalıların Akdeniz'de boy göstermeye başlaması ve böylelikle yeni ittifak ve dengelerin gündeme gelişi ve özellikle Osmanlı-İngiliz ticari ilişkileri ele alınan konular olmaktadır.¹⁴⁹

İkinci cilt 17. yüzyılın başlıca siyasi olayları ile başlatılmıştır. Toplumsal ve ekonomik tarih olma iddiası taşıyan bu çalışmada zaman zaman belirgin siyasi tarih öğelerinin sıkça karşımıza çıktığını belirtmeliyiz. Faroqhi'nin kaleme aldığı 17. yüzyılla ilgili bölüm de yukarıda belirttiğimiz gibi siyasi olaylarla başlatılmaktadır. Faroqhi bunun özellikle 17. ve 18. yüzyıllar söz konusu olduğunda gerekli olduğunu, çünkü askeri bozgunlarla siyasi yapının hassasiyeti arasındaki ilişkinin araştırılmaya

¹⁴⁷ A.e., s. 227-236

¹⁴⁸ A.e., s. 269-309

¹⁴⁹ A.e., s. 310-496

değer bir konu olduğunu belirtmektedir.¹⁵⁰ Yine Faroqhi 17. yüzyıl boyunca ciddi ekonomik sıkıntıların olduğuna dair önemli deliller olsa da bunları baz alarak genelleme yapmanın acelecilik olacağını vurgulamaktadır. Çünkü belli sanayi ve bölgelerde gelişme gözlenirken, bazılarında da küçülmeler yaşandığı bilinmektedir. Böylelikle Faroqhi özellikle 17. yüzyıl ile ilişkilendirilen aşamalı gerileme modelinin sorgulanmaya başlandığını ifade etmektedir.¹⁵¹ O'na göre bu kısıtlayıcı çerçevenin aşılması gerekmektedir. Bu ise ancak 17. yüzyıla dair çeşitli bölgelerin tarihinin yeniden inşa edilmesi ve birbirleriyle karşılaştırılması ile mümkündür. Ancak bu şekilde bu yüzyıla dair bir gerilemenin olup olmadığı ortaya çıkarılabilecektir.

Faroqhi Osmanlı tarihi ile ilgili olarak önümüzde duran başka bir problemin de ekonomik ve politik konjonktürler arasındaki ilişki olduğunu söylemektedir. Savaşların endüstri öncesi toplumlarda ekonomilere çok büyük zararlar verdiğine dair iki model önerisinin¹⁵² belli değişiklikler yapılarak birleştirilebileceğini belirtmektedir. Daha genel olarak bu modellerin sistemin iç işleyişine dair açıklamalar olduğunu belirten Faroqhi, bu iç dinamiklere dış ekonomik baskıların da eklenmesi ile önemli bir aşama kaydedilebileceğini vurgulamaktadır.¹⁵³ 17. yüzyıl ticareti ile ilgili olarak Faroqhi, bölgesel ekonomilere dair artık daha kapsamlı bilgiye sahip olmamıza rağmen bu bilgileri geniş kapsamlı bir iktisat tarihi anlayışı içine oturtmanın oldukça zor olduğunu ifade etmektedir.¹⁵⁴ Bu tartışmalı ifadeden sonra Faroqhi Osmanlıların daha önce sanıldığı gibi 17. ve 18. yüzyıllarda ticari anlamda atıl ve savunmasız olmadığını, ticaret ve kervan yollarına hala büyük oranda hâkim olduklarını belirtmektedir.¹⁵⁵ Faroqhi mali durumla ilgili değerlendirmeler yaparken Osmanlı'nın sürekli savaşları finanse etmeye çalışan bir devlet durumunda

¹⁵⁰ **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914**, Çev: Serdar Alper, Ayşe Berktaş, İstanbul, Eren Yayınları, 2000, s. 562

¹⁵¹ **A.e.**, s. 598

¹⁵² Faroqhi, Savaşların finanse ediliş şekli ile üreticilerin kendini yeniden üretme kapasiteleri arasında önemli bağlantılar olduğunu iddia eden Mehmet Genç (**XVIII. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş**, Yapıt, Ankara, 4, 52-61, 1984) ve çeşitli merkezi devlet aygıtlarının ve bunların yürüttükleri savaşların endüstri öncesi toplumların üretkenliklerinin düşük olması açısından kaldırılamayacak bir yük olduğunu iddia eden Niels Steensgaard'ın (**The Seventeenth Century Crisis**, Geoffrey Parker ve Lesley M. Smith, der., The General Crisis of the Seventeenth Century, Londra ve Boston, s. 26-57) modellerini kastetmektedir.

¹⁵³ **A.e.**, s. 600

¹⁵⁴ **A.e.**, s. 654

¹⁵⁵ **A.e.**, s. 655

oluşuna vurgu yapmaktadır.¹⁵⁶ Bu elbette Osmanlıların ele geçirmek için ısrar ettikleri bölgeler ve üstlendikleri siyasi misyonla alakalı olarak değerlendirilmelidir. Aksi takdirde bütçe harcamalarının yarından fazlasının savaşla ilgili olmasının rasyonel bir şekilde açıklanabilirliği tartışmalı bir konu olarak kalacaktır.

18. yüzyılı “ayanlar çağı” olarak adlandıran McGowan da genel siyasi durumla ilgili bir giriş yaptıktan sonra belli başlı eyaletler özelinde Osmanlı merkez bürokrasisinin zayıflayışı ve bu durumun iktisadi sonuçlarını genel hatlarıyla tarif etmektedir. Devamında kırsal alanda bürokrasinin gelirleri artırabilmek için yeniden vergilendirme çabası ve özellikle yüzyılın ortasından itibaren hızla değişen zanaat örgütlerinin yapısı değerlendirilmektedir. Bu yüzyılda mali alanda yapılan yenilikler McGowan’a göre uzun süre kabul edilen durağanlık mitini tamamen ortadan kaldıracak niteliktedir.¹⁵⁷

Quataert da 19. Yüzyılı tarif ederken ticaret konusunda McGowan’la benzer bir çerçeve çizmektedir. İmparatorluğun ihracatı büyük oranda artmıştır, ancak Batı ekonomisi içerisindeki nispi önemini kaybetmiştir.¹⁵⁸ Bu yüzyılı Islahatlar Devri olarak adlandıran yazar, Osmanlıların bu çağda sosyal, siyasi ve iktisadi anlamda istisnai değişiklikler yaşadığına vurgu yapmaktadır. Büyük toprak kayıplarının yaşandığı bu dönemde artık Osmanlı ekonomisinin yönünü büyük oranda uluslararası ticaret belirlemektedir. Bu koşullar altında tarım, ticaret ve sanayi alanında yaşanan köklü değişimlerden bahsedilmektedir. Yazar özellikle sanayi alanındaki çöküş varsayımlarının yeniden değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Buna ek olarak bu yüzyılda imparatorluğun iktisadındaki değişiklikler ve sanayi problemini incelerken içeride gerçekleşen gelişmelerin fazlasıyla göz ardı edildiğini ifade etmektedir. Son olarak Şevket Pamuk tarafından kaleme alınan Osmanlı İmparatorluğu’nda Para 1326-1914 adlı bölümle çalışma sonlandırılmıştır.¹⁵⁹

¹⁵⁶ A.e., s. 667

¹⁵⁷ A.e., s. 833

¹⁵⁸ A.e., s. 1039

¹⁵⁹ **Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914**, Çev: Serdar Alper, Ayşe Berktaş, İstanbul, Eren Yayınları, 2000, pp. 1053-1088. Şevket Pamuk’un yazdığı bölümde ilk sikkelerden Birinci Dünya Savaşı’na kadar geçen sürede Osmanlı para sisteminin gelişimi incelenmektedir. Osmanlı para tarihi için beş farklı dönemin saptandığı çalışma 1999’da yayınlanan

Genel bir değerlendirme yaparsak, çalışmayla ilgili ilk dikkat çeken unsur, Osmanlı tarihinin çeşitli alanlarında uzman önemli isimlerin katkılarıyla oluşturulduğudur. Ancak bunun üslupla ilgili parçalı bir görüntü ortaya çıkardığını dile getirmeliyiz. Çalışmada birçok yeni kaynağın kullanılmış olması dikkate değerdir. Ayrıca çeşitli alanlardaki yeni bakış açısı iddiaları önemli olarak addedilebilir. Dikkat çeken başka bir nokta, Osmanlı tarihi ile ilgili olarak klişe diyebileceğimiz bazı bakış açılarının ciddi şekilde sorgulanması, ya da şüpheyile yaklaşılmasının önerilmesidir. Ancak çalışmada zaman zaman siyasi tarihçiliğin etkilerinin hissedildiği de bir gerçektir. Buna ek olarak çalışmanın en başında bütünsel bir perspektif iddiasında olduğunu yeniden belirtelim. Bu vurgu büyük oranda uluslar arası ticaretle ilgili bölümlerde okuyucuya hissettirilse de Osmanlının önemini sadece ticari ve askeri alanla sınırlamak doğru olmayacaktır. Ayrıca burada Türk İktisat Tarihi'nin bir bütün olduğunu, sadece Osmanlı ile sınırlı olmadığını yeniden hatırlatmakta fayda görüyoruz. Osmanlı İmparatorluğu hiç kuşkusuz genel Türk tarihinin olduğu gibi Türk İktisat tarihinin de en önemli parçasıdır. Çalışmanın bu bölümünde belirttiğimiz gibi Osmanlı üzerine yapılan çalışmalar Türk İktisat tarihi içerisindeki makro çalışmalar olarak kabul edilmiştir. Ancak Osmanlı'nın iktisat tarihimiz için başlangıç noktası olarak kabul edilmesi Türklerin Yakındoğu'ya gelişleriyle birlikte gerçekleştirdikleri düşünsel ve siyasi sıçramanın anlaşılmasını imkânsız kılacaktır. Konu ele alınırken bu noktalara dikkat edilirse küresel olma iddiasındaki perspektifin daha kolay oluşturulacağını düşünüyoruz.

C. Türk İktisat Tarihçilerinin Kendi Disiplinleri Üzerine Düşünmeleri

Osmanlı İmparatorluğu'nda Para'nın Tarihi adlı geniş monografisi için çıkış noktası özelliği taşımaktadır. Pamuk'un Osmanlı para tarihiyle ilgili geniş monografisi çalışmamızın sınırları dışında olduğu için değerlendirme dışı tutulmuştur. Ancak söz konusu çalışmanın Osmanlı para tarihinin dünya para tarihiyle ilişkili ve onun bir parçası olarak ele alınması gerekliliğine yaptığı vurgu sebebiyle önem taşıdığını belirtmeliyiz.

Görüldüğü gibi bu dönem, makale düzeyindeki spesifik çalışmaların çokluğu yanında Osmanlı iktisat tarihini bütünsel bir perspektifle ele alma iddiasında olan *makro* ölçekli bir çalışmaya da tanıklık etmiştir. Sonraki dönemde ülkemizde iktisat tarihi çalışmaları çeşitli düzeylerde ve artarak devam etmiştir. Bu çalışmanın Giriş bölümünde Türk İktisat Tarihinin bu dönemini iktisat tarihçilerimizin kendi disiplinleri üzerine düşünmeye başladıkları eşikte noktalayacağımızı belirtmiştik. Murat Çizakça ve Şevket Pamuk’un 1997 yılında kaleme aldığı İktisat Tarihi¹⁶⁰ başlıklı makalenin bu eşiği oluşturduğu ifade edilebilir. Öncelikle İktisat Tarihi disiplininin Batı’daki serüvenini kısaca tanıtan yazarlar daha sonra ülkemizde Cumhuriyet dönemi iktisat tarihi çalışmalarına değinmektedirler. 1930’lara kadar ülkemizde iktisat tarihi çalışmalarından söz etmenin zor olduğunu belirtmekte ancak Osmanlı iktisat tarihinin ilk tohumları için Ahmet Refik Altınay’ın çalışmalarına işaret etmektedirler. Çizakça ve Pamuk, Altınay’ın dışında Köprülü, Tökin ve Şanda’nın çalışmalarının da iktisat tarihimiz açısından önemine değinmektedirler.¹⁶¹

Türkiye’ye iktisat tarihi disiplininin gelişi konusunda diğer birçok çalışmayla benzer biçimde Ömer Lütfi Barkan’ın adını disiplinin temellerini atan kişi olarak anan yazarlar Barkan’la birlikte Halil İnalçık’a da disiplinin kurucusu vasfını yüklemektedirler.¹⁶² Her iki ismin de Annales çizgisinde çalışmalar yaptığını ve

¹⁶⁰ Murat Çizakça, Şevket Pamuk, **İktisat Tarihi**, TÜBA – Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Bilim, Sosyal Bilimler I, TÜBİTAK Matbaası, Ankara 1997, pp. 19-34

¹⁶¹ **A.e.**, s. 19-22

¹⁶² Halil İnalçık Osmanlı tarihi alanında geride bıraktığı 250’den fazla eserle günümüzün en önemli Osmanlı tarihçisi olarak kabul edilmektedir. Osmanlı tarihinin her alanında birçok çalışması olduğu gibi iktisat tarihi literatürü içerisinde değerlendirilebilecek çalışmalar da yapan İnalçık’ın eserlerini genel tarih literatürü içerisinde değerlendirmek daha doğru olacaktır. Kaldı ki kendisini **sosyal ve ekonomik tarihçi** olarak değerlendiren İnalçık’ın bir iktisat tarihçisi olarak değerlendirilmesi hatta iktisat tarihinin kurucularından olarak kabul edilmesi iktisat tarihinin çok özel ve başlı başına bir disiplin olması sebebiyle kabul edilebilir bir yorum değildir. Bu yüzden tezimizde İnalçık’ın çalışmalarıyla ilgili bir başlık açmadık. Burada onun iktisat tarihi içerikli bazı çalışmalarını anmakla yetiniyoruz: “Tanzimat Nedir?”, **Tarih Araştırmaları**, I(1941), A.Ü. DTCFÜ I(1940-41), pp. 237-263; “Osmanlı İmparatorluğu’nun Kuruluşu ve İnkişafı Devrinde Türkiye’nin İktisadi Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasebetiyle”, **Belleten**, XV/60 (1951), pp. 629-684; “XV. Asır Türkiye İktisadi ve İçtimai Kaynakları”, **İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası**, XV/1-4 (1953-54), pp. 51-73; “The Ottoman Timar System”, **Proceedings of the Twenty-Second International Congress of Orientalists**, İstanbul 1951, Yay. Zeki Velidi Togan, Leiden 1953, Cilt 2, s. 186; **Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar**, I, Ankara 1954, XI-245 Sayfa, TTK, Tıpkıbasımı 1987; **Hicri 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-i Arvanid**, Ankara 1954, s. XXXVI-158, Tıpkıbasımı 1987; “XV. Asır Osmanlı Maliyesine Dair Kaynaklar”, **Tarih Vesikaları** yeni seri I (1955), pp. 128-134; “The Problem of Relationship between Byzantine and Ottoman Taxation”, **Akten**, **XI. Internationalen Byzantinisten Kongresses**, München, 1958, pp. 237-242; “İslam Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devri’ndeki Şekilleri ile Mukayesesi”, **İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi**, I

çalışmalarının birbirini tamamladığını ifade eden Çizakça ve Pamuk sonraki yıllarda disipline katkı yapan iktisat tarihçilerinin önemli bölümünün bu iki ismin öğrencisi olduklarını vurgulamaktadırlar.¹⁶³ Barkan ve İnalcık'la "Osmanlı İktisat Tarihi" disiplininin temellerinin atılmasından¹⁶⁴ sonra bu alanda çalışmalar yapan çeşitli isimlere değinen yazarlar, ana hatlarıyla ülkemizdeki iktisat tarihi çalışmalarını kronolojik olarak tanıtmaktadırlar. Disipline katkı yapan önemli isimler, bu isimlerin çalışmaları ve çalıştıkları alanlarla ilgili genel bilgilerin verildiği makale, iktisat tarihi birikimimize dair eleştirel bir bakıştan çok bibliyografik özellikler taşımaktadır. Diğer yandan Türk İktisat Tarihi çalışmalarında zaman zaman yaşanan savrulmalar ya da hedef sapmaları (toprak sistemi içindeki bazı unsurlardan yola

(1959), pp. 29-46, AÜ İlahiyat Fak. İslam İlimleri Ens. Yay.; "Osmanlılarda Raiyyet Rusumu", **Belleten**, XXIII/102 (1959), pp. 575-610; "Çiftlik", **The Encyclopaedia of Islam**, I (1960), pp. 32b-33b; "Bursa and commerce of Levant", **Journal of Economic History of Orient**, 3 (1960), pp. 131-147; "The Foundation of the Ottoman economic-social system in cities", **La Ville Balkanique**, Sofia, 1970, pp. 17-24; "The Ottoman economic mind and aspect of the Ottoman economy", **Studies in the Economic History of Middle East From the Rise of Islam to the Present Day**, ed. M. A. Cook, London 1970, pp. 207-218; "İmtiyazat", Commercial privileges, capitulations. II-The Ottoman Empire, **The Encyclopaedia of Islam**, III(1971), pp. 1178a-1195b içinde, pp. 1179a-1189b; "Military and fiscal transformation in the Ottoman Empire 1600-1700", **Archivum Ottomanicum VI** (1980), s. 283-337; "Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü", **ODTÜ Gelişme Dergisi Özel Sayısı**, Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar II (1979-80), pp. 1-65; "Ottoman Social and Economic History: A Rewiew", **Social and Economic History of Turkey (1071-1920)**, Ankara 1980, pp. 1-8, Hacettepe Üniv. Yay.; "Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihi ile İlgili Belgeler: Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler", **Belgeler**, X/14 (1980-81), pp. 1-91; "The emergence of Big farms, Çiftlik: State, Landlords and Tenants", **Contrubition à l'Historie Economique et Sociale de l'Empire Ottoman**, Paris-Leaven, 1983, pp. 105-126; "The Yürüks: their origins, expansion and economic role", **Halı Magazine**, Oriental Carpets and Textile Studies, London 1986, pp. 39-65, ed. by. R. Pinner-W. Denny; "Jews in the Ottoman Economy and Finances 1450-1500", **The Islamic World from classical to modern times. Essays in honor of Bernard Lewis**, Princeton N. J. 1988, pp. 513-550; "Köy, Köylü ve İmparatorluk", **V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Tebliğler**, Marmara Üniv. Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi, İstanbul 1989, Ankara TTK Yayını, pp. 21-25; "Greeks in Ottoman economy and finances 1453-1550", **To Ellenikon, Studies in honour of Speros Vryonis Jr.**, c. 2, *Byzantinoslavica, Armenica, İslamica, the Balkans and Modern Greece*, New Rochelle-New York, 1993, pp. 307-319; **Osmanlı İmparatorluğu. Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler**, İstanbul, Eren Yayıncılık, 1993; "Cizye, Osmanlılarda Cizye", **TDV İslam Ansiklopedisi** 8, pp. 45-48; "The Middle East and Balkans under the Ottoman Empire", **Essays on economy and society**, Bloomington, 1993, *Indiana University Turkish Studies and Turkish Ministry of Culture*, Joint Series 9; "Osmanlı Para ve Ekonomi Tarihine Toplu Bir Bakış", **Doğu-Batı** Sayı 17, pp. 9-34; "Osmanlı'nın Avrupa ile Barışıklığı: Kapitülasyonlar ve Ticaret", **Doğu-Batı** 24 (2003), pp. 55-81.

¹⁶³ Annales Ekolü çerçevesinde ortaya koyulan çalışmaların sosyal tarih çalışmaları olarak değerlendirildiğini biliyoruz. Özellikle Barkan'ı sosyal tarih araştırmaları yapan bir isim olarak değerlendirdiğimizde Türk İktisat Tarihi disiplini de sosyal tarihçilik içerisinde ele almamız gerekecektir. Bu belirsizlik kavramların anlam ve içerikleri üzerine yeniden düşünmeyi gerektirdiği gibi disiplini sınırları ve yetki alanı tartışmasını da yeniden gündeme getirmektedir.

¹⁶⁴ A.e., s. 22

çıkarak Roma-Bizans-Osmanlı arasında devamlılık ilişkisi kurma çabaları)¹⁶⁵ eşik olarak belirlediğimiz bu çalışmada da görülmektedir. Bu çerçevede çalışmanın “disiplin üzerine düşünme” amacını ne ölçüde gerçekleştirdiği tartışmalı bir konu olarak kalmaktadır.

Türk iktisat tarihinin bu dönemini ana hatlarıyla değerlendirirsek; özellikle 1980 sonrasında, önceki dönemlere oranla iktisat tarihçilerinin alanla ilgili daha fazla eser verdiği söylenebilir. Bilindiği gibi 1980 öncesinde iktisat tarihi çalışmaları büyük oranda tarihçiler tarafından yapılmıştı. Ancak 1980 sonrasında da diğer sosyal bilimcilerin konuya ilgisinin sürdüğünü belirtmeliyiz. Bununla birlikte bu dönemde gerçekleşen konu ve tema dağılımında Türk İktisat Tarihi için alt alanlara ait ipuçları ortaya çıksa da (tarım, kölelik, ticaret, vergi, meslekler, ahilik, vakıflar vs) konuya yaklaşımdaki çeşitli zaaflar nedeniyle çok fazla yol alınamadığını göreceğiz. Elbette bu zafiyetler büyük oranda genel bir Türk tarihi kavrayışı sorunu olması nedeniyle parçaların bütüne dönüştürülememesi yanında bütünle ne tür bir ilişki kurulacağı sorunu şeklinde ortaya çıkmaktadır. Diğer yandan bu dönem iktisat tarihçilerimizin Türk İktisat Tarihine dair belli bir bütünlüğü olan ve “*makro*” bir görüntü sergileyen çalışmalar yaptığına tanık olmaktadır. Bu çalışmalar iktisat tarihi içerisindeki geleneksel ana akımların sürmesi sebebiyle Sombart-Weber vb. isimlerin modelleriyle desteklenen ve büyük oranda Osmanlı-Türk toplumunun kapitalizme ulaşamamasının sebeplerinin sorgulandığı çalışmalar olarak karşımıza çıkmaktadır. Diğer yandan Türk toplumunu çeşitli modellerle açıklama çabası ilk başlarda oldukça büyümlü ve işe yarar görünse de bugün geline nokta bu çabalardan geriye ne kaldığı soru konusudur.

Sonuç olarak; bu çalışmalarda Osmanlı ile ilgili farklı bir dil kullanılmış olmasına rağmen kullanılan modeller sebebiyle ulaşılan sonuçların Batı kaynaklı araştırmalarla önemli benzerlikler içerdiği görülecektir. Bununla beraber bu dönem Türk iktisat tarihi disiplininin temel problematiği olan *neden kapitalizme ulaşamadık* sorusuna cevap aramaktan vazgeçip daha gerçekçi bir düzlemde araştırmaların ortaya

¹⁶⁵ A.e., s. 26

koyulduğu, kantitatif verilerden Türk toplumunun tarihine yönelik önemli bir modelin yaratıldığı bir dönem olması açısından önemlidir. Buna rağmen hala bir Türk İktisat Tarihi düşüncesi için mutabakat sağlanamamış olması sebebiyle Türk İktisat Tarihi'nin bu son döneminin de yeterince etkili olamadığı söylenebilir. Son olarak, Türk iktisat tarihinin belki de üzerine en çok araştırma yapılan dönemi olan Klasik Çağ içerikli çalışmaların içeriğinin çok da dolu olmaması, bu dönemden ne anlaşıldığının üzerine çok düşünülmemiş olması, çalışmalardaki zafiyetlerin sebeplerinden birisi olarak karşımızda durmaktadır.¹⁶⁶

¹⁶⁶ Bu tezde Türkiye’de İktisat Tarihi Çalışmalarının Gelişimi’nin seyrini yakalama çabasında olduk. Bu çaba doğrultusunda çeşitli açılardan önemli bulduğumuz metinleri değerlendirdik. Bu metinler çoğunlukla ve doğal olarak “Türk” İktisat Tarihçilerine aitti. Ancak konu yabancı iktisat tarihçilerinin de ilgisinden uzak olmamış, 19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren iktisat tarihi çalışması olarak değerlendirilen çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Cumhuriyetin ilanından sonra da süren bu çalışmalar 1950, özellikle de 1970’ten sonra oldukça artmıştır. Bütün bu çalışmaların bu tezde değerlendirilmesi çalışmanın hacmi ve sınırları ile ilgili kaygılardan dolayı mümkün olmamıştır. Ancak özellikle son yıllarda Türk İktisat Tarihi alanında çalışmalar yapan ve çeşitli açılardan önemli olan bazı isimleri burada en azından anmamız gerekmektedir. **Charles Issawi, Stanford Shaw, Donald Quataert** ve **Suraiya Faroqhi** Türk İktisat Tarihçisi olarak kabul edilen ve bu alanda çok sayıda eser vermiş ilk akla gelen isimler olmaktadır. Issawi Osmanlı Devleti’nin ticari ilişkileri konusunda çalışmalar yaparken Quataert’in ilgilendiği konular çok çeşitlilik göstermektedir. Faroqhi başta kent tarihi olmak üzere, ticaret, tarım ve sanayi üzerine çalışmalar yapmıştır. Bu isimlere ek olarak **Robert Mantran, Nicoara Beldiceanu, Daniel Panzac, Audo Suceska** ve **Nikolay Todorov** gibi isimler de konumuzla ilgili olarak anılması gereken araştırmacılarıdır.

SONUÇ

Bu çalışmada Türk İktisat Tarihi çalışmalarının seyrini yakalama çabasında olduk. Söz konusu seyri ortaya koyabilmek için iktisat tarihi çalışmaları olarak nitelenen çeşitli metinleri ele aldık. Konuyla ilgili olarak karşımıza çıkan ilk güçlük ülkemizde iktisat tarihi çalışmalarının ne zaman başladığı konusundaki belirsizlik oldu. Ülkemizde konuyla ilgili literatür gözden geçirildiğinde iktisat tarihi disiplininin ilk izlerinin padişahların adaletnamelerinde, önemli devlet adamlarının nasihatnamelerinde, siyasetnamelerde ve layiha ve risalelerde arandığına tanık olmaktadır. Diğer yandan imparatorluğun yenileşme döneminde yabancı iktisatçılardan yapılan çeviri eserler, çeşitli okullarda okutulan iktisat ve maliye dersleri yine konuyla ilgili olarak anılan gelişmelerdir. Böylelikle iktisat tarihinin ilk kıvılcımları olarak işaret edilen çeşitli türdeki bu metinlerin ortaya çıktığı zaman diliminin genişliği konuyla ilgili belirsizliği derinleştiren başka bir nokta olmaktadır. Bunlara ek olarak ülkemizde iktisat tarihinin *doğuşunun* ele alındığı çalışmalarda bu metinlerin hangi sebeple bir iktisat tarihi metni olarak değerlendirildiğine dair net bir açıklamanın olmayışı dikkat çekicidir. Oysa Türk toplumunun iktisadi tarihine dair bir tez içermeyen bu metinleri günlük ekonomik yaşama dair bazı ifadeler içermesi sebebiyle iktisat tarihi metni olarak değerlendirmemiz elbette mümkün değildir. Aksi takdirde “*Kağan oturup aç, fakir milleti hep toplattım. Fakir milleti zengin kıldım.*” ifadelerinden dolayı Bilge Kağan Anıtı’nı, benzer biçimde “*Allah’ın kullarının refahının sağlanması*” ilkesinin sürekli vurgulandığı çeşitli Osmanlı belgelerini de iktisat tarihi metni olarak kabul etmememiz için bir neden olmayacaktır. Bu çerçevede imparatorluğun yenileşme döneminin ve bu dönemde gerçekleşen söz konusu gelişmelerin iktisadi bir kod içerip içermediğinin yeniden sorgulanması gerekmektedir.

İktisat tarihi biliminin Türkiye’ye gelişi temelde Osmanlı İmparatorluğu’nun yıkılışı, yeni bir devletin kuruluşu ve bu doğrultuda yeni bir toplumun inşası ile bağlantılı bir gelişmedir. Gerçekleşen Türk Devrimi’nin iktisadi veçhesinin açıklanması ve tarihle bağlantısının kurulması çabası yanında yeni dönemde karşılaşılan iktisadi sorunlara

çözüm arayışı, ülkemizde yeni bir disiplinin temellerini atmıştır. Bu açıdan söz konusu çabanın ilk örneği ve dolayısıyla iktisat tarihinin ilk tohumları olarak değerlendirilebilecek metinler “İnkılâp Tarihi” metinleridir. Türk Devrimi’nin siyasi, hukuki ve ekonomik veçhesini açıklama çabasında olan inkılâp tarihçilerinden özellikle Yusuf Kemal Tengirşenk’in çabası, disiplinin ortaya çıkışının ilk işaretlerini de barındırmaktadır. Tengirşenk derslerinde Türk toplumunun modern Türkiye’ye ulaşan serüveninin iktisadi yön ve boyutunu açıklama çabasında olmuş, ancak imparatorluğun yakın döneminde gerçekleşen iktisadi gelişmelere dayanarak söz konusu süreci siyasi ve hukuki gelişmelere paralel bir “yükseliş” temelinde açıklayamamıştır. Bu doğrultuda ülkemizde disiplinin kurucusu olarak kabul edilen Ömer Lütfi Barkan’ın Tengirşenk’in yanında 1933 yılında İnkılâp Tarihi Doçenti olarak göreve başlamış olması onun ilgilendiği konulara yöneliminin ipuçlarını barındıran bir gelişme olması açısından dikkate değerdir. Barkan’ın önemi çoğunlukla tartışmalı bir biçimde Strasbourg deneyimi ve Annales’le olan bağlantısı üzerinden dile getirilse de biz çalışmamızda ilk olarak onun Türk İktisat Tarihi’nin kurucusu olmasını hazırlayan erken dönem metinlerinin mantığını kavramaya çalıştık. Bu metinlerde Barkan Türkiye’nin genel değişiminin iktisadi yön ve boyutunu ortaya koyma ve bu çerçevede Türk Devrimi’ne ekonomik temel oluşturma çabasında olmuştur. İlk metinlerinde bir yandan hocası Tengirşenk’in problematiği ile paralel olarak Türk Devrimi’ne iktisadi temel oluşturma çabasında olan Barkan bir yandan da Cumhuriyet Türkiye’sinin güncel toprak sorunlarına dair açıklamalar yapmış ve önerilerde bulunmuştur. Ancak modern Türkiye’ye ulaşan serüvenimizin iktisadi yön ve boyutunun ortaya koyulabilmesi inkılâp tarihçilerinin yaptığı gibi bir el kitabı ile sonuca ulaşabilecek bir çaba değildir. Bu yüzden Barkan bu çaba sonucunda Osmanlı’nın ilk dönemlerine uzanan çalışmalar ortaya koymaya başlamış ve bu çerçevede ülkemizde iktisat tarihi disiplininin ana damarını oluşturmuştur. Açıkça belirtmek gerekir ki ülkemizde belli bir iktisat tarihi problematiği içeren ilk çalışmalar Ömer Lütfi Barkan’la başlamıştır. Barkan’ın ilk çalışmalarıyla aynı dönemde İsmail Hüsrev Tökin ve Hüseyin Avni Şanda’nın çalışmaları tarihi ve toplumsal yapıyı ekonomi üzerinden açıklama çabasında olsa da bu çalışmalarda konu belli şemalar çerçevesinde ele alınmış ve dünya siyaseti ve ekonomisinin en temel figürlerinden birisi olan Osmanlı, feodalitenin hüküm sürdüğü geri kalmış bir

ülke ve yarı-sömürge olarak tanımlanmıştır. Sorunların iktisadi boyutunun kavrandığının ilk işaretlerini barındıran Barkan'ın erken dönemde kaleme aldığı metinleri, çalışmamızın birinci bölümünde değerlendirme çabasında olduk.

Kendisine iktisat fakültesinde çalışma imkânını sağlayan bu erken metinlerinden sonra Barkan, hızla Osmanlı üzerine çalışmaya başlamış ve yaptığı çalışmalarla adeta iktisat tarihimizin ana başlıklarını belirlemiştir. Çalışmalarında Türkiye'nin genel değişiminin iktisadi yön ve boyutunu ortaya koymaya çalışan Barkan tarihsel gerçeklerin zengin örneklerinden hareket ederek realiteye ulaşma ve onu inceleme çabasında olmuştur. Barkan İktisat Fakültesi'ndeki ilk dönem çalışmalarında Osmanlı toprak hukuku konusunda oldukça zengin bir tarihsel malzemeye karşılaşmış ve bunları her yönüyle ve bütün detaylarıyla ortaya koyabilmek için büyük çaba harcamıştır. Bu tarihsel zenginlik bizi bugün tasnif etmekte zorlandığımız ve Barkan'ın kendisinin de kabul ettiği üzere yarı mamul niteliği taşıyan çok sayıda metinle karşı karşıya bırakmaktadır. Eleştirilebilecek bütün yönlerine rağmen bu çalışmaların kendinden sonra bu alanda çalışan/çalışacak olan bilim adamları için çok önemli kaynaklar olduğunu tekrar hatırlatmalıyız. Ancak bugün Barkan'ın çalışmalarına hak ettiği değerin verilip verilmediği tartışmalı bir konu olarak kalmaktadır. Özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nda toprağın farklı kullanım biçimleri ve buna bağlı olarak imparatorluğun genel toprak siyasetine uymayan toprak ve mülkiyet türlerini, bu farklılıkların hukuken meşrulaştırılmasının zemini olması açısından ikili hukuk yapısını ortaya çıkardığı çalışmaları özel bir öneme layıktır. Bu çalışmalar Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi yapısının tek düze olmadığı ve sadece üretim tarzı kavramıyla açıklanamayacağının en açık kanıtı olmasına rağmen Barkan'ın özellikle bu çalışmalarının üretim tarzı tartışmalarına katılan isimler tarafından sıklıkla referans olarak kullanılması şaşırtıcı olmaktadır. Ayrıca Barkan'ın sözünü ettiğimiz çalışmaları Osmanlı İmparatorluğu'nun genel siyasetinin kavranmasına yönelik çok önemli ipuçları içermesine rağmen, Barkan'a atıf yapılan çalışmalarda söz konusu siyasete dair herhangi bir açıklamanın olmayışı, Barkan'ın çalışmalarına dair bir kavrayış eksikliği sorununu gündeme getirmektedir. Biz çalışmamızda Barkan'ın özellikle bu metinlerini Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi misyonuna dair içerdiği ipuçları çerçevesinde değerlendirmeye çalıştık.

İktisat tarihimizin ana başlıklarını ortaya koyan ve bu doğrultuda çok sayıda çalışma yapan Barkan zaman zaman bazı güncel tartışmalara da katılmıştır. Barkan'ın iskân ve kolonizasyonla ilgili makalelerinin katıldığı bu tartışmalar çerçevesinde değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu çalışmalar asıl olarak belli tartışmalara yanıt verme çabasının ürünü olarak karşımıza çıkar. Ancak diğer yandan bir iktisat tarihçisi olarak Barkan'ın bu çalışmalarda konuyu ele alış biçiminin iktisadi bir yön içermediğini belirtmeliyiz. Çünkü Barkan gibi önemli bir iktisat tarihçisi konuyu *nitelikli nüfus* ve *soy bereketi* gibi tartışmalı ifadelerle açıklamaya çalışmış ancak söz konusu niteliklerin ne olduğu, iktisadi yaşam açısından bu niteliklerin ne ifade ettiği ve iktisat tarihimizde neye karşılık geldiği gibi konulara açıklık getirmemiştir. Buna paralel olarak konunun başka bir önemli boyutu olan Osmanlı Devleti'nde göçebe- yerleşik ilişkisi/çatışması ve Osmanlı'nın bu çatışmaya kattığı çözüm Barkan'da yine konu edilmemiştir.

Birçok alanda olduğu gibi Tarihi Demografi Araştırmaları ya da Demografya Tarihi'nin iktisat tarihi için oldukça önemli bir konu olduğunu ülkemizde ilk vurgulayan isim yine Barkan olmuştur. Barkan aynı zamanda konuyla ilgili tartışmaları ülkemize aktaran isimdir. Ancak bugün demografi konusu Barkan'ın belirlediği iktisat tarihi başlıkları arasında belki de en fazla ihmal edilen alan olmuştur. Bugün ihmal edildiği iktisat tarihçilerimiz tarafından da kabul edilen bu alanın iktisat tarihçilerinin öncelikli çalışma konuları arasına dâhil edilmesi gerekmektedir. Bu alanda yapılacak çalışmalarla toplumumuzun iktisadi yaşamının seyri ve tarihimizle ilgili önemli bilgilere ulaşılabilecek ve önemli sonuçlar çıkarılabilecektir. Benzer biçimde Barkan'ın bütçe/bilanço ve fiyat tarihi ile ilgili çalışmalarından başlayarak konuyla ilgili diğer çalışmalarının da bir iktisat tarihi yaklaşımı içerip içermediğinin sorgulanması gerekmektedir. Barkan çalışmalarında Türkiye'nin genel değişiminin iktisadi yön ve boyutunu kavramaya elverir bilgiler ortaya koyma çabasında olmuştur. Bu çaba doğrultusunda Türk toplumunun sürekliliği temelinde sorunları çeşitli yönlerden sorgulamaya devam etmiş ve kuruluş dönemi toprak meselelerine kadar uzanan detaylı çalışmalar ortaya koymuştur. Barkan'ın çalışmaları Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşundan Cumhuriyet'e belirgin bir tarihsel süreklilik algısı temelinde değerlendirilmelidir.

Onun çabası modern Türkiye'nin dayandığı iktisadi yaşama temel oluşturan düşünsel mirasın bütün detaylarıyla açıklığa kavuşturulması olmuştur. Özellikle erken dönem çalışmalarının bu çerçevede değerlendirilmesi gerekmektedir. Ancak bugün hala Barkan'ın yaptığı çalışmalarda ortaya koyduğu Osmanlı yorumunun *sağ* olduğu, aşırı devletçiliği, tarihçiliğimizi devlet bağımlı bir toplum eksenine oturttuğu, partikülarist bir yaklaşıma sahip olduğu gibi değerlendirmelerin yapıyor oluşu hem çalışmalarının hem de Osmanlı İmparatorluğu'nun genel değişiminin kavranamadığına yönelik şüphelerimizi güçlendirmektedir.

Barkan'ın çalışmalarında dikkat çeken başka bir özellik Türk toplumunun Anadolu'ya gelişiyle başlayan ikinci dönemine özel bir önem atfedilmesidir. Çalışmalarının bu yönüyle Barkan'ın Türklerin alan ve zamandaki serüveninin iktisadi temelleri ve değişimi ile ilgili kapsayıcı bir iktisat tarihçiliği ortaya koymadığı iddia edilebilir. Başlangıcından bugüne Türk toplumunun iktisadi tarihinin ortaya koyulması gibi makro bir çabası olmayan Barkan, büyük oranda Osmanlı klasik dönemi üzerine çalışmış ve bu çalışmalar imparatorluğun iç işleyişinin ortaya çıkarılmasına yönelik olmuştur. Elbette çalışmaları Türk toplum tarihinin zenginliğinin ortaya çıkarılabilmesi için oldukça önemli ipuçlarını barındırmaktadır. Ancak tek tek devletlerin bir iktisat tarihi olduğu gibi dünyanın da bir genel iktisadi çevrimi ve iktisat tarihi vardır. Bu çerçevede Osmanlı'nın iktisat tarihinin genel bir Türk iktisat tarihi içerisinde ele alınması, Türk iktisat tarihinin de dünya iktisat tarihi içerisinde ve onun bir parçası olarak değerlendirilmesi gerekmektedir. Türk toplumunun siyasi tarihi yazılırken Orta Asya'dan günümüze bir süreklilik temelinde bütünlüklü bir tarih ortaya koyulabilmektedir. Ancak aynı şeyin iktisat tarihi düzeyinde yapıldığını söylemek güçtür. Türk toplumunun özellikle ikinci döneminde dünya siyasi tarihinin merkezinde olduğu rahatlıkla söylenebilirken aynı şeyin iktisat tarihi düzeyinde ifade edilmesi noktasında önemli bir eksiklik bulunmaktadır. Bu eksiklik ilk olarak Barkan'ın çalışmalarında karşımıza çıkmaktadır. Barkan zaman zaman çalışmalarında Osmanlı iktisadi pratiklerinin kaynağı olarak tartışmalı bir biçimde Selçuklu ve Bizans'a göndermeler yapmaktadır. Ancak Barkan Türk toplumunun Anadolu öncesi serüvenini ele almamış ve bu dönemi de içeren kapsayıcı bir iktisat tarihi çabası ortaya

koymamıştır. Çalışmamızın ikinci bölümünde ilk olarak Barkan'ın İktisat Fakültesi'nde göreve başladıktan sonra ortaya koyduğu detaylı çalışmaları iktisat tarihimize katkıları açısından değerlendirme çabasında olduk.

Bir bütünlük arz etmese de iktisat tarihi çalışmalarının çerçevesini belirleyen Barkan'la hemen hemen aynı dönemde literatüre katkı yapmaya başlayan Mustafa Akdağ'ın çalışmalarını da Türk iktisat tarihçiliğinin gelişimine katkıları açısından ele aldık. Çalışmalarının başına “iktisadi ve içtimai tarih” ifadesini ekleyen Mustafa Akdağ Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşunu siyasi öğelerle değil iktisadi öğelerle açıklama çabasında olduğu iddiasını taşır. Bu anlamda Akdağ, Barkan'dan sonra siyasi tarihçilik geleneğinin dışına çıkan ve böylelikle klasik tarihçilerden ayrılan bir isimdir. Daha ilk çalışmalarında *esaslı bir iktisadi tarih* yazmanın gerekliliğini vurgulayan Akdağ bu doğrultuda Barkan'a kıyasla daha bütünsel bir çerçeve oluşturmaya çalışmış ve çalışmalarında bu bütünsel yaklaşımı geliştirme amacıyla olmuştur. Bu doğrultuda *Marmara İktisadi Ünitesi* kavramını ortaya atsa da söz konusu kavramı geliştirememiş, Osmanlı'nın kuruluşuyla ilgili nitelikli nüfusa gönderme yapan ve iktisadi bir temeli oluşturulamayan Köprülü/Barkan çizgisinin demografi temelli tezini benimsemiştir. Akdağ Osmanlı'nın geliş(eme)me dinamiklerini ele alırken sermaye birikimi ve kapitalizmin ortaya çıkmaması konusuna odaklanmış ve bu çerçevede Weber'in Doğu'lu toplumların *irrasyonalitesine* gönderme yapan tezlerinin sınırlılığı içerisinde kalmıştır. Bu noktaların dışında Akdağ'ın çalışmaları Türk Devrimi'yle sonuçlanan sürecin iktisadi gelişmeler temelinde açıklanmaya çalışılması olarak değerlendirilebilir. Kaldı ki Akdağ Darülfünun'un Türk devrimi ve Türk tarih tezine karşı ilgisiz tavrına yönelik eleştirilerden bir süre sonra kurulan ve rejimin bilimsel ihtiyaçlarını karşılaması beklenen Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde görev yapmaktadır. Bu yüzden çabası bir anlamda *geç inkılâp tarihçiliği* olarak değerlendirilmelidir. Bunun dışında çalışmalarında çoğu zaman siyasi tarihçiliğin etkilerinden kurtulamadığını belirtmeliyiz. Çalışmaları bugün ciddiye alınmıyor gibi görünmekte ancak özellikle dünya tarihinden ayrı bir Osmanlı tarihi olamayacağına dair bir kavrayışı içermesi sebebiyle ilgiyi hak etmektedir. Akdağ yöntem, dağınıklık ve Osmanlı tarihine dair bazı konuları yanlış yorumladığına yönelik eleştirilere hedef olsa da onun,

çalışmalarında vardığı sonuçlardan çok, Barkan'la birlikte belirlediği iktisat tarihimizin konu başlıkları çerçevesinde önemli bir isim olduğunu vurgulamalıyız. Son olarak kendinden önce hesaplaşacağı metinler olmadığını yeniden hatırlatmamız gerekir. Çalışmamızın ikinci bölümünde Barkan'ın çalışmalarının dışında Akdağ'ın çalışmalarını iktisat tarihçiliğimize katkıları açısından ele alma çabasında olduk.

Barkan ve Akdağ'ın çalışmaları sayesinde derinliği ve zenginliği giderek artan Türk iktisat tarihi çalışmaları 1960'lı yıllarda dünyadaki tartışmalara bağlı olarak az gelişmişlik ve Asya Tipi Üretim Tarzı (ATÜT) kavramları çerçevesindeki üretim tarzı tartışmalarıyla sürmüştür. Bu dönemde Türk aydın ve entelektüelleri Batı'dan aktarılan çeşitli açıklayıcı modeller çerçevesinde toplumumuza yönelik değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Ancak daha en başında bu açıklayıcı modellerin tarihi gerçeklerimizin ortaya çıkarılabilmesi için bir araç olduğu unutulmuştur. Bu yüzden bu yıllarda toplumumuzu çeşitli ithal modellere yerleştir(eme)me çabalarıyla karşılaşmaktayız. İlk olarak Sencer Divitçioğlu Osmanlı'yı ATÜT modeli çerçevesinde ele aldığı çalışmasını yayınlamış ve tartışma giderek yaygınlaşmıştır. Ancak Divitçioğlu başta olmak üzere ATÜT modelini kullanarak toplumumuza yönelik bir açıklama tarzı geliştirmeye çalışan aydın ve entelektüellerimizin bu çabasının bir sonuca ulaştığını söylemek mümkün görünmemektedir. ATÜT kavramı, kapsadığı iddia edilen toplumların ortaya çıkış nedenleri ve gelişme yönlerini açıklamadığı için bu kavramdan yola çıkılarak Doğu uygarlıklarına özgü yeni bir gelişme çizgisi oluşturulamamıştır. Benzer biçimde başka bir açıklama modeli önerisi olarak feodalizm tartışmaları da aynı kaderi paylaşmıştır. Feodalizm tartışmalarında toplumların kendine has özellikleri reddedilmiş ve toplumumuz Batı gelişme çizgisi içerisinde bir aşamaya oturtulmaya çalışılmıştır. Aslında toplumumuzu Batı gelişme çizgisinde bir yere oturtma yaklaşımını ciddi biçimde sorgulama sürecini başlatabilecek potansiyeli içinde barındıran ATÜT modeli de feodalizmle benzer şekilde ele alındığı için bu tartışmalardan geriye *bozuk ATÜT, biraz feodal biraz değil* gibi çelişkilerle dolu ifadeler kalmıştır. Kaldı ki dönemin Türkiye'sinin siyasi atmosferine paralel olarak bu tartışmaların iktisat tarihi tartışmasından çok politik bir tartışma olduğu düşünüldüğünde bu çerçevede ortaya çıkan literatürün iktisat tarihimize bir katkı yapıp yapmadığı yeniden

sorgulanmalıdır. Çalışmamızın ikinci bölümünde son olarak bu tartışmaları iktisat tarihçiliğimizin gelişimine katkıları açısından değerlendirme çabasında olduk.

1960'lı ve 1970'li yıllarda çerçevesi büyük oranda azgelişmişlik tartışmaları ekseninde belirginleşen iktisat tarihi çalışmaları 1970'li yılların sonu itibarıyla farklı bir çizgide ilerlemeye başlamıştır. Bu yıllarda yapılmaya başlanan ve daha sonra bir gelenek haline gelen kongreler iktisat tarihi çalışmalarının çerçevesini belirleyen bir alan olarak ortaya çıkmıştır. Kongrelerle birlikte büyük oranda makale düzeyindeki spesifik çalışmalar iktisat tarihi literatürünün önemli bir bölümünü oluşturmuştur. Önceki dönemlerle kıyaslandığında daha fazla çalışmanın ortaya koyulduğu bu dönemde belirgin bir biçimde konu ve tema dağılımından söz edilebilir. Vesikalara dayalı çalışmaların yoğunlaştığı bu dönemde disiplinin içerisinden yükselen eleştirilerle de karşılaşmaktayız. Teorik anlamda zayıflığa gönderme yapan bu eleştiriler genel bir kuram eksikliğinin ifadesi olarak da algılanabilir. Zira dışarıdan aktarılan belli ekoller ve eğilimler çerçevesinde ortaya çıktığı iddia edilen bu spesifik çalışmaların genel bir kuram içerisine yerleştirilmeden ne ifade ettiğinin sorgulanması gerekmektedir. Elbette bu genel kuram başlangıcından günümüze bütün alçalma, yükselme ve dinamikleri ile Türk toplumunun iktisadi tarihinin yazılması olmalıdır. Bu dönemde sözünü ettiğimiz bu genel kuramı çağrıştıran şekilde makro olma iddiasındaki bazı çalışmalardan da bahsetmiştik. Ancak makro görünümlü bu iddiaların Türk toplumunun alan ve zamandaki serüveninin iktisadi dinamiklerini açıklamaktan çok Osmanlı'nın neden kapitalizme ulaşamadığı, neden burjuva sınıfını yaratamadığı gibi sorulara cevap aradığına tanık olmaktayız. Daha en başında yanlış bir temel üzerine inşa edilen araştırma çerçevesi elbette zorunlu olarak önemli zafiyetleri içinde barındırmaktadır. Toplumumuzun neden kapitalizme ulaşamadığı, başka bir ifadeyle gelişme çizgisinin neresinde takılı kaldığı sorgulanmış, sonuç olarak Sombart/Weber çizgisinde çeşitli açıklama çabaları ortaya koyulmuştur. Osmanlı'nın neden kapitalizme ulaşamadığı sorusunun cevabını arayan bu çalışmalar diğer yandan Osmanlı'nın ortaya çıkışına dair açıklamalarının merkezine şaşırtıcı bir biçimde demografi unsurunu yerleştirmişlerdir. Köprülü'yle başlayan ve Barkan'ın da sadık kaldığı demografi temelli bu açıklama biçimi sonraki dönemlerde yaygınlaşmış ve iktisat tarihçilerimizin Osmanlı'nın kuruluşunu

açıklarken kullanmakta sakınca görmedikleri bir modele dönüşmüştür. Ancak daha önce de belirttiğimiz gibi bu demografi unsurunun niteliklerinin iktisadi temeli üzerine bir açıklamaya rastlayamamaktayız. Birçok iktisat tarihi çalışmasında sürekli nitelikli ve bereketli olduğunun altı çizilen bu nüfusun iktisadi yaşam açısından ne tür niteliklere sahip olduğu açıklanmamış, böylece kuruluşun iktisadi temelleri de bir açıklamaya kavuşturulmamıştır.

Bu makro görünümlü çalışmalarla ilgili başka bir zafiyet Türk toplumunun tarihinin algılanışı noktasında ortaya çıkmaktadır. Kimi çalışmalarda Türk İktisat Tarihi Osmanlı ile başlatılırken kimi çalışmalarda Anadolu Selçukluları ile başlatılmakta, daha Türk toplumunun başlangıcına yönelik bir mutabakat ortaya koyulamamaktadır. Bu durumda da toplumumuzun iktisadi tarihinin nereden başlatılacağına dair çarpıcı bir belirsizlik hala sürmektedir. Bu sorun elbette genel Türk Tarihi uzmanlarının Selçuklu/Osmanlı ilişkisini tariflerinden kaynaklanan bir kabulün iktisat tarihçilerimiz nezdinde de devamı olarak değerlendirilmelidir. Oysa iktisat tarihi bir toplumun hayatında yaşanan iktisadi daralma ve genişlemeler ve bu doğrultuda gerçekleşen değişimlerin dinamiklerinin ortaya koyulmasını gerektirmektedir. Bu çerçevede Selçuklu-Osmanlı ilişkisi iktisadi ve siyasi bağlantıları açısından yeniden tartışılmalıdır. Öncelikle Selçuklu'nun çöküşünün ve Osmanlı'nın kuruluşunun iktisadi temellerinin açıklanması gerekmektedir. Bu doğrultuda ikta ve tımar ve Selçuklu/Osmanlı arasında var olduğu iddia edilen iktisadi, siyasi ve kurumsal devamlılık geçerli bir biçimde temellendirilebilmelidir. Aksi taktirde söz konusu açıklama biçimlerindeki belirsizlikler sürmeye devam edecektir. Türk iktisat tarihi çabası Türk toplumunun serüveni temelinde özel bir disiplindir. Bu serüvenin siyasi ve iktisadi boyutlarının tarih içerisindeki sürekliliği göz ardı edilmeden ortaya koyulması gerekmektedir. Elbette toplumumuzun serüvenini çeşitli Batılı modellere uydurmaya çalışmak toplumumuzun özelliklerinin ortaya çıkarılmasını imkânsız kıldığı gibi dünya tarihi içerisindeki yerimizi de anlaşılmaz kılacaktır.

Makro görünümlü bu çalışmalardan bazılarında ise üretim tarzı kavramının merkezde olduğunu görmekteyiz. Toplumsal gelişimin aynı zamanda üretim tarzının gelişimi olarak değerlendirildiği 1970'li yılların çalışmalarına benzer biçimde toplumsal

gelişme ve değişmeyi açıklayabilmek adına üretim tarzı kavramına başvurulmuş, hatta konuyla ilgili yeni kavramlaştırmalar yapılmıştır. Şaşırtıcı bir biçimde, yaklaşık altı yüz yıl süren bir imparatorluğun bünyesinde kısa zaman içerisinde bir üretim tarzının başka bir tarza dönüştüğü ifade edilmiştir. Tam da bu noktada üretim tarzı kavramının Osmanlı'yı açıklamak için doğru bir araç olup olmadığı yeniden sorgulanmalıdır. Öncelikle kavramın Batı Avrupa toplumlarının tarihsel gelişimlerinin açıklanabilmesi için geliştirildiği unutulmamalıdır. Diğer yandan zaman zaman Osmanlı'yı açıklamakta da kullanılmaya çalışılan feodal üretim tarzının yaklaşık bin yıl sürdüğü, kapitalizmin ise hazırlık çağıyla birlikte yaklaşık beş yüz yıldır varlığını sürdürdüğü düşünüldüğünde bir üretim tarzından diğerine geçişin kısa zaman aralıklarında gerçekleşemeyeceği açıktır. Daha da önemlisi, Türk toplumunun iktisadi tarihinin belki de en özel dönemini oluşturan Osmanlı'nın üretim tarzı kavramı çerçevesinde genel kategorilere sokulamayacak ve tarihsel dönemler arasında belirgin sınırlar çizmeyi geçerli kılamayacak kadar zengin, çeşitli ve karmaşık olduğu özellikle Ömer Lütfi Barkan'ın çalışmalarıyla açıklık kazanmıştır. Bu çerçevede Türk iktisat tarihinin üretim tarzı gibi homojenleştirici kavramlarla açıklanması mümkün görünmemektedir. Bu anlamda Osmanlı toprak sisteminin en yaygın biçimi olarak tımarın hangi bölgelerde uygulandığı, uygulanmadığı bölgelerde ne tür uygulamaların hayat bulduğu, toprağın farklı kullanım biçimleri ve imparatorluğun genel siyasetine aykırı mülkiyet biçimlerinin nerelerde ortaya çıktığı (Barkan'ın çalışmaları bu noktada yine yol göstericidir) ve daha da önemlisi bu farklı uygulamaların başta iktisadi olmak üzere bütün sebeplerinin neler olduğunun bütün yönleriyle açıklığa kavuşturulması gerekmektedir. Benzer biçimde başka çalışmalarda da ısrarla bir Osmanlı üretim tarzının varlığı vurgulanmaktadır. Ancak yine Barkan'ın çalışmalarından hatırlanacağı gibi bir Osmanlı üretim tarzından bahsetmemiz de mümkün görünmemektedir. Kaldı ki farklı toprak uygulamaları, mülkiyet ilişkileri ve ikili hukuk sisteminin bir arada var olması sebebiyle Barkan'ın konuyla ilgili modelleme gücü çaktığını ortaya koymuştuk. Diğer yandan Osmanlı'yı açıklamak için önerilen ve vergisel üretim tarzı olarak adlandırılan tarzın öncesi ve sonrası hakkında net ifadelerle rastlanamamakta ve yine bu üretim tarzının ikta ve tımar ilişkisinin ne olduğu da tartışmalı olarak kalmaktadır.

Böylelikle üretim tarzı tartışmalarına ülkemizde hak ettiği değerin verilmediği ve kavramın yanlış bir algı temelinde kullanıldığı söylenebilir. Bunun en açık kanıtı belirttiğimiz gibi Ömer Lütfi Barkan'ın çalışmalarının üretim tarzı tartışmalarında temel referans olarak kullanılmış olmasıdır. Unutulmamalı ki toplumumuzun iktisadi tarihine yönelik bir modelleme çabasının toplumumuzu sürekliliği içerisinde, bütün iniş ve çıkışlarıyla açıklayabilir olması gerekmektedir. Oysa ülkemizde bu çaba üretim tarzı kavramının temelsiz bir biçimde ele alınmasıyla gerçekleştirilmeye çalışılmış, sonuç olarak ortaya *bozuk ATÜT* ve *merkezi feodal* gibi tartışmalı ifadeler çıkmıştır. Ancak Mehmet Genç'in ortaya koyduğu modelin elbette bu yargının dışında olduğunu belirtmeliyiz. Diğer yandan üretim tarzı kavramı bir toplumu kendi iç dinamikleriyle açıklamaya elvermesi sebebiyle sık başvurulmuş bir kavram olmuştur. Karl Marks'ta da kavram bu sınırlılık içerisinde kullanılmış, hatta Marks kurguladığı modelin sadece Batı Avrupa için geçerli olduğunu belirtmek zorunda kalmıştır. İktisat tarihine getirilen Marksist yorum ilk bakışta Avrupamerkezci bakış açısına alternatif gibi görünse de Marksist kuramcılarının da esas olarak Avrupa'da kapitalizmin gelişmesi ve bu temelde Batı'nın yükselişinin dinamiklerini ortaya koymaya çalıştıklarını hatırlatalım.

Bütün bu tartışmaların ışığında ana hatlarıyla üç ana döneme ayırabileceğimiz Türk İktisat Tarihi çalışmalarının genelini değerlendirdiğimizde birkaç temel problemle karşılaşmaktayız. Öncelikle çalışmamızda zaman zaman değindiğimiz disiplinin sınırları ve yetki alanı konusunun netleştirilmesi gerekmektedir. Bu belirsizliğin en temel sebeplerinden birisi iktisat tarihi çalışmalarının belli bir süredir revaçta olan *sosyal tarih* kavramı içerisinde ele alınmasıdır. Eğer sosyal tarihten kastedilen toplumsal sınıflar, gündelik yaşam, toplumsal ilişkiler, zihniyet vb. gibi konularsa iktisat tarihinin sosyal tarihin neresinde olduğu ya da tam olarak neye karşılık geldiği sorgulanmalı ve cevabı verilmelidir. Biz iktisat tarihinin çeşitli açılardan özel ve başlı başına bir disiplin olduğu inancındayız. Bir toplumun iktisadi tarihi söz konusu toplumun kültürel, askeri, siyasi, edebi vd. tarihleriyle de bir biçimde ilişkilidir. Daha öteye onlara temel oluşturacak dinamiklere sahiptir. Bu nedenle iktisat tarihi disiplini öncelikle yeniden bir iktisadi düşünce kodunun inşa edilebilmesi için özel önem ve gerekliliktir. Disiplinin öncelikle böyle bir misyonu olduğuna inandığımız için

sosyal tarih kavramı aracılığıyla iktisat tarihi disiplininin sınırları ve yetki alanının belirsizleştirilmesi girişimlerine şiddetle karşı çıktığımızı ifade etmeliyiz. Bu temelde Türkiye’de devletin tarihi ve toplumun tarihinin birbirinden çok da ayrı olmadığını, en azından Batı’daki gibi bir çatallaşma yaşanmadığını belirtmeliyiz.

Türk İktisat Tarihi çalışmaları yeni Türkiye’nin kendini yenileşme süreci içinde temellendirme arayışlarının sorunları kavramaya da çözmeye de yetmeyeceğini göstermek özelliğine sahiptir. Çalışmamızda ulaştığımız bir başka sonuç da budur. Bu nedenle Türk tarihçiliği verili çerçeveyi öncelikle Türk İktisat Tarihi çabası içinde zorlamıştır. Türk İktisat Tarihi kurumsallaşmasını tamamlar tamamlamaz da Türk tarihinin hem en uzun tarihsel sürekliliği hem de dünya tarihinde en etkili dönemi olan Osmanlı İmparatorluğu’nu konuları içine almıştır. Bu çabanın en önemli temsilcisi konumundaki Barkan’ın metinleri bu çerçevede yeniden değerlendirilmeli iken, giderek spesifikleşen çalışmalar yapılmaya başlanmış ve kapsayıcı bir problematik ortaya koyulmamıştır.

Diğer yandan genel bilim algısı ve bunun nitelikleri uzun dönem Türk İktisat Tarihi çalışmaları üzerinde de etkili olmuştur. Bu çerçevede Batı’daki çeşitli paradigmaların aktarılışı ve bu paradigmaların kendi bağlamı çok da düşünülmeden Türk İktisat Tarihinin kavranabileceği kabulü çok çeşitli ve dağınık metinlerin ortaya çıkışını beraberinde getirmiştir. Sonraki dönemde gerçekleşen kongreler çeşitli açılardan önemli olsa da söz konusu dağınıklık büyük oranda devam etmiştir. Bu dönem aynı zamanda Türk iktisat tarihçilerinin kendi disiplinleri üzerine düşünmelerinin eşğini oluşturmuş, bu düşünüş büyük oranda kıdemli tarihçilerin şifahi konuşmalarında dile gelmiş ancak yazılı metinler olarak topluma aktarılmamıştır. İktisat tarihçilerimizin kendi disiplinleri üzerine düşünmelerini çeşitli açılardan önemsedığımızı bir kere daha vurgulamalıyız.

Bu düşünme süreci disiplinin ulaştığı gelişim aşamasının sorgulanması ve geçmişin birikiminin eleştirel bir süzgeçten geçirilmesinin yanında disiplinin geldiği noktada toplumumuzun iktisadi sorunlarının çözümüne ne ölçüde katkı yaptığına dair bir cevabı içermesi gerektiği için özel bir önem taşımaktadır. Ancak iktisat tarihi literatürümüzde bu düşünme sürecinin sonucunda ortaya çıktığını varsaydığımız

sınırlı sayıdaki metinler sözünü ettiğimiz şekliyle bir değerlendirmeden çok bibliyografik özellikler taşımaktadır. Tezimizde Türk iktisat tarihi çalışmalarındaki bu zaafı da göstermeye çalıştık ve temel olarak da Türk iktisadi yaşamının tarihi seyrinin nasıl kavranabileceği sorusuna cevap aradık. Sadece iktisadi ya da sadece tarihi seyri ve bilgileri birbirinden bağımsız anlamlandırma girişimleri Türk iktisat tarihi konusunu anlamamıza elverişli olmadığı gibi Türk toplumunun dünya tarihi içindeki yerini, dünya tarihinin seyrine bağlı gelişme ve değişimleri de anlamamıza elverişli değildir. Bu bağlamda Türk tarihinin dünya tarihi içindeki yerini kavramanın koşullarından birisi Türk iktisadi yaşamının ve bu yaşamdaki değişimlerin kavranmasıdır. Buna ek olarak Türk tarihinin alanda ve zamanda gerçekleşen farklı boyutlarının olduğu ve genel Türk İktisat Tarihi'nin Türk toplumunun Orta Asya ve Anadolu serüveni çerçevesinde ele alınması gerektiği unutulmamalıdır. Türk İktisat Tarihi çalışmalarının bunu ne derece yapabildiğini görmek bu çalışmanın temel motive edici yönlerinden bir diğerydi. Bu motivasyona bağlı olarak, Türk iktisat tarihi disiplininin bilgilerinden sosyolojinin yararlanabilme arayışı çabası olmak iddiasını taşıyan bu çalışmada, Türk İktisat Tarihi metinlerini ele aldık ve bu metinlerin gelişme seyrini yakalama amacıyla olduk. Bu çabaya bağlı olarak çalışmamızda dile getirdiğimiz bazı soru ve sonuçlara ulaştık. Ulaştığımız sonuçlar elbette eleştiriye açıktır ancak sorduğumuz soruların da iktisat tarihçilerimiz tarafından cevaplanması gerekmektedir. Bu çerçevede iktisat tarihinin iktisadi malumat yığını olmak özelliğinden çok genel bir iktisat bilinci oluşturabildiği ölçüde önemli olduğunu yeniden hatırlatmakta fayda görüyoruz. Erken dönemde milli iktisat vb. kavramların sosyologlarımız tarafından ortaya atıldığını ve bu anlamda Türk sosyolojisinin kurucularının Türk toplumunun dünya üstünde bir yer edinmesine yönelik çabalarının da iktisat tarihimiz açısından özel bir önemi ve anlamı olduğunu düşünüyoruz. Böyle bir temelden yola çıkan Türk sosyolojisi bugün Türk toplumunun kendi bilinci temelinde dünyayı, olayları ve gelişmeleri yeniden kavramasına elverişli bir noktaya gelmiştir. Türk İktisat Tarihi çalışmalarının da böyle bir bilinç temeline sahip olması gerektiğini düşünüyoruz. Bu çerçevede dünya tarihinden ayrı, onun dışında bir Türk tarihi olmadığı gibi, insanlığın genel iktisadi gelişimi ve değişimi dışında bir Türk iktisadi gelişimi de yoktur. Türk İktisat Tarihçiliğinin öncelikle kavraması gereken budur. Buna elverişli mümkün çerçeve de

genel Türk tarihinin olduğu gibi Türk iktisat tarihçiliğinin de iktisadi değışimimizi ve sürekliliğimizi Doğu Batı çatışması ve ilişkileri çerçevesinde ele almasıdır. Genel toplum seyrimizi belirleyen ilişkilerde olduğu gibi iktisadi hayatımızın değışiminin dinamikleri de tarihi serüvenimizin bu ilişkiler içerisinde ele alınmasıyla mümkün olabilecektir. Böyle bir temele oturtulabilecek bu çerçevenin iktisat tarihimize kazandırabileceği muhtemel açılımlar üzerine iktisat tarihçilerimizin düşünmesi gerektiğine inanıyoruz.

KAYNAKÇA

- Akat, Asaf Savaş: “Tarihi Maddecilik ve Kapitalizm Öncesi Toplamlar, Asya Toplumu-Feodalite Tartışmasına Yeni Bir Yaklaşım”, **Toplum ve Bilim Dergisi**, Sayı 1, Bahar 1977.
- Akat, Asaf Savaş: “İdris Küçükömer’in Mirası”, **İdris Küçükömer, Bütün Eserleri 6, Anılar Düşünceler**, Bağlam Yayınları 1994.
- Akdağ, Mustafa: “Celali İsyamlarının Başlaması”, Ankara Üniversitesi **DTCF Dergisi**, c. IV, no 1, (Kasım-Aralık 1945).
- Akdağ, Mustafa: “Osmanlı İmparatorluğu’nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye’nin İktisadi Vaziyeti”, **Belleten Dergisi**, Sayı 55 (1950).
- Akdağ Mustafa: **Türkiye’nin İktisadi ve İctimai Tarihi 1243–1453**, C. I, A. Ü. Yayınları 1959.
- Akdağ, Mustafa: **Türkiye’nin İktisadi ve İctimai Tarihi 1453-1559**, C. II, A. Ü. Yayınları 1974.
- Akdağ, Mustafa: “Osmanlı Tarihinde Ayanlık Düzeni Devri 1730-1839”, Ankara Üniversitesi **DTCF Dergisi** Cilt: 8 Sayı: 14.23 Yayın Tarihi 1963, pp. 51-61.
- Akdağ, Mustafa: “Celali İsyamlarından Büyük Kaçgunluk 1603-1606”, Ankara Üniversitesi **DTCFDergisi** Cilt: 2, Sayı 2, 1964.
- Akdağ, Mustafa: “Genel Çizgileriyle XVII. Yüzyıl Türkiye Tarihi”, Ankara Üniversitesi **DTCFDergisi** Cilt: 4, Sayı 8, 1964.
- Akdağ, Mustafa: **Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası, Celali İsyamları**, Ankara, Barış Yayınları, 1998.
- Atılğan, Gökhan: “Yön-Devrim Hareketi”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cilt 8, SOL**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2007, pp. 597-646.
- Aydın, Suavi,
Kerem Ünüvar: “ATÜT Tartışmaları ve Sol”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cilt 8, SOL**, İletişim Yayınları, İstanbul 2007, pp. 1082-1088.
- Barkan, Ömer Lütfi: “Harp Sonu Tarımsal Reform Hareketleri: Giriş”, **Siyasal Bilgiler Dergisi**, Sayı 55 (I. Teşrin 1935), pp. 2-8.
- Barkan, Ömer Lütfi: “Harp Sonu Tarımsal Reform Hareketleri: Bulgaristan”, Sayı 56 (II. Teşrin 1935), pp. 33-40.
- Barkan, Ömer Lütfi: “Harp Sonu Tarımsal Reform Hareketleri: Yugoslavya”, Sayı 57 (I. Kanun 1936), pp. 36-45.

- Barkan, Ömer Lütfi: “Harp Sonu Tarımsal Reform Hareketleri: Yugoslavya”, Sayı 58 (II. Kanun 1936), pp. 4-12.
- Barkan, Ömer Lütfi: “Harp Sonu Tarımsal Reform Hareketleri: Yunanistan”, Sayı 59 (Şubat 1936), pp. 14-27.
- Barkan, Ömer Lütfi: “Harp Sonu Tarımsal Reform Hareketleri: Romanya”, Sayı 60 (Mart 1936), pp. 30-41.
- Barkan, Ömer Lütfi: “Harp Sonu Tarımsal Reform Hareketleri: Polonya”, Sayı 61 (Nisan 1936), pp. 50-58.
- Barkan, Ömer Lütfi: “Harp Sonu Tarımsal Reform Hareketleri: Rusya”, Sayı 62 (Mayıs 1936), pp. 48-59.
- Barkan, Ömer Lütfi: “Harp Sonu Tarımsal Reform Hareketleri: Rusya”, Sayı 63 (Haziran 1936), s. 32-41.
- Barkan, Ömer Lütfi: “Harp Sonu Tarımsal Reform Hareketleri: Rusya”, Sayı 64 (Temmuz 1936), pp. 39-44.
- Barkan, Ömer Lütfi: “Harp Sonu Tarımsal Reform Hareketleri: Rusya”, Sayı 65 (Ağustos 1936), pp. 33-41.
- Barkan, Ömer Lütfi: “İnkılâp İdeolojisi ve Ekonomik Şartlar”, **Siyasal Bilgiler Dergisi**, Sayı 71, Şubat 1937, pp. 1-10.
- Barkan, Ömer Lütfi: “Toprak Kanunu Hazırlanırken”, **Siyasal Bilgiler Dergisi**, Mart 1937, pp. 1-10.
- Barkan, Ömer Lütfi: “Milli Kurtuluş Hareketleri’nin İktisadi Esasları”, **Siyasal Bilgiler Dergisi**, Mayıs-Haziran 1937, pp. 77-83, No. 75, II., pp. 142-153.
- Barkan, Ömer Lütfi: “Osmanlı İmparatorluğu’nun Kuruluş Devrinin Toprak Meseleleri”, **İkinci Tarih Kongresi Zabıtları**, 1937, pp. 1-14.
- Barkan, Ömer Lütfi: “Osmanlı İmparatorluğu’nda Çiftçi Sınıfların Hukuki Statüsü”, **Ülkü Mecmuası**, I- IX/49 (Mart 1937), 33-48, II- IX/50 (Nisan 1937), pp. 101-116, III- IX/53 (Temmuz 1937), pp. 329-341, IV- X/56 (I. Teşrin 1937), pp. 147-159, V- X/58 (I. Kanun 1937), pp. 293-302, VI- X/59 (II. Kanun 1938), pp. 414-422.
- Barkan, Ömer Lütfi: “Türkiye’de Toprak Meselesinin Tarihi Esasları”, **Ülkü Mecmuası**, I- XI/61 (Mart 1938), pp. 51-63, II- XI/63 (Mayıs 1938), pp. 233-240, III- XI/64 (Haziran 1938), pp. 339-346.
- Barkan, Ömer Lütfi: “Türk-İslam Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu’nda Aldığı Şekiller: I – Malikâne – Divani Sistemi”, **Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası**, Sayı 11 (1932-1939).

- Barkan, Ömer Lütfi: “XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu’nda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri, Kulluklar ve Ortakçı Kullar: A) İstanbul Haslar Kazasındaki Ortakçı Kullar”, İstanbul Üniversitesi **İktisat Fakültesi Mecmuası**, I/1, (Birinci Teşrin) pp. 29-74.
- Barkan, Ömer Lütfi: “XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu’nda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri, B) Bursa ve Biga Civarındaki Kulluklar”, İstanbul Üniversitesi **İktisat Fakültesi Mecmuası**, I/2, (İkinci Kanun 1940), pp. 198-245.
- Barkan, Ömer Lütfi: “XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu’nda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri, C) Rumeli’ndeki Kulluklar ve Ortakçı Kullar, İstanbul Üniversitesi **İktisat Fakültesi Mecmuası**, I/4, (Temmuz 1940), pp. 394-447.
- Barkan, Ömer Lütfi: “Şark Ticaret Yolları Hakkında Notlar”, İstanbul Üniversitesi **İktisat Fakültesi Mecmuası**, I/4 (Temmuz 1940), pp. 448-456.
- Barkan, Ömer Lütfi: “Türkiye’de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri (I)”, İstanbul Üniversitesi **İktisat Fakültesi Mecmuası**, II/1 (Birinci Teşrin 1940), pp. 20–59.
- Barkan, Ömer Lütfi: “Türkiye’de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri (II)”, İstanbul Üniversitesi **İktisat Fakültesi Mecmuası**, II/2, (İkinci Kanun 1941), pp. 214–247.
- Barkan, Ömer Lütfi: “Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1247 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi”, **Tanzimat I, Yüzüncü Yıl Dönümü Münasebetiyle**, İstanbul 1940, pp. 321–421.
- Barkan, Ömer Lütfi: “İslam-Türk Mülkiyet Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu’nda Aldığı Şekiller: I – Şer’i Miras Hukuku ve Evlatlık Vakıflar”, İstanbul Üniversitesi **Hukuk Fakültesi Mecmuası**, VI/1 (1940), pp. 156–181.
- Barkan, Ömer Lütfi: “İslam-Türk Mülkiyet Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu’nda Aldığı Şekiller: II – Mülk Topraklar ve Sultanların Temlik Hakkı”, İstanbul Üniversitesi **Hukuk Fakültesi Mecmuası**, VII/1 (1941), pp. 157-176.
- Barkan, Ömer Lütfi: “İslam-Türk Mülkiyet Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu’nda Aldığı Şekiller: III – İmparatorluk Devrinde Toprak Mülk ve Vakıfların Hususiyeti”, İstanbul Üniversitesi **Hukuk Fakültesi Mecmuası**, VII/4 (1941), pp. 906–942.

- Barkan, Ömer Lütfi: “Tanzimat Tetkiklerinin Ortaya Koyduğu Bazı Meseleler”, İstanbul Üniversitesi **İktisat Fakültesi Mecmuası**, II/2 (İkinci Kanun 1941), pp. 288–329.
- Barkan, Ömer Lütfi: “Osmanlı Devrinde Akkoyunlu Bey’i Uzun Hasan Bey’e Ait Kanunlar”, **Tarih Vesikaları Dergisi**, I – I/2 (Ağustos 1941), pp. 91–106, II – I/3 (Birinci teşrin 1941), s. 184–197.
- Barkan, Ömer Lütfi: “Osmanlı İmparatorluğu’nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıf ve Temlikler”, **Vakıflar Dergisi**, Sayı II (1942). Bu makale şu kısımlardan oluşmaktadır: *I- İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeleri*, pp. 279-353, *II- Vakıfların Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Kullanılmasının Diğer Şekilleri*, pp. 354-386.
- Barkan, Ömer Lütfi: “XVI. Asrın Sonunda Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tespit ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar”, **Tarih Vesikaları Dergisi**. Bir yazı dizisi halinde yayınlanmıştır: *I- Kanunname-i İhtisab-ı İstanbul el-Mahruse*, I/5 (Şubat 1942), pp. 326–340, *II- Kanunname-i İhtisab-ı Bursa*, II/7 (Haziran 1942), pp. 15–40, *III- Suret-i Kanunname-i İhtisab-ı Edirne*, II/9 (İlkteşrin 1942), pp. 168–177.
- Barkan, Ömer Lütfi: “Osmanlı İmparatorluğu’nun Teşekkülü Meselesi”, Ankara Üniversitesi **Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, I/2 (1944), pp. 343–356.
- Barkan, Ömer Lütfi: “Osmanlı İmparatorluğu’nda Toprak Vakıflarının İdari-Mali Muhtariyeti Meselesi”, **Türk Hukuk Tarihi Dergisi**, Sayı I (1941–1942 basımı) Ankara 1944, pp. 11–25.
- Barkan, Ömer Lütfi: “Balkan Memleketleri’nin Zirai Reform Tecrübeleri”, **Türkiye’de Toprak Meselesi, Toplu Eserler I**, Gözlem Yayınları, İstanbul 1980, s. 377, İstanbul Üniversitesi **İktisat Fakültesi Mecmuası** 6, No: 1ve 2, 1946, pp. 54-145.
- Barkan, Ömer Lütfi: **XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu’nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları, KANUNLAR**, İstanbul 1945.
- Barkan, Ömer Lütfi: “Osmanlı İmparatorluğu’nun Teşkilat ve Müesseselerinin Şer’iliği Meselesi”, İstanbul Üniversitesi **Hukuk Fakültesi Mecmuası**, XI/3–4 (1945), pp. 203-224.
- Barkan, Ömer Lütfi: “Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ve Türkiye’de Zirai Bir Reformun Ana Meseleleri”, İstanbul Üniversitesi **İktisat Fakültesi Mecmuası**, VI/1-2, (Ekim 1944-Ocak 1945),

- pp. 54-145; **Türkiye’de Toprak Meselesi, Toplu Eserler I**, İstanbul, Gözlem Yayınları, 1980.
- Barkan, Ömer Lütfi: “Zirai Lejislasyon Hareketleri: İsviçre Medeni Kanunu’nun Çiftçiyi Alakadar Eden Maddelerindeki Tadiller ve Zirai Mülklerin Borçlarından Kurtarılmaları Hakkında 12 Aralık 1940 Tarihli Federal Kanun”, İstanbul Üniversitesi **Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Cilt XII, Sayı 1(1946), pp. 209-237.
- Barkan, Ömer Lütfi: “Türkiye’de Sultanların Teşrii Sıfat ve Salahiyetleri ve Kanunnameler”, İstanbul Üniversitesi **Hukuk Fakültesi Mecmuası**, (C. XII, Sayı: 1-4), pp. 713-733.
- Barkan, Ömer Lütfi: “Türkiye’de Muhacir İskânı ve Bir İç Kolonizasyon Planına Olan İhtiyaç”, İstanbul Üniversitesi **İktisat Fakültesi Mecmuası**, X/1-4 (Ekim 1948-Temmuz 1949), pp. 204-223.
- Barkan, Ömer Lütfi: “Osmanlı İmparatorluğu’nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler (I)”, İstanbul Üniversitesi **İktisat Fakültesi Mecmuası**, XI/1-4 (Ekim 1949-Temmuz 1950), pp. 524-569.
- Barkan, Ömer Lütfi: “Osmanlı İmparatorluğu’nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler (II)”, İstanbul Üniversitesi **İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt XIII, Sayı 1-4, (Ekim 1951-1952), pp. 56-78.
- Barkan, Ömer Lütfi: “Osmanlı İmparatorluğu’nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler (III)”, İstanbul Üniversitesi **İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt XV, Sayı 1-4, (Ekim 1953-Temmuz 1954), pp. 209-237.
- Barkan, Ömer Lütfi: “Philippe II Devrinde Akdeniz ve Akdeniz Memleketleri”, İstanbul Üniversitesi **İktisat Fakültesi Mecmuası**, XII/3-4 (1951), pp. 173-192.
- Barkan, Ömer Lütfi: “S. F. Ülgener: İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri”, İstanbul 1951, İstanbul Üniversitesi **İktisat Fakültesi Mecmuası**, XII/3-4, pp. 162-173.
- Barkan, Ömer Lütfi: “Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi”, **Türkiyat Mecmuası**, X, 1953, pp.1-26.
- Barkan, Ömer Lütfi: “Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair Notlar”, İstanbul Üniversitesi **İktisat Fakültesi Mecmuası**, XV/1-4, Ekim 1953-Temmuz 1954, pp. 238-250.
- Barkan, Ömer Lütfi: “H. 933-934 (M. 1527-1528) Mali Yılına Ait Bütçe Örneği”, İstanbul Üniversitesi **İktisat Fakültesi Mecmuası**, XV/1-4, Ekim 1943-Temmuz 1954, pp. 251-329.

- Barkan, Ömer Lütfi: “Türk Yapı ve Malzemesi Tarihi İçin Kaynaklar”, İstanbul Üniversitesi **İktisat Fakültesi Mecmuası**, XVII/1-4, Ekim 1955-Temmuz 1956, pp. 3-26.
- Barkan, Ömer Lütfi: “Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair Notlar”, İstanbul Üniversitesi **İktisat Fakültesi Mecmuası**, XVII/1-4, Ekim 1955-Temmuz 1956, pp. 193-303.
- Barkan, Ömer Lütfi: “1079-1080 (1669-1670) Mali Yılına Ait Bir Osmanlı Bütçesi ve Ekleri”, İstanbul Üniversitesi **İktisat Fakültesi Mecmuası**, XVII/1-4, pp. 225-303.
- Barkan, Ömer Lütfi: “1070-1071 (1660-1661) Tarihli Osmanlı Bütçesi ve Bir Mukayese”, İstanbul Üniversitesi **İktisat Fakültesi Mecmuası**, XVIII/1-4, Ekim 1955-Temmuz 1956, pp. 304-347.
- Barkan, Ömer Lütfi: “Türkiye’de Servaj Var mı idi?”, **Belleten Dergisi** XX/78 (Nisan 1956), pp.236-246.
- Barkan, Ömer Lütfi: “H. 954-955 (1547-1548) Mali Yılına Ait Bir Osmanlı Bütçesi”, İstanbul Üniversitesi **İktisat Fakültesi Mecmuası**, XIX/1-4, Ekim 1957-Temmuz 1958, pp. 219-276.
- Barkan, Ömer Lütfi: “H. 974-975 (M. 1567-1568) Mali Yılına Ait Bir Osmanlı Bütçesi”, İstanbul Üniversitesi **İktisat Fakültesi Mecmuası**, XIX/1-4, Ekim 1957-Temmuz 1958, pp. 277-332.
- Barkan, Ömer Lütfi: **İktisat Tarihi II Ders Notları (Ortaçağ)**, İstanbul, İÜİF Yayınları, 1962.
- Barkan, Ömer Lütfi: “Şehirlerin Teşekkül ve İnkişaf Tarihi Bakımından: Osmanlı İmparatorluğu’nda İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar”, İstanbul Üniversitesi **İktisat Fakültesi Mecmuası**, XXIII/1-2, Ekim 1962-Şubat 1963, pp. 239-296.
- Barkan, Ömer Lütfi: “Fatih Camii ve İmareti Tesislerinin 1489-1490 Yıllarına Ait Muhasebe Bilançoları”, İstanbul Üniversitesi **İktisat Fakültesi Mecmuası**, XXXII/1-2, Ekim 1962-Şubat 1963, pp. 297-341.
- Barkan, Ömer Lütfi: “Ayasofya Camii ve Eyüp Türbesinin 1489-1491 Yıllarına Ait Muhasebe Bilançoları”, İstanbul Üniversitesi **İktisat Fakültesi Mecmuası** XXIII, Ekim 1962-Şubat 1963, pp. 342-379.
- Barkan, Ömer Lütfi: “Saray Mutfağının 894-895 (1489-1490) Yılına Ait Muhasebe Bilançosu”, İstanbul Üniversitesi **İktisat Fakültesi Mecmuası**, XXIII, Ekim 1962-Şubat 1963, pp. 380-398.

- Barkan, Ömer Lütfi: “Osmanlı İmparatorluğu’nun İktisadi Yapısı”, **Barış Dünyası Dergisi**, Sayı 17, (Ekim 1963), pp. 461-467, ve Sayı 19 (Aralık 1963), pp. 602-608.
- Barkan, Ömer Lütfi: “XVI-XVII. Asırlarda Türkiye’de İnşaat İşçilerinin Hukuki Durumu”, **Sosyal Siyaset Konferansları 14**, 1963, pp. 21-36.
- Barkan, Ömer Lütfi: “894 (1488-1489) Yılı Cizyesinin Tahsilatına Ait Muhasebe Bilançoları”, **Belgeler Türk Tarihi Belgeler Dergisi** 1/1, Ocak 1964, pp. 1-117.
- Barkan, Ömer Lütfi: “Edirne ve Civarındaki Bazı İmaret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilançoları”, **Belgeler Türk Tarihi Belgeler Dergisi** I/2 Temmuz 1964, pp. 235-377.
- Barkan, Ömer Lütfi: “Edirne Askeri Kassamına Ait Tereke Defterleri (1545-1659)”, **Belgeler Türk Tarihi Belgeler Dergisi** III/5-6, 1966, Basım 1968.
- Barkan, Ömer Lütfi: “XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye’de Fiyat Hareketleri”, **Belleten**, XXXIV/136 (Ekim 1970), pp. 557-607.
- Barkan, Ömer Lütfi: “**Süleymaniye Camii ve İmareti İnşaatı (1550-1557)**”, I. Cilt, Ankara, TTK Yayını, 1972.
- Barkan, Ömer Lütfi: “Feodal Düzen ve Osmanlı Tımarı”, **Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler, Tartışmalar**, 8-10 Haziran 1973, Ankara 1975, pp. 1-24, Tartışmalar pp. 25-32.
- Barkan, Ömer Lütfi: “Türkiye’de Din ve Devlet İlişkilerinin Tarihsel Gelişimi”, **Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Semineri**, Ankara, TTK Yayını, 1975, pp. 49-75,
- Barkan, Ömer Lütfi: **Süleymaniye Camii ve İmareti İnşaatı (1550-1557), İnşaat Ait Emir ve Fermanlar**, II. Cilt, TTK Yayını, Ankara 1979.
- Barkan, Ömer Lütfi: **Türkiye’de Toprak Meselesi, Toplu Eserler 1**, İstanbul, Gözlem Yayınları, 1980.
- Barkan, Ömer Lütfi: “Avarız”, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt II, pp. 13-19.
- Barkan, Ömer Lütfi: “Çiftlik”, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt III, pp. 392-397
- Barkan, Ömer Lütfi: “Öşür”, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt IX, pp. 485-488.
- Barkan, Ömer Lütfi: “Timar”, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt XII/1, pp. 286-333.
- Behar, Cem: **Osmanlı İmparatorluğu’nun ve Türkiye’nin Nüfusu 1500-1927**, Tarihi İstatistikler Dizisi, Cilt 2, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, 1997.
- Belge, Burhan Asaf: “Arkada Kalan Darülfünun”, **KADRO** I/8, (Ağustos 1932), pp. 47-48

- Belin M: **Türkiye İktisadi Tarihi** (Essai sur l'Histoire Economique de la Turquie, Paris), Çev. M. Ziya, 1931.
- Berkes, Niyazi: “İktisadi Tarih” (Kitap Kritiği), A. Belin’den çeviren Ziya Karamursal, **Siyasi İlimler Mecmuası**, V/49 (1935), pp. 86-89.
- Berkes, Niyazi: “Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler”(Kitap Kritiği), Ziya Karamursal, **Siyasi İlimler Mecmuası**, XI/13 (1941), pp. 127-128.
- Berkes, Niyazi: “Osmanlı İmparatorluğu’nda Avrupa’nın Mali Kontrolü”(Kitap Kritiği), Donald C. Blaisdell’den çeviren Hazım Atıf Kuyucak, Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi Yayınları No: 28, İstanbul 1940, **Yurt ve Dünya**, Sayı 1, Sonkanun 1941, pp. 53-55.
- Berkes, Niyazi: “Köy Nüfusu”, **Yurt ve Dünya**, Sayı 4, Nisan 1941, pp. 16-25.
- Berkes, Niyazi: “Köy Şekilleri”, **Yurt ve Dünya**, Sayı 7, Temmuz 1941, pp. 7-15.
- Berkes, Niyazi: **100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi I**, İstanbul Gerçek Yayınevi, 1969.
- Berkes, Niyazi: **100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi II**, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1970.
- Berkes, Niyazi: **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1973.
- Berkes, Niyazi: “Ekonomik Tarih ile Teori İlişkileri Açısından Türkiye’de Ekonomik Düşününün Evrimi”, **Türkiye’de Üniversitelerde Okutulan İktisat Üzerine**, Der. Fikret Görün, ODTÜ Yayınları 1972, pp. 39-55.
- Berktaş, Halil: **Kabileden Feodalizme**, Kaynak Yayınları, 1. Baskı, Haziran 1983.
- Berktaş, Halil: **The Other Feudalism - A Critique of 20th Century Turkish Historiography and its Particularisation of Ottoman Society**, Thesis submitted Degree of Doctor of Philosophy at the University of Birmingham Faculty of Arts, the School of History, Department of Mediaval History, 1990.
- Bernal, Martin: **Kara Atena: Eski Yunan Uydurmacası Nasıl İmal Edildi 1785-1985**, Çev. Özcan Buze, İstanbul, Kaynak Yayınları, 1998.
- Bozkurt, Mahmut Esat, Recep Peker, vd.: **1933 Yılında İstanbul Üniversitesi’nde Başlayan İlk İnkılâp Tarihi Ders Notları**, Haz: Oktay Aslanapa, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, , 1997.

- Bozkurt, Mahmut Esat: **Atatürk İhtilali I-II**, Kaynak Yayınları, 2005.
- Braudel, Fernand: **Tarih Üzerine Yazılar**, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi, 1992.
- Buğra, Ayşe: **İktisatçılar ve İnsanlar**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005, pp. 149-168.
- Burke, Peter: **Fransız Tarih Devrimi: Annales Okulu**, Çev. Mehmet Küçük, Ankara, Doğu-Batı Yayınları, 2006.
- Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi: “Ömer Lütfi Barkan”, **Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi** Cilt 3, İstanbul 1986, pp. 1323-1324.
- Cahen, Claud: **Osmanlıdan Önce Anadolu'da Türkler**, Çev. Yıldız Moran, E Yayınları 1994.
- Cem, İsmail: **Türkiye’de Geri Kalmışlığın Tarihi**, Cem Yayınevi, Şubat 1970.
- Cipolla, Carlo: **Neşeli Öyküler**, Çev. Tülin Altınova, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1980, s. 25-31.
- Cole, Arthur H.: “Economic History in the United States: Formative Years of a Discipline”, **The Journal of Economic History**, Vol. 28, No. 4 (Dec. 1968), pp. 556-589, s. 558.
- Çakır, Coşkun: “Osmanlı Ekonomik ve Toplumsal Tarihiyle İlgili Tezler Bibliyografyası, 1933-1999”, **Divan İlmi Araştırmalar Dergisi**, Sayı 7, İstanbul 1999, pp. 251-379.
- Çakır, Coşkun: “Devletin Tarihinden Toplumun Tarihine, Yeni Bir Tarih Paradigması ve Ömer Lütfi Barkan”, **Doğu-Batı Dergisi**, Sayı 12, İstanbul 2000, pp. 35-63.
- Çakır, Coşkun: “Türkiye’de İktisat Tarihi Çalışmalarının Tarihi Üzerine Bir Deneme”, **Türkiye Araştırmaları LİTERATÜR Dergisi**, Cilt 1, Sayı 1, (2003), s. 7-63.
- Çavdar, Tevfik: **Türkiye’de Liberalizm 1860-1990**, İmge Kitabevi, 1992
- Çaykara, Emine: **Tarihçilerin Kutbu, Halil İnalcık Kitabı**, Söyleşi: Emine Çaykara, İstanbul, Türkiye İş bankası Yayınları, 2005.
- Çizakça, Murat, Şevket Pamuk, “İktisat Tarihi”, **Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Bilim “Sosyal Bilimler”**, Ankara, TÜBA Yayınları, 1997, s. 22.
- Çizakça, Murat: “Mehmet Genç ve İktisat Tarihi”, <http://www.docstoc.com/docs/19620420/pub-Mehmet-Genc-iktisat-tarihi/>, 11.05.2010.
- Divitçioğlu, Sencer: **Asya Tipi Üretim Tarzı ve Az-Gelişmiş Ülkeler**, İstanbul, Elif Yayınları, 1966.
- Divitçioğlu, Sencer: **Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu**, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, 1967.

- Divitçioğlu, Sencer: **Orta-Asya Türk İmparatorluğu VI.- VIII. Yüzyıllar**, İmge Kitabevi, Kök Türklerin Yenilenmiş 3. Baskısı, 2005.
- Divitçioğlu, Sencer: “Asya Üretim Tarzı Merceğinden Osmanlı Üretim Tarzı”, **Doğu Batı Dergisi**, Sayı 51: Osmanlılar I, İstanbul 2010.
- Durand, Jean-Pierre: **Marx’ın Sosyolojisi**, Çev. Ali Aktaş, İstanbul, Birikim Yayınları, 2000.
- Durkheim, Emile: **Toplumsal İşbölümü**, Çev. Özer Ozankaya, Cem Yayınevi, Nisan 2006.
- Durkheim, Emile: **İntihar**, Çev. Özer Ozankaya, Cem Yayınevi, Kasım 2002.
- Durkheim, Emile: **Sosyolojik Metodun Kuralları**, Çev. Enver Aytekin, Sosyal Yayınları, 1994.
- Emecen, Feridun M.: “Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Osmanlı Tahrir Defterleri”, İ.Ü. Tarih Araştırma Merkezi, **Tarih ve Sosyoloji Semineri**, 28-29 Mayıs 1990, Bildiriler, Edebiyat Fakültesi Basımevi 1991, s. 143-144.
- Eldem, Vedat: **Osmanlı İmparatorluğu’nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1970.
- Eliçin, Emin Türk: **Kemalist Devrim İdeolojisi**, Güncel Yayıncılık, Ocak 2007.
- Erdem, Y. Hakan: **Osmanlı’da Köleliğin Sonu 1800-1919**, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2004.
- Erdost, Muzaffer İlhan: **Osmanlı İmparatorluğu’nda Mülkiyet İlişkileri**, Ankara, Onur Yayınları, 1984.
- Ertürk, Recep: **Türk Sosyolojisinde ve Cumhuriyet Döneminde Köy Tartışmaları**, Ankara, İÜEF yay., No: 3406, 1997.
- Ertürk, Recep: “Ömer Lütfi Barkan’ın Erken Dönem Metinleri”, **I. İktisat Tarihi Kongresi**, Yayınlanmamış Tebliğ, Marmara Üniversitesi İİBF, 7-8 Eylül 2007, İstanbul.
- Ertürk, Recep: “Türk Sosyolojisi Üstüne”, **Sosyoloji Konferansları, Yirmi Dokuzuncu Kitap**, İÜİF, Metodoloji ve Sosyoloji Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 2004, pp. 87-97.
- Faroqhi, Suraiya: “16. Yüzyılda Batı ve Güney Sancaklarında Belirli Aralıklarla Kurulan Pazarlar (İçel, Hamid, Karahisar-ı Sahib, Kütahya, Aydın ve Menteşe)”, **Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar, Gelişme Dergisi**: 1978 Özel Sayısı, pp. 39-85.
- Faroqhi, Suraiya, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal**

- Bruce McGowan vd.: **Tarihi 1600-1914**, Çev: Serdar Alper, Ayşe Berktaş, İstanbul, Eren Yayınları, 2000.
- Faruqi, Suraiya: “Uzun Vadeli Gelişimlerin Zorlamalarıyla Boğuşan Bireyler: Halil Sahillioğlu’nun Çalışmalarında Mültezim, Tüccar ve Köleler”, **Türk Tarihçiliğinde Dört Sima: Halil İncelik, Halil Sahillioğlu, Mehmet Genç, İlber Ortaylı**”, İstanbul, İBB Kültür A. Ş., Tarih Araştırmaları Serisi I, 2006, pp. 51-56.
- Faruqi, Suraiya: **Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir**, Çev: Zeynep Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Üçüncü Basım, Ocak 2009.
- Fogel, Robert William: “The Specification Problem in Economic History”, **The Journal of Economic History**, Vol. 27, No. 3 (September 1967), pp. 283-308.
- Frank, Andre Gunder: **Yeniden Doğu, Asya Çağında Küresel Ekonomi**, İmge Kitabevi, 2010, s. 23.
- Galbraight, J. Kenneth: **İktisat Tarihi, Geleceğin Aynası Olarak Bugün**, Çev. Müfit Günay, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2004.
- Garaudy, Roger: **Sosyalizm ve İslamiyet**, Çev. Doğan Avcıoğlu, E. Tüfekçi (Mihri Belli), İstanbul, Yön Yayınları, 1965.
- Genç, Mehmet: “Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi”, Osman Okyar (ed.), **Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler/Tartışmalar**, 8-10 Haziran 1973, Ankara, Hacettepe Yayınları, 1975, pp. 231-296.
- Genç, Mehmet: “18. Yüzyıla Ait Osmanlı Mali Verilerinin İktisadi Faaliyetin Göstergesi Olarak Kullanılabilirliği Üzerinde Bir Çalışma”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, Yıl 2, Cilt 2, Sayı 10, Şubat 1981, İstanbul, pp. 33-77.
- Genç, Mehmet: Osmanlı Arşivlerinden Yararlanma Yöntemi, **Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu**, (Mayıs 1985), İstanbul 1985, pp. 155-162; **Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2000, pp. 343-349.
- Genç, Mehmet: “Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün İlkeleri”, **Sosyoloji Dergisi**, Cilt 3, No:1 (1988-1989), İstanbul, İÜEF Yayınları, 1989, pp. 175-185.
- Genç, Mehmet: Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün Klasik Prensipleri ve Temel Değerleri, **Anatomi Dersleri: Osmanlı Kültürü**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1994, pp. 106-145; **Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2000pp. 68-86.
- Genç, Mehmet: “19. Yüzyılda Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün Klasik Prensiplerindeki Değişmeler”, **Osmanlı**

- İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2000, pp. 87-96.
- Genç, Mehmet: “Tarih Araştırmaları Oturumu Üzerine Yorum”, **Türkiye’de Sosyal Bilim Araştırmalarının Gelişimi**, Sevil Atauz (ed.), Türk Sosyal Bilimler Derneği, Ankara 1986, pp. 439-446; **Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2000, pp. 350-357.
- Genç, Mehmet: “Yaptıklarım Yapacaklarımın Yan Ürünüdür”, **Türk Tarihçiliğinde Dört Sima: Halil İncelik, Halil Sahillioğlu, Mehmet Genç, İlber Ortaylı**, Yay. Haz. Erol Özvar, Ed. Alper Çeker, İBB Kültür A. Ş., Tarih Araştırma Serisi I, Mayıs 2006, pp. 142-144.
- Gibbons, Herbert Adams: **Osmanlı İmparatorluğu’nun Kuruluşu**, Devlet Matbaası, 1928.
- Godelier, Maurice: **Asya Tipi Üretim Tarzı ve Marksist Şemalara Göre Toplamların Evrimi**, Çev. Attila Tokatlı, İstanbul, Sosyal Yayınları, 1966.
- Goodrich, Carter: “Economic History: One Field or Two?”, **The Journal of Economic History**, Vol. 20, No. 4 (Dec., 1960), pp. 531-538.
- Gras, N. S. B.: **An Introduction to Economic History (Ekonomik Sosyolojiye Giriş)**, Çev. Niyazi Berkes, DTCF Neşriyatı, Ankara 1941.
- Gulbenkian Komisyonu: **Sosyal Bilimleri Açın, Sosyal Bilimlerin Yeniden Yapılanması Üzerine Rapor**, Çev. Şirin Tekeli, Metis Yayınları, İstanbul, Ekim 1996.
- Gurvitch, George: **Sosyoloji ve Felsefe**, Der. Kadir Cangızbay, Ütopya Yayınları, 1999.
- Güçer, Lütfi: “XVI. – XVIII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu’nun Ticaret Politikası”, **Türk İktisat Tarihi Yıllığı I**, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, 1987.
- Güllülü, Sabahattin: **Ahi Birlikleri**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 1977.
- Güran, Tevfik: **Osmanlı Devleti’nin İlk İstatistik Yıllığı 1897**, Tarihi İstatistikler Dizisi, Cilt 5; Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, 1997.
- Güran, Tevfik: **Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri 1909, 1913 ve 1914**, Tarihi İstatistikler Dizisi, Cilt 3, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, 1997.
- Güran, Tevfik: **19. Yüzyıl Temettuat Tahrirleri**, Osmanlı Devletinde Bilgi ve İstatistik, Ankara, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayını, 2000, pp. 73-95.

- Harte, N. B.: **The Study of Economic History**, Collected Inaugural Lectures 1893-1970, Edited, and with an introduction by N. B. Harte. "INTRODUCTION: The Making of Economic History", pp. xi-xxxix, p. xi, Lecturer in Economic History, University College, London, First Published in 1971 by Frank Cass and Company Limited.
- Heaton, Herbert:, **Avrupa İktisat Tarihi**, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Osman Aydoğuş, Ankara, Paragraf Yayınevi, 2005.
- Heyd, William: **Yakın-Doğu Ticaret Tarihi**, Çev. Enver Ziya Karal, Birinci Baskı 1975, İkinci Baskı 2000, Ankara, TTK Basımevi.
- Hilav, Selahattin: "Asya Tipi Üretim Nedir", **Yön Dergisi**, Sayı 150-151, 1966.
- Hilav, Selahattin: "Asya Tipi Üretim Tarzı ve Türkiye Sosyalist Hareketi", **Asya Tipi Üretim Tarzı**, Çev. İrvem Keskinoglu, Ant Yayınları, Temmuz 1970.
- Hobson, John M.: **Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri**, Çev. Esra Ermert, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2006.
- Hodgson, Marshall G. S.: **Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek**, Çev. Ahmet Aydoğan, Ahmet Kanlıdere, İstanbul, Yöneliş Yayınları, 2001.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin: **Osmanlılar ve Batı Teknolojisi, Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler**, Der. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 3692, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1992.
- İnalcık, Halil: "Tanzimat Nedir?", **Tarih Araştırmaları**, I(1941), A.Ü. DTCFÜ I(1940-41), pp. 237-263.
- İnalcık, Halil: "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasebetiyle", **Belleten Dergisi**, XV/60 (1951), pp. 629-684.
- İnalcık, Halil: "15. Asır Türkiye İktisadi ve İçtimai Kaynakları", İstanbul Üniversitesi **İktisat Fakültesi Mecmuası**, XV/1-4 (1953-54), pp. 51-73.
- İnalcık, Halil: "The Ottoman Timar System", **Proceedings of the Twenty-Second International Congress of Orientalists**, İstanbul 1951, Yay. Zeki Velidi Togan, Leiden 1953, Cilt 2, s. 186 İnalcık, Halil: **Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar**, I, Ankara 1954, XI-245 Sayfa, TTK, Tıpkıbasımı 1987.
- İnalcık, Halil: **Hicri 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-i Arvanid**, Ankara 1954, s. XXXVI-158, Tıpkıbasımı 1987.

- İnalcık, Halil: “XV. Asır Osmanlı Maliyesine Dair Kaynaklar”, **Tarih Vesikaları** yeni seri I (1955), pp. 128-134.
- İnalcık, Halil: “The Problem of Relationship between Byzantine and Ottoman Taxation”, Akten XI. **Internationalen Byzantinisten Kongresses**, München, 1958, pp. 237-242.
- İnalcık, Halil: “İslam Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devri’ndeki Şekilleri ile Mukayesesi”, **İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi**, I (1959), pp. 29-46, AÜ İlahiyat Fak. İslam İlimleri Ens. Yay.
- İnalcık, Halil: “Osmanlılarda Raiyyet Rusumu”, **Belleten Dergisi**, XXIII/102 (1959), pp. 575-610.
- İnalcık, Halil: “Çiftlik”, **The Encyclopaedia of Islam**, I (1960), pp. 32b-33b.
- İnalcık, Halil: “Bursa and commerce of Levant”, **Journal of Economic History of Orient**, 3 (1960), pp. 131-147.
- İnalcık, Halil: “The Foundation of the Ottoman economic-social system in cities”, **La Ville Balkanique**, Sofia, 1970, pp. 17-24.
- İnalcık, Halil: “The Ottoman economic mind and aspect of the Ottoman economy”, **Studies in the Economic History of Middle East From the Rise of Islam to the Present Day**, ed. M. A. Cook, London 1970, pp. 207-218.
- İnalcık, Halil: “İmtiyazat” Commercial privileges, capitulations. II-The Ottoman Empire, **The Encyclopaedia of Islam**, III(1971), pp. 1178a-1195b, pp. 1179a-1189b.
- İnalcık, Halil: “Military and fiscal transformation in the Ottoman Empire 1600-1700”, **Archivum Ottomanicum VI** (1980), pp. 283-337.
- İnalcık, Halil: “Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü”, **ODTÜ Gelişme Dergisi Özel Sayısı**, Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar II (1979-80), pp. 1-65.
- İnalcık, Halil: “Ottoman Social and Economic History: A Review”, **Social and Economic History of Turkey (1071-1920)**, Ankara Hacettepe Üniv. Yay. 1980, pp. 1-8.
- İnalcık, Halil: “Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihi ile İlgili Belgeler: Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler”, **Belgeler**, X/14 (1980-81), pp. 1-91.
- İnalcık, Halil: “The emergence of Big farms, Çiftliks: State, Landlords and Tenants”, **Contrubition à Historie Economique et Sociale de l’Empire Ottoman**, Paris-Leaven, 1983, pp. 105-126.

- İnalcık, Halil: The Yürüks: their origins, expansion and economic role, **Halı Magazine**, Oriental Carpets and Textile Studies, London 1986, pp. 39-65, ed. by. R. Pinner-W. Denny
- İnalcık, Halil: “Jews in the Ottoman Economy and Finances 1450-1500”, **The Islamic World from classical to modern times. Essays in honor of Bernard Lewis**, Princeton N. J. 1988, pp. 513-550.
- İnalcık, Halil: “Köy, Köylü ve İmparatorluk”, **V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Tebliğler**, Marmara Üniv. Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi, İstanbul 1989, Ankara, TTK Yayını, pp. 21-25.
- İnalcık, Halil: “Greeks in Ottoman economy and finances 1453-1550”, **To Ellenikon, Studies in honour of Speros Vryonis Jr.,c. 2, Byzantinoslavica, Armenica, İslamica, the Balkans and Modern Greece**, New Rochelle-New York, 1993, pp. 307-319.
- İnalcık, Halil: **Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler**, İstanbul, Eren Yayıncılık, 1993.
- İnalcık, Halil: “Cizye, Osmanlılarda Cizye”, **TDV İslam Ansiklopedisi** 8, pp. 45-48.
- İnalcık, Halil: “The Middle East and Balkans under the Ottoman Empire. Essays on economy and society”, Bloomington, 1993, **Indiana University Turkish Studies and Turkish Ministry of Culture, Joint Series 9**.
- İnalcık, Halil: “Osmanlı Para ve Ekonomi Tarihine Toplu Bir Bakış”, **Doğu-Batı** Sayı 17, pp. 9-34.
- İnalcık, Halil: “Osmanlı’nın Avrupa ile Barışıklığı: Kapitülasyonlar ve Ticaret”, **Doğu-Batı** 24 (2003), pp. 55-81.
- İnalcık, Halil, Şevket Pamuk: **Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik**, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, 1997.
- İnalcık, Halil: **Osmanlı İmparatorluğu’nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi 1300-1600**, Cilt 1, Ed. Halil İnalcık, Donald Quataert, Çev. Halil Berktaş, İstanbul, Eren Yayınları, 2000.
- İnalcık, Halil, Oktay Özel (eds.): **IXth Congress of Economic and Social History of Turkey**, Dubrovnik, 20-23 August 2001, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2005.
- İnalcık, Halil: “Osmanlı İmparatorluğu’nda Köle Emeği”, **Doğu Batı, Makaleler II**, Ekim 2008, pp. 123-153.

- İnalcık, Halil: “Çift-Hane Sistemi ve Köylünün Vergilendirilmesi”, **Doğu-Batı Makaleler II**, Doğu Batı Yayınları, İstanbul, Ekim 2008, pp. 96-110.
- İnalcık, Halil: “Modern Türk Tarihçiliği Üzerine Notlar”, **Doğu Batı, Makaleler II**, pp. 289-310, Ekim 2008.
- İnalcık, Halil: “Fransız Annales Ekolü ve Türk Tarihçiliği”, Halil İnalcık, **Doğu Batı, Makaleler II**, pp. 311-324.
- İnalcık, Halil: “Tanıtım Yazısı”, Nicolae Jorga, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, Çev. Nilüfer Epçeli, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2005.
- İnan, Afet: “Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi’nin Kuruluş Hazırlıkları Üzerine”, **Tarih Araştırmaları Dergisi** Sayı: 1, 1957, pp.1-16
- İnan, Huricihan İslamoğlu, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Köylü**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1991.
- İslamoğlu, Huri, Çağlar Keyder: “Agenda For Ottoman History”, “**Review**”, I/1 (1977), pp. 31-55..
- İslamoğlu, Huri, Çağlar Keyder: “Osmanlı Tarihi Nasıl Yazılmalı? Bir Öneri”, **Toplum ve Bilim**, I (1977), pp. 49-80.
- İpşirli, Mehmet: “Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Şer’iye Sicilleri”, İÜEF Tarih Araştırma Merkezi, **Tarih ve Sosyoloji Semineri** 28-29 Mayıs 1990 Bildiriler, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1991.
- Karaömerlioğlu, Asım: **Orada Bir Köy Var Uzakta – Erken Cumhuriyet Döneminde Köycü Söylem**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2006.
- Karpat, Kemal: **Türk Demokrasi Tarihi: Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller**, İmge Kitabevi Yayınları, 2008.
- Karpat, Kemal: **Osmanlı Nüfusu 1830-1914**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2010.
- Kayalı, Kurtuluş: “Annales Hareketinin Türkiye Serüveni O Kadar Açıklayıcı ki...”, Peter Burke, **Fransız Tarih Devrimi: Annales Okulu**, Çev: Mehmet Küçük, Doğu Batı, pp. 7-20.
- Kayalı, Kurtuluş: “Mustafa Akdağ’ın Tarihçiliği Üzerine Bazı Düşünceler”, **Türk Düşünce Dünyasının Bunalımı**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2000, pp. 75-93.
- Kayalı, Kurtuluş: “ATÜT Tartışmalarının Hafife Alınmasının Nedenleri ve Bu Tartışmaların Atlanan Ruhu”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cilt 8, SOL**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2007, pp. 1089-1094.

- Keyder, Çağlar: **Türkiye’de Devlet ve Sınıflar**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1989.
- Kılıçbay, Mehmet Ali: **Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı**, Ankara, Gazi Üniversitesi İİBF Yayın no: 8, 1982.
- Kıvılcımlı, Hikmet: **Osmanlı Tarihinin Maddesi, Bütün Eserleri 1**, Sosyal İnsan Yayınları, 2007
- Koç, Yunus: “Barkan ve Nüfus Tarihi”, **Vefatının 30. Yıldönümünde Ömer Lütfi Barkan, Türkiye Tarihçiliğine Katkıları ve Etkileri Sempozyumu**, Fatih Ali Emiri Efendi Kültür Merkezi, 12.12.2009.
- Koloğlu, Orhan: “Tarih Çalışmaları: 1980-95”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 15**, (1995), s. 1355.
- Kongar, Emre: **Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği**, Ankara, Remzi Kitabevi, 4. baskı, 1985.
- Koraltürk, Murat: “Türkiye’de Ekonomik ve Toplumsal Tarih Araştırmaları Üzerine Son Gelişmeler”, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü **Öneri Dergisi**, Cilt 1, Sayı 3, (1995), pp. 215-219.
- Koraltürk, Murat: **Osmanlı Ekonomik ve Toplumsal Tarihine İlişkin Türkçe Makaleler Bibliyografyası Denemesi, 1910-1997**, İstanbul, 1998.
- Koraltürk, Murat: “Cumhuriyet Dönemi Türkiye İktisat Tarihi Çalışmaları Hakkında Genel Bir Değerlendirme”, **Türkiye Araştırmaları LİTERATÜR Dergisi**, Cilt 1, Sayı 1, (2003), pp. 65-80.
- Köprülü, M. Fuat: “Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında Bazı Mülahazalar”, **Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası**, C. 1, 1931, pp. 165-313.
- Köprülü, M. Fuad: “Vakıf Müessesesi ve Vakıf Vesikalarının Tarihi Ehemmiyeti”, **Vakıflar Dergisi**, Sayı 1, İstanbul 1938, pp. 1-6.
- Köprülü, M. Fuad: “Vakfa Ait Tarihi İstılahlar Meselesi”, **Vakıflar Dergisi**, Sayı 1, İstanbul 1938, pp. 131-138.
- Köprülü, M. Fuad: Bibliyografya, “Prof Ömer Lütfi Barkan, Şer’i Miras Hukuku ve Evlatlık Vakıflar”, **Vakıflar Dergisi**, Sayı II, 1942 Ankara, pp. 460-464.
- Kuran, Timur: “İslam ve Geri Kalmışlık: Eski Bir Muammaya Çözüm Arayışları”, **İslam’ın Ekonomik Yüzleri**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2002, pp. 211-253.
- Kurmuş, Orhan: **Emperyalizmin Türkiye’ye Girişi**, İstanbul, Bilim Yayınları, 1974.

- Kurmuş, Orhan: **Bir Bilim Olarak İktisat Tarihinin Doğuşu**, Savaş Yayınları, 1982.
- Küçükömer, İdris: **Bütün Eserleri, Batılaşma, Düzenin Yabancılaşması**, Bağlam Yayınları, 2001.
- Kütükoğlu, Mübahat: “Barkan, Ömer Lütfi”, **İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, Diyanet Vakfı, Cilt 2, 1990, pp. 74-76.
- Kütükoğlu, Mübahat: **Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri**, İstanbul, Enderun Kitabevi, 1983.
- Lowry, Heath, R. Hottox (eds.): **Proceedings of IIIrd Congress on the Social and Economic History of Turkey**, İstanbul, The ISIS Press, 1990.
- Şerif Mardin: “Türkiye’de İktisadi Düşüncenin Gelişmesi 1838-1918”, Siyasal Bilgiler Fakültesi Maliye Enstitüsü (Ankara 1962); **Bütün Eserleri, Siyasal ve Sosyal Bilimler, Makaleler II**, (Der.) Mümtaz’er Türköne-Tuncay Önder, İletişim Yayınları, pp. 51-115.
- Şerif Mardin: “Bir Ekonomik Kodun Dönüşümü”, **Türk Modernleşmesi, Makaleler IV**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1994.
- Marx, Karl: **Komünist Manifesto ve Komünizmin İlkeleri**, Çev. Muzaffer Erdost, Ankara, Sol Yayınları, 1993, pp. 109-122.
- Masters, Bruce: **The Origins of Western Economic Dominance in the Middle East: Mercantilism and the İslamic Economy in Aleppo, 1600-1750**, New York University Press, 1988.
- McNeill, William H.: **Dünya Tarihi**, İmge Yayınları, Ocak 1989.
- Mokyr, Joel: **The Oxford Encyclopedia of Economic History**, Editor in Chief Joel Mokyr, Vol 4, Monte di Pieta, Spain.
- Mokyr, Joel: **The Oxford Encyclopedia of Economic History**, Editor in Chief Joel Mokyr, Vol 2, Cooperative Agriculture and Farmer Cooperatives.
- Nebioğlu, Osman: **Türkiye’de Kim Kimdir**, İstanbul 1963, s. 115.
- Okan, Oya: **Batı Düşüncesinde Liberalizm ve Tarihi Koşulları**, Ankara, TTK, 2001
- Okçün, Gündüz: **Osmanlı Sanayii, 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistikî**, Tarihi İstatistikleri Dizisi, Cilt 4; Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, 1997.
- Okyar, Osman, H. Ünal Nalbantoğlu (eds): **8-10 Haziran 1973**, Ankara Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1975.
- Okyar, Osman, **Türkiye Sosyal ve Ekonomik Tarihi / Social and**

- Halil İnalçık (eds.): **Economic History of Turkey, (1071-1920)**, First International Congress of the Social and Economic History of Turkey, Ankara, July 11-13, 1977, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1980.
- Özbaran, Salih: “1980’den Günümüze Tarih Çalışmaları”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 15, İletişim Yayınları, 1995.
- Özdeğer, Hüseyin (Yay haz): **Osmanlı Devletinin Sosyal ve Ekonomik Tarihi, Tetkikler-Makaleler, Cilt I**, İstanbul Üniversitesi Rektörlük Yayını No: 4214, İstanbul 2000.
- Özdeğer, Hüseyin (Yay haz): **Osmanlı Devletinin Sosyal ve Ekonomik Tarihi, Tetkikler-Makaleler, Cilt II**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Rektörlük Yayını No: 4214, 2000.
- Özel, Oktay: “Ömer Lütfi Barkan”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Dönemler ve Zihniyetler, Cilt 9**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, pp. 224-232.
- Özel, Oktay, Gökhan Çetinsaya: “Bir Bilanço Denemesi: Türkiye’de Osmanlı Tarihçiliğinin Son Çeyrek Yüzyılı”, **Dün Sancısı: Türkiye’de Geçmiş Algısı ve Akademik Tarihçilik**, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2009.
- Öztürk, Said: “Türkiye’de Temettuat Çalışmaları”, **Türkiye Araştırmaları LİTERATÜR Dergisi**, Türk İktisat Tarihi, C. 1, S. 1, 2003, pp. 287-304.
- Özvar, Erol: **Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması**, İstanbul, Kitabevi, 2003.
- Pamuk, Şevket: **Osmanlı - Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914**, 1. Baskı, İstanbul, Gerçek Yayınları, 1988.
- Pamuk, Şevket: “Niyazi Berkes ve İktisat Tarihi”, **Toplum ve Bilim**, Sayı 45, Bahar 1989, pp. 15-17.
- Pamuk, Şevket: **Osmanlı İmparatorluğu’nda Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları 1994.
- Pamuk, Şevket: “The Price Revolution in the Ottoman Empire Reconsidered”, **International Journal of Middle East Studies**, c. 33, pp. 69-89, 2001.
- Pamuk, Şevket, Süleyman Özmucur: “Real Wages and Standards of Living in the Ottoman Empire, 1489-1914”, **The Journal of Economic History**, c. 62, 2002, pp. 292-321.
- Pamuk, Şevket: “Prices in the Ottoman Empire, 1469-1914”, **International Journal of Middle East Studies**, c. 36, 2004, pp. 451-468.
- Pamuk, Şevket: “Osmanlı Para Tarihi ve Halil Sahillioğlu’nun Çalışmaları”, **Türk Tarihçiliğinde Dört Sima, Halil**

- İnalçık, Halil Sahillioğlu, Mehmet Genç, İlber Ortaylı,** İBB Kültür A. Ş., Tarih Araştırmaları Serisi I, İstanbul 2006, pp. 59-63.
- Pamuk, Şevket: **Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi,** Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2007.
- Pamuk, Şevket: "Osmanlı İmparatorluğu'nda Fiyatlar ve Enflasyon, 1469-1914", **Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları, Seçme Eserler I,** Türkiye İş Bankası Yayınları, Kasım, 2007, pp. 103-122.
- Pamuk, Şevket: "Changes in Factor Markets in the Ottoman Empire 1500-1800", *Continuity and Change*, No. 24, 2009, pp. 1-30.
- Panzac, Daniel (ed.): **Histoire Economique et sociale de l'empire ottoman et de la Turquie (1326-1960),** Actes du sixième congrès international tenu a Aix-en-Provence du 1er au 4 juillet 1992, Peeters, Paris, 1995.
- Polanyi, Karl: **Büyük Dönüşüm,** Çev. Ayşe Buğra, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009.
- Redlich, Fritz: "New" and Traditional Approaches to Economic History and Their Interdependence", **The Journal of Economic History**, Vol. 25, No. 4 (Dec., 1965), pp. 480-495.
- Sahillioğlu, Halil: **Kuruluşta XVII. Asrın Sonlarına Kadar Osmanlı Para Tarihi Üzerine Bir Deneme,** Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1958.
- Sahillioğlu, Halil: **Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi 1640-1740,** Doçentlik Tezi, İstanbul Üniversitesi 1965.
- Sahillioğlu, Halil: "İktisat Öğretiminde İktisat Tarihi", **Türkiye'de Üniversitelerde Okutulan İktisat Üzerine,** Der. Fikret Görün, ODTÜ yayınları, 1972
- Sahillioğlu, Halil: "Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketlerinin Yeri", Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar, **Gelişme Dergisi:** 1978 Özel Sayısı, pp. 1-38.
- Sahillioğlu, Halil: "Ömer Lütfi Barkan", İstanbul Üniversitesi **İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt 41, Sayı 1-4, Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan, İstanbul, 1985, pp. 3-13.
- Sayar, Ahmet Güner: **Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener,** İstanbul, Eren Yayınları, 1998.
- Sencer, Muzaffer: **Osmanlı Toplum Yapısı - Devrim Stratejisi Açısından,** İstanbul, Ant Yayınları, 1969.
- Sencer, Muammer: **Bilimsel Kaynak ve Belgelerle Toprak Ağalığının Kökeni,** Tel Yayınları, Kasım 1971.

- Sezer, Baykan: **Asya Tarihinde Su Boyu Ovaları ve Bozkır Uygarlıkları**, İstanbul, İÜEF Yayınları No. 2570, 1970, s. 21-22.
- Sezer, Baykan: “Türk Toplum Tarihi Üzerine Tartışmalar”, **Toplum ve Bilim**, Kış 1978, pp. 46-62.
- Sezer, Baykan: **Sosyolojinin Ana Başlıkları**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, No: 3323, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Yayınları, No: 3217, 1985.
- Sezer, Baykan: **Doğu-Batı İlişkileri Açısından Batı Tarımı**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1990.
- Sezer, Baykan: **Batı Dünya Egemenliği ve Endüstri Devrimi**, Ankara, İÜEF Yayınları, No: 3407, 1997.
- Sezer, Baykan: **Sosyoloji Yıllığı 2 – Mehmet GENÇ’e Saygı, KIBRIS ÜZERİNE**, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1998.
- Sezer, Baykan vd.: **Osmanlılık, Sosyoloji Yıllığı Kitap 7, Türkiye Sosyolojisi I**, Eyüp Kemerlioğlu Anısına, İstanbul, Berdan Matbaası, Kasım 2000.
- Sezer, Baykan, Elif Süreyya Genç: **XIX. YÜZYIL**, (Yay. Haz.) Ertan Eğribel, Türkiye Sosyolojisi 2, Sosyoloji Yıllığı, Kitap 8, İstanbul, Kardeşler Matbaası, 2001.
- Sezer, Baykan: “Tarihte Su Toplulukları”, **XIX. Yüzyıl, Sosyoloji Yıllığı Kitap 8**, İstanbul, Kardeşler Matbaası, 2001, s. 501.
- Sezer, Baykan: **Sosyoloji Yıllığı Kitap 9, XX. Yüzyıl, Türkiye Sosyolojisi 3**, İstanbul, 2002, pp. 319-331.
- Schumpeter, Joseph A.: **Kapitalizm, Sosyalizm ve Demokrasi**, Çev. Hasan İlhan, Ankara, Alter Yayınları, 2007, pp. 12-33.
- Smith, Adam: **Milletlerin Zenginliği**, Çev. Haldun Derin, İş Bankası Yayınları, Kasım, 2006.
- Sombart, Werner: **Burjuva - Modern Ekonomi Dönemine Ait İnsanın Ahlaki ve Entelektüel Tarihine Katkı**, Doğu Batı Yayınları, 2008.
- Sombart, Werner: **Kapitalizm ve Yahudiler**, Çev. Sabri Gürses, İstanbul, İleri Yayınları, 2005.
- Sönmez, Erdem: **Annales Okulu ve Türkiye’deki Tarihyazımı**, İstanbul, Daktylos Yayınevi, 2008.
- Sunar, Lütfi: **Karl Marx ve Max Weber’in Doğu Topluluklarına Yaklaşımları**, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2010, s. 202-209.

- Şarman, Kansu: **Türk Promethe'ler, Cumhuriyet'in Öğrencileri Avrupa'da**, İstanbul, İş Bankası Yayınları, 2005.
- Şakiroğlu, Mahmut Hasan: "Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan (1902-1979)", **Belleten Dergisi**, Sayı 173, Ankara, 1980, pp. 153-157.
- Şanda, Hüseyin Avni: **Bir Yarı Müstemleke Oluş Tarihi – 1908 İşçi Hareketleri**, Gözlem Yayınları, İstanbul 1976.
- Şevki, Mehmet Ali: **Osmanlı Tarihi'nin Sosyal Bilimle Açıklanması**, İstanbul, Elif Yayınları, 1968.
- Tabakoğlu, Ahmet: **Türk İktisat Tarihi**, İstanbul, Dergâh Yayınları, 1986.
- Tahir, Kemal: **Notlar/ Sosyalizm Toplum ve Gerçek**, Yayına Hazırlayan: Cengiz Yazoğlu, İstanbul, Bağlam Yayınları, 1992.
- Tekeli, İlhan, Selim İlkin: **1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları, Türkiye Belgesel İktisat Tarihi I**, ODTÜ Yayınları, 1977.
- Tökin, İsmail Hüsrev: **Türkiye Köy İktisadiyatı**, 1. baskı, Kadro Mecmuası Neşriyatı, Ankara 1934; 2. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 1990.
- Uzun, Ahmet: "Yeni İktisat Tarihi Akımı ve İktisat Tarihi Yazımına Katkıları", **Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, Cilt 2, Sayı 1, Doç.Dr. Feramuz AYDOĞAN'ın Anısına, pp. 80-93.
- Ülgener, Sabri F.: **İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası**, Derin Yayınları, İstanbul, 2006.
- Ülgener, Sabri F.: **Zihniyet ve Din: İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı**, Derin Yayınları, İstanbul, 2006.
- Ülgener, Sabri F.: **Tarihte Darlık Buhranları ve İktisadi Muvazenesizlik Meselesi**, Derin Yayınları, İstanbul, 2006.
- Ülker, Mustafa Birol: "Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi'nin (Comité International des etudes Pré-Ottomanes et Ottomanes – CIEPO) Faaliyetleri ve Yayınları", **Kebikeç/23**, 2007, pp. 319-379.
- Yalçın, Aydın: **Türkiye İktisat Tarihi – Osmanlı İktisadında Büyüme ve Gerileme Süreci**, Ankara, Ayyıldız Matbaası A.Ş. 1979.
- Yavuz, Erdal, Orhan Kurmuş vd.: "19. Yüzyıl Türkiye İktisat Tarihi Kaynakları: Bir Bibliyografya Denemesi", **ODTÜ Gelişme Dergisi**, Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar II, 1979-1980 Özel Sayısı, pp. 329-371.
- Yerasimos, Stefanos: **Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye**, İstanbul, Gözlem Yayınları, Çev. Babür Kuzucu, 1975.

- Yıldız, Ahmet: “Recep Peker”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cilt 2, KEMALİZM**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001.
- Yılmaz, Feridun: “İskoç Aydınlanması ve Adam Smith”, **Görünmez Adam Smith**, Der. Mine Kara, N. Emrah Aydınonat, İstanbul, İletişim Yayınları, 2010, pp. 65-85, s. 65.
- Yön Dergisi: **Yön Bildirisi**, YÖN, 20.12.1961, s. 1.
- Ziya Gökalp: **Türkçülüğün Esasları**, İstanbul, Toker Yayınları, 1990.
- Zürcher, Eric Jan: **Milli Mücadelede İttihatçılık**, İstanbul, Bağlam Yayınları, 1995.
- Tokdemir, Ertuğrul: “1980 Sonrasında Türkiye’de İktisat Tarihçiliği”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 15, (1995) pp. 1356-1357.
- Toprak, Zafer: “Türkiye’de Çağdaş Tarihçilik (1908-1970)”, **Türkiye’de Sosyal Bilim Araştırmalarının Gelişimi**, Der. Sevil Atauz, Ankara, Türk Sosyal Bilimler Derneği, 1986, pp. 431-438.
- Wallerstein, Immanuel, Reşat Kasaba: “The Ottoman Empire and Capitalist World Economy: Some Questions for Research”, **Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)**, pp. 117-122.
- Weber, Max: **Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu**, Hil Yayınları 1997.
- XIIIth International Congress of the Economic and Social History of Turkey**, Paperssubmitted to the **VIIIth International Congress on the Economic and Social History of Turkey, June 18-21, 1998**, Bursa-Turkey, Morrisville: Lulu Press, 2006.
- Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış**, Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Yayını, İstanbul 1938.
- V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Tebliğler**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırma ve Uygulamla Merkezi, İstanbul 21-25 Ağustos 1989, Ankara, TTK Basımevi, 1990.

ÖZGEÇMİŞ

16.12.1978’de Ankara’da doğdu. 1995 yılında Ankara Aydınlikevler Lisesi’nden mezun oldu. Lisansını İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Bölümü’nde 2002 yılında tamamladı. Aynı bölümde “1929 Ekonomik Krizinin Türk Basınına Yansımaları” başlıklı yüksek lisans tezini 2005 yılında tamamladı. Doktora çalışmalarına İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Bölümü’nde “Türkiye’de İktisat Tarihi Çalışmalarının Gelişimi” başlıklı teziyle devam etmektedir.

İktisat tarihi, Türk iktisat tarihi ve Türk sosyoloji tarihi konularında çalışmalarını sürdüren Rıdvan Turhan 2003 yılından beri İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Bölümü’nde Araştırma Görevlisi olarak görev yapmaktadır.